

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDDƏ
IV CİLD

XX ƏSR

ELM VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

LÜĞET VƏ ENSİKLOPEDİYALAR

III163
A99

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI

NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDDƏ
IV CİLD

XX əsr

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

MA-254528.

Tərtib edənlər:

Ağamusa Axundov

akademik

Rehile Məhərrəmova

filologiya elmləri doktoru, professor

Güllər İsmayılova

filologiya elmləri namizədi

Vaqif Aslanov

filologiya elmləri doktoru, professor

Müseyib Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor

Afina Əlizadə

filologiya elmləri doktoru

Firuza Parənci

filologiya elmləri namizədi

Redaktor:

Sevil Mehdiyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

ISBN 978-9952-448-33-7

494.361'09-dc22

Azərbaycan ədəbi dili – Tarix

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cilddə. IV cild.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 seh.

XX əsrin əvvellərində respublikada gedən elmi-texniki təreqqi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ədəbi dilinde özünü göstəren irəliləyişlər milli dilin xəlqi əsasda inkişafı üçün dil sahəsində aparılan islahatlar – məktəblərin, ümum-maarrifçilik işinin yenidən qurulması, XIX əsrden teşəkkül tapan mətbuat dilinin formalşılması və inkişafı izlenilir, dövrün ədəbi dili mövcud üslubları – bədii üslub, publisist üslub, elmi üslub, dini (şəriət) üslub, rəsmi-epistolalar üslub üzrə tədqiq edilir.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

XX əsrdə, xüsusən əsrin əvvellərində Azərbaycan ədəbi dili, ölkədə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq elm və texnikanın təreqqisi inkişaf edir, bu prosesin daha uğurlu getmesi üçün Azərbaycanda məktəblər, maarif ocaqları açılır, məktəb yaşlı uşaqlar üçün dərsliklər çap edilir, qəzet və məcmüələr ("Dəbistan", "Məktəb" və s.) neşr olunurdu.

Bu dövrü səciyyələndirən cəhətlərdən en başlıcası mətbuatın tam formalşması və geniş dairədə fealiyyət göstərməsidir. XIX əsrdə "Əkinçi" qəzeti ilə əsası qoyulan mətbuat üslubu XX əsrin əvvellərində daha da inkişaf etdirildi. "Molla Nəsreddin", "Heyat", "Qoc-Devat", "Füyuzat", "Zənbür" kimi mətbuat orqanları, dövrün ədəbi dilinin mətbuat üslubunu xalq dili zənginlikləri hesabına milli mətbuatça çevirməsində mühüm addım oldu. Bu mətbuat orqanları XX əsrin əvvellərində Ana dili uğrunda mübarizə tribunası funkisiyاسını yerinə yetirirdi.

XX əsrin əvvellərində Azərbaycanda mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı sahəsində sovet dövrü bir xüsusi mərhəle təşkil edir. Ümumən səhnə mədəniyyəti, teatr sənətinin yaranması ədəbi dilin inkişafı üçün en elverişli vasitələrdən biri idi. Səhnə, tamaşaçıları sözün həqiqi mənasında, gözəl danışmağa sövq edir, her bir insanın öz nitqinə diqqəti olmayıq aşılayırırdı. Beləliklə, danışq-nitq ümumən şifahi ədəbi dil de cılal formaya alındı.

XX əsrin əvvellərində dil məsələləri siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrildi. Dövrün ziyanları derk edirdilər ki, başqa diller kimi Azərbaycan dili də inkişaf etməli, ədəbi normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Bunun üçün N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzade, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, Məmmədəgə Şaxtaxtinski və başqları ana dilimizin milli əsaslarla inkişaf etməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdılar.

Əsrin əvvellərində milli ədəbi dilin hərtərəfli inkişafı üçün funksional üslubların tam fealiyyətdə olması əsas şərtlərdir.

XIX-XX əsrin əvvellərində Azərbaycan ədəbi dilində həmin üslublar mövcud idi:

1. Bədii üslub;
2. Publisist üslub;
3. Elmi üslub;
4. Dini (şəriət) üslub;
5. Rəsmi-epistolalar üslub.

Bu dövrde xalqın maariflenmesine xüsusi diqqət verilir, dərsliklər yazıldı.

Dərsliklərin dilində leksik tərkib əsasən milli xarakter daşıyır. Lakin dövrün ictimai-tarixi yazılarında çətin anlaşılan terminlər üstünlük teşkil edirdi. Dərsliklərdə isə anlaşılmaz söz və ifadələrlə mübarizə məqsədile lüğətlər verilir, ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi.

Deməli, sadoliyi, aydınlığı, təmizliyi uğrunda dilin lüğət tərkibinə əsaslanmaqla sabit norma sistemi naminə mübarizə gedirdi.

Bu dövrde funksional üslublar bir-birile bağlı olaraq inkişaf edirdi.

XIX əsrin əvvəllerində de bədii üslub ədəbi dilin aparıcı qolu olmuşdur. Bədii dilin müxtəlif qollarında – hekayə, şeir, satiralarda xalq dili xəzинesindən geniş istifadə edilirdi. Burada daha çox "Molla Nəsreddin" jurnalı xalq danışq dilindən bol-bol istifadə etmeklə, satirə dilini sadələşdirməyə nail olurdular. "Molla Nəsreddin" jurnalında, Sabirin satirik şeirlərində milli ədəbi dilin leksik, fonetik tələfuz nümuneleri xalq arasında asanlıqla derk edilir ve sevildi.

XX əsrin əvvəllerində Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub əvvəlki dövrlərə nisbətən sadəleşməsi və kütləvi xarakter olması ilə yeni inkişaf yoluna düşmüdü. Bu dövr elmi üslubda yaranan əsərlərin həm lüğət tərkibinin, həm morfolojiyasının, həm də sintaksisinin əsasında xalq dili durdu.

XX əsrin əvvəllerində elmi üslubun başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun lüğət tərkibi, müxtəlif elm sahələri ile bağlı terminlərin işlənmesidir. Elmi üslubun sintaktik xüsusiyyətlərindən biri de, burada neqli-təsviri cümlələri daha çox işlənmesidir. Yəni ərəb, fars sözlərinə dəbi geniş yer verilmiş, izafət tərkiblərindən istifadə üstünlük teşkil etmişdir.

Bu dövrde elmin səviyyəsi, müxtəlif elm sahələrinə (dil, tarix, coğrafiya, tibb) dair yazılmış əsərlərdə əsasən xalq dili xəzinəsindən istifadəye üstünlük verilməsində idi. Buna misal olaraq, N.Nerimanov, A.R.Mirzəzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Mahmudbəyov kimi ziyanlı-alimlərin əsərlərini göstərmək olar.

Bələdiyəliklə, XX əsrin əvvəllerində Azərbaycan milli ədəbi dili yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı.

Əsrin əvvəlində Şərqdə ilk dəfə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan xalqı əsrin sonunda yenidən müstəqilliyini əldə etdi – Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin çəçəklənmə dövrüne rəvac verildi.

I FƏSİL

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

(1900-1920-ci illər)

Ümumi qeydlər

Azərbaycan dilinin tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu dil zəngin yazılı irsə malik olması ilə də başqa türk dillərindən seçilir. Həm klassik bədii üslubda, həm də surə ümumxalq danışq dilində yazılmış abidələrimiz yeddi yüz ildən də artıq bir dövrü əhatə edir.

"Kitab-İ Deda Qorqud" dastanları, Nəsimi, Kişvari, Şah İsmayıllı Xətaylı, Füzuli, Əmani, Qövsü Təbrizi, Vəqif, Vidadi, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, Qasim bəy Zakir və digər yazıçılarının əsərləri, habelə XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilinə, ümumxalq danışq dilinə tərcümə edilmiş bir sıra yazılı abidələr ədəbi dilimizin tarixini, onun inkişaf yollarını tədqiq etmək üçün əsas mənbələrdir. Doğrudur, azərbaycanca yazılmış ədəbi-bədii mənbələrin ən qədimi hələlik XIII əsər aiddir. Bu, Həsənoğlunun müsəir dövrümüzə golub çıxmış bir qəzəlidir. Lakin istor bu qəzəlin, istorse de İmadəddin Nəsimi (XIV əsr) əsərlərinin təhlili göstərir ki, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili artıq təkmilləşmiş və formalaslaşmış bir dildi.

Təsadüfi deyil ki, Nəsiminin əsərlərində Azərbaycan dili tekçə ədəbi-bədii təfəkkürün qüvvətli ifadəcisi kimi deyil, həm də orta əsr Şərqi ictimai-fəlsəfi fikrini hərtərəflə aks etdirmək imkanına malik olan bir dil kimi özünü göstərir. Özü də Nəsimi əsərlərində sadə ümumxalq danışq dilinin əsası yerlərdən birini tutması göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalasması XIII-XIV əsrlərdən çox evvel başlanmış bir prosesin nəticəsidir. Bunu aşağıdakı faktlar da təsdiq edir.

Əvvələn, XI-XII əsr Azərbaycan şairlerinin (Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və b.) farsca yazılmış əsərlərində Azərbaycan dilinə məxsus çoxlu söz və ifadəyə (ozan, muncuq, yaylaq, alaçuq, çalıq, sancaq, tutuq, gərdak, qırımızı, sənsən və s.), habelə fars sözlərilə işlənən sözdüzəldici şəkilçilərə (-çi: miyaçi, -lax:

səngəlax, *divlax* və s.) təsadüf olunur. Deməli, həmin dövrde Azərbaycan dili o dərəcədə yayılmışdı ki, ona aid sözler, hətta şəkilçilər fars dilinə keçmişdi.

İkinci, Azərbaycan adəbiyyatı tarixində məlumdur ki, Şirvan hökməri Şirvansh Axsitan Nizami Gəncəviyə yazdığı məktubda şair ciddi şəkildə tapşırırdı ki, "Leyli və Məcnun" poemasını Azərbaycan (Türk) dilində yox, saray və zadəgan dili olan fars dilində yazsin.

Deməli, həle o dövrde (XII əsrə) Azərbaycan dili irihəcmli bədii əsərlər yaratmaq imkanına malik olan inkişaf etmiş bir dil idi.

Şübhəsiz ki, XI-XII əsrlərde de Azərbaycan dilində əsərlər yazılmış, lakin onlar hələlik biza galib çatmamışdır.

Son illərdə Azərbaycan alimlərinin qədim gürçü, ərəb, Suriya tarixi mənbələri üzrə apardıqları araşdırımlar, hələ Azərbaycan ərazisində və qonşuluğunda qədimdən yaşayan xalqların – gürçü, müxtəlif Dağıstan və Iran xalqlarının dillerində çoxlu qədim Azərbaycan dili sözlerinin aşkarlaşılmış belə bir müləhizəyə əsas verir ki, Azərbaycan danişq dili eramızın həle V-VI əsrlərində o vaxtkı Azərbaycan ərazisindəki müxtəlif dilli xalqlar arasında əsas ünsiyyət vasitələrindən biri olmuşdur.

Bəleliklə, Azərbaycan dilinin tarixini iki böyük dövər bölmək olar:

1. Yazılı qəderki dövr (XII əsrən əvvəlki dövr).
2. Yazılı ədəbi dil dövrü (XIII əsr və sonrakı dövr).

Birinci dövr, əsasən, Azərbaycan danişq dili ilə bağlıdır, ikiinci dövrü başlıca olaraq yazılı ədəbi dilin tarixi təşkil edir. Yazılı ədəbi dilin inkişafında ümumxalq danişq dili mühüm və əsas yerdən birini tutur. Buna görə de yazılı ədəbi dilin inkişafı və zənginləşməsi tarixi danişq dili ilə ayrılmaz əlaqədə öyrənilir, yazılı ədəbi dilin formallaşması prosesinde ümumxalq danişq dilinin mövqeyinin müəyyənleşməsinə xüsusi diqqət verilir.

XIII-XIX əsrlərə aid yazılı mənbələrin dil xüsusiyyətlərinin tədqiqi, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların inkişafı, onların mənə və formaca təkmilləşməsi prosesi üzrənən aparılmış ilkin müşahidələr, hələdə ədəbi dilin zənginləşməsində mövcud üslubların tarixən müəyyən edilmiş mövqeyi əsasında Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixi də öz növbəsində üç mühüm dövər bölünür: 1) XIII-XVIII əsrlər; 2) XIX əsrin əvvəlindən XX ərin 20-ci ilinə

- Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər olan dövr; 3) sovet dövrü.

XIII-XVIII əsrlərde Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafında ədəbi-bədii üslub əsas yer tuturdur. XIX əsrden 1920-ci ilə qədərki dövrde isə mətbuat üslubu yaranıb sürətə inkişaf edir, elmi üslubun mövqeyi genişlənir. Beləliklə, bu dövrde Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafında ədəbi-bədii üslubla yanaşı, mətbuat üslubu və elmi üslub da ciddi rol oynamaya başlayır (albəttə, bu dövrda ədəbi-bədii üslub aparıcı mövqə tutur). Həmin dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, əsasən XVIII əsrin ikinci yarısından başlanmış bir proses – ümumxalq danişq dilinə məxsus qayda və qanunları, leksik vahidlərin yazılı ədəbi dilə keçməsi prosesi bu dövrdə ele qüvvətlenir ki, yazılı ədəbi dilde üstünlük təşkil edir və ədəbi dil normalarının təkmilləşməsinə ciddi təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, yazılı ədəbi dilde klassik ədəbi-bədii ənənə ilə əlaqədar mövcud olan leksik və qrammatik paralelizmlər ümumxalq danişq dilinə məxsus söz və formalar hesabına aradan çıxmaya başlayır, vahidleşməye doğru inkişaf edir.

XX ərin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun ictimai təsir dairəsinin qüvvətlenməsində, genişlənməsində və demək olar ki, bütün sahələr üzrə zənginləşməsində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrde elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ədəbi-bədii üslubla berabər mətbuat üslubu və elmi üslub da artıq yazılı ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsində aparıcı mövqə tutur.

Ümumiyyətə, dilin inkişafında, onun ayrı-ayrı funksional cəhətlərinin feallaşması və ya passivleşməsi, yaxud arxaikleşməsində, eyni və ya yaxın mənali formaların vahid semantika üzrə sabitləşməsi və s. bu kimi dildaxili məsələlərin obyekтив həllində, həmin hadisələrlə əlaqədar prosesin ləng getmesi və ya sürətə başa çatmasında qeyri-linqvistik, xüsusən ictimai-tarixi amillərin rolu mühümdür.

XX ərin əvvəllerində, konkret tarixi şəraitle əlaqədar olaraq, ictimai amillərin müsbət təsiri o qədər güclənir ki, Azərbaycan dili daxilində bir neçə yuzilik ərzində davam edən proses qısa bir tarixi müddət ərzində əsasən başa çatdırılır, öz obyekтив həllini tapmış olur.

Məlumdur ki, xüsusən ədəbi dil ilk növbədə yazı ilə, elifba ilə bağlıdır. Əlifba dildəki sesləri, onun fonetik tərkibini nə qədər düzgün

əks etdirərsə, dil də yazılıdakı nöqsanlarla, olıfbadakı çatışmazlıqlarla bağlı məhdudiyyetlərdən bir o qədər azad olar. Bu, həm də yazılı ədəbi dilin inkişaf sürətinin artması, xüsusen onun ümumxalq danişq dili əsasında zənginleşməsi və təkmilləşməsi üçün olverişli imkan və şərait yaradır. Səkkiz əsrlik yazı enənəsinə, yazı tarixinə malik Azərbaycan ədəbi dili XX əsrin əvvellərinə qədər əreb olıfbasından istifadə etmişdir. Lakin bu olıfba, məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin fonetik tərkibini tam əks etdirə bilmirdi, onun səsler sistemində uyğun deyil, buna görə də həmin ərifba dilimiz üçün çox qüsurlu idi. Bu iş Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına, onun lügət tərkibinin əslı sözlər hesabına zənginleşməsinə mane olur, yazılı ədəbi dille ümumxalq danişq dili arasında uğurum yaradır, onların yaxınlaşmasına engel törədirdi. Ərəb olıfbasının dilimiz üçün qüsurları olduğunu həle XVI əsrde böyük şairimiz Məmməd Füzuli görmüş, XIX əsrin görkəmli mütefəkkir yazıçısı M.F.Axundzadə isə bu ərifbanın Azərbaycan dilinin inkişafına mane olduğunu göstərərək onun tamamilə deyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Azərbaycan ədəbi dili tarixində bu dövrün mühüm ictimai amil kimi əsas cəhətlərindən biri də budur ki, həmin dövrde əreb olıfba deyişdirildi – dilimizin fonetik təbiətini əks etdirən bir olıfba ilə evez edildi. Bu müterəqqi və əhəmiyyətli tarixi amil Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq danişq dili əsasında təkmilləşməsi prosesini sürətləndirdi, onun ictimai təsir dairasının genişlənməsinə olverişli imkan yaradı.

Dilin lügət tərkibinin zənginleşməsində, xüsusen termin yaradılığında sabit orfoqrafiya qaydalarının varlığı əsas və təsiridici amillərdən biridir. Ərəb olıfbası Azərbaycan dilinin təkmil orfoqrafiya qaydalarının yaradılmasına mane olurdu. Bu dövrə Azərbaycan dilinin sabit orfoqrafiya qaydaları yaradıldı, bu da öz növbəsində dilin lügət tərkibinin zənginleşməsinə, termin yaradılığının genişlənməsinə, qrammatik qaydaların təkmilləşməsinə əsaslı təsir etdi.

Hələ XIX əsrde Azərbaycanın M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi görkəmli yazıçıları doğma Azərbaycan dilinin öz lügət fondu, daxili söz cəhiyatı əsasında yeni terminlər yaradılmasını əsas şərt hesab edir, bunun konkret nümunelerini veriridirlər. Lakin bu cəhət – dilin öz daxili imkanları əsasında yeni söz və terminlər yaratmaq Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin əsas inkişaf şərtində çevrilo bilməmişdir. Bu dövrün seciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, həmin

dövrə Azərbaycan dilinin öz daxili leksik və qrammatik imkanları, sözdüzəldici vasitələri yeni söz və terminlərin yaradılmasında əsas və şərait mənbəyə çevrildi. Müxtəlif səbəblər üzündə dildə mövcud olan ister leksik, isterse də qrammatik parallelizmlər aradan qaldırıldı, Azərbaycan ədəbi dilinin demək olar ki, bütün sahələri üzrə qayda və qanunlar sabitlik kəsb etdi. Elm və texnikanın, mədəniyyətin sürəti inkişafı ilə əlaqədar olaraq sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin əslubları da zənginləşdi, dilimizin təkmilləşməsi prosesində xüsusen ədəbi-bədii əslub və metbuat əslublu əsaslı mövqə kəsb etdi.

Dövrün ictimai-siyasi və iqtisadi hadisələri yeni-yeni bədii məzmunlu əsərin yaranmasına şərait yaradı. Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, XX əsrin başlangıcında yeni məzmunlu bədii əsərlər, yeni lügət materiallarına ehtiyac hiss olunurdu. Bu ehtiyacı ödəmek üçün xalq danişq dilinə müraciət edildi.

Klassik ədəbi dilde işlənən leksikonun bir qismi yeni ictimai şəraitin məzmununa uyğunlaşdırılır, söz yaradılığının yolu ilə ədəbi dilin lügət tərkibi yeni söz və terminlərlə zənginləşirdi.

Dövrün bədii əslubunda diqqəti cəlb edən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri odur ki, Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən binası qoyulan realist nəşr dili daha da təkmilləşir və genişlənir. Artıq XX əsrin əvvellərində nəşr dili ilə şeir dili bədii əslubun bərabərhüquqlu janrlarına çevirilir.

Milli ədəbi dilin əlamətlərindən biri funksional əslubların meydanda olmasıdır. XX əsrde mövcud olan əslublardan – bədii əslub, metbuat əslub və elmi əslub Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsinin ümumi inkişaf meylini əks etdirir.

Həmişə olduğu kimi, bədii əslub bu mərhələdə də aparıcı olmuşdur. Bu dövr bədii əslubunda realist nəşr və dram dili, onların leksik və qrammatik xüsusiyyətləri daha da təkmilləşir və genişlənir. Bədii əslubun satirik, romantik dil, uşaq ədəbiyyatının dili kimi qolları geniş fəaliyyət göstərir.

Bədii dilin əslubi semantikasında geniş fəaliyyət əsasən satirik ədəbiyyat sahəsində özünü göstərir. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsreddin" jurnalında xalq dili xəzinəsindən geniş istifadə etməsinə göstərmək lazımdır. Belə ki, Kefli İsləkəndərin dili ilə zırrama, malades sobak, Danabaş kəndi, müsalman işi və s. söz və ifadələrdən ilk dəfə yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

Ə.Haqverdiyevdə: *marallarım, xorfdanım, cəhənnəm məktubları, bomba, Həsan ağanın qohumusən, – min boyunuma və s.*

Ü.Hacıbəyovda: *doxtur-moxtur, bir kəllə qənd, Məşədi İbadın adaxıbzalığı, Qarabağın pambıq bəyləri, heç hərənən yeridi, nə qədər qoca olsam da, min buguburma cavana dəyərəm və s.*

M.Ə.Sabirdə: *dindirir asr bizi dinməyiriz; çığırma yat ay ac toyuq; pulsuz kişi insanlığı asanı sanırsan; nə xəbər var, Məşədi; çax-çax başın ağrıldı; keşin çəkdi dayırman və s. kimi söz və ifadələr mehz dövrün içtimai mühitinin xarakterinə uyğun gelirdi. Bədii üslubun quruluşunda üslubi qollar əsasən bunlardır: satirik qol, romantik qol, uşaq bədii edəbiyyatı və folklor qolu.*

a) Bədii üslubun folklor qolu ta qədim dövrlərdən olduğu kimi qalır, xalq təfəkkürü, xalq dilindəki hazircavablıq, zənginlik kimi keyfiyyətlər öz ənənəsini yaşıdadır.

b) XX əsrin evvəllerində bədii üslubun en zəngin komponenti satirik qoldur. Bədii üslubun bu satirik qolu mollaşəreddinçilərlə bağlıdır. Doğrudur, satirik edəbiyyatın dilində loru danişq ünsürləri çox işlənir. Lakin ədəbi dilin normasının xəqlqılığında, ecnəbi morfoloji və sintaktik əlamətlərin çıxarılmasında həlliəcili rol vardır. Şübhəsiz, "Molla Nəsreddin" danişq dilinə məxsus söz və ifadələri ədəbi dila getirməkdə Azerbaycan dilinin əsil mahiyyətini üzə çıxardı. Burada bədii tiplərin nitqi ilə bağlı poetik, bədii normalar ifadə edilirdi.

Tipin tələffüz terzi, savad dərəcəsi, dil mədəniyyəti, şivə xüsusiyyətləri onun şəxsiyyətini bildirən dil faktları qabarğı şəkildə ifadə edilirdi. Məsələn: Mirzə Ələkbər Sabirin 1908-ci il avqustun 25-də "Molla Nəsreddin" jurnalının 34-cü sayında "Tükəzban cici" imzası ilə çap olunmuş şerincə nəzər salaq:

Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!
Atanın goru üçün, boşda bu tifli başına,
Keyfine deymə, söya ya sənə, ya qardaşına,
İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına,
Əqli kəsmir, həle bir körpə uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Sair bu şərq qrupu dialekti nümayəndəsinin tələffüzü ilə loru danişığı bədii mühitə gətirir.

XX əsr satiriklərinin dili üçün səciyyəvi üslubi faktlar xalq danişq dilindən geniş istifadə, lügət vahidi ndən, sintaksisde lorluq, satirik coxmənəliqliq tipin öz dili ile ifşası əsas mövzu götürürdü. Bu dövrde satiriklər xalq dilində çoxlu söz və ifadələri ədəbi dile gətirib, nümunələr yaradırdılar. Xalq dilində geniş işlənən bir çox söz-mecazlar, ifadə və mesellər XX əsr satira yaranan müəlliflərin əsərlərində eks olunmuşdur.

C.Məmmədquluzadənin: *Sizi deyib gəlmisiş; Danabaş kəndi; Kefli İsləndər; ölürlər; zurrama; Qurbanlı bəy; malades sobak; saqqalı uşaq; ingilis barmığı; müsəlman işi; Şeyx Nasrullah; qara saldat; bəlkə də qaytardılar.*

Ə.Haqverdiyevin: *marallarım; mütrib dəftəri; xorfdanın cəhənnəm məktubları; bomba (Kəblə Feyzulla bomba pirinos); Həsan ağanın qohumusən – min boyunuma; darvazamızı fələk vurubudu və s.*

Ü.Hacıbəyovun: *arşınmalçı; sən dul, mən dul, gal mənə bənd ol; ay qız, oramı basdır, buramı basdır; mənimki halıca, dulluca arvaddır; bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd; sənin muzundu bu olar ki...; Gəl ikibaşlı qohum olaq; yoxsa bu incinarmincinar, doxtur-moxtur..; qızın iki namızıdə var; aç qapını, golib səni öldürək; babalı Sarvarın boyununa; Məşədi İbadın hamama getməsi; meymun deməyi bəs deyil, al da verir; bax bu başqa məsələ...; o olmasın, bu olsun, razısan? və s.*

M.Ə.Sabirin: *millət necə tarac olur olsun; tək sabır; oğlan qaç at basdı; danışır bir paramız, leyk bogazdan yuxarı; çatlayır Xanbacı qəmdən ürəyim; dindirir asr bizi dinməyiriz; çığırma yat, ay ac toyuq; pulsuz kişi, insanlığı asanı sanırsan; ax, nəca kef çəkməli əyvan id; ev madam, mənzil madam, tövbə et, tövbə; dur qaçaq, oğum, bas-ayaq qandı bu; oğul mənimdir əgər, oxutmuram, al çəkin; çırmınırıq keçməyə çay gəlməmiş; istərəm ölməyi mən, leyk qaçır məndən əcəl; gözlərin aydın, ay Xansənam, oğlumuz pəlvən imiş, qara buludlar oynasıır indi nadir əlacımız və s.*

Bu misalların sayını artırmaq olar, lakin yüzlərle belə ifadə formasını almış nümunələr öz dövründən başlayaraq diller əzberi olmuşdur. Bu ifadə və mesəllərdən istifadə edərkən, ilk mənbələr, ilk yaradıcıları xatırlayıq: "Mirzə Cəlil demişkən", "Sabir demişkən", "Arşınmalçı demişkən", "Məşədi İbad demişkən" tipli ifadələrdən istifadə edilir. Bu gün isə həmin ifadələr daha da xalq dili ifadələr kimi geniş yayılır və sabitləşir.

XX esrin əvvəllerində Azərbaycan dilinə türkizmələr da işlənirdi. Bədii üslubun bir qolunu da uşaqlar üçün yazılmış əsərlər teşkil edir. Demek olar ki, uşaq ədəbiyyatı bu dövrün məhsuludur. Məktəblərin nisbetən genişlənməsi uşaqların öz ana dilinə, başa düşəcəyi dildə bədii əsərlərin - şeir, hekayelerin yazılıması zəruri məsələlərdən biri idi.

Uşaq ədəbiyyatı dilinin sadə, lügət tərkibinin tam anlaşıqlı olması ilə başqalarından seçilir. Bu əsərlərdə atalar sözü ve zərbi-məsəller tez-tez işlənirdi.

Bu üslubda qabaqcıl müsəllimlərin böyük qismı yazardı. O sıradan M.Ə.Sabir, A.Şəhət, A.Şaiq, F.Köçərlı, S.M.Qəniyadə, S.S.Axundov göstərmək olar. Bu yaradıcı şəxslərin əsərləri ilə uşaq dilinin inkişafının əsası qoyulurdu. Xüsusilə, A.Şəhətin, M.Ə.Sabirin, A.Şaiqin şeirlərində sözler, intonasiya və ahəngə görə elə seçilmişdir ki, uşaq psixologiyası ilə uyğunlaşdırıldı.

Göyerin, göy çəmanları, göyerin,
Sünbülüm, yasəmənları, göyerin,
Açılın, iyi güllərim, açılın,
Alli-əlvənlə güllərim, açılın...

A.Şəhət

Bu şeirde işlənən sözler uşaqların hamısına məlumdur. Şeirde yalnız leksik cəhətdən deyil, söyləmə – ifadəetmə baxımından uşaq nitqinin əyanılığı göstərilir. Burada xalq şeir nümunələrinin forma və sadəlik faktlarından istifadə olunmuşdur.

Eyni hali M.Ə.Sabirin uşaq şeirlərində de görmək olur. Məsələn, "Gəl-gəl, a yaz günləri, İl in əziz, günləri" deməkələ uşaqlar da, böyükler de yazı götürir, çıçeklər açır, taxillər tel-tel olur.

A.Şəhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq şeirlərini Azərbaycan dilinin lügət fondunda olan sözler əsasında yaratmışlar. Onların şeirləri uşaqlar üçün tam anlaşıqlı olduğu üçün seviliş, oxunur, dərk edilir və milli teravetlidir.

Uşaq əsərlərinin dilinin sintaktik quruluşu milli dil norma çərçivəsində fealiyyətə malikdir. Bu cəhət uşaqları gözəl, sərrast nitqə alışdırmaq, ədəbi dilin mənimsənilməsində onlara kömək məqsədində xidmət edir.

Bədii üslubun uşaq ədəbiyyatından getirilən nəşr nümunəsinə diqqət edək: "Kərim baba söhbətdən doymur, xatirəni xatireyə calayırdı: Mənim atam da gözel ovçu idi. Nağıl edərdi, bir gün maral ovuna çıxmışdım. Dərədə kök bir buga gördüm, ovladım. Çəşmə başında kabab bisirib yedikdən sonra uzanıb yatmışdım" (A.Şaiq). Göründüyü kimi, hekayənin dili ədəbi dilimizin bugünkü seviyəsinə uyğun galır.

Bədii üslubun uşaq şeirlərinin gözəl nümunələrini yaradan A.Şaiq uşaqların yaş seviyyəsinə uyğun yazdığı şeirləri onların sevimli nağmə şeirlərinə çevirilirdi: *Ay pipiyi qan xoruz; Gözləri mərcan xoruz. Sən nə tezəm durursan, qışqırıb banlayırsan...*

Yaxud: *Ala-bula boz keçi; Ay qoşa buynuz keçi...* kimi digər uşaq şeirləri bu gün də uşaqlar tərəfindən seviliş, ezbərلنir.

Bu dövrde yazılmış uşaq şeirlərində yalnız leksik cəhətdən deyil, tələffüz, ahəng, ifadə baxımından uşaq nitqinin sureti kimi təsvir edilir. XX əsrin əvvəllerində bədii əsərlərə fars, erəb, türk dilindən istifadə mövcud idi. Bir tərəfdən qəliz erəb, fars, türk söz və tərkiblərinin, morfoloji və sintaktik formalarını bol-bol işlədən "Fü-yuzat", "Həyat" kimi jurnal və qəzetlərdə çıxış edən yazıçı və jurnalistlərin dilində özünü göstərirdi, digər tərəfdən "Molla Nəsrəddin" jurnalında öz yazıları ilə çıxış edən yazıçı və redaktorların Azərbaycan ədəbi dili normalarına ciddi emal etmələri diqqəti cəlb edir.

Hansı dövrde yazmalarından asılı olmayaraq bədii əsərlərin dili dövrün ədəbi dili qanunları çərçivəsində olmalıdır. Burada fikirlərin məntiqi ardıcılılığı, bədii ifadə vasitələri günün təhləblərinə cavab verən, qavranma seviyyəsi bədii sənətkarlığı əks etdirir.

Bədii üslubun lügət tərkibi haqqında. Bu dövr bədii əsərlərinin lügət tərkibini, əsasən, xalq dili materialı və alıma sözler taşkı edirdi. XX əsrin bədii dilinin leksik tərkibini üç qrupa bölmək olar:

1. Xalq tərəfindən işlənmeyən erəb, fars sözləridir. Bu sözərə bəzi üslublarda (mətbuat və elmi üslublarda) feal işlənirdi.

2. Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinde türk dili sözleri də bir hissə təşkil edirdi.

3. Rus və rus dili vasitəsilə gələn Avropa mənşəli sözərə.

İlk önce nezərə çarpan, en işlek sözərə avozlıklardan ibarət idi. Başqa nitq hissələrində fərqli olaraq avozlıklar kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir: *nəsil, kəndi, şu, həp, həpsi, işbu, nərə və s.* Başqa

nitq hisselerinden olan sözler de vardır: *yapmaq, bəkləmək, qonuşmaq, şimdi, iştə, evət, arqadası, sicaq və s.*

Türkizm adlanan bu sözlerin Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində milli sözlerimiz kimi qəbul olunduğu qeyd edilir. Hatta bunların bəzilərinə XIX əsrde "Ökinçi" qozetinin dilində de təsadüf olunur. Məsələn, keçən zamanın zəhmətinə və xərcini konarda qoyub, şimdə olunan zəhmətlərdən və xərclərdən söyləyək ("Ökinçi", 1885, №3).

Lakin faktdır ki, XVII əsrden sonra türk dillerinin differensiasiyası artıraq bu qəbil sözlerin Azərbaycan ədəbi dilində fealiyyət dairəsi daralır və kəmiyyəti azalır. Üç əsrden sonra, XX əsrin əvvəllerində yenidən belə sözlerin (*həp, şimdi, şu, evət, gediyor, alalım* və s.) işlənməsi müşahidə olunur. XX əsrin əvvəllerində pan-türkizm ideyalarının güclü təsiri ilə mətbuat orqanlarında (yazılarda) işləndiyini nəzərə alaraq bu qəbil sözler dilçilikdə türkizm adlandırmışlar.

Bu dövrde Azərbaycan dilinin lügət tərkibində alınma sözlerin bir qismi rus sözleri və rus dili vasitəsilə gələn Avropanın sözleri təşkil edirdi. Bu isə Azərbaycan dili lügət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi ilə çox bağlıdır. Şübhəsiz, xalqın tarixində baş veren hər cür hadisələrin onun dilinə de təsiri olur.

Yeni dövrde coreyan eden ictimai-mədəni şəraitlə bağlı yaranmış anlayışların, Azərbaycan dilinin zənginləşməsində işlənən sözlerin bir qismi rusuzlular və rus dili vasitəsilə gələn Avropanın sözleri təşkil edirdi. Bu sözlerin içərisində neinki alındığı dövr üçün (XX əsrin əvvəlləri üçün), hətta bugünkü ictimai hayat üçün de yaradı *universitet, demokrat, boykot, avtomobil, pasport* və s. kimi sözlerle yanaşı, gərəksiz sözler de almındır. Misal olaraq *spektakl, cəst, naçalnik, mestni komanda, ofitser, realni uğsola, klas, ekonomi, politika* və s. göstərmək olar. Belə sözlərdən bəzilərinin Azərbaycan dilində qarşılığı olsa da, dövrün telebine uyğun qismən fərqli qoyulurdu. Məsələn, ilk baxışda *üşkola//şkola//şkol* variantlarında işlədilən bu söz "məktəb" sözünün müqabilində tamamilə artıqdır. Halbuki mətbuatda bu sözlerin mənası bir-birindən ayrılrıdı. Məsələn, "məktəb" deyərkən köhnə tipli dərs-təlim ocağı nəzərdə tutulurdu, "üşkola" (şkola, şkol) sözü isə yeni tipli, rus-Azərbaycan tədris ocaqlarını bildirirdi: "Bakı şəhərinin cümle məscid məktəb-

lerinin müəllimləri yeno Məhəmməd Həsən bəyin idarəesindəki şkolin zalında cəm oldılar" ("İrşad", 1907, №24).

Burada "məktəb" ilə "şkol" eyni ictimai anlayışı bildirir. Maraqlıdır ki, bu dövrde dilimizə gələn rus sözlerində bəziləri ərəb, fars sözleri ilə evez edildi. Məsələn, *spektakl – tamaşa; cəst – hissə; naçalnik – rəis; ofitser – zabit; injener – mühəndis, klas – sinif; ekonomi – iqtisadi; politika – siyaset* və s.

Bele veziyət dövrün xüsusiyyəti hesab edilsə də, Azərbaycan dilində məhz ikincilər sabitleşmişdir.

Rus və Avropa təhsili görmüş ziyyahılar, xüsusilə ana dilini yaxşı bilənlər Azərbaycan dilinin taleyinə laqeyd qalırdılar. Ü.Hacıbəyov "Hansı vasitələrə dilimizi öyrənib əsbi-maarif etməliyik" məqaləsində məhz ədəbi dilimizi nəzərdə tuturdu. "Mən həle obed eləməmişdim, vizitni kartočka goldı ki, madam Pankova səni vəçərə priqlasıt eləyir, gölməsən, obijatsa olar" kimi Azərbaycan dilini bu hala salanlara Ü.Hacıbəyov Avropa alım və filosoflarının Azərbaycan dilinə haqqında fikirlərini misal götürir və yazar: "Bizim türk lisaniımız en vəsi və kamıl bir dildir, onun vasitəsilə insan en ali fikirlərini və en dəqiq hissələrini bəyanə qadirdir".

Demək lazımdır ki, dövrün qabaqcıl ziyyahları bütövlükdə alınma sözlerini deyil, ana dilini korlayan, zibilleyen əcnəbi material işlətməyi pisləyirdilər.

Onlar Azərbaycan-türk dilinin mahiyyətini qorumağı daha vacib hesab edirdilər.

N.Nerimanov yazırı: "Ana dili. Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissəyyi-təqbiyyə oyandıran bir kelme. Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmetli bir qüvvə. Ana dili. Bir dil ki, məhrübən bir vücud öz məhəbbətini, şəfqəti-madərənəsini sənə o dilda bəyan ediblər. Bir dil ki, son dəxi beşikdə iken bir laylay şəklində öz ahəng və lətfatını sənə eçıtdırıb, ruhun en dərin guşələrində noqsı bağlayıbdır. Bir dil ki, heyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sayəsində bir fikir hasil edibson" ("Heyat", 1906, №181).

Dövrün qabaqcıl alım və ziyyahları bedii yazılarında dil məsələlərinə dair fikirlər söleyirdilər. F.Köçərli "Ana dili" məqaləsində yazırı: "Hər milletin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsüsü malidir. Ana dili milletin mənəvi diriliyiidir. Heyatının mənası mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın

dili də ruhun qidasıdır, her kes öz anasını ve vətənini sevdiyi kimi ana dilini də sevir. Bizim Azərbaycan türklerinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır" ("Molla Nəsrəddin", 1913, №22).

Burada xalqın və onun dilinin inkişafı xalqın tarixi ilə bağlılıq mənəvi cəhətdən izah edilir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili yeni istiqamətə yönəldilmişdi: ölkədə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq elm və texnika inkişaf edir, bu prosesin uğurlu getməsi üçün Azərbaycanda məktəblər, maarif ocaqları açılır, məktebyəşli uşaqlar üçün dörsliklər, qəzət və məcmuələr ("Dəbstan", "Məktəb" və s.) nəşr olunurdu.

XX əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi cəhətlərdən ən başlıcası bu dövrde mətbuatın yaranması və geniş dairədə fealiyyət göstərməsidir. XIX əsrdə "Əkinçi" qəzeti ilə esası qoyulan mətbuat üslubu XX əsrin əvvəllərindən daha da inkişaf etdirildi. "Molla Nəsrəddin", "Heyat", "Qoç-Dəvət", "Füyuzat", "Zənbür" və s. kimi mətbuat orqanları dövrün ədəbi dilinin mətbuat üslubunu xalq dili hesabına zənginləşməsindən mühüm addım oldu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda teatr, ümumən sahne sənətinin yaranması, ədəbi dili inkişafı üçün əlverişli vasitələrdən biri idi. Səhne, tamaşaçıları sözün həqiqi mənasında gözəl danişmağa sövq edir, hər bir insanın öz nitqinə diqqəti olmağı aşayırdı. Beləliklə, danişq-nitq ədəbi, cılız forma alındı.

XX əsrin əvvəllərində dil məsələləri siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrildi. Dövrün ziyanları dərk edirdilər ki, başqa dillər kimi Azərbaycan dili de inkişaf etməli, ədəbi normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Bunun üçün Nəriman Nərimanov, Ömer Faiq Nəmanzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abbas Səhətə, Məmmədağa Şaxtaxtinski və başqları ana dilimizin milli əsaslarla inkişaf etməsi üçün ardıcıl mübarizə apardırlar.

Milli ədəbi dilin hərtərəfli inkişafı üçün funksional üslubların tam fealiyyətdə olması əsas şərtlidir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub, mətbuat üslubu, elmi üslub, resmi-epistolyar üslub artıq geniş yayılmışdı.

Bu dövrde xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət verilir, dörsliklər yazıldı.

Dörsliklərin dilində leksik tərkib əsasen milli xarakter daşıyırı. Dörsliklər, lügətlər dərc edilirdi. Yeni, ərəb və fars sözleri Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi.

Beləliklə, dilin sadəliyi, aydınlığı, təmizliyi uğrunda, habelə dilin lügət tərkibinə əsaslanmaqla başlıca norma sistemi uğrunda mübarizə gedirdi.

Bu dövrde funksional üslublar bir-birile bağlı olaraq inkişaf edirdi.

XX əsrin əvvəllərində də bədii üslub ədəbi dilin aparıcı qolu olmuşdur. Bədii dilin müxtəlif qollarında - hekaya, şeir, satiralarда xalq dili xəzinəsindən geniş istifadə edilirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalında, Sabirin satirik şeirlərində milli ədəbi dilin leksik, fonetik tələffüz nümunələri xalq arasında asanlıqla dərk edilir və sevilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub əvvəlki dövrlərə nisbəten sadəlaşması və kültəvi xarakter alması ilə yeni inkişaf yoluna düşmüştür. Elmi üslubda yaranan əsərlərin həm lügət tərkibi, həm morfoloziyası, həm de sintaksisi xalq dilinə maksimum yaxınlaşdır.

Elmi üslubun başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun lügət tərkibi, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminlərin işlənməsidir.

Bu dövrde elmin müxtəlif sahələrinə (dil, tarix, coğrafiya, tibb) dair yazılmış əsərlərin əsas səciyyəsi burada xalq dili xəzinəsindən istifadəye üstünlük verilməsində idi. Buna misal olaraq, Nəriman Nərimanov, Q.R.Mirzəzadə (Qafur Rəşad), Üzeyir Hacıbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov kimi ziyanlı-alimlərin əsərlərini göstərmək olar.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli ədəbi dili yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil məsələləri

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ömrü zamanca kiçik olsa da, xalqımızın çoxəşrlik tarixində bütöv bir dövr təşkil edir. İki ilin xüsusi bir dövr kimi qeyd olunması, əsərlərdən ibarət olan dövr-lər silsiləsində ona ayrıca yer verilmesi zahirən qeyri-adi görünüşə də, tesadüfi deyil; xalqımızın ictimai, siyasi, mənəvi hayatındakı bu bənzərsiz dövrün oynadığı rolla, gördüyü və görmək istədiyi işlərin

yüz illerin görə bilmədiyi işlərə bərabər olması ile bağlıdır. O, nəinki xalqımızın, ümumən qoca Şərqi tarixinə daxil olmuş ilk demokratik respublika, Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi ilk parlamentli dövlət olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində müstəqil dövlətin bütün atributları – bayraq, himn, gerb, dövlət dili vardi.

Dövlət dili məsəlesi

Yenice yaranan müstəqil Azərbaycan Respublikası fealiyyətinin elə ilk günlərindən öz dövlət dili haqqında qərar verdi. Həmin qərarı olduğu kimi veririk:

"DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA"

28. Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək, müvəqqətən hökumət müəssisələrində rus lisani istemalına müsaidə edilməsi haqqında hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək ilərde bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair devair vəzifələri başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökuməti-müəssisələrde rus dili istemalına da müsaidə edilsin".

Qərardan göründüyü kimi, hökumət o vaxtlar türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili kimi qəbul edərək, ölkənin məhkəmə, daxili işlər idarələrində və s. dairələrdə vəzifə başında olanların dövlət dilini bilməklərinə qədər olan müddətdə hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə de icazə vermişdir. Qərarın mənindən göründüyü kimi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının rus dilinin istemalına icazə vermesi müvəqqəti tedbir olmuş və yalnız idarəcilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Yeri gəlmışkən qeyd edim ki, dövlət dili haqqında olan bu qərar hökumətin "Milli bayraq haqqında" ki 9 noyabr 1918-ci il tarixli qərarından altı ay əvvəl verilmişdi. Bu fakt ilk Azərbaycan hökumətinin dövlət dili məsələsinə necə diqqət yetirdiyini aydın göstərir.

Həmin qərar dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sonoddur. Başqa sözlə, həmin qərarın verildiyi gündən Azərbaycan və Azərbaycan dili tarixində Azərbaycan dili ilk dəfə dövlət dili elan olunmuşdur.

Etiraz edilə biler ki, hələ XVI əsrde Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi məlumdur. Ə.Dəmərçizadənin yazdığı kimi, "XVI əsrde Şah İsmayıllı Xətayının başçılıq etdiyi Səfəvilər dövləti zamanından başlayaraq Azərbaycan dilinin mövqeyi, nüfuz dairesi dəha da genişlənməyə başlaşdı və Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hisselerdə işlənən rəsmi diller sırasında yer tutdu, o zaman İslamiyyətin dini dili sayılan ərəb dili və bədii ifadə vasitesi kimi modalasmış fars dili ilə yanaşı işlənən bir dil hüququ qazanmış oldu". Lakin yene de Ə.Dəmərçizadənin çox doğru olaraq göstərdiyi kimi, "bütün bunlara baxmayaraq, demek lazımdır ki, bu dövr Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olma-mışdır. Çünkü tək rəsmi dövlət dili hüququ yeganə dövlət dili olmaq demekdir. Madam ki, Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində, rəsmi yazılaşma işlərində ərəb və fars dilleri da *eyni dəracədə* (seçdirme menimdir – A.A.) işlənilmişdir, deməli, burada tam hüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz. Bundan başqa, belə bir əlaməti nazərə almalyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququndan olmasi həmin dilin əsas telim-tehsil və tedris fənni olması demekdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrde Azərbaycan dili həla belə bir dili hüququna malik deyildi".

Ana dilimiz xüsusən XIX əsrde dövlət dili statuslu bir dil olmaq səviyyəsinə daha çox yüksəlir. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin, demək olar ki, bütün əsluluların fealiyyət göstərir. Həmin dövrde "ictimai-siyasi əslulun müxtəlif qolları, xüsüsən sənədat əslul şəxsi" çox inkişaf edir, şortnamə, iltizamnamə, təməssükname, vəkalətnamə, icranamə, qəbalənamə, habelə çəsidi clannama, qərardağnamə və nizamnamələr də Azərbaycan dilində yazılır. Bunlar hamısı dövlət dili üçün, şübhəsiz ki, baza sayila biler.

Bununla belə, nəinki XIX əsrde, heç XX əsrin əvvəllerində də Azərbaycan dövlət dili rəsmi olaraq mövcud deyildi. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması möhz ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il iyunun 27-də verdiyi qərardan başlayır.

Belli olduğu kimi, AXC (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) hökuməti və parlamenti dövlət dili ilə bağlı, əvvəldə göstərilən qərardan başqa digər heç bir qərar və ya forman qəbul etməmişdir. Bu haqda Baş Arxiv İdarəsinin roisi Azərbaycan Respublikası yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il noyabrın 2-də

keçirilən iclasında rəsmi şəkilde məlumat vermişdir: "Dövlət arxivlerində saxlanılan, dövlət dili haqqında məlumat olan ilk sənəddə – 1918-ci il iyul (əslində iyun) ayının 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərarda türk dili dövlət dili kimi elan edilmişdir. Sonra parlamentin fealiyyəti zamanı parlamentin iclaslarının bütün materiallarına bizi baxdıq. Belə bir məsəle parlamentdə qədirdilməyib. Demək istayırem ki, qanun seviyyəsində dil haqqında elə bir qərar qəbul edilməyib".

Lakin Azərbaycan dili haqqında xüsusi qərar və fərmanlar olmasa da, o zamanlar türk dili adlanan ana dilimizə məclis məbusları, başqa sözlə, parlament üzvləri vaxtaşarı münasibət bildirirdilər. Xüsusən, parlamentin 1919-cu il avqustun 21-də keçirilən iclasında gündəlikdəki məsələ – Bakı Universitetinin açılması məsəlesi ilə bağlı, deputatların çıxışlarında dil məsəlesi xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çıxış edənlərin demək olar ki, hamisi universitetdə, ölkəməsəbiň ilük ali məktəbində tədris işləri ilə bərabər, onun hansı dildə aparılması məsəlesinə da xüsusi diqqət yetirmişlər.

Parlamentdə sol müstəqil Abdulla bəy Əfəndizadə deyirdi: "İndiki darülfünunu yetişdiron müəllimlər türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə de lazımdır ki, darülfünuna ele müəllimlər dəvət edek ki, türk dilini yaxşı bilsin... Hər şəbədə, necə ki qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi demək olmaz. Görək bunun programı olsun..." Tədrisde ana dili məsəlesinə böyük şəhəmiyyət verən məclis üzvü universitet məzunlarını nəzərdə tutaraq bu məsəlenin vacibliyini bir daha vurğulayır: "Bir şəxs ki, darülfünunu ikmal etdi... edadidə tədris edəndə də darülfünunda özünə götürdüyü elmləri lazmıdır ki, gözel adəbi türk dilində tədrisə müqtedir olsun".

Göründüyü kimi, A. Əfəndizadə tədris işində dövlət dilinin zəruriyinin tam teləbkəri kimi çıxış edir.

Parlamentdə müsavat və biterəflər fraksiyasının üzvü Yusif Əhmədov da eyni fikirdədir: "Biz isterdik ki, hər bir təsisat ki yapırız, onu öz dilimizdə yapa idik. Lazımdır ki, hər bir millət çalışıb yoldaşa elmdə bərabər olsun. Güman ediyoram ki, hər bir təsisat öz dilimizdə ola".

Əhrar fraksiyasına daxil olan məclis üzvü Muxtar Əfəndizadə məsələni qəti qoyur: "Qomşularımız erməni və gürcülər bizi gülüyolar: Bizim (yeni erməni və gürcülerin – A.A.) meməkətdə ana dili işlədiyi halda hənüz rus dili işlənir".

Məsələyə müsavatçıların lideri M.Ə.Rəsulzadənin münasibəti öz reallığı və obyektiyi ilə fərqlənirdi: "Ülüm və finun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi hər bir milletin ağızından eşitdiyimiz kimi, rus professorları ağızından öyrənə bilərəm". Daha sonra: "Vəqtinə bu darülfünun getgedə millileşəcək. Bununla bərabər orada türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiriləcək və öyrəniləcəkdir. Rus və ya əcnəbi bir lisannda təhsil etdiyi bir elmi öz dilində ifadə edə bilərəm. Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu mümkün deyil. Onlar öz lisan və mühitlərindən məcburiyyətində olduqları halda, darülfünümüz tələbələri isə təhsil etdikləri elmlərlə bərabər xalq arasında olacaqlar ki, bunun da biza bir çox faydası doğacayı töbüdür".

Bakı Universitetinin açılmasının qızığın tərəfdarı olan M.Ə.Rəsulzadə dil problemini tutarlı əsaslarla həll etməye çalışır və müxtəlif ölkələrin tacribindən misallar göstərir: "Və əgər bugünkü darülfünunlara baxsanız, orada da almanca, firəngçə telim aldıqlarını görərsiniz, heç bir millət tarixen ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmayıbsın. Əvvəlcə, özgələrdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Binaənileyh qorxmamalıdır. Darülfünün hər dildə olsa da olsun, açıb oxumalıyız".

Parlamentin sosialistlər fraksiyasından olan Səməd ağa Ağamalı oğlu və Əliheydər Qarayev müalicəfətə olsalar da, darülfünün və dil məsələsində onların fikri müsavat liderinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Qeyd edim ki, onların çıxışlarında gotirdikləri əsaslar bir-birlərindən fərqli olsalar da, məqsəd və ideyasına görə vəhdət təşkil edir. Səməd ağa Ağamalı oğlunun çıxışından: "Deyirlər ki, türkün öyle qüvvətli dili yoxdur ki, onun darülfünunu olsun. Əvvəlcə dili qüvvətləndirib, sonra darülfünün açmaq lazımdır. Darülfünün olmasa, dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Darülfünün olan yerdə dil də böyükür. İnandırıram ki, revolusiyadan əvvəl dil böyüməyənlər indi yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarı".

Darülfününün açılmasına böyük səy göstərən Əliheydər Qarayev ana dili probleminin özüne aydınlıq göstirməyə çalışır: "Darülfünün, doğrudur, öz ana dilimizdə milli olmalı idi. Zətən biz deyiriz ki, cəmi millətlər azaddır və onların lisanı da, dili də azad olsun. Halbuki Nikolay bizim milli lisanla tədrisatımıza mane olduğu üçün biz darülfünunu, hətta ibtidai məktəblərimizi də milliləşdirmədiq". Bu söz-lər də onundur: "Çün biz bu vaxta qədər ibtidai və edadılərlə milli

ruhda tərbiyə almamışçı ki, milli dilimizi biliş ve milli lisanda lek-siya oxuyunda anlayaq”.

Müxtəlif partiya və fraksiyalara mənsub olan parlament üzvləri M.Ə.Rəsulzadə, S.Ağamalı oğlu və Ə.Qarayevin çıxışlarında təhsil və dil problemi üzrə söylənilən mülahizələr, verilən tekliflərin təsiri idи ki, dil məsələsinin təhsil və tədrisdən üstün tutan və məsələdə çox aydın mövqeyi olduğunu halda parlament üzvlərinin bir qismi konkret bir mövqə tuta bildirir. Bu baxımdan sol müstəqil Abdulla bəy Əfəndizadənin çıxışları bunu aydın göstərir: “Darülfünun hər hanki dildə olursa olsun, o, elm mənbəyidir. Vətən üçün, demək, yaxşı işçilər, siyasi adamlar, elmlı adamlar hazırlayacaq... Söz yox ki, darülfünun küsədi sözü meydana gəldikdə, demirik ki, əvelimci gündən türk dilində olacaq. Bu, mümkün olan şey deyildir. Bizim hazırladığımız rus darülfünunda oxumaq üçündür. İstəsek de o qədər qüvvə və professor tapşırıq ki, öz dilimizde elm və fünn keçək... Lakin hər iki tərəfi barışdırmaq, bir neçə illərdən sonra da olursa türkçe keçə bilərsən, o da türk lisaniна məxsus vəziyyətdir ki, əsaslıdır”.

Bəzi məclis üzvlərinin çıxışı isə öz reallığı və konkretliyi ilə fərqlənir. Məsələn, Əhər fraksiyasından olan deputat Muxtar Əfəndizadənin çıxışında bu aydın hiss olunur: “Məmməd Əmin Əfəndi eyi təsvir etdi ki, ülüm biterəfdir. Hanki dilde olmuş ola elmdir. Lakin onu bilməlidir ki, tarixi-adibə bir elmdir ki, onu ana dilindən başqa bir dilde öğrtmək olmaz”.

Bakı Universitetinin açılması məsələsinə həsr olunan yalnız bir iclasda Azərbaycan dili barəsində deyilənlər, göründüyü kimi, bir-başa dövlət dili, onun tədris və təhsil işində yeri kimi ciddi problemlər bağlıdır. Parlament üzvlərinin çıxışları istisnásız olaraq, hökumətin “Dövlət dili haqqında” qərarına uyğun olmuşdur.

F.Xoyskinin çıxışlarında hökumətin dövlət dili sahəsində görülen işlər barəsində vaxtaşırı verdiyi məlumatlar dövlət dilinin daim hökumətin diqqət mərkəzində durduğunu göstərir: “Şimdi məktəbler milliləşdirilər. İbtidai məktəbler və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəbler açılmışdır” və yaxud “İmdi şükrülər olsun bir çox adliyyə idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər”.

Parlamentin dili

Azərbaycan dilinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində, sözün əsil mənasında, dövlət dili kimi işlənməsi öz həqiqi tacirli tətbiqini geniş şəkildə ilk Azərbaycan parlamentinin dilinde tapdı.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan parlamentinin ömrü çox da böyük olmayıb. O öz fealiyyətinə 1918-ci ilin dekabrın 7-də başlamış, 1920-ci ilin 27 aprelində başa çatmışdır. Parlament bu müddət ərzində 140-a yaxın iclas keçirmiş və 300-dən çox qanun qəbul etmişdir. Bir neçə təntənəli və növbədənəkar iclas nəzərə alınmazsa, bütün yığıncaqlar işgülər səraidi keçmişdir. İlk Azərbaycan parlamentinin iclas protokollarının dili üzərində apardığımız müşahidələr onun haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu təsəvvür tam əsas verir deyək ki, Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi parlament üslubu ilk dəfə mehz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fealiyyət göstərdiyi dövrde yaranmışdır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımlı gelir. Dövlət dili haqqında verilmiş qərarda, məlum olduğu kimi, məhkəmə, daxili idarə işlərində müyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilirdi. Parlament isə bu siyahuya daxil deyildi. Ona görə də parlamentdə dillərin işlənməsi məsəlesi, təbii olaraq, qanunverici hakimiyətin, parlament üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. “Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkçəsi idi. Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışlarının rus dilində olmasına teklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkçəsi elan olunmuş, digər milletlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri meqbul hesab edilmişdi. Bununla belə rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edildi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə adətən parlamentin sədr müavini Həsən bəy belə bir məzmunda dərknər qoyurmuş: “Ərizə türkçə lisanda olmayıcığı üçün encamsız qalır”.

Azərbaycan parlamenti sənədlərinin dilində diqqəti cəlb edən ilk cəhət onun bütöv bir dövrün ədəbi dili baredə tam təsəvvür yaratmasıdır. Məlumdur ki, bütün dövrlər üçün olduğu kimi, XX əsər ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsini də həmin dövrə yazılmış bedii

əsərlərin və çox geniş şəkilde olmasa da, dövrün mətbuatının dili verir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə göstərildiyi kimi, o dövrdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyat inqilabi-demokratik ədəbiyyat, realist-maarişpərvər ədəbiyyat, romantik və burjuə ədəbiyyatı olmaqla dörd ədəbi üslubda mövcud olmuş və öz ifadələrini üç ədəbi-bədii dil üslubunda tapmışdır. Lakin XX əsrin əvvellərindən başlayan bu dil durumunda bir-birindən principce forqlanen əsas iki səciyyəvi cəhət olmuşdur. Azərbaycan parlamentinin dilində de bu iki cəhət özünü aydın göstərir: Bir tərəfdən Azərbaycan ümumxalq dili üzərində yüksələn, o bir tərəfdən daha çox osmanlı dilinə çəkən, bəzi hallarda tamamilə osmanlı dilindən ibarət olan bir dil. Lakin ədəbi dilimizin parlament üslubunda onun tam bu şəkilde qəliblənmış formaları əvəzinə vəziyyətə, mövzu ilə, şəraitlə bağlı daha çəvik ifade terzleri vardi. Azərbaycanın ilk parlamentlərindəki çıxışlar dilcə daha rəngarəng idi və əvvəlcədən müyyəyenmiş qəliblərə çatın yerləşirdi.

Deyilənləri parlament üzvlərinin çıxışlarından götürülen aşağıdakı nümunələrde aydın görmək olar.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin məclisi-məbusanının (parlamentinin) birinci iclasında Şurayı-millini (milli şurənin) reisi Məmməd Əmin Rəsulzadənin giriş sözündən: "Möhtərem məbusular! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk məclisi-məbusanını açmaq yum sadəti, siz möhtərem məbusları təbrik etmek şərafinin öhdəmə düşməsi ilə müftəxərəm (*Algışlar*), əfendilər. Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir digər həqiqətlər adasında bir həqiqəti-bahironu dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət milletlərin həqqi-hürriyət və istiqalları idi. Rusiya inqilab təbətiində mövcud olan ruha sadıq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsəydi, milletlərin hüququnu təmin ilə muxtarı-yetlərdən müteşəkkil azad və demokratik bir Rusiyani bir an əvvəl təsis edəcəkdi. O vaxt təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanlardan da həyatı-siyasileri, digər məhkum milletlərlə berabər, başqa bir təriqdə cərəyan edəcəkdi. Milletlər kendi müqəddəratlarının təyinini pek səmimani bir surətdə Rusiya məclisi-müəssisənindən gözlədilər".

Həmin iclasda vüklə rəisi (baş nazir) Fətəli Xan Xoyskinin çıxışından: "Möhtərem Azərbaycan parlamenti əzəssi! Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz mübarek gündür ki, yuxumuzda

görmezdi, əqlimize gelməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtarıyyəti əlinizə aldınız, hökumət vekaləti ilə özümüzü də sizinlə bərabər təbrik edirəm (*Algışlar*). Hökumətin borcudur, hüzurunuzda olsun, əski fealiyyəti və hənki övza işlədiyini sizə erz etsin. Men bu gün hər nezət haqqında sizə məlumat verə bilərəm. Men bu gün hökumətin tarixini və nə kim övza altında təşkil etdiyini sizə erz edəcəyəm".

Parlamentin həmin gün keçirilən iclasının protokolundan kiçik bir parçası da oxucuların diqqətini təqdim edirik: "Sədr: Buna etiraz edən varsa, əlini qaldırınsın! Deməli, təklif qəbul olunur. İttihad fırqəsi tərəfindən təklif vardır.

Qarabaylı: Məclisi-məbusların küşadı münasibətində İttihad fırqəsi siyasi məhbuslar üçün əfvi-ümumi elanını təklif edir.

Şeyxülislamov: Hüməmət fırqəsi İttihadın arzu etdiyi təklifi təbrik və qəbul edir. Bu məsələni fraksiyada qaldırmaq istəyirdi. Fəqət bugünkü iclasda müzakirə edilməyəcəyini nəzərə alaraq qaldırmadı. Bu məsələni fırqələrin deklarasiyasında oxunmasına təsir etdi. Hər halda əfvi-ümumi eleyhinə həc kəs etiraz etməz. Biz təbrik və İttihada teşəkkür edirik".

M.Ə.Resulzadənin bu təklifə münasibətini bildirəndən sonra sosialistlər fraksiyasından olan **Aslan bəy Səfikürdski** danışır: "Gözel təklif edildi. Şükürler olsun ki, şimdə biz burada yiğilib danişə biliriz. O qanlar ki tökülməliydi, bizi bu gənə çıxarımışdır və bayraqımızı qaldırımsıdır; onları unutmayalıım. Hürriyət və inqilab şübhəsinin istrəhat ruhları üçün təvəqqə edirəm aşağı durasınız (*Ham qalxır*). Men sosialistlər tərəfindən bu təklifi təbrik edirəm". Bu misalların sayını artırmaq da olar. Düşünürəm ki, illik Azərbaycan parlamentinin dili haqqında müəyyən təsəvvür yaratdığrı üçün buna ehtiyac vardır.

Sosialistlərden **Əliheydər Qarayev**: "Bizim fırqəmiz darul-funun açılması tərəfdəndir. İngiləb bayraqı qaldırıb, Nikolay istibdadını yıldıqımız gündən etibarən şüarımız: yox olsun qaraguruh, yaşasın hür və sərbəst millətlər. Biz bu əsas üzfündə işləyiriz və işləyəcəyik".

Biterəflərdən **Ağaxundov**: "Hansı sinfi nə qədər artırmaq onu ben türkçə başa düşməmişəm. Öyle başa düşürəm ki, dövlətlilərden çox, kasiblərdən az alınacaqdır. Lakin burada degil ki, yeti çox olanдан çox alınacaqdır. Men o qədər xəbərdar degiləm;

üzr isteyirəm, ola bir kəndistanda cürbecür vasitələrle birinin çox yeri var, dövlətlidir. O dövlətiyə deyiriz, ona dövləti demək olamaz: Mən teklif edirəm ki, miqdar qoyulsun...”.

Parlamentin baş katibi **Bağır bəy Rzayev**: “Möhtərem məbuslar! İrəvanda bu axır vaxtlarda bir çox hadisələr vüsu olmuşdur. Nəticədə bir çox müsəlmanlar felaketlərə, müsibətlərə düşdüler ve yüzlərcə kenderlər daşıldı ve ehalisi başqa yerlərə getdilər, bir qismi şimdi öz yerlərinə qayıdır, çoxuslu isə daha yerlərinə qayıtmışlardır. Bunlar özgə yerdə fəna halda yaşıyırlar”.

AXC-nin parlamentinin dili bir-birindən fərqli əslublarda idi. Dündür, hər çıxış edəninin nitqi danışmanın ümumi biliyi, zövqü, mədəni səviyyəsi və s. subyektiv amillerlə bağlı olaraq indinin özündə də müəyyən xüsusiyyətlərə fərqlənir. Amma məclisi-məbusan nümayəndələrinin dilində bu fərdi əslub xüsusiyyətləri ilə bərabər, daha böyük səviyyədə, hətta dil əslubları və dil səviyyəsində özünəməxsusluqlar yaradır. Məsələn, deyək ki, M.Ə.Rəsulzadənin dili bütün digər çıxış edənlərin, ister F.Xoyskinin, ister İttihad fraksiyasından olan Qara bəy Qarabeylinin, Sosialistlər fraksiyası nümayəndələri Əkbər ağa Şeyxülislamov və Aslan bəy Səfikürdskinin və başqalarının çıxışlarının dili üzrə müqayisə aydın göstərir ki, parlament dilində iki asas əslub özünü ayndıca büruze verir. M.Ə.Rəsulzadənin dili daha çox mürükkebdir və mürükkeblik özünü dilin bütün, yeni həm fonetik, həm semantik, həm də grammatik səviyyələrində göstərir. Başqa sözle, onun nitqində alınma sözər (məbus, yum, müftəxər, bahira, teriq, kendi, pək, semimanı, zühur və s.), izafə tərkibləri (məclisi-məbusan, inqilabi-kəbir, haqqılı-bahire, haqqı-hüriyyət, həyati-siyasiler, məclisi-müəssisan) bu kiçik mətn parçası üçün olduqca çoxdur. Əreb və fars dillerinə uyğun, habelə “milletlərin hüququnu temin ilə muxtarlıyyətlərdən mütəşəkkil azad və demokratik” tipli qeyri-adı sintaktik konstruksiyalar bu dilin intonasiyasına da bir yadlıq və arxaiklik getirir. M.Ə.Rəsulzadənin yazılarında da Azerbaycan dilinin morfoloji normaları da türk dili normaları ilə əvez edilmişdir; məsələn, fəlin indiki zaman şəkilciliyi və birinci şəxs şəkilciliyi, əmr şəklinin birinci şəxs sonluğu, ismin tesirlik hal şəkilcisi və s.

F.Xoyskinin nitqində isə *aşa, arz etmək, hüzurda olmaq, ovza* kimi dilimiz üçün müəyyən derəcədə arxaikleşmiş alınma sözər-

dən başqa heç bir yad yoxdur. Sosialistlərdən Ə.Seyxülislamovun nitqi ise müasir dilimizə bütün parametrlərdə daha yaxındır. Nəhayət, Q.Qarabeylinin dili göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadənin dili ilə formaca daha çox sesləşir.

Az-çox fərqlə bu dil xüsusiyyətləri parlamentin digər nümayəndələrinin de çıxışında müşahidə olunur.

Bələ düşünmək olar ki, bu çıxış edənlərin partiya mənsubiyətlərindən ireli gelir. Doğrudan da, məsələn, müsavatçılarda o dövrün humanitar və ictimai elm nümayəndələrinin əslubuna yaxınlıq mövli dəha çox hiss olunur. Deyək ki, M.Ə.Rəsulzada ilə yanaşı, müsavatçılardan Nəsib bəy Yusibbəyli, Mustafa Mahmudovun nitqlərinin dilində o vaxtın hakimi dairələrin və Ə.Hüseynzadə kimini ideoloqların dilinə və əslubuna bənzər cəhatlər var. Məsələn, Nəsib bəy Yusibbəylinin nitqinə diqqət yetirin: “Möhtərem məbuslar! Qarabağ hadisənin təfsilatından Size ərz etməyəcəyəm. O vüqut ki orada olub, men güman edirəm, siz təfsilatını burada söyləyen yoldaşlarımızdan eşitmisiniz”. Və yaxud Mustafa Mahmudov: “Vaqcə olan istizahə cəvabın hökumət rəsisiñin Qarabağ məsəlesi və bu vilayetdə vəiñşiliklər icra edən Andranik çətesi haqqında verdiyi izahatı dinləyərək Azerbaycan məclisi-məbusan vətəni tek maliyyət-mülkiyyəti, Azerbaycan cümhuriyyəti ehalisinin temini-asayışı və hürriyyətinə aid olan bu məsələde bu vaxta qədər görünənən tədbirlərdən əlavə hökumətin dəha şiddetli və dəha qatı siyasi və esgori tədbirlər icrasında məbusan heyətinin daima himayəti-etibarla məzəhər olacağını bəyan ilə nöbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir”.

Güclü əslub yaxınlığı Sosialistlər fraksiyasından olan deputatların dilində de müşahidə olunur. Əvvəldə sosialistlərdən Əkbər ağa Şeyxülislamzadə və Aslan bəy Səfikürdskinin, xüsusən Əliheydər Qarayevin çıxışlarından götirdiyimiz misallardan göründüyü kimi, onların dili həm dövrün ədəbi dilinin Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı qoluna, əslubuna uyğun olub, müasir dilimizə de yaxındır. Bu xüsusiyyət həmin fraksiyadan olan başqa deputatların çıxışlarında da müşahidə olunur.

Əhrar və İttihad fraksiyasından olan parlament üzvlərinin dili, bəzi xüsusiyyətlərinə görə müsavatçıların, bir çox cəhətlərdən isə sosialistlərin dilinə yaxındır. Əhrarçılarından Abdulla bəy Əfəndiyevin çıxışından: “Darülfünun açılması Əhrar fırqəsində iki

cərəyanə səbəb oldu. Bir neçəsi əleyhində, bir neçəsi lehində. Hər iki tərəfin getirdiyi məvadları mülahizə edəndə, müqayisə edəndə aşkar olur ki, əleyhina olanların fikri bir qədər doğrudur və əqlə batır. Nəzəriyyələrdən bəhs etmək istəmirəm, bir neçəsini göstərmək istayıram ki, o da bu dərəcədədir". İttihadçılarından Qara bəy Qarabeyovun çıxışından: "Azərbaycanın müxtəlif gusełerindən təşrif getirmiş olan camact nümayəndələrini təbrik etməklə bərabər, İttihad fırqəsi hakimiyəti-milliyyət ideyasının (yeni milletin öz üzərinə hakim olmaq ıslanunun), qismen isə vücude geldiyi üçün bəyani-məmənnuniyyət edir. Zira zənciri əsər altında yaşayan müsəlman milletinin hüququnun müdafiəsi üçün ixtiyar etdiyi mübahizədə fırqə daima bu məqsəd tətbiq etmiş idi. Lakin şəraiti-siyasiə hazırlırda da nəşət eden müşkülət qarşısında şu parlamentin surəti-təşkilini fırqə idealına tamamilə təcəssüm edəməz.

Məməniyyət üzərində Azərbaycan bayraqı türməc edən və əsas etibarilə hər bir müsəlman üçün müqaddəs edd edilməsi lazımlı gələn bir müəssisədə bizişər fırqə və sinif mənşətinin müdafiəsi üçün deyil, milləti təşkil etmək üçün toplanmışdır. Onun üçün də en qərib bir zamanda burada demokratik əsəl ilə intixab edilmiş əsil meclisi-müəssisan üzvlərinin ərəsə vücud etmələrini mütalib və məqsədimizin müqəddəsi kimi teleqqi edərəz".

Bununla belə, parlament üzvlərinin dil və əslublarına görə partiya üzrə qruplara ayırmak tam doğru sayıla bilməz. Belə ki, partiya üzvləri ayrı-ayrılıqda da bir-birlərindən fərqlənirlər. İlk növbədə müxtəlif bölmələrdən olduqlarına görə. Belli olduğu kimi, parlament tərkibində Milli Şuranın 44 nəfər üzvündən başqa, dahi 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu: "Bu nümayəndələrdən beşi Bakıdan, ikisi (biri şəhər, biri mahal ehalişindən) Göyçaydan, ikisi Cavadan, ikisi Lənkərandan, ikisi Şamaxidan, üçü Gəncədən, ikisi Ərəşdən, biri Cavanşirden, ikisi Zəngazurdan, biri Qazaxdan, biri Cəbrayıldan, ikisi Nuxadan, ikisi Şuşadan, ikisi Zaqataladan, üçü keçmiş İrəvan quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Naxçıvan, Şəur, Ordubad), birisi isə keçmiş Tiflis quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Borçalı) seçilməli idi". Belə zəngin coğrafi ərazidən olan deputatlar, şübhəsiz, doğma yerlerinin lehçə xüsusiyyətlərini, güclü olmasa da, hər halda saxlayırlılar. Katibliyinmi, protokol yazanlanımlı səyi nəticəsində lehçə xüsusiyyətləri çox az nəzərə çarpır.

Meclis üzvlərinin Qərbe və Şərqi münasibətləri, mədəni səviyələri, dil məsələsində tutduqları mövqə, yaş və başqa cəhətlər da parlament dilinin rəngarəngliyinə zəmin hazırlayırdı. Odur ki, bu amillərə görə parlament dilini partiya prinsipi ilə əslublar qamması kimi izah etmək həqiqətən çatındır.

Müsavatçılardan M.Ə.Resulzadə və N.Nəsibbəylinin çıxışlarından əvvəlde verilən nümunələrlə Müsavat partiyasının digər nümayəndəsi parlament sadrının birinci müavini Həsən bəy Ağayev və parlament üzvü, Müsavat və biterəflər fraksiyasından olan Rza bəy Ağayevin çıxışlarından gətirilən misalların müqayisəsində bunu aydın görmək olar.

Həsən bəy Ağayev: "Möhtərem parlament üzvləri! Bugünkü tarixi gündə menim boyunuma böyük bir şəraf, böyük bir iqdam düşdü. İzħari-etimad ilə meni uca mənsebə layiq bildiyinizdən dolayı biläistisna hamınıza təşəkkür edirəm. Meni şərəfəttə parlament birinci müaviniyyət intixabla minnətdər buyurdunuz. Rəis cənabları galənə kimi onun ağır vəzifəsinin ifası öhdəmə buraxıldı. Bu ağır vəzifəni ifa edə biləcəkmiyəm, yoxmu, bunu deməyə cesarət eləmirəm. Zira vəzifə xeyli məsuliyyətli və ağırdır. Burası hamınıza məlumdur. Fəqət hamının məqsədi sevgili Azərbaycanın seadəti, buraya toplanmamızdan murad əziz vətənimizi sahili-nicata çıxarmaq olduğundan ümidiyaram acizlərinə sizinlə bərabər məqsədə nail və sizin müavinətiniz ilə vəzifəni hüsn-i ifaya müvəffaq olacağam".

Və yaxud Rza bəy Ağabəyov: "Ağ Aşurovun qorxusunu yersizdir. Məsələ belə deyildir. Kasıb-dövləti, şəhərli-kəndli denilən miyər. Yer var, nadəlni, yer var xüsusi nadəlni yerlər odur ki, hər kəndin müəyyən yeri vardır. Onun da özünün qaydası var. Deməli, kəndin ki müəyyən yeri var, ondan vergi alınır. Ola biler ki, nadəlni yeri olan qonşusundan yer ala. Yəqin şeydir ki, onun əlində çox olar" və s.

Başqa fraksiya və partiya nümayəndələrinin çıxışlarında da bu hal müşahide olunur. İttihadçı Sultan Məcid Qənizadənin çıxışından: "Qaçqınlar barəsində belə səhbat oldu ki, onları kömək lazımdır. Onlara öküz de, kotan da vermək lazımdır. Büylə səhbat oldu ki, Şamaxı qaçqınları da var. Onlar öz olımızdır. Onlara buğda, öküz, kotan indicə verile bilməz. Lakin Zəngəzur ohvalatı fənadır. Onları qoymayırlar rahat yaşasınlar".

Sosialistlərdən Aslan bəy Səfikürdskinin dili isə indiki parlament dilindən az fərqlənir: "Bu gün kiçik bir türk parlamenti açılıbdır. Bizim bu parlamentimiz gözlərde bir ağ kimidir. Çok imperialistlər onu görmək istəmirlər. Cumhuriyyetimiz türk cumhuriyyəti deyil, Azərbaycan cumhuriyyəti dedik ki, hamı vətəndaşlara ümumi bir vətən olsun (*Algış*). Azərbaycanda hamı hürt yaşılmalıdır. Heç kəse ferq qoyulmamalıdır".

Azərbaycanın ilk parlamentinin dilinin özünəməxsusluğundan danışarkən bir məsələni xüsusilə qeyd etmek gerekdir. O da bundan ibarətdi ki, dövlətin bu ali orqanında yazılı dille şifahi nitq arasında ciddi fərqli olmuspudur. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, sənədlərin, təkliflərin dili bir ümumi, bəlkə də məcburi prinsipe esaslanmış, şifahi nitqdə isə, bir qayda olaraq, sərbəstliyə imkan verilmişdir. Məsələn, Sosialistlər fraksiyasından olanların çıxışları öz sadeliyi və milliliyi ilə müasir dilimizdə çox yaxın olduğu halda, onların təqdim etdiyi sənədlər öz qolizliyi ilə, məsələn, M.Ə.Rəsulzadənin parlamentinin açılışında söylədiyi resmi nitqin dilindən az fərqlənir: "Əhməd Cəvdət: - Sosialistlər ittifaqı parlamente belə bir təklif edir (*Oxuyur*)".

Məclisi-məbusanın sosialistlər fraksiyonu hökumət rəisinin Qarabağ mahalında Andranikin elədiyi zülmlər və bunların eleyhinə görülen tedbirleri haqqındaki izahati kafi bilməyib, həqiqi və qəti tedbirler *ittixazını* tezək etməklə bərabər növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçməyi təklif edir.

Sədr-müsəvət fırqəsi də bu təklifi edir (*Oxuyur*):

Vaqf olan istihəzə və sevəban hökumət rəisinin Qarabağ məsesi və bu vilayətdə vəhşiliklər edən Andranik çətesi haqqında verdiyi izahati kafi görmək bərabər, Azərbaycan məclisi-məbusanı vətənin təmamıyyəti-mülkiyyəsi, Azərbaycan cumhuriyyətinin heysiyəti, cumhuriyyət ahalisinin təmini-asayıçı icratına aid olan məsələlərdə görecəyi daha qəti siyasi və osgəri tedbirler icrasında məbusan heyətinin daima humayat və etibarına mezhər olacağını bayan ilə növbədəki məsələnin müzakirəsinə keçməyi təklif edir".

Əksinə, M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdəki adı (ordinar) çıxışlarında isə biz, onun resmi nitqlərindən və yazılı əsərlərinin dilindən tamamilə ferqli sədə bir dille qarşılışırıq. Parlamentin ikinci iclasındaki çıxışından: "...Əcaba böyük məclis quran

müxtəlif fırqələrdə program deyişikliyi görmürsünüz?". Yenə həmin iclasda dediklərində: "Bəyannaməmizi elan etmədən əvvəl müqəddimə olaraq bayan etmək istəyirəm ki, keçmiş hökumətin fealiyyəti haqqında vaxt müsəidə etmədiyindən fırqəmiz ayrı bir zaman baya-nada bulunacaqdır". Eyni əslublu onun 1919-cu il avqustun 21-də keçirilən parlament iclasındaki çıxışında da qarşılışırıq: "Və əgər bugünkü türk darülfünunlarına baxsanız orada da almancı, firəngcə telim aldıqlarını görərsiniz. Heç bir millet tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır".

AXC-nin parlament dilində çıxış etiketi də dil baxımından maraqlıdır. Dil etiketi dedikdə, parlament üzvlərinin iclas iştirakçılarına müraciət formaları nəzərdə tutulur. İclas protokolları üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində aşağıdakı müraciət formalarına rast gelirik: "Həzərat", "Möhətərəm parlament əzəzi", "Əfəndilər", "Möhətərəm məbuslar", "Möhətərəm məclis əzələr", "Möhətərəm Azərbaycan parlament əzəsi", "Möhətərəm əzələr", "Möhətərəm parlament əzələr", "Möhətərəm parlament üzvləri".

Bu doqquz müraciət forması çıxış edənlərin mənsub olduğunu fraksiyalarla müəyyən dərəcədə bağlı olmuşdur. Lakin bu sistem şəklinde olmamışdır. Məsələn, Müsavatın lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə çıxışını adəten "Möhətərəm məbuslar" sözləri ilə başlamaqla yanaşı, çıxışında "Əfəndilər" müraciət formasından da istifadə etmişdir. İclaslarda sədilik edən müsavatçı Həsən bəy Ağayev dənəxox "Möhətərəm parlament əzəsi", "Möhətərəm parlament üzvləri", "Əfəndilər" müraciət formalarını işlətmüşdür. "Həzərat" xitabına İttihad fraksiyasından olan Qara bəy Qarabeyovun çıxışından rast gelirik. O, sosialistlərdən Əkbər ağa Şeyxisləzməzə və sol müstəqil Abdulla bəy Əfəndizadə kimi eyni zamanda "Möhətərəm məclis əzələr" müraciət formasından da istifadə etmişdir.

Vükala rəisi Fətəli xan Xoyskinin çıxışlarında isə sayca daha çox müraciət formasına rast gelirik: "Möhətərəm Azərbaycan parlament əzəsi", "Möhətərəm məbuslar", "Möhətərəm əzələr", "Möhətərəm parlament əzələr".

Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentində iclasın gedisi və protokollardakı remarkalar da dil baxımından diqqəti cəlb edir. Hər şəyden önce, qeyd edək ki, onların dili xeyli sadədir və bir çox cəhətdən indiki parlamentdəkindən az fərqlənir. Bununla belə,

özünəməxsusluqlar çıxdı. İclasların gedisindən bir neçə məqamı nəzərdən keçirək.

Qeyd edildiyi kimi, ilk icası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açmış ve dil baxımından mürrakkeb, mezmuncuq çox qiymətli giriş sözü söylemiş və təşkilati məsələye, rəhbərliyə namizədlerin verilmesi məsəlesinə keçəndən sonra: **Şəfi bəy**: "Müsavat və tərəflər naməndən reisiyyəti Əlimərdən bəy Topçubaşov, birinci müavinliyə doktor Həsən bəy Ağayevin namizədiyini təklif edirəm", – demişdir.

Heybatqulu Məmmədbəyov: İttihad fırqəsi tərəfindən Əlimərdən bəy Topçubaşovun namizədiyinə etiraz yoxdur, fəqət Həsən bəyin göstərildiyinə ray verməyəcəyik.

Şeyxülislam oğlu Səsali: Sosialist Hüməmmət fırqəsi tərəfindən Müsavatın namizədlərinə etiraz yoxdur.

Sədr: Şu suretdə məsələ səsə qoyulmalıdır. Hər kəs bu namizədən razıdır, elini qaldırsın (*İttihadı-ara ilə Əlimərdən bəy Topçubaşov sədariyyə seçilir*).

Sədr: Deməli, Əlimərdən bəy həzretləri reisiyyəti intixab edilmiş olur. Fəqət Əlimərdən bəy həzretləri burada yoxdur. İndi isə baş müavini intixab edələm. Hər kəs Həsən bəy Ağayevin baş müavinliyinə razı isə elini qaldırsın (*İttihad fırqəsindən başqa ittifaqı-ara ilə Həsən bəyin namizədiyi keçir. Alışlırlar altında Həsən bəy mövqeyi-sədarəti işgal edir*!").

İclas sedrlik edəndən asılı olaraq, iclasın gedisində müeyyən özünəməxsusluqlar olur. M.Ə.Rəsulzadədən sonra, Müsavat partiyasından olmasına baxmayaraq, Həsən bəy iclasları öz liderindən daha çox sade dənişq dilində aparır: "Sədr: Səsli Sosialistlər İttifaqı tərəfindən Səfikürdü Arslan beyindir.

Aslan bəy: Yüz ildən bəri bizim vətənimiz, indiki Azərbaycan olan, İran padişahının istibdadından qurtarıb rus padşahının elinə keçdi".

Və yaxud: "Sədr: Səsli Vinoqradova verilir.

Vinoqradov (rusca):

Sədr: Daha natiq olmadıqdan Müsavatın bu təklifini səsə qoyuram.

Şeyxülislam oğlu Səsali: Bəli, söz istəyirəm.

Sədr: Buyurunuz.

Şeyxülislam oğlu Səsali: Möhtərem məclis əzaları!

İclasın gedisində sedrin dilindəki xüsusiyyətlər aşağıdakı nitq parçasında daha aydın nəzərə çarpır: "Reis: Olmaz, səsə qoyuram. 2-ci maddəni Müsavatın təklifilə səsə qoyuram. Kim qəbul edirə, rica edirən elini qaldırsın (*Əller galxır*). Kim bunun əleyhinədir? (*Əller galxır*). Kim səs verməyi? (*Əller galxır*.) Lehinə 16, əleyhinə 17, səs verməyi 13. Əksəriyyət ray ilə təklif qəbul edilməyir. Qəbul edilmədiyi halda layihəyi-qanuniyyətin əslinde iki yüz və dörd yüz faiz ki vardi, o qalır. Layihəyi-qanuniyyətin maddəsini eyni surətdə səsə qoyuram. (*Katiba*) oxuyunuz. Eyni surətdə maddəni (*Salonda qarışılıqlı*). Rica edirəm, səs salmayışınız. Bir de men komisyon üzvlərindən rica edərdim ki, dokladçık təyin edəndə ona müavini də olsun. Komisyonun reylerini mühafizə edən olmayı. Müavini olsa, reyle məlum olar. Çünkü indi komisyonun bir hissəsinin rəyi məlum oldu, lakin əqəliyyət tərəfindən danışan olmadı. Komisyonun 25 faizi elli, yüz faizi iki yüz, iki yüz faizi dörd yüz faiz etmek qərar keçmədi. Ona görə maddəni hökumətin təklifi kimi səsə qoyacağam. İclasın gedisində məclis üzvlərinin ona müdaxile etməsi de nəzərə çarpır. (*Səsler: Po cüccəstəy, no cüccəstəy*).

Hacı Kərim Saniyev: *İrəvan qacqın və aclarına axır dəfə göndərilen pulsular qacqınlara paylanması evezinə, "Oriyant" qastında yemek içinde gizləniləndiye bəz bilirik. O millətpərestlər ki, iki milleti vuruşdurub bir-birinə qırdırmaq isteyirlər, İrvanda da var. Cəfərqulu xan və Kelbeli xan evvelcə xalqı qızışdırıb bir-birinə vuruşdurur, sonradan da Ordubada gedib Ordubad cəməətini Ermanistana tabe etmek isteyirlər. Əvvəlcə xalqı vuruşdurub, sonra özləri ermani başqlarları ilə bir yerde kef çəkirlər. Amma arada fəqirlər qırılır..."*

İclaslarda sedrin əsəbileşdiyi hallar da olub: "Sədr: Rica edirəm, mənimlə mübahisəyə girişməyəsiniz və ilə nakaz üzrə rəftar etməyə məcbur olacağam".

Göründüyü kimi, sedrin birinci müavini ixtisasca hüquqşunası olan Həsən bəy Ağayevin dili öz düzgünlüyü, intonasiyaca tam milli

olması, danişq etiketi baxımından yüksək üslubu, sintaktik quruluşa alılıyi ile fərqlənir.

İclasın gedişində bəzi gərginliklər nəzərə alınmazsa, dil etiketine yeterince emel olunmuşdur. Kobud münasibətlər, qozəbli, bəzən hətta təhqirli müraciətlər, hədələr ölkəmizin ilk parlamentinin iclaslarına yaddır. İclasın sedrinin nəcəbəti, alicənəbligilə onun yüksək mədəni nitqi ilə vəhdət təşkil edir, parlament üzvləri ilə rəftəri yüksək nitq səviyyəsində daima ali nitq etiketi ilə müşayiət olunur.

Parlamentin protokollarındaki remarkaların dili de diqqəti cəlb edir ve parlamentin katibi en genç deputat, Müsavat partiyasının üzvü Rəhim Vekilovun yazılı nitqi barədə müsbət təsəvvür yaradır. Məsələn: "Sədr Müsavatın formulunu rusca tərcümə edir", "Azerbaycanın müxtəlif nöqtələrindən, en müxtəlif müəssisələrdən alınmış telegramları oxuyur", "Fatəli xan Xoyski mərkəz və şaglarmın gurultulu alqışları arasında kürsüye-xitabata çıxır" və s. Hətta ilk iclasın təşkilatı məsələlərin həllinə həsr olunmuş başlanğıç hissəsinə sadrlik edən M.Ə.Rəsulzadə öz nitqində *rais* işlətdiyi halda, katib öz partiya rəhbərindən fərqli olaraq remarkada *sədr* yazar.

Parlamentin iclaslarında bəzi deputatların soyadlarının iki formada işləndiyi müşahidə olunur. Sədrin nitqində və remarkalarda bu ikilik daha çox nəzərə dayır. Yusifbəyli – Yusifbəyov, Rəfizadə – Rəfiyev, Şəfi bay Rüstəmbəyli – Rüstəmbəyov, Məlikyeqanlı – Məlikyeqanov, Nərimənbəyli – Nərimənbəyov, Mirza Sadix Axundzadə – Axundov, Ağabəyov – Ağabəyli, Əhmədzadə – Əhmədov, Qarabəyli – Qarabəyov, Qəniyəzadə – Qəniyev, Heybetqulı bəy Məmmədbəyli – Məmmədbəyov, Kiçikxanlı – Kiçikxanov, Sanılı – Sanlıyev, Qaraşarlı – Qaraşarov, Səfikürdü – Səfikürdski, Əbızadə – Əbilov, Şeyxüisləlməzadə – Şeyxüisləlamov və qeyrili.

AXC-nin parlament dilində terminlərin işlənməsində da maraqlı cəhətlər vardır. Aydın görünür ki, terminolojiya sahəsində çox böyük sərbəstlik olmuşdur. Parlamentin adı, vəzifə bildirən terminlərin həle formallaşmadığı aydın görünür. Məsələn, *parlement* – *parlamənt*, *maclis* – *maclisi* – *məbusan*, *raisi* – *vükəla* – *hökumət raisi* *vükəla*, *rəisi*, *vükəla* – *vükəla rəisi*, *baş nazir* – *nazirlər sovetinin sədrı*, *məbusan* – *parlement üzvləri*, *parlement əzəsi* – *parlement nümayəndəsi* kimi termin paralelləri dediklərimizi sübut edir.

Parlament dilinin tədqiqiñin ilk nəticələri göstərir ki, AXC Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində həqiqətən ayrıca bir dövr təşkil edir.

Fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər

AXC-nin dövlət dili, başqa sözlu, sənədlərin və parlamentin dili XX esrin birinci rübündə Azerbaycan ədəbi dilinin hakim sinif-yönlü mətbuatın dili və rəsmi – defterxana üslubunda olan bir dil idi. Bu dil ekser cəhətlərdən osmanlı dilinə olduqca yaxın idi, bəlkə də həmin dilin eyni idi. Sosialist deputatların parlament çıxışları göstərir ki, onlar xalq dilinə, habelə ədəbi dilimizin o dövrün demokratik yazıçılarının (A.Şaiq, S.Hüseyn, C.Cabbarlı və b.) əsərlərinin dilinə yaxın olan bir dildən istifadə etsələr də, qrammatik cəhətdən çox vaxt osmanlı dili quruluşundan istifadə edirdilər. Bu, ADR-in dövlət dilinin ümumi xüsusiyyətlərinindən.

İndi də bu dili səciyyələndirən bəzi konkret fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər haqqında.

* * *

Fonetik cəhətdən AXC-nin dövlət dili iki xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: sait və samit əvəzlenmələri və fonetik hadisələr.

Müşahidələr göstərir ki, *a/e* müvaziliyi o dövrün parlament dili üçün sanki norma olmuşdur. Bəzi natıqların nitqində *a*, *bəzilər*-inkində ise *e* saiti işlənmişdir: "Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu mümkün *dəgil*" (M.Ə.Rəsulzadə); "Mən o qədər xəberdar *dəgiləm*" (Ağa Axundov). İlk baxışda bu *e/a* əvəzlenməsi ənab, yeni Naxçıvan dialekti xüsusiyyəti kimi izah edilə bilər də, səbəbi, bice, daha dərin olub, türk dilleri üçün sekkiz sait fonemini ümumi hal olması ilə bağlıdır. Belə olmasayıd, həmin fonetik formadan istifadə edən M.Ə.Rəsulzadə ele eyni nitqində *a* saitini *e* kimi işlətməzdi: "Dünyada rus elmi deyil, beynəlmile bir elm var".

Fonem müvaziliyi nəzərdən keçirilən metnlərdə samitlər sahəsində daha çoxdur. Həmin metnlərdə *n/m*, *m/b* dodaq samit paralelliyyinə daha çox təsadüf olunur: "...imdi yavaş-yavaş mecbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarı" (S.Ağamalioğlu); "Qomşularımız... bizə güliyörler" (M.Əfəndizadə); "...ben çox bir şey əlavə etməyəcəyəm" (R.Kaplanov); "...ben də iştirak edirəm" (Ə.Pepinov); M.Ə.Rəsulzadənin nitqində də *bən* sözü çox işlənmişdir. Bu, şübhəsiz, osmanlı dilinin tesiridir. Eyni sözləri *x/q*, *g/k*, *k/s*, *y/g*,

y/n samit müvazilikleri hakkında da demek olar: "Məsələni sədr cənabları *çoq* düz qoysu" (M.Məmmədov); "Yaşasın *Kafkaz* milletlərinin dostluğu" (Ə.Pepinov); "*Kafkaziya* milletləri içinde milli şövinizm baş qaldırı" (Ə.Seyxülfisalomov); "*Hansı* sıfırdan qədər artırmaq onu *ben* türkə başa düşməmişəm" (Ağa Axundov); "Hər iki tərəfin *gətirdiyi* mevadları müləhizə edəndə..." (A.Əfəndiyev); "*Hankı* dildə olmuş ola elmdir" (M.Əfəndizadə); "...ana dilindən başqa bir dildə *öğrətmək* olmaz" (M.Əfəndizadə); "...bir çox pullar buraxdıq *denildi*" (Hacı Hüseyin Əfəndiyev) "...şəhərlə-kəndli *denilmir*" (R.Ağabəyov), "*Vaqtilə* bu darülfünun get-gədə millileşəcək" (M.Ə.Rəsulzadə); "...türk dildə öyrədirəcəkdir" (M.Rəsulzadə); "...biz onları tenbəlliya *ögrədərəz*" (H.H.Əfəndiyev); "Bizim ilə *qonşu* ve qardaş olan..." (Ə.Pepinov); "Heç vaxt Allah verən canın bəndənin almağa haqqı yoxdur" (Ə.Səfikürdski); "Bunun ləhində və əleyhinda olanlar *coxduqlar*" (M.Hacınski); "Məsələ belə deyildir" (R.Ağabəyov) ve s.

Nəzərə deyən fonetik xüsusiyyətlərdən biri de sözlərdə ahəng qanununun pozulmasıdır. Xüsusen alınma sözlərdə bu çox müşahidə olunur: *dəvəm*, *cəmaat*, *cəvab* kimi sözler dilimizdə artıq tamamilə azərbaycancalaşmışdır.

İsmiñ yönük və çıxışlıq hallarının iki şəkilcisiñden yalnız birindən istifadə edilmişsi de (*ittifaqə* gəlmək, *ittihadə* dəvət, *namidən* danışmaq və s.) dilin aheng qanununun pozulmasına səbəb olmuşdur.

AXC-nin dövlət dilinin qrammatik cəhətdən daha çox özünməxsusluqları var. Burada da nəzərə çarpan əsas cəhət qrammatik ifade vasitələrinin sinonimliyi və osmanlı dilinin güclü təsiridir. Bu xüsusiyyəti nitq hissələrindən isim və əvezliklərdən daha çox görürük. İsimlərdə qrammatik sinonimlik (müvazilik) özünü daha çox ismin təsirlik hal şəkilcisiñde göstərir. Belə ki, AXC-nin parlament materiallarında ismin təsirlik halının qrammatik mənası hem -yi..., hem də -ni... şəkilcisi ilə ifadə olunur: "Qara bay: Men *teklif edirəm* birinci *məsələyi* sonraya *qoyaq*...", "Mustafa Məmmədov (Müsavat): "Məsələni sədr cənabları *çoq* düz qoysu". Bu cümlələrdəki *məsələyi* sözündəki -yi və *məsələni* sözündəki -ni şəkilçi

müvaziliyini izah etmək çətindir. -yi şəkilcisi osmanlı dilindəki təsirlik halının təsiri kimi izah edilərsə, *teklif edirəm* sözünün *teklif ediyorum* kimi işlənməsinin səbəbini açıqlamaq çətin olur. Eleca də ikinci cümlədəki -ni... şəkilcisi ana dilinə uyğunluq kimi açıqlananda, çox sözünün *çoq* kimi işlənməsinin səbəbi qaranlıq qahr.

Bəllidir ki, əvezliklər məhdud sözler qrupu olub, bütün dönya dillerində nisbətən sonrakı dövrlərin məhsuludur. Azərbaycan dilində əsas söz kimi cami iyrim iki əvezlik var: *mən*, *sən*, *o*, *biz*, *siz*, *bu*, *elə*, *belə*, *həmin*, *öz*, *bəzi*, *kim*, *nə neçə*, *neçə*, *hansi*, *hara*, *haçan*, *bəzi*, *hər*, *bütün*, *hami*.

Həmin əvezliklər müəyyən fonetik dəyişikliklə müxtəlif türk dillerində də işlənmişdir. ADR-in dövlət dilində, bunlarla yanaşı, başqa əvezliklərə də rast golurik: "Bu *böylə* deyil" (M.Rəfiyev); "...*öylə* sehvdir ki..." (M.Vakilov); "*Bən* türkçə başa düşməmişəm" "...*şu* surətdə bəyan ediriz" (Ə.Pepinov); "Darülfünun tarixi *böylədir*" (M.Hacınski); "...Xalqın dili dilindən, dini dinimdən" deyə *kəndinə* məxsus sağlam hiss ilə dark etdiyi düstürda görürəz (M.Ə.Rəsulzadə); *Hankı* dildə olmuş ola elmdir" (M.Əfəndizadə); "Lakin *hankı* vaxtda və nə şərait də açılsın" (Y.Əhmədov).

Bu misallardakı *öylə*, *böylə*, *şu*, *ben*, *kəndi*, *hankı* əvezlikləri o zamanlar hələ osmanlı dili adlanan türk dilindən alınmışdır və parlamentdə çıxış edənlərin dilində öz paralelləri olan *elə*, *belə*, *bu*, *man*, *öz*, *hansi* əvezlikləri ile müvəzi surətdə işlənmişdir. Birincilər (*öylə*, *bən*, *hankı* və s.) daha çox müsavatçıların və ittihadçıların, ikincilər isə (*elə*, *mən*, *hansi* və s.) daha çox Sosialistlər fraksiyasına mənsub olanların dilində işlənmişdir.

Parlamentdə çıxış edənlər *indi* əvezinə *imdi*, xüsusən daha çox *şimdı* zaman zərfindən də istifadə edirlər: "Bir qismi *şimdı* öz yerlərinə qayıdır" (B.Rzayev); "Şimdı isə baş müəvini intixab edəlim" (M.Ə.Rəsulzadə); "...dil bilmeyənlər *imdi* yavaş-yavaş məcbur olub, dil öyrənib..." (S.Ağamalioğlu).

Dövlət dilinin morfoloji quruluşunda fellə bağlı olan özünməxsusluqların, demək olar ki, hamısı osmanlı dilinin qrammatik quruluş ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və türk dilinin fel sistemindəki əsas fərqlər fellin əmr şəklinin birinci şəxs cəm şəkilcisi, xəbər şəklinde isə yalnız indiki zaman formasının qrammatik əlamətinə görə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində

əmr formasının birinci şəxsinin cəmi -aq/-ək (*alaq, galək*), türk dilində isə -alm // -əlim şəkilçisi ilə yaranır.

AXC-nin dövlət dilində bəzi deputatlar türk formasından istifadə etmişlər: "...baş müavini *intixab edəlim*" (M.Ə.Rəsulzadə); "...*deklarasiyaya keçəlim*" (M.Ə.Rəsulzadə).

Felin indiki zaman şəkilcisinən istifadəyə gəlinçə, parlament üzvlərinin əksəriyyəti türk dili formasından istifadə etmişdir. Bəziləri isə eksər çıxışlarında həmin formaya üstünlük vermişdir: "...şəhərli-kəndli *denilmiyor*" (R. Ağayev); "...məssələdən sūtənəm olacağını *görüyor* və bundan *qorxuyorum*" (R. Kaplanov); "Qomşularımız... bize *gülüvurular*" (M.Əfəndidə); "Güman *ediyorum* ki, her bir təsisat öz dilimizde *ola*" (Y.Əhmədov); "Hiss ilə dərk elədiyi düsturda *görüyoruz*" (M.Ə.Rəsulzadə); "...faydalı *bilmiyorum*" (A.Əmirxanov).

Bununla belə qeyd edilməlidir ki, felin indiki zamanının milli formantı (-ir/-iʃ/-ür/-ur) parlamenti dilində qat-qat çox işlənmişdir.

Müsəir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, AXC parlamenti dilində felin nəqli keçmiş zamanının hər iki formasından (-ib... və -mış...) istifadə edilmişdir: "Bir çox hadisələr *vüqut olmuşdur*" (B.Rzayev); "...qeyri-qanuni hərəkətlər olubdur" (M.Vekilov); "Lakin komisyondan heç xəbər alınmayıb" (M.Rəfiyev); "Hökumət bir komisyon təşkil etmişdir" (M.Hacinski); "Heç bir millet tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna *sahib olmamışdır*" (M.Ə.Rəsulzadə); "Hökumət bu axartışı siyasi cəhətcə müzür bilib ki, əmr verib dayandırılsın" (Ə.Pepinov).

Hər iki formadan istifadə edilməsi ədəbi dile münasibətdən ziyanə, çıxışların mövzusu ve məzmunu ilə bağlı olmuşdur.

Fellərdə nəzərə çarpan on çox yayımlılmış morfoloji xüsusiyyət şəxs kateqoriyasında birinci şəxsin cəm şəkilçisi kimi türk dili şəxs sonluğu -iz ... şəkilcisinə meyildir: "Darülfünun her dildə olsa da olsun, açıb *oxumalyız*" (M.Ə.Rəsulzadə); "Biz xahiş *ediriz* ki, hökumət bu xüsusda nə kimti təşəbbüsətə bulunduğu haqqda məlumat versin" (Məhərrəmov); "O dövlətliyə *deyiriz*, ona dövləti demek olmaz" (A.Əşurov). Maraqlıdır ki, adəton "təmiz" Azərbaycan dilində danışanlardan Əliheydər Qarayevin dilində de bu formantla qarşılışınq: "Zətən biz *deyiriz* ki, cəmi millətlər azaddır"; "Biz bu əsas üzərində *ishleyiriz*". Göründüyü kimi, *deyiriz*, sözü fonetik tərkibinə görə qrammatik dialektizm olmasına baxmayaraq, mor-

foloji cəhətdən alınma qrammatik vasitə ilə işlənmişdir. Bu şəkilçi hətta xalq dilində yanan Abdulla Şaiq kimi yazıçı və şairdən də yan keçməmişdir: "Hepimiz bir günəşin *zərrasıyız*".

Bu şəkilçi na qədər çox nəzərə deysə de, öz Azərbaycan dili qarşılığını sıradan çıxara bilməmişdir: "...ve şarıarı bayraqımızda qaldırıb, *yürümüşük və yüyüürük*" (Ə.Şeyxülislamzadə).

Nisbetən az olsa da, o vaxtı dövlət dilimizin bir sıra maraqlı sintaktik xüsusiyyətləri də vardır.

İlk önce söz birləşmələri və izafət müvaziliyini qeyd etmək olar. Müyyəyen dərəcədə fərdi səciyyədə olsa da, bu sintaktik müvazilik o dövrük dövlət dilimiz xas olan xüsusiyyətlərdəndir: "Çünki *ədliyyə idarəsi* olmaysınca məmlekəti *polis qüvvəsi* ilə idarə etmək olmaz" (F.Xoyski); "...Burada *xalqın öz rəyini bilmək lazımdır*" (F.Xoyski); "Zülmət zamanı *qayalıq içində nazik taxta bir qayığa* bənzər idi ki, her dəqiqə qayalara toxunub *dağılmış təhlükəsi* var idi" (F.Xoyski); "Həsen bəy *mövqeyi-sədarəti işğal edir*" (Remarka); "*Raisi-vükkələnin* verdiyi izahatdan görünür ki, ..." (Q.Qarabəyov); "*Hökumət rəisi*nə söz verilir" (H.Ağayev); "*Maliyyə nəzarəti* telob edən üç məsələ vardır" (R. Ağabəyov); "...hər desətin *bağlılıq yeri* nə qədər golur verir, hər desətin *əkin yeri* nə qədər golur gətirir" (R. Ağabəyov); "... İndiki *əsrin məhsulu* olan *sinif ayrılığı* və *sinif mübarizəsi* qolaylıqla bizim də *cəmiyyətin içində* girir ki, bu da ümumi demokratianın xeyrinədir" (Ə.Pepinov); "...Azərbaycan meclisi-məbusanı vətənin tek maliyyəti-mülkiyyəti, Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin töməni-asayı və hürriyyətinə aid olan bu məsələdə... hökumətin daha siddətli... Tədbirlər icrasında *məbusan heyatının* daima *himayəti-etibarına* mezher olacağının bəyan ilə növbədəki məsələlərinin müzakirəsinə keçir" (Müsavatın təqdim etdiyi sənəddən).

Misallardan göründüyü kimi, dövlət dilində işlenmə tezliyinə və rəngarangliyinə görə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna uyğun olan söz birləşmələri üstünlük toşkil edir. Xüsusun F.Xoyskinin dilində izafət yox kimidir. Onun nitqindəki *ədliyyə idarəsi*, *polis qüvvəsi* kimi ikinci növ toyini söz birləşəsi hətta termin *səciyyəsindən*. Söz birləşməsi/izafət parallelliyi termin vəzifəsində bəzən lap sinonim kimi də istifadə olunur. Qara bəy Qarabəyovun *rəisi-vükkəla* izafətinə qarşılıq kimi Həsen bəy Ağayev *hökumət rəisi* söz birləşməsini işlədir. Müsavatın təqdim etdiyi sənəddə isə

onların işlenmə tezliyi, demək olar ki, bərabərdir. Parlament dilinde çıxış edənələrdən maarif naziri Rəşid bəy Kaplanovun çıxışında izafə daha çox rast gəldik: *suntəhim, ruhi-gövhər, istiqbali-milliyyə, xatiməyi-kəlam, dərəcəyi-hörəm, mülahizati-qəsxiyyə, məməlik-i-əcnəbi, maqsadı-əsliyyə, təzahiratı-milliyyə, vəsaiti-maddiyyə, vəsaiti-mənəviyyə, ehtirasi-siyasi* ve s. Yeri gölmüşkən qeyd edim ki, R.Kaplanovun dilinə o zamankı Türkiye türkçesinin güclü təsiri hiss olunur, müvəzizə *şu, qaç* (neçə menasında) əvəzləkləri, ismin təsirlilik hal və fəlin indiki zaman şəkilçiləri de nezəre alınarsa, onun dili daha çox osmanlı dili söyleyişlərdir.

İzafət Məmməd Əmin Rəsulzadənin de dilində çox işlenir: *hüsni-münasibət, əhli-vətən, tahti-tayın, heyati-vükala, ümumi-məzhabəyyə, hadisati-aləmiyyə, inqilabi-kabir, əksariyyəti-əzəməyyə, ixtilaftı-nazər, sitareyi-ümid, cəhəti-camia, təhrirati-rəsmiyyə, qanuni-intixab, şəratı-hazırı, adəbi-mərkəziyyət* ve s.

AXC-nin dövlət dilinə müasir dilimiz seviyyəsindən baxımdan söz birləşmələrinin növleri üzrə bəzi fərqlər var. Parlament nitqlərində ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi çıxış eden *sinif ayrılıq, sinif mübarəzi* kimi attributiv sintaqmalar müasir adəbi dilimizdə birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlenir: *sinifi ayrıraq, sinifi mübarəzi*.

AXC-nin dövlət dilində sintaktik əlaqələr baxımından da özünməxsusluqlar var. Məsələn, dilimizdə *qane etmək, müdafiə etmək* felləri tabe olan sözlərin ismin təsirlilik halında olmasına tələb etdiyi halda, AXC-nin dövlət dilində onlar ismin yönük halında olan sözlərlə işlənmişdir: "...hökumətin verdiyi bayanat *onlara qane eləmir*" (Ə.Pepinov); "Geləcək hökumətin... vəzifəsi Azərbaycan cümhuriyyətinin istiqlalına bütün qüvvəsilə *müdafiə etməkdir*" (Ə.Pepinov).

O dövrün dövlət dilində say-isim birləşmələrində ismin com şəkilçisi qəbul etməsi de dilimizə mexsus sintaktik əlaqəye uyğun gəlmir: "Zakafkaziyada yaşayan üç böyük *millatlılar* bir-birile sixi əlaqədə olduqlarından..." (Müsavatın parlamente təqdim etdiyi sənəddən).

AXC-nin parlamentindəki çıxışların dilində bir sintaktik xüsusiyət de diqqətimizi cəlb etdi: bir qayda olaraq, aid olduğu sözdən sonra gələn qoşmalar və qoşma vəzifəsi daşıyan sözlər aid olduğu sözdən evvel işlənir: "Hal-hazırda *dair hökumətə* bir sual verilmişdi" (H.Ağayev); "... *ila nakaz* üzrə reftar etmeye məcbur olacağım" (H.Ağayev); "Hökumət rəisi deyir ki, projesi vardır... *haiz daşnak fırqəsi*..." (Ə.Səyxüisləmov).

Doğrudur, burada predloq (ön qoşma vəzifəsində işlenen *dair, ila və haiz* sözlərindən heç biri Azərbaycan sözü deyil. Onların üçü de dilimizə ərab dilinden keçmişdir. Onlardan ikisi (*ila və haiz*) indi dilimizdə işlənməz. *Dair* sözü isə daha çox qoşma funksiyası daşıyır və aid olduğu sözdən sonra gelir və ərab dilində ifadə etdiyi üç mənadan üçüncüsündə (*haqqında, barəsində*) işlənir. Sədrlik edən dilinə göstərilən məqamda işlənməsi, görünür, interferensiya (ilk növbədə rus dilindən) naticasıdır. *Ila* sözü ərab dilində, sözlərin evvelində gələrək, *qədər, ...dək, cən* menasında işlənir. Bu da rus dili ilə bağlı interferensiya hadisəsi neticəsidir. Bunu onun rus diline aid *nakaz* (nakażanie) sözü ilə yanaşı işlənməsi də təsdiq edir. Üçüncü sözün ərab dilində qoşma mənası yoxdur. Mənəcə, buna fərdi dil xüsusiyəti sayımaq daha düz olar.

Sintaktik xüsusiyətlərin digər ikisi cümle seviyyəsindədir. Bundan birincisi şəxssiz cümlələrlə, daha doğrusu, cümlənin şəxsa görə növleri ilə əlaqədardır: "Dövlət müəssisələri ilə təhriratı-rəsmiyyənin mümkün olduqca milliləşməsinə cəhd etməlidir (*Şiddəlli və sürətki alqışlar*) (M.Ə.Rəsulzadə); "Övvəlcə özgələrdən istifadə edərək, sonra get-geda qüvvət kasb etmişdir. Binaənəyih qorxmamalıdır" (M.Ə.Rəsulzadə). Göründüyü kimi, her iki cümle M.Ə.Rəsulzadənin və mənəcə cəhətdən şəxssiz cümlədir. Belə cümlələr adəbi dilimizdə bu gün də işlənməkdədir. Lakin qrammatik cəhətdən uğurlu deyillər. Birinci cümlənin xəbəri aslında fəlin məlum yox, möchul növündə deyilməlidir: "...milliləşməsinə cəhd edilməlidir". İkincisinin dəhə düzgün forması beledir: "...qorxmaq gərək deyil". Lakin bu zaman o, qrammatik cəhətdən artıq şəxssiz cümlə olmaq keyfiyyətini itirir. Görünür Müsavatın rəhbəri məntiqi müqələt üçün "qrammatik xırdağı" əhəmiyyət verməmişdir.

Parlament dili çıxış və nitqlər, müzakirələr, sual və cavablar, münasibətlər dili olduğundan cümlələrin intonasiya baxımından əsərli növleri de çox işlənmişdir. Müasir nida cümlələrinə, başqa sözlə, siyasi nidalara dilimizin tarixində legitim surətdə ilk dəfə məhz AXC-nin yarandığı dövrən başlayaraq rast gəlirik. Parlamentdə səslənen şüurlardan: "Yaşasın Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti! Yaşasın Qafqaz milletlərinin dostluğu! Yaşasın cəmiyyəti-əqvam! Yaşasın sosializm!" (Ə.Pepinov); "Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti! Yaşasın demokratiya! Yaşasın... millətlərin qardaşlığı!" (A.Səfikürdski).

Sual cümlelerinden alternatif sular cümleleri diqqəti daha çox cəlb edir: "Xalq yeni işlərə razi olacaqmı, yoxmu? Teze yolla getmək istəyecəkmı?" (F.Xoyski); "Bu ağır vezifeni ifa ede bileyəcəkmiyəm, yoxmu?..." (H.Ağayev); "...böyük məclis quran müxtəlif fırqelərdə program dəyişikliyi görmürsünüz?.. Fəqət bu gün ne görürsünüz?" (M.Ə.Resulzadə). Sual cümleleri Fətəli xan Xoyskinin dilinin üslub xüsusiyyətlərindəndir. Onun nitqində hansı növde olmasından asılı olmayaraq bu cümleler gözəl səslenir. "...böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət olurmu id?"

Fonetika və grammatika sahələrinde olduğu kimi, leksik cəhətdən de AXC-nin dövlət dilində diqqəti en çok çəkən parallelizmlərdən. Seslərin, grammatik formaların müvaziliyi kimi leksik parallelər de bu dildə mühüm yer tutur. Bunun yanaşı, həmin dilde xeyli başqa özünməxsusluqlar da mövcuddur və onlar dövrün, şəraitin və ictimai-siyasi mühitin özü ilə bağlıdır.

Rusiya imperiyasının dağılması onun bir sıra ayaletlerinin müteqil dövlətlərə çevrilmesi ilə nəticələndi. Yeni yaranan bu dövlətlər az vaxt içerisinde öz hökumətlərini, parlamentlərini, dövlət atri-butlarını yaratmaq qayğısı qarşısında qaldılar. Həmin xoş qayğılardan biri de az vaxt ərzində dövlət dilini yaratmaq, formalasdırmaq qayğısı idi. Azərbaycan tarixinde ilk və həqiqətən demokratik dövlət olan Azərbaycan cümhuriyyəti bu məsələdə tam demokratik və müdafi mövqə tutdu: ana dilini bilen dövlət işçiləri yetişdirmək.

Dövlət dilinin yaranması və formalasmasında ilk vaxtlar üçün məhdudiyyət qoymayan respublika hökumətində və xüsusen parlamentində sözlərin işlədirilməsinə, termin yaradıcılığında bir serbestlik vardi. Çıxış edənlər o dövrün bütün dil əslublarından istifadə edirdilər. Milli Şuranın sedri Məmmədəmin Rəsulzadə bir cür, Nazirlər Şurasının sedri Fətəli xan Xoyski başqa cür, Maarif naziri Rəşid bey Kaplanov üçüncü cür, Əkinçilik və əmək naziri Əkbər ağa Şeyxüislamzadə dördüncü cür və s. çıxış edirdilər. Məsələn, Nazirlər Şurasının sedrinə biri rəisi-vükəla, digəri vükəla rəisi, üçüncüsü hökumət rəisi və s. deyirdi və belə termin azadlığı çox normal qəbul edildi. Sözlərin seçilməsi və paralel işlədirilməsində

də serbestlik vardi və bunun nəticəsində dövlət dilinin lügət tərkibində bu gündən baxanda çox böyük rəngarənglik özünü göstərirdi.

Lügət tərkibinə daxil olan sözləri üç böyük qrupa ayırmaya olar: 1) Azərbaycan sözləri; 2) osmanlı dili sözləri; 3) ərəb və fars sözləri; 4) rus sözləri.

Azərbaycan və osmanlı türkçesi sözləri arasında sərhəd qoymaq, bəzi sözlər nəzərə alınmazsa, çatındır. Həmin sözlərə əvəzliklər (*kendi* ("öz" mənasında), *su*, *ışbu*, *hanki* və b.), *şimdilə* və *imdi* zaman zərfəri, *əvət*, *ışta* edatları və bir neçə termin sexiyəli (anarşı ("anarxiya" mənasında), *cəte* (ordu biliklərindən olmayan silahlı kiçik dəste) və s. sözlər daxildir.

Azərbaycan sözləri qrupu deyəndə, əsas etibarile leksik və semantik neologizmlər nezərdə tutulur: *vergi*, *yer vergisi*, *azadlılıq** (* - bu işarə ilə verilen sözler mənşəcə başqa dillərə mənsub olsalar da, şəkil və mezmunca tamamilə azərbaycanlaşmışlar), *qardaşlıq*, *beynəlmiləlçilik**, *parlament nümayandaları**, *qərar layihəsi**, *sosialistlər fraksiyası**, *hökumət rəisi**, *sinif ayrılığı**, *sinif mübarizəsi**, *rəislik**, *sədr müavini**, *baş nazir**, *alqış**, *sürəkli**, *millət nümayandaları**, *oxunuş**, *(birinci, ikinci)*, *bağlı yeri**, *əkin yeri**, *maliyyə nəzarəti**, *gömrük**, *inqilab bayrağı**, *seçki**, *seçki qanunu**, *bəyannamə**, *birər**, *ikişər müştərək müqavilə* (bu sözün Aslan bəy Səfikürdlinin çıxışında mətnizədə rусси da verilib), *ticarət**, *nazarəti**, *müssavat** *fraksiyası** və s.

Əsasən bitərəflərin və Sosialistlər fraksiyasına mənsub olan deputatların çıxışlarında səslenən bu sözlər və söz birləşmələrinin çoxu bugünkü dövlət dilimizdə də fealiyyətdədir.

Ərəb və fars sözləri qrupu deyəndə, müasir dilimiz üçün artıq arxaikleşmiş sözlər və söz birləşmələri (izafətlər) nezərdə tutulur: *məbus*, *məvad*, *vükəla*, *rəisi-vükəla*, *mənbər* ("xitabət kürsüsü" mənasında), *ricu*, *istihzah*, *məclisi-məbusan*, *haiz*, *ədabi-mərkəziyyat*, *istiqlal*, *qanuni-intixab*, *şəraitli-hazira*, *məruzat*, *təhrirati-rəsmiyyə*, *təbən*, *bizzat*, *matlub*, *bilxaq*, *bittəb*, *mühafiz*, *müştəhab*, *müsimat*, *təhti-təyin*, *müsələhəkar*, *heyəti-vükəla*, *ümumi-məzəhabiyə*, *hadisat-ələməniyyə*, *inqilabi-kəbir*, *ixtilal*, *məsimə*, *əksəriyyəti-əzəməniyyə*, *binaənileyh*, *əhamiyyəti-siyasiyyə*, *xatiməyi-kalam*, *taləqqi*, *müləhizat*, *dərəceyi-hörmət*, *müləhizati-şəxsiyyə*, *nizai*, *istiqbali-milliyyə*, *lisən*, *tədrisat*, *müstəcəl*, *müstəshəm*, *müştəsəb*, *üləmə*, *ülüm*, *fünun*, *ürfan*, *mübən*, *mütəşənnin*, *sabatkar*, *zəvat*, *bəyani-əfkar*, *əltələbil-*

elm, mətəriz, qəraət ("oxunuş" mənasında), *məkulat, yömiyyət, müzakirati-yömiyyət, təshihiyə, masrufa, müsədima, müsalimat, ırsal, marsus, intixab* ("seçki" mənasında), *mövqeyi-sədərət, ittifaqı-aralıq, icab etmək, sui-tənəhim, müstəhziyanın, məhfuz, atı, viquat, istin-kaf, məcib olmaq, layiheyi-qanuniyyət, mühəvvəl, bəratılıqlı övl* ("protokol" mənasında) və s.

Bu sözlərə Müsavat və İttihad fraksiyalarına daxil olan parlament nümayəndələri, en çox M.Ə. Rəsulzadə və R. Kaplanovun nitq-lərində rast gelirin.

Parlament nümayəndələrinin dilində işlənən rus sözləri qrupu dedikdə, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözlər de nəzərdə tutulur: *dogовор, колективный договор, комиссия, инспектор, податный инспектор, устав, университет, десятин, фракция, демократия, декларация, программа, смета, революция, уезд, телеграмма, министр, социалист, капитал, мандат, надельни, суд, доклад, землячество, закон, акоп, школа* və s.

Rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözləri qrupu bir sır maraqlı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu 30 sözdən yalnız 12-si qarşılıqlı olmadan işlənən sözlərdir: *inspektor, podatnyi inspektor, desyatiny, demokratiya, smeta, büdcə, uyezd, telegram, telegraf, sozialist, nadelni, zemlyačestvo*.

Qalan sözlərin isə istər fonetik, istərsə de leksik qarşılığı vardır. Fonetik qarşılığı olan, yeni fonetik paralellişti olan sözlər bunlardır: *komissiya//komisiyon, fraksiya//fraksion, deklarasiya//deklarasion*. Bu sözlərin hər üçü mənşeyinə görə latin sözleridir. Onlardan birinci tərəfdə duranlar (*komissiya, fraksiya, deklarasiya*) çıxış edənlərin dilinə rus dili vasitəsi ilə, ikinci tərəfdəkiler isə ya fransız dilindən birbaşa, ya da ki, türk dili vasitəsi ilə keçmişdir. "Parlament" sözünün isə üç fonetik qarşılığı olmuşdur: *parlement//parlamant*. Fransız dilində *parle* "danışmaq" sözündən yaranmış həmin sözün birinci variantı (*parlement*) Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmiş, ikinci variantı (*parlamant*) və üçüncü variantı (*parlamant*) isə, görünür, parlament üzvlərinin öz yaradıcılıq məhsuludur. Müasir türk ədəbi dilindəki *parlemento* sözünü onlar italyan dilindən götürmüşlər.

16 sözün hamisının isə ilk parlamentimizin dilində leksik qarşılığı olmuşdur: *dogовор//müqavila, коллективный договор//müştarak müqavila, устав//nizamnamə, университет//darülfünun, декларациya//*

bayannama, program//məqamnamə, revolyusiya//inqilab, ministr//nazir//vakil, kapital//sarmaya, mandat//etibarnamə, mandat komisiyası//etibarnamə komissiyası, sud//məhkəmə, doklad//məruza, pağrom//talan, zakon//qanun, akop//səngər, şkol//məktəb, politika//siyaset... Sonuncular, şübhəsiz ki, tamamile fərdi səciyyədədir, necə deyerler, birovuz işlənən sözlərdir. "Zakon" sözünü 67-ci iclasda sədilik edən Sultan Məcid Qənizadə işlədib. Necə deyerler, golisi gözəl. "Politika", "akop", "şkol" sözlərini isə, gözle-nilməyən bir şey, M.Ə.Rəsulzadə. Yeno da, necə deyerler, golisi gözəl. "Sud" sözüne yeno da gözlenilməden ittihadçı Qara bay Qarabeyovun nitqində işlənmişdir: "O zaman bizim sudumuz və hökumətimiz borcludur canilər cəza versin". "Sərmaya" və "kapital" sözlərini isə birincini açıqlamaq məqsədi ilə Səməd ağa Ağamalı oğlu işlədib: "Universitet açmaq bir işə sərmaya qoymağdır. Mən sərmaya dedikdə bilirsiniz nedir? Mən kapital demək istəyirəm".

Parlamentdə iclasın gedişində sədilik edən Həsən bəy Ağayev-in istifadə etdiyi "nakaz" sözünü da bu sıraya daxil etmək olar.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN SOVET DÖVRÜ (1920-1990-ci illər)

Əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri

Əlifba

Dilin, xüsusilə ədəbi dilin inkişafında əlifbanın böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan yazılı ədəbi dili əmələ gəldiyi və formalasdığı dövrdə XX əsrin 30-cu illərinədək (1929) onun yazısında əreb əlifbasından istifadə edilmişdir. Bu əlifba Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətini eks etdiyə bilmirdi və buna görə de ədəbi dilin inkişafına mane olurdu.

F. Engels əreb əlifbasının çətinliyini ve qüsurlu olmasını görüb, 1853-cü ilde K. Marksə yazdırdı məktubunda onu pişmiş və tənqid etmişdir: "Bütün 6 hərfi tamamilə bir şəkildə olan və sait hərfi olmayan lənətlənmış əreb əlifbası olmasa idi, mon 48 saatın içərisində bütün qrammatikanı (fars dilinin qrammatikasını) öyrənərdim" [1, 495].

Azərbaycan ədəbi dili tarixində əreb əlifbası dəfələrlə tənqid edilmiş və onun Azərbaycan diline yaramadığı, nöqsanlı olduğu göstərilmişdir. Məsələn, XVI əsrda M. Füzuli əreb əlifbasının uyğun-suzluğundan şikayətlənmişdir. XIX əsrin ortalarında M. F. Axundov əreb əlifbasının yazdan çıxarılması və fonetik prinsipli əlifba ilə əvaz edilmesi sahəsində bir sıra təşəbbüsler göstərmüşdür. Həmin əsrin 70-ci illərində "Əkinçi" qəzeti M. F. Axundzadənin əlifba haqqındaki fikirlərini müdafiə etmişdir. XX əsrin əvvəlində 1905-1920-ci illərdə de əlifba məsəlesi qəzet və jurnal sehişlərində müzakirə olunmuşdur. Lakin əlifba haqqında olan bu fikir və təşəbbüsler nəticəsiz qalmış, ictimai-siyasi mühit yazımızda islahat aparılmasına, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun yeni əlifba yaradılmasına mane olmuş, əreb əlifbası yazıda saxlanılmışdır.

Ədəbi dilin yazısında əsash deyişiklik etmək, ədəbi dilin yeni əlifbasını düzəltmək, yazidan əreb əlifbasını çıxarmaq Azərbaycan ictimai fikri qarşısında çox müümən bir məsəle kimi dururdu. Demək lazımdır ki, 1920-1929-cu illərdə ədəbi dilin digər məsələlərinə nisbətən əlifba məsəlesi çox müzakirə edilmişdir. Bu da təbiidir, çünki əlifba məsəlesi həll olunmadıqca, ədəbi dilin digər məsələlərini düzəltmək həll etmək, ana dilinin tədrisini qaydaya salmaq mümkün olmazdı.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazısı iki inkişaf mərhəlesi keçirdiyinə görə əlifba məsələsinə iki dövər bölmək olar. Birinci, ədəbi dilin yazısında əreb əlifbasının çıxarılması və latin əlifbası əsasında yeni əlifbanın qəbulu dövrü, ikinci latınlaşdırılmış əlifbadan rus qrafikası əsasında olan yeni əlifbaya keçmək dövrü.

1. Birinci dövrdə əlifba məsəlesi (1920-1929)

Ədəbi dilin yazısında əsaslı islahat aparmaq üçün ictimai-siyasi və mədəni zəmər varlığından, demek olar ki, XX əsrin əvvəllerindən əlifba məsəlesi müzakirə edilməyə başlanır, bu məsələ ilə dövlət idarələri və ictimai təşkilatlar məşğul olurlar.

1921-ci il dekabr ayının 30-da Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında əlifba müşaviri çağırılır və bu müşavirədə Yeni Əlifba Komitesi təşkil olunur. 1922-ci il dekabr ayının 30-da Yeni Əlifba Komitesinin latin əlifbası əsasında tərtib etdiyi layihəsi elan olunur. Layihəni nəzərdən keçirik:

1) Layihə fonetik prinsipdə tərtib edilmişdir.

2) Layihə tamamilə Azərbaycan dilinin fonetik əsaslarına uyğun düzəldilmişdir, yəni Azərbaycan dilində olan bütün fonemlər üçün işarə düzəldilmişdir.

3) Latin əlifbasından a, b, c, d, e, f, d, h, i, b, j, k, l, m, n, o, p, i, y, t, q, u, s, z hərfi eynilə qəbul edilmişdir.

4) Layihədə x, z (ş monasında) hərfi eynilə qəbul edilmişdir.

5) Azərbaycan dilinə maxsus səslerin işaretləri latin əlifbasının dəki müvafiq hərflərin formalarını dəyişməklə düzəldilmişdir: e - ə, o - ö, z - z, n - n, d - q.

6) Əlifba layihəsində ə, ö, i, u, s səslerinin işaretləri beynəlxalq fonetik əlifbadan fərqlidir. Məsələn, ön damaq yarımla saiti beynəlxalq əlifbada ae kimi göstərildiyi halda, layihədə tamam yeni işara (ə) düzəldilmişdir. Ö hərfi de beynəlxalq transkripsiyadan fərqlidir.

7) Layihədə i - u, s, d - q, k - q hərfi de beynəlxalq əlifbadan fərqlidir.

8) Ərəb dilinə məxsus olub, Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı olmayan **ع, ذ, ض, ظ, ط, ث, ص** hərfli üçün layihədə işaret etdiyi tətbiqde yalnız Azərbaycan dilini və yoxdur. Komitə layihəni tətbiq etdikdə yalnız Azərbaycan dilini və onun fonetik tərkibini nəzəra almışdır. Yeni Əlifba Komitəsinin tətbiq etdiyi layihə bu cəhətdən M.F.Axundzadə layihəsindən fərqlənir.

Layihə elan edildikdən sonra qəzet və jurnallarda yeni əlifba ilə materiallara verilməye, savad kursları təşkil olunmağa başlandı. Yeni Əlifba Komitəsi yeni əlifbanın tətbiqi və öyrənilməsi sahəsində geniş təhlükəmiş işi apardı.

1924-ə ilədən Azərbaycan hökuməti yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə yanışı adəbi dildə rəsmi işlənməsi haqqında qərar çıxardı.

1923-cü ilin ortalarında çağırılmış XII Ümumbakı partiya konfransı da Azərbaycan dili yazısının ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçirilməsi teşəbbüsünü bəyənir və bu işi süreləndirməyi teləb edir. „...dilin ve yezinin öyrənilməsini asanlaşdırmaq üçün gözəl bir tədbir olan yeni əlifbanın həyata tətbiq edilməsini qüvvətlenməyə xüsusi diqqət verilsin.“

1925-1926-ci dərs ilində kütüvə məktəblərin birinci siniflərində təhsil yeni əlifba ilə aparılmağa başlanır, yuxarı siniflərdə şagirdlərə yeni əlifba öyrənilir.

1926-ci ildə Bakıda çağırılmış I Türkoloji qurultayda əlifba məsəlesi müzakirə olunur və qurultay yeni əlifbanın qəbul edilməsini bəyənir. 1929-cu il yanvar ayının 1-dən Azərbaycan dili yazısından ərəb əlifbası çıxarırlar və latin əlifbası əsasında tətbiq edilmiş yeni əlifba rəsmi qəbul olunur.

Birinci dövrdə əlifba məsələsinin həlli heç də mübahisəsiz keçmemiştir. Bu illərdə əlifba məsələsi etrafında ister mətbuatda, isterse dil məsələlərinə dair müşavirə, konfrans və qurultaylarda müzakirələr aparılmış və burada əsas etibarilə bir-birinə zidd iki cəroyan olmuşdur. Bu cərayanlardan biri yeni əlifba tərəfdarları (latinçılar), ikincisi isə ərəb əlifbası tərəfdarları (islahatçılar) adlanır.

1922-1929-cu illərdə Azərbaycan ictimaiyyətinin böyük əksəriyyəti yeni əlifba tərəfdarı idi. Xüsusi Yeni Əlifba Komitəsi, "Yeni yol" qəzeti, "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyaları ərəb əlifbasını tənqid atəşinə tutur, yeni əlifbani geniş töbliğ edirdilər. Ərəb əlifbası üç cəhətdən – elmi, təlim və əməli cəhətdən tənqid olunmuşdur.

Ərəb əlifbası əleyhinə ayrı-ayrı qəzet və jurnal məqalələrindən əlavə, xüsusi əsər və kitabçalar da yazılmışdır. Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, qocaman müəllim və dilçi F.Ağazadənin 1923-cü ildə yazdığı "Nə üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramır?" və 1926-cı ildə yazdığı "История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР" əsərləri xüsusi qeyd edilmişdir. Müəllif "Nə üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramır?" kitabında ərəb əlifbasının nöqsanlarını və Azərbaycan dilinə yaramamasının səbəblərini geniş izah edir. Ümumiyyətlə, latinçılardan qəzet və jurnallarda ərəb əlifbası əleyhinə yazdıqları məqale və materiallarda ərəb əlifbasının aşağıdakı nöqsanlarını göstərmişlər:

1. Ərəb əlifbasında saat saitleri ifadə edəcək hərflərin olmaması. Azərbaycan dilinin fonetik tərkibində 9 saat (**ا, ئ, ئ, ئ, ئ, ئ, ئ, ئ, ئ**) səs vardır. Ərəb əlifbasında bu 9 saiti yazılıda eks etdirocək xüsusi hərflər yoxdur. Məsələn, **ا, ئ, ئ** damaq saitləri ərəb əlifbasında (əlif) hərfinin üstüne və altına müxtəlif işarələr əlavə etməklə verilir, **ئ** səsini bildirmək üçün olifin üstüne zəber (-) işarəsi, **ئ** səsini bildirmək üçün olifin altına zir işarəsi (-) əlavə etmək lazımlı imis. Azərbaycan dilinin **و, و, و** dodaq saitləri ərəb əlifbasında **و (wav)** hərfi ilə verilir. Məsələn: كومك (kömək); گۈزگۈ (güzgü); دورماق (vurmag); دولماق (dolmaq). Bəzən **و (wav)**-hərfi yazılmır. Məsələn, گل (gül) sözünün **گل**, **گل** kimi oxumaq olar, çünki saat səs yazılmamışdır. Ərəb əlifbasının bu nöqsanı Azərbaycan dilinin yazısında çox çətinlik əmələ getirmişdir.

2. Ərəb əlifbasında bir neçə hərf vardır ki, onların hər biri bir neçə səsi ifadə edir. Məsələn, **(w)** hərfi saat **و, و, و**; samit **v** səsini **و (y)** hərfi həm *y* səsini (*yay*), həm *i* səsini (*Əli*), həm də **a** səsini (*İsa*) bildirir.

3. Ərəb əlifbasında bəzi səslərin bir neçə işarəsi vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetik tərkibində yalnız bir **z** səsi olduğu halda ərəb əlifbasında bu səsin 4 işarəsi (**ذ, ض, ئ, ئ**) vardır. **T** səsinin iki işarəsi (**ت, ت**); **s** səsinin üç işarəsi (**ص, ش, ص**); **h** səsinin iki işarəsi (**ه, ه**) vardır.

4. Ərəb dilinə məxsus arxa boğaz səsinin əlaməti **خ (خ)** hərfinin Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı yoxdur. Bu hərf ancaq ərəb sözlərində işlənilir, danışqadə müxtəlif şəkildə tələffüz olunur: bəzi sözlərin evvəlində **خ** kimi **علم (alm)**; **علي (ali)**, bəzi sözlərdə **خ** kimi **علم (elm)**, söz ortasında bəzən **خ** kimi **سرعت (sürət)**; **معلوم (molum)**; bəzən **خ** kimi **معارف (maarif)**, **ساعت (saat)** tələffüz olunur.

5. Əreb əlifbasında her bir hərf yazida üç formada – sözün evvelində, ortasında və sonunda yazılır.

6. Əreb əlifbasında çoxlu nöqtə işlədirilir.

7. Bütün bunlara görə məktəbdə əlifba təlimine həddən artıq vaxt sərf olunur, neşriyyat və çap işlərində çətinlik yaranır.

Bütün bu xüsusiyyətləri ilə əreb əlifbası Azərbaycan dilinin yazısında, orfoqrafiyada çoxlu uyğunluq əməle getirmiş, ədəbi dilin inkişafına, xalq dilinə yaxınlaşmasına engeller töötəmişdi.

Yeni əlifba tərəfdarları əreb əlifbasının yuxarıdakı nöqsanlarını göstərdikdən sonra bu əlifbanın yazısında çıxarılmasını tələb etmiş və əreb əlifbasının heç bir yolla islah edilib yazıda saxlamağın mümkün olmadığını göstərmışlar. Məsələn, "Kommunist" qəzeti 1922-ci il 3, 4, 5-ci nömrələrində dərc edilən "Türk (Azərbaycan) əlifbasını islah etmek olarmı?" sorlövhəli məqalədə yazılmışdır: "İslahatçıların amali budur ki, ne tövrlə olursa olsun əreb əlifbası meydandandır götürülməsin, götürülse, aləmi-islamın vəhdiyi pozulur.

Əlifbanı yarımcı islah etmək olmaz; ya gərək hamısı islah edilsin, birdəfəlik bə qüsurlardan yaxamız qurtarsın, ya da ki, heç əl vurulmasın, yoxsa qüsurların bəziləri rəf edilib, bəziləri də saxlanılsara, bizdən sonra yeno ikinci bir islahata ehtiyac görürləcəkdir".

Başqa bir məqalədə yazılmışdır: "Əreb əlifbasının islahı uğrunda bir çox yazıçılar, mütəxəssislər çalışmış, bir çox fikirlər yürüdülmüş, lakin bunların heç biri fayda verməmişdir. Odur ki, bu yolda nə qədər çəlşan olursa olsun, heç bir notice çıxmayaçaqdır, çünkü əreb əlifbasının islahı heç mümkün deyildir. Bu çətinliklərdən yaxa qurtarmanın ötrü yalnız bir yol vardır ki, o da latin hərfələri əsası ilə düzəlmüş yeni əlifbanın qəbuludur. Azərbaycan əməkçiləri bu doğru ve sağlam yoluñ izinə düşmüş və bu yolda geniş və qəti addimlarla irelileməkdədirler".

Vaxtilə M.F.Axundzadə də əreb əlifbasının islah edilərək yazida saxlanılmasıının mümkün olmadığını söylemiş, əreb əlifbasının yazidan tamamilə çıxarılmasını qeyd etmişdir. M.F.Axundzadə 1868-ci ildə Mirzə Mülkümxana yazdığı məktubunda qeyd edir: "Bəs nöqtələr nə vaxt atılacaqdır? Sait sosların hərfələri na zaman əlifbaya daxil ediləcəkdir. Ehtimal olunur ki, sizin belə bir müddət keçidkən sonra şəkillərin deyişməsi ilə nöqtələr öz-özünə atılacaq. Saitlər isə hərfələrin sırasına daxil olacaqdır. Məqsədiniz budursa, mon belə bir məqsədi münasib bilmirəm. Bu iş çox uzun sürəcəkdir. Əger

əlifbanı təzələmək məqsədi qarşıya qoyulmuşsa, gərək bu saat və birdəfəlik tamamilə təzələnsin. Gördüyüümüz işi nə üçün nöqsanlı görməliyik ki, bir neçə müddətdən sonra əlifbanı yenidən dəyişmək ehtiyacı qarşımıza çıxsın" [2, 149-150].

İslahatçılar, əreb əlifbasi tərəfdarları, latinçuların eksesinə olaraq, ədəbi dilin yazısında əreb əlifbasının saxlanması, onu heç bir yeni əlifba ilə deyişməməyi, yalnız islah edilməsini, xırda deyişikliklər aparılmasını isteyirdilər.

İslahatçılar əreb əlifbasının islah edilərək yazıda saxlanması üçün aşağıdakı dəllilləri götirirdilər:

1) Guya əreb əlifbasını yeni əlifba ilə əvəz etdikdə əski ədəbiyyatımız ölücek, ondan istifadə mümkün olmayacaqdır.

2) Ədəbi dilin yazısından əreb əlifbasını çıxarıb yeni əlifbanı qəbul etdikdə islam birliyi, vəhdəti pozulacaqdır.

3) Guya Azərbaycan dilini bilmək üçün əreb və fars dillerini öyrənmək lazımdır. Buna görə də əreb əlifbasını yazida saxlamaq lazımdır.

İslahatçıların bu dəllili də əsassızdır. Azərbaycan xalq dilini və onun əsasında inkişaf edən ədəbi dili öyrənmək üçün əreb, fars dillerinin öyrənilməsinin və əreb əlifbasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əksinə, əreb əlifbası Azərbaycan dilinin öyrənilməsini daha da çətinləşdirir.

4) Yeni əlifbaya keçmək üçün guya Azərbaycanda elmi qüvvə və elmi ocaqlar azdır.

İslahatçıların bu fikrini heç tənqid etməyə dəyməz. Əlifba islahati məhz ona görə aparılır ki, xalqın savadlanması, mədəniyətsizləşməsi, təhsil işi daha da asanlaşdırılsın və genişləndirilsin.

Tarixi inkişaf islahatçıların fikirlərinin əsassız olduğunu tamamilə sübut etdi.

Yeni əlifbaya keçidkə latın əlifbasından necə istifadə etmək məsəlesi də müzakirə olumuşdur. Bu müzakirədə əsas diqqət əlifba tərtibində Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə verilmişdir.

Azərbaycanda yeni əlifbanın həyata keçirilməsi Sovet İttifaqında əreb əlifbasından istifadə edən xalqlarda yeni əlifbaya keçmək cəhdinin yaranmasına kömək etdi. Azərbaycanın nümunəsində Orta Asiya respublikaları, Tatarıstan, Başqırdıstan, Qazaxıstan və Dağıstanda da əreb əlifbası yazidan çıxarılb yeni əlifba ilə əvəz olundu.

Türkiyedə erəb elifbası evəzində latin elifbasının qəbul edilməsinə Azərbaycanda yeni elifba ideyasının qələbesi çox təsir etmişdir. "Kamal inqilabından sonra elifba islahı uğrunda mübarizə yenidən başlandı ve mübarizə keskin siyasi xarakter aldı. Ciddi mübarizə nəticəsində latin elifbası tərəfdarları qalib geldilər".

Azərbaycanda yeni elifbanın qəbulu erəb elifbasından istifadə eden ölkələrdən erəb elifbasına qarşı mübarizəni gücləndirmiştir. "Ərəb elifbasında latin elifbasına keçmək haqqında aparılan böyük işlər İran'a təsir etməmiş qalmamış və İran ictimai xadimləri bu təsiri nəzərə alırlar" [3, 190].

1932-ci ilde unifikasiya (ümümləşdirmək) məqsədilə Azərbaycan elifbasında bəzi dəyişiklik aparılır, yəni ç (ç) və c (c), q (k) və k (q), u (ü) və i (ü) hərflərinin bir-birilə yerləri dəyişir: c (ç), c (c), q (q), k (k), u (ü) və i (ü) səslerinin ifadəsi kimi qəbul olunur.

2. İkinci dövrda elifba məsələsi

Azərbaycan dili yazısının latinlaşdırılmış elifbadan rus qrafikasına keçirilməsi təklifi 1939-cu ilin avquvəllerində irəli sürüülür. Əlifba komitəsi təsəkil olunur ve bu komitəye rus qrafikası əsasında Azərbaycan dilinin yeni elifbasının layihəsini hazırlamaq tapşırılır. Əlifba komitəsi 1939-cu ilin mayında rus qrafikası əsasında layihəni hazırlayıb müzakirəyə təqdim edir. Layihə aşağıdakı qaydadadır:

Göründüyü kimi, layihədə latinlaşdırılmış elifbadı olduğu kimi 32 hərf və bir işarə vardır. Bu da onu göstərir ki, layihə Azərbaycan dilinin fonetik tərkibinə uyğun olaraq tərtib edildiyindən, rus elifbasındaki qoşasəslə **ı, ıo, e, u** hərfləri, **ъ** (təvərdiñiñзнак), **ь** (məykiñзнак) işarələri götürülməmişdir. Azərbaycan diline məxsus bəzi səslerin işarələri latinlaşdırılmış elifbadı olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, **h q** (k monasında), **ə, ö**. Bəzi səslerin işarələri isə rus elifbasındaki müvafiq hərflərin şəkillərini dəyişməklə, yaxud eləv işarə etməklə düzəldilmişdir. Məsələn, **k** (ü monasında) **ü/ü** monasında.

Əlifba layihəsi elan edildikdən sonra müzakirələr başlanır. Müzakirələrdə əsas iki fikir nəzərə çarpır. Bir çoxları dilimizin fonetik tərkib və xüsusiyyətinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliklə rus elifbasını qəbul etməyi, bazılıları isə rus elifbasında heç bir dəyişiklik aparmadan, onu olduğu qaydada qəbul etməyi təklif edirdilər.

Birinci fikrin tərəfdarları rus elifbasında olan **ı, ıo, e, ıı, ııı, ъ** hərflərinin qəbul edilməməsini, Azərbaycan diline məxsus səslerin işarələrini yenidən düzəltməyi təklif etmişlər. Məsələn, şair Səməd

Vurğun elifba haqqında belə yazımışdır: "Əlifbamızın kultur və stabil olması üçün nə kimə şərtlər lazımdır? Mənim düşündüümə görə, elifba kulturasının birinci şərti odur ki, hərflərin sayı mümkün qədər az olsun. Əger dilimizi tamamilə ifadə etmək şərti ilə 32 hərf saxlaya bilsek, yaxşı olar. Əksinə, hərflərin sayını çoxaltmaq yolu ilə getsek, bu, elifbanın zeifliyinin birinci əlaməti olar. Odur ki, hərflərin sayı məsələsində bəz xəsis olmalyıq. Ona görə də **ı, ıo, e, u** və **ъ** hərflərinin bizim elifbaya daxil edilməsinə mən ziddəm, çünki bu hərflərin ifadə etdikləri səsler Azerbaycan dilində yoxdur. Əger biz *Клара Цеткин* sözünü *Klara Setkin* yazırıqsa, bu heç də təsadüfi deyildir. Dilimizdə **ü** səsi olmadığından, canlı xalq dilimiz bu hərif **s** hərflə evez edə bilər. Mənəcə, bu, düzgün yoldur".

Birinci fikrin tərəfdarları göstərmişlər ki, **ı, ıo, e, u** hərfləri qovuşqı səslerini bildirir. Bu qovuşqı səsler dilimizdə müstəqil fonem kimi mövcuddur: **ı - y-a, ıo - y-u, e - y-e, u - t-s**. Əlifbadada terkib səslerin xüsusi işarələri vardır. Ona görə də eləv olaraq **ı, ıo, e, u** hərflərinin qəbul etmək elifbadə hərflərin sayını daha da artırır.

İkinci fikrin tərəfdarları isə göstərmişlər ki, rus elifbasında olan bütün hərf və işarələri eynilə qəbul etmək lazımdır. Dilimizə rus dilindən keçen söz və terminləri Azərbaycan dili yazısında əsline uyğun formada yazmaq üçün rus elifbasında olan **ı, ıo, e, u** hərflərini eynilə qəbul etmək lazımdır. Bu təklifin tərəfdarları **əl, tel** sözlerini **ı** işarəsi ilə yazmağı (*ələv, teləv*) təklif edirdilər.

Yarım il ərzində olan müzakirədən sonra Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasının qəbul etdiyi qanuna görə 1940-ci il yanvarın 1-də Azərbaycan ədəbi dilinin yazılıtina latinlaşdırılmış elifbadan rus qrafikasına keçir.

İndi rus qrafikası əsasında tərtib edilmiş Azərbaycan dilinin yeni elifbasını təhlil edək.

Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, rus qrafikası əsasındaki yeni elifbadə hərflərin sayı latinlaşdırılmış elifbadakından çoxdur. Rus qrafikası əsasında tərtib edilmiş yeni elifbadə 36 hərf və bir işarə (apostrof), latinlaşdırılmış elifbadə isə 32 hərf və bir işarə (apostrof) var idi. Yeni elifbadə hərflərin sayı **ı, ıo, e, u** hərfləri hesabına artmışdır.

İkincisi, elifba cədvəlini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, hem Azərbaycan dilində, hem də rus dilində olan eyni səslerin (fonemlərin) işarələri rus elifbasında olduğu formada qəbul edil-

mişdir; məsələn: **ə**, **o**, **ы**, **и**, **ə** (saitlər); **б**, **в**, **г**, **д**, **ж**, **з**, **й**, **л**, **м**, **н**, **п**, **р**, **с**, **т**, **ф**, **ш**, **х**, **ч**.

Üçüncü, Azərbaycan dilinə məxsus üç səsin işarəsi latinlaşdırılmış elifbada olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, dilönü, açıq, dodaqlanmayan sait – **ə**; dodaqlanan, dilönü, açıq, ince sait – **ö**; kar, qırtlaq, küylü samit – **h**.

4. Azərbaycan dilinə məxsus cingiltili, dildibi samiti (**ѓ**), cingiltili, qovuşaq (afrikat) dilönü samiti (**ҹ**), partlayan dilortası cingiltili samit (**ѓ**) və dodaqlanan qapalı ince saitin (**ü**) işarələri rus elifbasında olan müvafiq herflərin (**q**, **ç**, **k**, **u**) formaca bir qədər deyişdirilmişdir.

5. Rus elifbasında olan **щ** herfi və **ь** (yumşaqlıq işaretisi), **ъ** (qalınlaşma işaretisi) Azərbaycan elifbasına qəbul edilməmişdir.

6. Azərbaycan dili elifbasına rus elifbasında olan qovuşaq sesli **я**, **ю**, **е** və **и** herfləri qəbul edilmişdir. Demək lazımdır ki, müzakirə zamanı bu herflərin Azərbaycan elifbasına qəbul edilməməsi tələb olunurdu.

7. Rus qrafikası esasında yeni Azərbaycan elifbasında **к** herfi hem arxa damaq **к** sesini və hem də orta damaq **к** samitini ifade edən iki vezifəli herf kimi qəbul olunmuşdur: *kolxoz, kommunist, kommunika, kalam, kitab, kəl, kal* (meyve) və s.

Rus qrafikası esasında yeni Azərbaycan elifbası Azərbaycan dilinin fonetik tərkib və xüsusiyyətlərinə esasən uyğun olsa da, bəzi nöqsanları da vardır. Bu nöqsanlar hər şeýden əvvəl Azərbaycan elifbasına rus elifbasından qovuşaq sesli **я**, **ю**, **е**, **и** herflərinin mexaniki surətdə qəbulundan ibarət idi.

Rus elifbasından qoşasəslı **я**, **ю**, **е**, **и** herflərinin qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin tədrisində, neşriyyat, mətbəə, çap işlərində, lügətçilikdə möhəlli dialektlərin öyrənilməsində aşağıdakı bir sıra uyğunluqlara səbəb oldu.

1. Fonetik prinsipdə tərtib edilmiş elifbada hər bir fonemin ayrıca işaretisi (herfi) olmalıdır. Qovuşaq sesli **я**, **ю**, **е**, **и** herflərinin Azərbaycan dilində ifadə edəcəkləri fonemləri yoxdur.

2. **я**, **ю**, **е** herfləri hem sait və hem də samit tərkibli (**я** – **у-ə**, **ю** – **ү-ү**, **е** – **ү-ə**) herfləridir. Bu herflər ne rus dilində, ne də Azərbaycan dilində səslerin təsnifində samit və sait səslerin sırasına daxil edilmir.

3. Azərbaycan dilində **я**, **ю**, **е**, **и** kimi qovuşaq səsler yoxdur, təmiz y samiti və saf **а**, **у**, **е** saitləri vardır.

4. Azərbaycan dilində y müstəqil və çoxışan səsdir. Bu səs hem sözlərin evvelində, hem ortasında, hem də sonunda işlənir. Canlı danışq dilində və bunun təsiri altında son zamanlar ədəbi dildə y-laşma hadisəsi daha da güclənmişdir. Məsələn: *ignə* – *iyñə*, *igirmi* – *iyirmi*, *dəğirmən* – *dəyirman* və s. Əlifba cədvəlinde **я**, **ю**, **е** hərf-lərinin olması y səsinin yazıda ifadesini bir çox hallarda məhdudlaşdırır.

5. Azərbaycan dilində şəkilçilər yalnız söz köklerinin sonuna əlavə edilir və söz kökləri deyişmir. Lakin elifbada **я**, **ю**, **е** hərf-lərinin olması Azərbaycan dilinin bu daxili qanununu yazida ifadə etməyə imkan vermir. Y səsi ilə bitən tekhecalı sözlərə **а**, **у** saiti ilə başlayan şəkilçi bitişdirdikdə sözün kökü formaca deyişmiş kimi görünür, sözde köklə şəkilçini ayırmak mümkün olmur. Məsələn: *toy*, *ay*, *say* sözlərinə yönlük hal şəkilçisi (**a**) əlavə etdikdə, *mor*, *as*, *sax* formaları alır. *Təy*, *ay*, *sax* şəklində köklə şəkilçini fərqləndirmək çətin olur, ona görə də tədrisde *toy-a*, *ay-a*, *say-a* formasında yazmaq lazımlı galır.

6. Müasir Azərbaycan dilində yayılmış fonetik hadisələrdən biri də budur ki, bəzi çoxhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə sözün sonuncu hecasındaki sait düşür; məsələn: *qoyun* – *goynun*, *boyun* və s. Lakin **ю** herfi bu fonetik hadisənin əks edilməsinə imkan vermir.

7. **е** herfinin iki vəzifə daşıması (**ye**, **e**) Azərbaycan dili orfoqrafiyasında əlavə qaydalara, müstəsnalara səbəb olur.

8. **я**, **ю** herfləri bəzi sözləri hecalara ayırmaga mane olur. Məsələn, *goyn* (*goyun*), *gaya* (*qaya*), *taya* (*taya*) sözlərindəki ikinci hecadaki (**я**) sait səsler belli deyil, ona görə də ikinci heca özü məlum olmur. Çünkü **я** herfi buna imkan vermir.

9. Azərbaycan dilində saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə iki sait arasında bitişdiricisi samitlərdən (**n**, **s**, **y**) biri artırılır. Məsələn, *ata-y-a*, *su-y-u*, *quyu-y-a*. **я**, **ю** herfləri bu fonetik hadisənin yazida eks etdirilməsinə mane olur, *ama-a*, *cı-yo*, *gyu-y* və s. hər üç sözde kökə əlavə edilən hal şəkilçisi ilə bitişdirici samit fərqlənmir. Ona görə də **я**, **ю** herflərinin fonetik tərkiblərinə (*ya-a-yu*) ayırmak lazımlı galır.

10. **и** qovuşaq sesli herfi də Azərbaycan dilinin fonetik tərkibinə uyğun gəlmir. **и** ilə deyilen sözlər alınma sözlərdir, özü də çox azdır. Rus dilində **и** ilə yazılılan sözlərin bir hissəsi (xüsusişə ilk səs)

Azerbaycan dilinde s ile (*çırk – sirk, uez – sex, çemənət – semen* və s.), ortada ise ts ile tələffüz olunur və yazılır. Ona görə də eləvə olaraq elibada ü hərfinin saxlanılmasına ehtiyac qalmır.

1947-ci ildə "Kommunist", "Ədəbiyyat qəzeti", "Azerbaycan mülliəmi" qəzetlərində eliba cədvəlində **s, io, e** və ü hərflerinin çıxarılması töklük olunur. Həmin il elibadan ü hərfi çıxarırlar, lakin **s, io, e** hərfli yənə de eliba cədvəlində saxlanır. 1950-1958-ci illerde Azerbaycan dilinin orfoqrafiyası müzakirə edilərək elibadan qovuşaq səsli **s, io** və hərflerinin çıxarılması irəli sürürlür. Nehayət, 1958-ci ildə rus qrafikası əsasında olan yeni Azerbaycan elibasında islahat aparılır. Bu dəyişiklik nəticəsində eliba cədvəlindən qovuşaq səsli **s, io** hərfli və bir də ü hərfi çıxarırlar. E hərfi ise elibada e vezifəsində saxlanılır, yə vezifəsini ifadə etmir. Bundan başqa, ü hərfi latin elibasında olan ü hərfi ile evez olunur. Bununla əla-qədar olaraq bir sira hərfərin adları da dəyişdirilir. Demək olar ki, 1958-ci ildə aparılan dəyişiklikdən sonra Azerbaycan dili elibası daha təkmil olmuş və Azerbaycan dilinin fonetik tərkibinə, xüsusiyyətinə əsasən uyğunlaşdırılmışdır.

Orfoqrafiya

Orfoqrafiya məsəlesi eliba ile six bağlı olduğundan, ədəbi dilin yazı qaydaları o dilin yazısında istifadə olunan elibənin sistemindən çox asılıdır. Azerbaycan ədəbi dili (yazılı dili) öz təşəkkülinə başladığı dövrden son dövrələrə qədər (1929-cu ilədək) təxminən minillik uzun bir müddətdə ərəb elibasından istifadə etmişdir. Ərəb elibasının Azerbaycan dili üçün nöqsanlı olması uzun müddət ədəbi dilimizin düzgün, sabit orfoqrafiya qaydalarının düzəlməsinə və onun prinsiplərinin hazırlanmasına imkan verməmişdir. Belə ki, bu eliba dilimizin sözlərinin, xüsusilə ərəb-fars sözlərinin yazılışının ərəb və fars dilləri orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanılmasına səbəb olmuş, beləliklə də sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasında böyük fərq doğurmuş, Azerbaycan dilində düzgün yazmaq və oxumaq işini çətinləşdirmiştir.

İngilis dilinin orfoqrafiyası haqqında F.Engelsin qeydləri Azerbaycan yazısının ərəb elibası ilə olduğu dövrədəki orfoqrafiyasına tamamilə aiddir. F.Engels yazımışdır: "Oxunmasının həqiqi məharət

olmasına və ancaq uzun müddətden sonra öyrənilməsi mümkün olmasına səbəb olan ingiliscənin qarışıq orfoqrafiyası nezərə alınarsa, fəhlə sinfinin avamlığı çox təbii görünür. Mükemməl yazmağı ancaq az adamlar bacarrı, orfoqrafiya cohetinə düzgün yazmayı isə hətta bir çox tehsilli adamlar bacarmırlar" [4, 403].

Azerbaycan ədəbi dilinin yazılışında orfoqrafiya qaydalarında mühafizəkarlıq, uyğunsuzluq və canlı dilden ayrılıq ərəb elibəsinin təsiri altında uzun müddət davam etmişdir. Lakin ədəbi dilimizin yazılışında orfoqrafiya qaydalarındaki mühafizəkarlığı qarşıda mübarizə başlayır. Büyyük mütefəkkir M.F.Axundzadə yazımızdakı uyğunsuzluğu ləğv etmək üçün hələ XIX əsrin ortalarında ərəb elibəsinin deyimək fikrini irəli sürmüştür. Bundan başqa, o, dilimizin orfoqrafiyasını sadələşdirmək, onu canlı xalq dilinə yaxınlaşdırmaq və ərəb-fars sözlərini Azerbaycan dilində tələffüz olunduğu şekilde yazmayı töklif etmişdir.

Mirzə Fətəli "Xitab bər katib" ("Katibə xitab") məqaləsində dilimizin orfoqrafiyası haqqında qeyd etmişdir. "Cün türki (Azerbaycan) dilinin ımlası xüsüsündə bu anə qədər bir qaideyi-külliyyə mərqum olunmuyubdur, ona binaən men temsilatının ımlasında istilahı dəstəvəz etdim. Və menim əqidəm budur ki, əgər təkəllümdə məzkr olunan elfaz, istilahi-xass və ammdə və istemalı-alım və cahilde müştərək oldu, ımlası hini-kitabətə səvti-mütəkkilimə mütabiq yazılsı, evadır. Və gərək mültefi olmamaq ki, bu elfaz farsidən və ya ərəbidən məxuzdur və bunların ımlası haman dillerdə qeyri voz ilədir. Zira ki, lefzden qərəz ifadəyi-mənadır və indi sənən dilində haman elfaz bu ımlaya müvafiq mütələfiz olub ifadəyi-məna edər və sənən mənzurun emələ gelir. Dəxi nə xərc lazımlı obulubdur ki, onları farsi və ya ərəbi dilinin ımlasına çevirəsən ki, oxuyanda müstəməli qərib və bigano görünür..."

Ona binaən təvəqqə edirəm ki, sen də menim kimi adəmi türki (Azerbaycan) dilində adam yazasan, toxmu – toxum, cifti – cüt, müqeyyədi – müğayat, övrəti – arvad, qaidəni – qayda və habelə özge elfazı ki, xəvəs və avamin istemalında müştərəkdir, fəqət xəvəsə mütləq olan elfaz qoy öz ımlayı-əslisində bağı qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəzi-əslisi ilə tələffüz olunur..." [5, 200].

Göründüyü kimi, M.F.Axundzadə dilimizin ımlasında fonetik prinsipi əsas götürməyi irəli sürür. Onun bu fikri neinki osil azərbaycanca olan sözlərə, hətta ərəb və fars dilindən dilimizə daxil

olmuş ve xalq dilinde müeyyen dəyişikliklərə uğramış sözlərə de aiddir. O göstərir ki, bu dillerdən keçen sözlər xalq dilində tələffüz olunduğu kimi yazılınsın.

Mirzə Fətəli öz bedii əsərlərinin, xüsusilə pyeslerinin dilində orfoqrafiya haqqındaki nəzəri prinsiplərini eməli olaraq tətbiq etməyə, yəni sözləri canlı xalq danışığında deyildiyi kimi yazmağa çalışmış, ədəbi dilin orfoqrafiyasını sadələşdirməyə, onu canlı xalq tələffüzüne yaxınlaşdırmağa cəhd etmişdir. Məsələn, M.F.Axundzadə çox və təkhecalı sözlərdə axırda canlı dilde x ile deyilən, lakin ədəbi dilde q ile yazılan sözləri canlı dilde tələffüz olunduğu şəkildə (*oxumax, axşam, çıxmax, yox* və s.) yazımışdır.

1905-ci ildən sonra da dilimizin orfoqrafiyasını sadələşdirmək təşəbbüsleri göstərilmişdir. Bu zərurət o vaxt ibtidai məktəblərdə Azərbaycan dili və əlifbasını fonetik üsulla öyrətmək nəticəsində doğmuşdur. 1906-ci ildə F.Ağazadənin iştirakı ilə üç müəllimin Azərbaycan dilində düzəltikləri əlifba kitabında əreb əlifbası ilə sözlərin yazılışında əreb dili orfoqrafiya qaydaları pozulub, sözləri tələffüzde olduğu kimi yazmaq, yəni sözlərdə sait sesləri de ifade etmək təşəbbüsü göstərilmişdir.

Bundan bir qədər sonra altı Bakı müəllimi tərəfindən "İkinci il" kitabı yazılmış. Keçmiş imla qaydalarının eksine olaraq, bu kitabda cəm şəkilçisi -lər//lar, məsələn sonluqları -mək//-maq şəklində yazılmış, sözlərin və şəkilçilərin yazılışında saitlerin ahəngini nəzər almağa cəhd edilmişdir.

1911-ci ildə müəllim Mahmud Mahmudbeyov ədəbi dilin orfoqrafiyası haqqında "İmlamız" adlı kitabçıyı yazmışdır. Müəllif dilimizin imla qaydalarının düzəltməkde tarixi və fonetik prinsipləri redd edir, yalnız morfoloji prinsipi qəbul etməyi təklif edir. O bu prinsipi "dilimizin əsası və sərf qanunları" kimi qeyd edir. M.Mahmudbeyov yazılmışdır: "Türk (Azərbaycan) dilinin iması üçün əsaslı dəstaviz nə ola bilər? Tələffüzüm, hazırlı imamlı? Ya dilin qanunu?"

Tələffüz əsas ola bilməz: hər yerdə, hər quberniyada, hər şəhərdə bir tələffüz var. Tələffüz imla üçün rəhbər tutsaq, 40-50 cür imamlı iqtisad edər...

Məsələn, *at, it, göz, saç...* kəlmələrinin cəmi tələffüzümüzce *attar, ittar, gözdar, saçdar...*dır. *Man, sən...* kəlmələrinin möfulənhü *mənnən, sənnən...*dür, *bir yerdə galəcəgük, bir yerdə galəcik, bir yerdə galacayıük* tələffüz edirlər.

Hazırkı imla da bizim üçün dəstaviz ola bilmez.

İmlamızı islah etmək üçün birçə yol var: dilimizin əsasına və sərf qanunlarına (bu qanunlar da ixtira olmayıb, qeyri dillərə nisbət tutulmayıb) dilin əsasına möhkəmlənmək şərtlə) ricu edib bunlara mütabiq müxtəlif imamları tədqiq edək. Hansı imla bu iki şərtə düz gələr isə onu qəbul, düz gelməz isə rədd edək. Daha mühafizəkarlıq, filan mührəri böylə yazar, filan sərf kitabı böylə deyir kimi... sözləri ortaya getirməyək" [6, 8].

Kitabçanın sonunda müəllif belə nəticəyə gelir:

1) Azərbaycan dili yazısında azərbaycanca olan sözlərdə və mümkün olduğu dərəcədə azərbaycancalılmış əreb və fars sözlərinde hərəkələr leğv edilib əvəzində imla hərfləri, yəni sait hərfləri yazulsın.

2) Yazıda dilimizin ahəng qanununa riayet edilsin, yəni qalın hecələrlə biten sözlərə şəkilçilər qalın, ince hecələrlə biten sözlərə bitişən şəkilçilər isə ince şəkilde yazılsın.

Göründüyü kimi, XIX esrin ortalarından başlayaraq, 1920-ci ildək ədəbi dilimizin orfoqrafiyasının həlli əlifba məsələsinin həlli və müzakirosi ilə əlaqədar olmuş, bu müzakiro əsas etibarilə iki istiqamətdə aparılmışdır: bircincisi, yazıda sait sesləri ifade etmek, ikincisi isə əreb diline məxsus sesləri yazdan çıxarmaq və bir səsi ifade edən bir çox işarələrdən bezisini ixtisar etmek. Doğrudur, orfoqrafiyanın sadələşməsi uğrunda bu dövrde aparılan mübarizənin müəyyən dərəcədə tesiri olmuşdur, ancaq ədəbi dilimizin orfoqrafiyasında əsaslı dəyişiklik olmamış, ondakı mühafizəkarlıq davam etmişdir, çünki əlifba məsəlesi həll edilə bilməmişdi; yazımızda əreb əlifbası davam etdikcə orfoqrafiyanı sadələşdirmək mümkün ola bilməzdi. Dilimizin düzgün və elmi prinsipə əsaslanan orfoqrafiyasını yaratmaqdə Azərbaycan mətbuatı böyük rəl oynamışdır. Mətbuatda orfoqrafiya məsələsi müzakirə olunmuş, orfoqrafiya qaydalarını düzəltməkdə meydana çıxan nöqsanlar təqnid edilmiş, müəyyən təklif, fikir və röyələr söylənilmişdir.

Orfoqrafiya məsələsi bilavasita əlifba ilə bağlı olduğundan biz bu orfoqrafiya məsələnin müzakirəsini əsasən üç dövra böölürük:

1. Yazımızın əreb əlifbası ilə olduğu illərdə (1920-1926) bu məsələnin müzakirəsi.

2. Yazımızın latinləşdirilmiş qrafika əsasında yeni əlifba ilə olduğu illərdə (1922-1940) orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsi.

3. Yazımızın rus elifbası qrafikası esasında yeni elifba ile olduğu illerde (1940) orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi.

Birinci dövr, yeni yazımızın erəb elifbası ile olduğu muddətde Azərbaycan metbuatında imla məsəlesi çox az müzakirə olunmuş və ancaq elifba haqqında yazılın materiallarda bu məsələyə toxunmuşdur.

Bilavasitə orfoqrafiya haqqında yazılın materiallarda isə orijinal fikir deyilməmiş, yalnız XX əsrin əvvellərində elifba və orfoqrafiya haqqında deyilən fikirlər tekrar edilmişdir. Bu məqalələrdə, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, əsas fikir sözlərin yazılışında sait səsləri ifade etməkdən, ahəng qanununu mümkün olduqca yazıda gözləməkdən ibarətdir.

Bu dövrdə metbuatda imla haqqında yazılın başqa materiallarda erəb elifbası ile imlazının qarışıqlığı və müxtəlifliyi qeyd edilmiş və tenqid olunmuşdur. Məsələn, "Maarif işçisi" məcmuəsinin 1926-cı il 3-cü nömrəsində dərc edilən "Qamuslara iki-ü mla" adlı məqalədə erəb elifbası ile yazımızın imlaşı keskin təqnid edilmişdir. Məqalədə göstərilmişdir ki, lügətlərdə dilimizin sözləri, xüsusilə erəb və fars dillərindən keçən sözler müxtəlif şəkildə yazılır.

Doğrudan da erəb elifbası yazıda düzgün orfoqrafiya qaydaları düzəltməye imkan vermir, orfoqrafiyada müxtəliflik, qarışıqlıq və çatılık davam edirdi. Ədəbi dilimizin orfoqrafiya qaydalarını düzəltmək üçün birinci növbəde elifba məsələsinə həll etmek lazım idi.

Buna görə də mehəz elifba sistemini deymək, dilimizin yazısını mədəni və mükəmməl elifbaya keçirmek lazım idi. Ancaq bundan sonra ədəbi dilin düzgün yazı qaydalarını yaratmaq mümkün olardı.

İkinci dövr, yeni yazımızın latınlaşdırılmış elifba ile olduğu illerde dilimizin düzgün orfoqrafiyasını yaratmaq yazımızda latınlaşdırılmış elifbanın tətbiqindən sonra başlanır. Buna görə də orfoqrafiya məsələsinin esil müzakirəsi və müəyyənleşməsi latınlaşdırılmış elifbanın tətbiqindən, yəni 1922-ci ildən sonra başlanmışdır. Yazımızda latınlaşdırılmış elifbanın tətbiq edildiyi dövrdə orfoqrafiya məsələsinin müzakiresini başlıca olaraq iki mərhələyə bölmək mümkündür:

1. 1922-1929-cu illerde orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsi.
2. 1930-1940-cı illerde orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsi.

Birinci mərhələdə (1922-1929) imla məsələsinin müzakirəsi. Erəb elifbasının 1929-cu ilədək dilimizin rəsmi elifbası olaraq davam etməsinə, latınlaşdırılmış elifbanın isə ikinci bir elifba kimi tətbiq

edilməsinə baxmayaraq, artıq 1922-ci ildən başlayaraq 1929-cu ilədək əsas etibarile yazımızın yeni elifbası ilə orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunmuşdur. Bu da töbidiir, çünki Azərbaycanda yeni elifbanın qəbulu məlum idi və ona görə də hamis illərdən başlayaraq Azərbaycan yazısının yeni elifba ilə orfoqrafiya qaydalarını düzəltmək və onun prinsiplərini hazırlanmaq məsəlesi irolı sürümüş, orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi başlanılmışdır. Bu mərhələdə aşağıdakı orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunmuşdur.

1. Yeni elifba ilə esil azərbaycanca sözlərin orfoqrafiyası.
2. Yeni elifba ilə erəb və fars mənşəli sözlərin orfoqrafiyası
3. Yeni elifba ilə rus və beynəlmiləl sözlərin orfoqrafiyası.

1922-ci ildən yeni elifba yazımızda erəb elifbası ilə yanaşı tətbiq olunmağa başlayır: qəzet və məcmuələrdə yeni elifba ilə materiallar çap edilir, kitablar buraxılır, məktəb və savad kurslarında yeni elifba tədris olunur. Lakin yeni elifba ilə neşr olunan kitablarında, qəzet və məcmuələrdə, məqalələrdə, savad təlimi işlərində ümumi və vahid bir yazı qaydası yox idi. Yeni elifba ilə çap olunan hər bir kitab, qəzet və məcmuənin özünəməxsus orfoqrafiyası var idi. Məsələn, yeni elifba ilə neşr olunan "Yeni yol" qəzeti və "Gələcək" məcmuəsində, sonralar "Molla Nəsreddin" jurnalında orfoqrafiya müxtəlifliyi davam edirdi. Bu qəzet və məcmuələrdə buraxılan materialların orfoqrafiyasında Azərbaycan dilinin müxtəlif şivalerinin, hətta müxtəlif müllişflərin təleffüz xüsusiyyətləri hiss edilirdi.

Latin elifbasına keçməklə dilimizin yazısında ona görə müxtəliflik yaranmışdı ki, bu elifbaya keçərkən əldə möhkəm və əsaslı orfoqrafiya qaydaları yox idi. Ərəb elifbası ilə olan yazı qaydaları isə tamamilə yaramırdı. Bütün bu səbəblər yeni elifba ilə yazımızda dilimizin düzgün və vahid yazı qaydalarının yaradılması zərurətini ortaya çıxarmış və buna görə də 1922-1929-cu illerde orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsində birinci növbədə yeni elifba ilə yazımızda olan müxtəliflik təqnid edilmiş, dilimizin vahid orfoqrafiya qaydalarının yaradılması təklifi irolı sürülmüşdür. Bu məqsədə də "Kommunist" və "Yeni yol" qəzətlərində və "Maarif işçisi" məcmuəsində "Bir imla olmalıdır" başlığı altında materiallarda dilimizin vahid orfoqrafiyasının zoruri olduğu qeyd olunmuşdur. Məsələn, "Maarif işçisi" jurnalında dərc edilən "İstilah və imla məsələləri" sərliyəli məqalədə yazılmışdır: "İmla məsələsinə gəldikdə bu daha bərbad və fəna haldadır..."

Yeni əlibaya geldikdə, bu da o haldadır. "Fabrika" sözünü "fabrig" mi; "fabrika" mı yazmaq üstünde mübahisə gedir.

Yeni əlibə nəşriyyatı da imla cəhətcə elvandır. *Gedəcəgəm* sözü-nün *gedəcam*, *gedəcəyəm*, *gidəcəyəm*, *gedəcəkəm* yazıldığını her kas görür" ("Maarif işçisi", 1925, №2).

Bu illerde orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsi ile əlaqədar dərc edilən materialların çoxunda orfoqrafiya müxtəlifliyinin təqnid edilməsi və vahid orfoqrafiya qaydaları yaratmağın zərurətinin göstərilmesinə baxmayaraq, "Molla Nəsredin" jurnalı orfoqrafiyada "sərbəstlik" tətbi etmişdir. Məsələn, 1925-ci ilde "Molla Nəsreddin" məcməusi özünün 50-ci nömrəsində yazırı: "Men na x-çıyam, na da q-çıyam. Men deyirəm, işler düzəlincə hansı ile yazırsınız, ancaq məqsədinizni anladım".

Azərbaycan yazısının əreb əlibbasından yeni əlibaya keçməsi vəziyyəti tamamilə doyişdirdi. Köhnə orfoqrafiya prinsipini - tarixi-ənənəvi prinsipi davam etdirmək mümkün olmadı. Əlibfanda ciddi islahat aparıldığı kimi orfoqrafiyada da ciddi islahat aparmaq, onu sadələşdirmək, asanlaşdırmaq, xalq dilinin tələffüzüne yaxınlaşdırmaq, dilin qanunları əsasında düzəltmək lazımdır.

Yeni orfoqrafiya qaydalarını düzəltmək üçün hansı prinsip və qaydalardan istifadə etmək haqqında aparılan müzakirə və mübahisələrde müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Mətbuatda imla haqqında yazılın materiallarda əsil azərbaycanca sözlərin imlasında əsasən iki prinsipin: fonetik və bir də morfoloji prinsipin qəbul edilməsi təklif olunur. Fonetik prinsipin qəbulu etibarən on çox "Yeni yol" qəzeti və "Molla Nəsreddin" jurnalında müdafiə edilir. Bu qəzet və məcmüədə dərc olunan materiallarda qeyd edilmişdir ki, yeni əlibə ilə orfoqrafiya qaydalarını yaratmaq üçün canlı danışq dili və yerli şivələrin tələffüzü əsas götürülmelidir.

Bu barədə "Yeni yol" qəzətində belə yazılmışdır: "Hərgah cürbəcür lehçələrin ortalığı çıxmına yol verilməzsə, o zaman düz dil və düzgün imla meydana çıxmaz... hərf dildə söylənilən kimi yazmaqdan ibarətdir.

Qəzet sütunlarında yer verilməlidir ki, her kəs öz bildiyi kimi yazsin, görək ki, hansı lehçə eksəriyyət teşkil edir və ona görə də bir imla qanunları arayaq" [7, 70].

Bize görə ilk mərhələ üçün orfoqrafiya fonetik prinsipin qəbul edilməsi təklifi iki cəhətdən düzgün sayılmalıdır. Birincisi, əhalinin

yeni əlibə ilə savadlanması işini asanlaşdırmaqdən ötrü yazaında məhdudluğa yol verməmək, yazını tələffüzə yaxınlaşdırmaq lazımdır. Yazılı dil fonetik cəhətdən adamların tələffüzüne nə qədər yaxın olarsa, imla qaydalarının öyrənilməsi də o qədər asan olar.

İkincisi, əreb əlibə ilə olan tarixi-ənənəvi imla prinsipini dağıtmak, yazılı dili canlı xalq diline yaxınlaşdırmaq, hələ yenice yeni əlibə ilə savadlanmış əhalinin ədəbi, siyasi, ictimai kitablar və mətbuatdan istifadəsini asanlaşdırmaq üçün orfoqrafiyada fonetik prinsipi qəbul etmək lazımdır.

"Kommunist" qəzeti, "Maarif və mədəniyyət", "Maarif işçisi" və "Yeni məktəb" məcmüələrində dərc edilən materiallarda isə dili-mizin orfoqrafiyasını yaratmaqdə fonetik prinsiple bərabər, morfoloji prinsipi də əsas götürmək təklif edilmişdir.

Əsil azərbaycanca sözlərin yazılışında ahəng qanununa nə dərəcədə riayət edilməsi məsələsi də müzakirə edilmişdir. Yazılılmış materialların çoxusunda azərbaycanca sözlərin orfoqrafiyasında ahəng qanununun gözənlənilmesi təklif olunur. Məsələn, "Yeni yol" qəzətində (1923, 4 fevral, №28) qeyd edilir ki, sözlərə bitişdirilən şəkilçilər sözlərin ahənginə tabe edilərək yazılımalıdır. *Gəlməli*-dir, *olmali*-dir, *onun*-la və s. Sifat şəkilçiləri sözün ahənginə uyğun şəkilde sözə bitişdirilsin; məsələn: *qoyun*-li deyil, *qoyun*-lu və s.

Dilimizə daxil olmuş əreb və fars sözlerinin yazılış qaydasi xüsusilə geniş müzakirə olunmuşdur. O zaman mətbuatda haqlı olaraq göstərilmişdir ki, yeni əlibə ilə ədəbi dilimizin orfoqrafiyasını yaratmaqdə on çox çətinlik tərəfdən əreb və fars mənşəli sözlərdir.

Dilimizin lügət tərkibinə daxil olmuş əreb və fars sözlerinin yazılış qaydalarında müxtəlif fikirlər və qaydalar irəli sürülmüşdür.

Bir sıra təkliflərdə dilimizdə mövcud əreb və fars sözlerinin yazılışını əsil azərbaycanca olan sözlərin qaydalarına tabe etmək, yəni bu sözlərin yazılışında da fonetik prinsipi əsas götürmək, onları canlı, xalq dilində deyildiyi şəkilde yazmaq, ahəngə uyğunlaşdırmaq və əsil azərbaycanca sözlərin imla qaydalarına uyuşmayan əreb və fars sözlərini dildən tamamilə atmaq tələb edilmişdir. Bu prinsipin tərafdarları əreb və fars sözlerinin tarixi-ənənəvi prinsip osasında yazılımasına qotu etiraz etmişlər. Məsələn, "Maarif işçisi" məcmüəsində dərc edilən "Qamuslarda iki-üç imla" sərlövhəli məqalədə göstərilir ki, yazımız yeni əlibaya keçdiğdə "qəbul ediləcək əreb və fars kəlmələri yuxarıda göstərilmiş türk ölçüləri ilə (azərbaycanca

sözlerin imla ölçülerile ilə – R.M.) ölçüler; ölçüye gelmeyenlerin quyruqları kesilib atılar; əreb və fars comleri, terkibləri, izafətləri və başqa cəhətləri pozulub, Azərbaycan dili cəmləri... ilə əvəz edilir. Ölçürlərimizə gelmeyən bəzi əreb siqələri, babbaları da... ləğv edilir.

Qəbul edilecek əreb, fars və başqa əcnəbi kəlmələri türk (Azərbaycan dili – R.M.) iması, yaxud səliqəsi ilə yazılacaqdır”.

Ərəb və fars sözlərinin imlasında bu fikir “Yeni yol” qozetində də müdafiə edilmişdir. “İndi məsələ buradadır ki, yazılımızını yeni hərflərə keçirərkən, o üç cür imlanın hansına üstünlük verməliyik. Əlbatta, camaat tərəfindən qəbul olunmuş tələffüzlərə üstünlük verilməlidir...”.

Bu mərhələdə rus və beynəlmiləl sözlerin orfoqrafiyası haqqında olduqca az yazılmışdır. Lakin mətbuatda bu məsələyə aid dərc olunan materiallarda rus və beynəlmiləl sözlərin imlasından danışılmış, bu sözlərin yazılışı haqqında əsasən iki fikir ortaya atılmışdır:

1. Ümumiyyətə, imlada yalnız fonetik prinsipi əsas götürənlər rus və beynəlmiləl sözlərin xalqın canlı danışq dilində tələffüz olunduğu şekilde yazılmasını istəmişlər.

2. Birinci fikrin tamam əksinə olaraq, rus və beynəlmiləl sözlərin əslinde olduğu kimi yazılıması da təklif edilmişdir. Bu təklifin tərəfdarları yazırlar ki, rus və beynəlmiləl sözləri xalq tələffüzündə olduğu kimi yazmaq qeyri-mümkündür, çünki belə yazılıqlıda bu sözlərin menası pozular və orfoqrafiyada qarışıqlıq əmələ gələr.

Bu təklifin tərəfdarları arasında da ayrılıq vardır. Bir qrup beynəlmiləl sözlərin imlasında bu sözlərin rus dili tələffüzü və imlasındaki şəkile əsaslanmağı tələb etmiş, bunun əksinə olaraq, başqa bir qrup rus dilində olduğu kimi deyil, yunan, latin və fransız dilləri tələffüzündə olduğu kimi yazımağı iddia etmişlər; məsələn: *teori, kooperasiyon, atomobil* və s.

Bu mərhələdə orfoqrafiya ilə əlaqədar dərc edilen materialları, irili sürülən fikirləri aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmaq olar:

1. Orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi işində bu mərhələ prinsip və əsaslar axtarmaqla seçiyənən, ona görə də orfoqrafiya məsələsində biz bu mərhələni prinsipaxtarma mərhəlesi adlandırdıraq.

2. Dilimizin orfoqrafiyasını yaratmaqdə fonetik prinsipdən başqa morfoloji prinsipdən də istifadə etmək məsələsinin qeyd olunmasına baxmayaraq, bu mərhələdə dilimizin orfoqrafiya qaydalarını düzəltmək üçün əsas olaraq fonetik prinsip təklif edilmişdir.

3. Əsil azərbaycanca sözlərin iması mətbuatda zəif müzakirə olmuşdur, bu işdə ancaq sait sözlərin yazılışından, yaxud başqa sözə desək, ahəng qanunundan çox bəhs edilmişdir.

4. Ən çox əreb və fars sözlerinin iması müzakirə olunmuşdur.

5. Rus və beynəlmiləl sözlerin imlasından mətbuatda az yazılışdır.

Bu mərhələdə dilimizin orfoqrafiyasında fonetik prinsipi əsas götürmək konkret şərait və zaman üçün zəruri idi, çünki əreb əlifbasından sonra yeni əlifbaya keçid dövründə imlada sadəlik, yeni fonetik prinsip əreb əlifbasının imladakı təşirini azaldı bilərdi və belə oldu.

İkinci mərhələdə orfoqrafiya məsələsi. Bu mərhələdə ədəbi dilimizin orfoqrafiya qaydalarının düzəldilmesi və tekniləşməsi sahəsində də bir çox işlərin görülməsinə baxmayaraq, orfoqrafiya məsələsi birinci mərhələdə olduğundan, az müzakirə edilmişdir. Lakin artıq yazı qaydalarının müəyyənləşməsi, daqiqlaşması məsələlərinə elmi yanaşma halları da hiss olunur. Belə ki, 1929-cu ildə birinci dəfə yeni əlifba ilə “İmla lügəti” çap olunur. “İmla lügəti” giriş, imla haqqında birinci imla konfransının qərarı, birinci imla konfransında Avropa sözlərinin yazılışı qaydaları haqqında qərar və toxumın 20 min qədər sözdən ibarət idi. Bu lügətdə sözlərin yazılışı heç bir prinsipə asaslanmadı, bir çox hallarda isə sözlər yerli ləhcələrdə tələffüz edildiyi kimi saxlanılmışdır. Ərəb və fars sözlərinin imlasında isə vahid prinsip götürülməmiş, sözlər çox hallarda iki şekilde yazılmışdı. Buna görə də “İmla lügəti” mətbuatda tənqid olunmuş ve aşağıdakı nöqsanları göstərilmişdir:

1. Sözlərin yazılışında fonetik prinsipə heddən artıq meyil vardır. Buna əsasən də lügətdə bir sıra sözler ümumi ədəbi danışqda olduğu kimi deyil, bəzi yerli əşyələrin tələffüzündə olan şəkildə verilmişdir: *yəni əvezinə yani; havayı əvezinə affay; nöqtə əvezinə noqta, noğda; xəncər əvezinə xançal* və s.

2. Lügətin ümumi prinsipindən doğaraq sonları c ilə qurtaran azərbaycanca sözlər lügətdə c ilə yazılmışdır: *ağac, dilməç, burğac, arğac* və s. Mətbuatda buna etiraz edilmiş və göstərilmişdir ki, sonları c ilə qurtaran sözlər c ilə də yazılmalıdır: *ağac, dilməç, burğac, arğac* və s. kimi.

3. 1929-cu ildəki imla konfransının qərarına görə, rusecədə sonları a ilə bitən bütün beynəlmiləl sözlər və istilahalar azərbaycanca

a-sız yazılmalıdır. "İmla lügəti"nde belə sözlerin hamısının sonu a-sız yazılmışdır: *sistem*, *problem*, *dialektik*, *botanik* və s. Hem imla konfransının qərarı və hem də buna əsaslanan "İmla lügəti"nin hec bir fərqli qoymadan belə sözləri a-sız yazması təqnid edilmiş və göstərilmişdir ki, "İmla konfransının" "Avropa islahatları yazılışı" haqqındaki qərarına əsaslanaraq ruscada axırları hərfi ilə biten *botanika*, *fizika* kimi Avropa sözlerinin axırları lügətde samit hərfle bitmiş və *botanik*, *fizik* şəklində yazılmışdır; lügətin əsaslandığı, hemçinin vaxtile imla konfransının göstərmüş olduğu bu qərara diqqət yetirməli və dilin fonetik qaydalarına istinad edilməli idi. Məlumduñ ki, bu qərarda məsələyə ətraflı elmi şəkildə deyil, birtərəfli yanaşılmışdır. Çünkü ruscada sonu və ilə biten kəlmələr bizzət ixtisar edilib samit sonluqla verilir, həmisiə terminlik xüsusiyyətini saxlaya bilmir. Nümune üçün *dialektika*, *mekanika* və bu qəbil sözlərə diqqət edək. Bunlar lügətde a saatinin ixtisarı ilə *dialektik*, *texnik*, *mekanik*, *praktik* yazılr. Həmin kəlmələrin azərbaycanca nümunələrindəki kimi yazılış sözlerin mensub olduğu dildəki həqiqi mənəsini ifadə etmir. Çünkü *dialektik*, *didaktik* dedikdə, o elmin və işin özünü deyil, belkə onlara məxsus şeyi rusca alsaq, *dialektikəsiy*, *didaktikəsiy* mənəsini; *texnik*, *mekanik* dedikdə isə o sahəde çalişan adam, şəxs mənəsi anlaşılır. Buna görə də sözlerde sondakı hərfi atıldıqda mənəsi dəyişilməyen Avropa sözlerini a saatinin ixtisarı ilə, mənəsi dəyişən kəlmələri isə əslində olduğu kimi saxlamaq daha məqsədəyğündür.

Mətbuatda qeyd edilmişdir ki, lügətde əlifla başlayan ərab sözlerinin imlasında da müəyyən prinsip götürülməlidir. "İmla lügəti"nde bu qəbilden olan sözlərdən bəziləri danışqda tələffüz olunduğu kimi və ilə (*ehtiyat*, *ehtiyac*, *ehtiram*), bəziləri isə əslində olduğu kimi i ilə (*ihtikar*, *ihya*, *ihtiras*) yazılmışdır. Lügətde bu sözlərin yazılışında ikilik təqnid edilərək göstərilmişdir ki, canlı xalq dilində belə ərab sözleri i ilə tələffüz olunduğu kimi, yəni: *ehtiram*, *ehtiyac*, *ehtiyat*, *ehya*, *ehtikar*, *ehtiras* şəklində, başlanğıçı i ilə tələffüz olunan və əslində belə olan *ifxir*, *ifxira* kimi ərab sözlərinin baş səsleri i ilə yazılışın. Ümumiyyətlə, məqalələrin əksəriyyətində belə sözlərin imlasında canlı danışq dilindəki deyişliş üstünlük verilir.

4. "İmla lügəti"nde təkhecalı ərab sözlərinin imlasında ikilik vardır. Məsələn, lügətde, təkhecalı *əmr*, *fərq*, *qəbz* sözləri *əmir*,

fəqir, *qəbz*; bu qəbilden olan *cild* sözü isə *cild* şəklində yazılmışdır. Bu sözlərin əslində olduğu kimi (*əmr*, *fərq*, *cild*, *qəbz*) yazılıması təklif edilmişdir.

5. "İmla lügəti"nde *iyia*, *iyyat*, *iyya*, *iyat* ilə bitən ərab sözləri iki sekilde – bəzən bir y *hürriyat*, *bələdiyyə*, *bəqiyə* və s.; bəzən isə iki y ilə yazılmışdır: *cümhuriyyət*, *ictimaiyyət*, *səhiyyə* və s. Mətbuatda göstərilir ki, belə sözlerin imlasında ikilikdən qaçmamalı, bunları yalnız bir qaydada, yəni bütün bu sözlər *iyat*, *iyat*, *iyə* şəklində yazılmalıdır.

6. "İmla lügəti"nde sonu ġ (ayn) və ī ilə qurtaran bəzi ərab sözləri apostrofsuz (*sənaye*, *tale*, *ixtira*), bəzisi isə apostrofla yazılmışdır. Sonları ġ və ī ilə qurtaran sözlərin iki sekilde (apostroflu və apostrofsuz) yazılmamasına etiraz edilir və göstərilir ki, bu sözləri mücərrəd halında apostrofsuz, ancaq şəkilçi əlavə etdikdə, apostrofla yazmaq lazımdır.

7. Birinci hecas ü ilə deyilən sözlərin imlasında ikiliyə yol verilmişdir. Belə ki, birinci heca ü olan sözlərin bəzisi lügətde u ilə yazılmışdır; məsələn: *hüquq*, *hudud*, *müasir* və s. Bu sözlərin birinci hecalarının ü ilə yazılması (*hüquq*, *hudud*, *müasir* və s.) təklif olunur.

8. Nehayət, göstərilir ki, "İmla lügəti"nde osmanlı dili təsirləri vardır. Məsələn, lügətde *qeyd* əvəzinə *qayd*, *məntiq* əvəzinə *mantiq*, *fəqat* əvəzinə *fəqat* yazılmışdır.

Bütün burlardan sonra belə bir notico çıxarılmışdır ki, "İmla lügəti"nde sözlərin imlasında müəyyən bir prinsip olmadığına görə dilimizin imlasında əsas telebi ödeye bilmir.

"İmla lügəti" yazımızı vahid prinsip və qaydalar çərçivəsinə sala bilmediyindən, həddən artıq nöqsanlı, metodoloji cəhətdən səhv olduğundan 1931-ci ildə adəbi dilin orfoqrafiya qaydalarının yenidən düzəldilmesi məsələsinə zoruri etmişdir.

1931-ci ildə ikinci imla konfransi çağırılmış və konfransdan ovvel "Komunist" qəzetində "Azərbaycan dili imlasının islahı haqqında" (№12-13) məqalə dərc olunmuşdur. Bu məqalədə imlada tam islahat aparmaq və onu canlı xalq dili əsasında düzəltmək qeyd edilir, imlanın tərtibində fonetik prinsipin əsas götürülməsi və imlada istisnalara yol verilməməsi talob olunur.

Fonetik prinsipin üstünlük verildiyindən dilimizin imlasını düzəltmək üçün məqalədə aşağıdakı imla qaydaları təklif olunur:

1) birinci hecalarında a olan sözlərin ikinci hecasındaki sait i ilə yazılışın: *səbin*, *pəmbiq* və s.;

2) fellerin axırında I ve II şexslerin cəm şekilçiləri ümumxalq Azerbaycan dilində olduğu kimi yazılışın: *gedəlim* əvəzinə *gedək*, *gedirsiz* əvəzinə *gedirik* və s.;

3) *topraq*, *yapraq*, *köprü* sözleri canlı dilde tələffüz olunduğu şəkildə yazılışın: *topraq*, *yapraq*, *köprü* və s.;

4) sözlerin ortasında və sonunda inди kimi yazılışın q səsi danişqdə olduğu kimi x ilə əvəz edilsin: *yaxşı*, *cuxa*, *toyux*, *soyux* və s.;

5) sonları ov ilə yazılışın *oy*, ey ilə yazılışın: *groy*, *quzoy*, *günəy* və s.;

6) sonları həm s, həm z ilə eşidilen sözler s ilə yazılışın: *uldus*, *aras*, *almas* və s.;

7) bir vurgu ilə deyilməyen sözler defisilə yazılışın: *bir-bir*, *iki-iki*, *al-al* və s.

8) bir ve ya iki vurgu ilə deyilən, lakin bir mənəm bildiren sözler bitişik yazılışın: *qaraqış*, *qaraağac* və s. kimi;

9) sıfət dərcəsi bildirən *ən*, *lap* ədatları sözün əvvəlində ayrı yazılışın: *ən yaxşı*, *lap gözəl* və s.;

10) sıfətlərin əvvəlinə artırılan hissəciklər söze bitişik yazılışın: *qapqara*, *sapsarı*, *yamyışlı* və s.

11) *ila/la/lə* qoşması canlı danişqdə olan şəkilde və söze bitişik yazılışın: *çay - nan*, *ördək - nən*, *bala-y-nan*, *dəvə-y-nən* və s.;

12) həm irəliyə, həm geriyə tömsil hallarında sözler canlı dilde olduğunu şəkildə yazılışın: *atlar - attar*, *itlər - itdər*, *gözlər - gözdər*, *narlar - narrar*, *ərlər - ərrər*, *günlər - günndər* və s.;

13) ismin *-dan*, *-dən* çıxışlıq hal şekilçisinin danişqdə olan *nan/nən* forması ilə əvəz edilməsi təklif olunur: *ondan*, *on-nan*, *mən-dən*, *mən-nən* və s.;

14) nisbi əvəzlilik şekilçisi *-ki-nin* iki şəkilde *-ki*, *-ku* yazılışını göstərir: *manimki*, *ortadakı* və s.

Ərab və fars sözlerinin imlasına gəldikdə, bu sözləri iki qrupa bölmək təklif olunur. Birinci qrupa 1905-ci ilə qədər dilimizə keçən sözler daxil edilir və bunların yazılışını canlı dilde olan şəkilde götürmək göstərilir. 1905-ci ildən sonra daxil olan sözləri əslində olduğu kimi yazmaq təklif edilir.

Rus və beynəlmiləl sözlerin iması haqqında məqalədə müayyən prinsip göstərilmir, ancaq bu sözlərin əslinə yaxın yazılışını qeyd edilir. Məsələn, ruscada sonları a ilə biten sözələr azərbaycanda a-sız, xalq dilinə çıxan girmiş *lampa*, *kassa* kimi sözələr isə əslində olduğu kimi yazılışın. *-logiya* şekilçisinin eynilə saxlanıl-

ması, *-izasiya* şekilçisinin *-laşdırma*, *-laşdırma* ilə əvəz edilməsi və *-siya* şekilçisinin *-yon* kimi yazılıması təklif olunur. Ümumiyyətlə, bu dövrədə dilimizin imlasında, xüsusilə əsil Azerbaycan sözərinin imlasında, fonetik prinsipi qəbul etmek təklif olunmuşdur.

1937-ci ilde yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi tərtib olunub geniş müzakirəyə verilir. Bu layihədə aşağıdakı qaydalar irəli sürülmüşdür:

1. Ortada və sonda x və q ilə tələffüz olunan sözlərin iması. Bununla əlaqədar üç təklif verilmişdir:

a) belə sözələr canlı xalq dilində tələffüz olunduğu şəkildə, yəni x ilə yazılışın. Məsələn: *çox*, *ox*, *papax*, *yuxu*, *yaxşı* və s. kimi ("Kommunist" qəzeti, 1937, №168);

b) həm ortada, həm də sonda x, q ilə tələffüz olunan sözələrden tekhecalıların x, çıxhecalıların isə sonda q ilə *çox*, *ox*, *papaq*, *parlaq*, *pambıq* və s. kimi yazılıması qeyd edilir ("Kommunist" qəzeti, 1937, №203);

c) sonları həm x, həm də q ilə deyilən sözələri ğ ilə yazılışın: *çög*, *papağ*, *yarpağ* və s. kimi ("Kommunist" qəzeti, 1937, №216).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1938-ci ilde düzəldilmiş imla qaydalarında belə sözələrin yazılışında "b" bəndində göstərdiyimiz təklif nəzərə alılmışdır (bax: "İmlə qaydaları", 1938, seh.7; 21 və 22-ci maddələr). Orta sözələr həm x, həm də q ilə yazılışın orfoqrafiyasında "a" bəndində qeyd etdiyimiz təklif qəbul olunmuşdur ("İmlə qaydaları", 1938, seh.6, 15-ci maddə).

2. Sonları həm k, həm g, həm də y ilə deyilən sözələrin və məsədlərin yazılışı haqqında:

Bezi materiallarda ("Kommunist" qəzeti, 1937, №216) göstərilir ki, məsədlərin sonları q və k (*almaq*, *gəlmək*) ilə deyil, ğ və g ilə (*almağ*, *gəlməğ*) yazılışın. Sonları həm k, həm g, həm də y ilə deyilən sözələrin (*amak*, *çıçək*) isə ya k, ya da y ilə (*əmək* - *əməy*; *çıçək* - *çıçəy*) yazılıması təklif olunur ki, bu, aşağıdakı dəllillərə əsaslanır: birincisi, guya bu sözələr canlı dilədə belə tələffüz edilir; ikincisi, orfoqrafiyada belə qayda dilin tədrisində asanlıq yaradır; yəni belə sözələr hallanıqla, daha doğrusu, ismin yiyəlik, yönük və tosirlilik hal şəkilçilərini qəbul etdiyikdə, söz kökü dəyişilməmiş (*papağ*, *papağın*, *papağa*, *papağı*; *çičək*, *çičəyin*, *çičəyə*, *çičəyin*) qalır.

Birinci dəlih haqqında onu demək lazımdır ki, məsədlərin sonları k ilə yazılışın sözələr ancaq Bakı ləhcəsində ğ və g ilə tələffüz edilir [8, 32-34].

Demeli, məsədərlerin sonlarının **ğ**, **g** ile tələffüz halını Azərbaycan dili dialektlərinin hamısına, yəni ümumi Azərbaycan dilinə aid fonetik xüsusiyyət kimi qəbul etmək olmaz. Bu cəhətdən birinci dəliş esası sayla bilməz. Bu təklifin ikinci dəliş nişbetən düzgün esaslandırılmışdır. Burada ancaq dilin qrammatik qanunları, yəni morfoloji prinsip nəzərdə tutulur, orfoqrafiya qaydaları ilə qrammatik qanunlar daha da eyniləşir və bu cəhətdən yuxarıda dediyimiz təklif, ana dili tədrisini asanlaşdırır.

Lakin bu təklifdə dilimizin başqa bir fonetik qanunu nəzərə alınmamışdır. Bu da **q**, **g** və **t** samitlerinin saitlər arasında ismin hallanmasında **ğ**, **k**, **y** və **d** səslerinə çevirilmesidir. Bundan başqa, belə sözler, xüsusilə məsədərlerin axırlarındaki **q**, **k** ismin yerlik və çıxışlıq halında həmin sözlərdə özlərinin müstəqil fonem olmasına yeniden göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinə aid yazılın bütün qrammatika kitablarında bu fonetik qanun belə edilmişdir. Buna esaslanaraq göstərmək lazımdır ki, məsədərlər və sonları **k**, **g** və **y** kimi deyilen sözlərin yazılışında **ğ**, **ğ** və **y** səslerinə yox, **k**, **q** səslerinə üstünlük vermək lazımdır. Bizcə, bu səbəbdən də ilk dəfə 1937-ci ildən irali sürlülən və 1940-ci ildə təkrar edilən bu təklif ne 1938, nə də 1940-ci ildə tərtib edilən orfoqrafiya qaydalarında tətbiq edilmişdir.

3. *İxtira, sənaye, manba, irtica, mövzu* kimi ərab sözlərinin yazılışı haqqında göstərilir ki, bu sözlər apostrofsuz və ismin yiyəlik, yönük və təsirlik halında *sənayein*, *sənaya*, *sənaye*; *mövzuun*, *mövzuu*, *mövzu* kimi yox, *sənayenin*, *sənayeyə*, *sənayeyi*; *mövzun*, *mövzuya*, *mövzunu* şeklinde yazılsın.

Doğrular, yuxarıda göstərdiyimiz ərab sözlərinin imlasında irəli sürürlən təklif 1938 və 1940-ci ildin imla qaydalarında və sonradan tərtib edilmiş imla qaydaları layihesində tətbiq edilməmişdən, bu təklif tamamilə dilimizin qrammatika qaydalarına esaslanmışdır.

Dilimizin qrammatik qanununa görə saitlə bitən sözlərdə ismin yiyəlik, yönük və təsirlik hal şəkilçiləri **-in**, **-i/-i/-ü/-u**, **-a/-ə**-dən evvel **n**, yaxud y samiti artırılır. Məsələn: adlıq – *alma*, yiyəlik – *alma-nın*, yönük – *alma-y-a*; təsirlik – *alma-n-i* olur. Müqayise üçün *ixtira* sözünü götürək. Bu söz də *alma* sözü kimi **a** saiti ilə bitir. Bəs nedən ötrü *alma* sözü başqa cür, *ixtira* sözü başqa cür hallansın. Bizcə, belə ərab sözlərinin imlasını dilimizin qanunlarına tabe etmək esasında düzəltmək lazımdır.

4. Bu materiallarda beynəlmiləl sözlərin iması rus dilində olduğu kimi təklif edilir: *Qeqel*, *qektar*, *qidro* və s. kimi. Rus və beynəlmiləl sözlərini ruscada olduğu kimi yazmaq tərəfdarları idarə, təşkilat və cəmiyyət adlarının ixtisas şəklini *ÜİK(b)P*, *AK(b)P*, *XKS* vəzivəsini *VKP(b)*, *AKP(b)*, *Sovnarkom* qəbul etməyi, ruscada sonları **a** ilə bitən sözlərin azərbaycanca da **a** ilə yazılmasını təklif etmişlər; *проблема*, *система*, *актива*, *документа*, *драма*, *антика* və s. kimi ("Kommunist" qəzeti, 1937, №216).

Rus və beynəlmiləl sözlərinin imlasında göstərilən bu təkliflər-dən ancaq sonları **a** ilə bitən sözlərin **a** ilə yazılıması təklifi 1938-ci ildə tərtib olunan imla qaydalarında tətbiq edilmişdir.

Rus əlifbasi qrafikasında yeni əlifba ilə imla məsələləri. 1940-ci ildə Azərbaycan dilinin yazılıt latin əlifbasından rus qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçmişdir. Əvvəlkə əlifbadan fərgli olaraq, rus qrafikası əsasındaki yeni əlifbada **я**, **ю**, **е** kimi tərkibində həm sait, həm də samit olan qovoşuq tərkibli hərfərlər və **я** qovoşuq samiti qəbul edilmişdir. Bundan başqa, son zamanlarda dilimizə bir sıra rus və beynəlmiləl sözlər keçmişdir. Bütün bu şörtlər mövcud imla qaydalarında (son imla qaydaları 1938-ci ildə düzəlməmişdir) bir sıra dəyişiklik aparmağı zəruri etmiş və buna görə də 1940-ci ildən başlayaraq, 1947-ci ildək Azərbaycan dili yazısının rus əlifbası qrafikası əsasında yeni əlifba ilə orfoqrafiyası müzakirə olunmuş və bir sıra təkliflər irali sürülmüşdür.

1940-ci ildə birinci dəfə olaraq imla haqqında Davud Quliyevin "Müəllime kömək" (1940, №1) məcmuasında "Azərbaycan dili orfoqrafiyası haqqında" sərlövhəli məqaləsi dərc olunur. Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası üçün üç prinsipdən (fonetik, morfoloji, tarixi) istifadə etmək nəzərdə tutulur. "Bu gün biz yazıçılarımızın yaratdığı sonətdən, ədəbi ırsimizin ən yaxşı və zəngin xəzinələrindən istifadə etməliyik. Buna görə də Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları elə qurulmalıdır ki, o, Azərbaycan dilinin inkişaf tradisiyalarını və zəngin ədəbi ırsimizi nəzərə alaraq, bugünkü dilimizin bütün xüsusiyyətlərinə tamamilə uyğun olsun."

Orfoqrafiya qaydalarının düzəlş prosesində az mübahisəli məsələlər araya çıxmır... Bunnadır biri, bu və ya başqa sözün ədəbi dildə no cür qəbul edilməmişdir. İkinci, geniş xalq kütlösinin həmin sözü no cür tələffüz etməsi... Üçüncü, tarixi müraciət etmək məsələsidir...

Nəhayət, müəyyən sözün yazılışının elmi nöqtəyi-nəzərdən düzgün olması məsələsidir".

Məqalədə rus və beynəlmiləl sözlerin orfoqrafiyasında həmin sözlerin rus dilində yazılış qaydalarını, Azərbaycan, ərəb və fars sözlerinin orfoqrafiyasında isə fonetik morfoloji prinsipi esas götürmək təklif olunur. Buna görə də müəllif ortada hem **k**, hem **y** ilə (*igid – iyid, degil – deyil, diğü – düyü*), sonda **k**, **g** və **y** kimi deyilen sözlerin (*ördək – ördəy – ördəg; çıçək – çıçəy – çıçəg*) **g** ilə yazılış təklif edir.

Bu təkliflən məqsəd eyni qrupa daxil olan, lakin müxtəlif şəkilde telefonfuz edilən sözləri bir şəkilde yazmaq və bununla da orfoqrafiyada qaydaların sayını azaltmaqdır. Bize, bu qrup sözlerin orfoqrafiyasında morfoloji prinsipe üstünlük verilmiş və onların hallanma prosesində söz köklərinin deyişilməsi haqqında dilimizin grammatik qanunu nəzərdə tutulmuşdur. Yuxarıda göstərilən sözlerin *çıçək, igid, çörək, əgər, məğər* sekildə yazılıb hallanarken deyişmeməsi tamamilə düzgün olub. Bu, qrammatikadakı onsuza möhkəm, sabit olmayan cingiltişmə qanununu aradan qaldırar ki, bu da pedaqoji nöqtəyi-nözərdən çox elverişli olar, bundan əlavə, müəyyən ardıcılılıq da elde edilər. Sonra, son hecaları **hem u**, **hem d** ilə deyilen sözlerin (*pambıq – pambug, sabın – sabun, namis – namus, mazıt – mazut*) **u** ilə yazılıması irəli sürürlər və belə sözlerin yazılışında ənənəvi prinsipe üstünlük verilir.

Bu təkliflərin 1940-ci ilde tərtib olunan orfoqrafiya qaydalarında necə nəzərə alındığını qeyd edək.

Rus və beynəlmiləl sözlerin orfoqrafiyasında bu təkliflər, bəzi istisnaya baxmayaraq, əsas etibarilə qəbul olmuş və 1940-ci ilde tərtib edilmiş "İmla qaydaları"nın 37-55, 57-59 və 83-cü maddələrindən nəzərdə tutulmuşdur.

Əsil azərbaycanca və fars sözlerinin yazılışı haqqında göstərilən prinsip "İmla qaydaları"nda qismən tətbiq edilmişdir. Məsələn, "Qaydalar"ın 26-ci maddəsində orta səsi **hem y**, **hem d g** ilə deyilen sözler iki qrupa bölünmüştür. Bu sözlərdən bəzisinin yazılışında fonetik prinsip, yəni həmin sözlerin canlı danışq dilindəki telefonfüzü (*iyinə, dayırman, deyər, düyü, ayri* və s.), bəzisində isə ənənəvi prinsip (*əgər, məğər, digər, şagird* və s.) esas götürülmüşdür. "Qaydalar"ın 45-ci maddəsində isə axırları **y**, **g**, **k** ilə deyilen sözler **k** ilə verilmişdir. Mətbuatda çap olunmuş məqalələrdə isə belə sözlərin **g** ilə yazılıması təklif edilmişdi.

1944-cü ilde çağırılan dil konfransında ədəbi dilin başqa məsələləri ilə əbarət, orfoqrafiya məsəlesi də yenidən müzakirə olunur.

Burada 1940-ci ilde düzəldilmiş orfoqrafiya qaydaları təqnid olunur və yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi hazırlanır ki, bu da "Azərbaycan məktəbi" məcmüsündə (1946, №1) çap edilmişdir.

Bu orfoqrafiya qaydaları layihəsi ətrafında geniş müzakirə başlandı. "Kommunist" qəzətinin 1944-cü il 23 fevral tarixli nömrəsində M.S.Şirəliyevin "Ədəbi dilimizin zərurəti məsələləri", həmin il "Ədəbiyyat qəzeti"nin 29 iyun tarixli 17-ci nömrəsində A.Əfəndiyevin "Azərbaycan müəllimi" qəzətində Ə.Dəmirçizadənin "İmlamız haqqında" məqalələri dərc olundu.

Bütün bu materiallarda Azərbaycan ədəbi dilinin imla qaydalarının tam düzəldilməsində tekə fonetik prinsipə əsaslanmanın mümkün olmaması göstərilirdi. M.S.Şirəliyev ədəbi dilin orfoqrafiyasında fonetik və morfoloji prinsipi esas götürməyi, Ə.M.Dəmirçizadə və A.Əfəndiyev isə ədəbi dilin orfoqrafiya qaydalarını düzəltməkdə bütün orfoqrafiya prinsiplərindən (fonetik, morfoloji və tarixi) istifadə etməyi təklif etmiş və göstərmüşdər ki, klassik yazıçılarımızın əsərlərini nəşr etdikdə tarixi prinsipdən istifadə etmək lazımdır. A.Əfəndiyev yazar: "Tarixi üsul, mənə belə gelir ki, bize yalnız klassiklərimizin əsərlərini çapa hazırladığımız zaman lazımlaşır".

Bu barədə Ə.Dəmirçizadə yazar: "Biz klassiklərimizi nəşr edəkən çətinliyə rast gelirik. Buna görə də imla qanunlarımızın tərtibində bu cəhati nəzərə almaq lazımdır. Burada iki yol var. Bu yolun hər ikisindən də istifadə edilməlidir:

a) müasir dilimizin tələbləri, ruhu və xüsusiyyətləriyle uzalaşa bilən qadim imla qaydalarını əsas qanunlar sırasında mühafizə etməli...

b) müasir dilimizin tələb və xüsusiyyətləri ilə uzaşmayan qaydaları tətbiq salıb, bu qanunların sonuna əlavə olaraq xüsusi bir hissə kimi artırılmalıdır" ("Azərbaycan müəllimi", 1946, №25).

Yuxarıda göstəriyimiz məqalələrdə ədəbi dilin orfoqrafiyasında ahəng qanunundan necə istifadə etmək məsələsi yenidən, özü də daha ciddi sürətdə qaldırılır. M.S.Şirəliyev və A.Əfəndiyev son məqalələrində göstərilər ki, imla qaydalarında dilimizdə olan ahəng qanunu tamamilə gözənlənilməlidir. M.S.Şirəliyev yazar ki, ahəng qanunu dilimizi incoladır. Buna görə də o, ki-nin həzirdə (1940-ci il imla qaydalarında) olduğu kimi yox, dörd şəkildə yazılıan *Baki//Baki* sözünün saitlərin ahənginə tabe olaraq bir şəkildə, yəni *Baki* yazılımasını təklif edir.

Ə.M.Dəmirçizadə isə öz məqaləsində öksinə, orfoqrafiyada saitlerin ahəng qanununu gözləməyi o qədər de lazımlırmış ve yazır ki, dilimizdə saitlerin ahəng qanunu çox sözlərdə pozulmuş və pozulmaqdır. O, orfoqrafiyada saitlərə samitlərin uzlaşma halını da nəzərə almayı qeyd edir. Demek lazımdır ki, bu fikir Ə.M.Mahmudovun "Azərbaycan məktəbi" məcməusinin 1946-ci il 4-cü nömrəsində dərc olunan məqaləsində de iżri sürülmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, saitlərlə samitlərin uzlaşması məsəlesi Azərbaycan dilçiliyində yenidir və ancaq son zamanlarda iżri sürülmüşdür. Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, saitlərə samitlərin uzlaşması qanununa əsaslanaraq ımlada sıfət və mənsubiyət şəkilçilərinin dörd formada deyil, yalnız bir formada yazmaq lazımdır (*onuñı, mənimki, ondakı və s.*), çünki k samitindən sonra ince sait gelir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasında saitlerin ahəngi məsələsində hər iki tərefin fikri müəyyən dərəcədə həqiqətə müvafiq və düzgündür, çünki her iki təref müasir dil faktlarına əsaslanır. Dilimizdə esil azerbaycanca olan bezi sözlərdə ahəng qanunu pozulur; digər tərefdən isə, bu qanun nəinki əsil azerbaycanca sözlər, hətta dilimizə daxil olmuş bir çox ərab-fars və rus sözlərinə de təsir etmişdir. Məsələn, *adam* sözünü götürək. Əslində ərabca olan bu söz *adəm* şəklində yazılır və tələffüz edilir. Lakin bizim danışığımızda ikinci hecadakı ə sessi birinci hecadakı qalın a saitinin təsiri altında incəliyini itirir və tələffüz olunur. Yaxud rusdan dilimizə keçmiş *samavar* və *latin* sözlerini götürək. Əslində, yanı rus dilində bu sözler *samovar*, *latin* şəklində yazılır. Lakin dilimizdə saitlərin bir-birilərə uzlaşma qanunu əsasında birinci sözün ikinci hecasındaki dodaq saiti olan o ə sessi özündən qabaqqı və sonrakı damaq saitlerinin təsiri altında qalın damaq a saitina çevirilir. İkinci sözün ikinci hecasındaki inca i saiti özündən əvvəlki qalın damaq a saitinin təsiri altında qalın i saitina çevirilir.

Deməli, saitlerin ahəng qanunu müasir dilimizdə hələlik qüvvətlidir və ədəbi dilimizin orfoqrafiya qaydalarında bu qanun öks olunmalıdır.

Orfoqrafiya qaydalarında saitlerin ahəng qanununu nəzərə alımaq ədəbi dilin orfoqrafiyasını çətinləşdirmir, öksinə, asanlaşdırır. Azərbaycan dilində çox hallarda samitlərin incəliyi və qalınlığı saitlərlə müəyyən edilir, yanı dilimizdə sait saitlerin samitlərin incəlik və qalınlığını tənzimləşdirir. Bu fikri Ə.M.Dəmirçizadə özü etiraf

etmişdir: "...bizim dilimizdəki saitler incəliyi və qalınlığı ifadə edə bilir və samitlər de ümumən tələffüzündə incəlik və qalınlığı bu saitlərlə tamamen təmin olunur" ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 19 iyun 1947-ci il, №23, "Olısbamız haqqında" məqaleyə bax).

Saitlərə samitlərin uzlaşması Azərbaycan dilçilik elmində həlli vacib olan mühüm məsələdir və bunun elmi cəhətdən derin tədqiq edilməsi lazımdır. Bu da yalnız dilimizin fonetikasını elmi əsaslarla öyrənməklə mümkündür. Ona görə də hələlik tamamilə tədqiq edilməmiş bir məsələnin əməli işe, yəni orfoqrafiya qaydalarına tətbiq çətinlik tövərə.

Sonra o ile yazılıb a ile deyilən rus sözlərinin yazılışında müəyyən mübahisələr olmuşdur. Məsələn, təklif olunmuşdur ki, belə sözler rus dili imlasında olduğu kimi yox, rus dili tələffüzündə deyilən kimi, yanı *kolxoz* evezinə *kalxoz*, *sovxoż* yox, *savxoż*, *kontor* yox, *kantor* kimi yazılınsın. Belə sözlərin rus ədəbi dilindəki şekilde yazılıması müvafiqdir, çünki bu sözlərin həm rus, həm də Azərbaycan dilində yazılışı eynidir.

Bütün bu müzakirələri nəzərə alaraq 1951-ci ilde Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi hazırlanır. Lakin bu orfoqrafiya qaydalarında müəyyən nöqsanlar olduğu üçün tətbiq edilmədi.

1920-1947-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsinə yekun vuraraq aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. Orfoqrafiya məsələlərinin metbuatda müzakiresində yazımızda ərab olıfbası davam etdikcə dilimizin düzgün və elmi principinə əsaslanan yazı qaydalarını yaratmaq məmkün olmadığı, dilimizin orfoqrafiyasını yaratmaq üçün olıfbə sistemini dəyişmək, yanı ərab olıfbasından başqa sistemli olıfbaya keçmək lazımlı olduğu göstərilmişdir.

2. Yazımızda latinlaşdırılmış olıfbanın tətbiq ediləlməsinin birinci dövründə (1922-1929) orfoqrafiyada fonetik principin, 1932-1939-cu illərdə fonetik principin əsas, morfoloji principin köməkçi, 1940-1947-ci illərdə fonetik və morfoloji principin əsas götürülməsi təklifi edilmişdir.

3. Hər üç dövrdə orfoqrafiya qaydalarının vahid və ümumi olması qarşıya yoxulmuşdur.

4. Ərab-fars sözlerinin yazılışında əsas etibarilo fonetik principin, rus və beynəlmiləl sözlərinin imlasında həm morfoloji və həm də fonetik principin əsas götürülməsi qeyd edilmişdir.

Orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi dilimizin orfoqrafiya qaydalarında baş verən hər cür təhriflərə qarşı feal mübarizə aparılmasına, onların elmi osasda qurulmasına və təkmilləşməsinə kömək etmişdir. Beləliklə, orfoqrafiya qaydaları layihəsi 1952-ci ildə yenidən elmi ictimaiyyət tərəfindən müzakirə edilmiş, bir sırada bəndlərin işlənilən təkmilləşməsə qərara alınmışdır. Bu müddədə metbuat səhifələrində ("Azerbaycan müəllimi", "Ədəbiyyat qəzeti" və s.) məqalələr dərc olunmuşdur. Bütün bu müzakirələrdən sonra orfoqrafiya qaydalarının yeni layihəsi hazırlanmış və 1955-ci ildə respublikamızın alimləri, yazıçıları, müəllimlərinin iştirakı ilə geniş müzakirə olunmuşdur. Bu müzakirəde olıfba, eləcə də orfoqrafiya haqqında bir sıra qiymətli fikir və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Bütün qeydləri, çıxışları və s. nəzərə alıb, yeni orfoqrafiya layihəsi hazırlanıç üçün xüsusi komissiya seçilmişdir. Layihə 1957-ci ildə respublika qəzətlərində dərc edilmişdir. Orfoqrafiya qaydalarının bu yeni layihəsi haqqında da bir sıra məqalələr çap olunmuş, komissiyanın ünvanına məktublar gəlmİŞ, bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Layihə metbuat və məktublar vasitəsilə irəli sürülen faydalı təkliflər əsasında yenidən dəha da dəqiqlişdirilmiş, təkmilləşdirilmiş, nəhayət, 1958-ci ilin yanvarında müşavirənən müzakirəsinə verilmişdir. Yeni orfoqrafiya qaydaları R.Ə.Rüstəmov və Z.İ.Budaqova tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu yeni tərtibdə uzunmüddətli müzakirələr əsaslı şəkildə nəzərə alınmış, 1958-ci ilin iyul ayında Azerbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 24 iyul tarixli 497 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Əvvəlki orfoqrafiya qaydalarında nəzərə çarpan nöqsanlar və son orfoqrafiya qaydalarında aparılmış təshihlər və yeni cəhətlər Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun 1960-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azerbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin "Bir neçə söz" bölməsində ümumiləşdirilmiş və izah edilmişdir. Həmin hissədə göstərilir ki, əvvəlki qaydalarда "Mürəkkəb sözlerin yazılışı" başlığı ilə verilən bəhs ayrılmış, "Bitişik, defisli və ayrı yazılılan sözler" adlandırmışdır. Bu bölmədə də ümumi qaydalardan, isim, sıfət, say, əvəzlilik, fel, zərf, qoşma, bağlayıcı, adat və nidanın yazılışından ətraflı danışılır. Bu bəhsdəki maddələrin çoxu yenidir. Məsələn, "İsim" başlığı altında heç bir sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməmiş iki isimdən (*giləmeyvə, hüsnəxat*), sədə (və ya düzeltmə) isimle feli sıfətdən (*aşşuzan, tozsoran*), sədə (və ya düzeltmə) isimlə mənşubiyət şəkil-

cili sözdən (*ayaqaltı, ildönümü*) əmələ gələn isimlərin və bir sıra başqa isimlərin yazılışı haqqında maddələr yenidir.

"Sifət" bəhsində sədə (və ya düzeltmə) sıfətlər sədə isimdən düzələn (*balacaboy, enlikürək*), az, bərabər, qoşa, düz, eyni və s. sözləri ilə (*azıylanın, bərabərhüquqlu, qoşalıla, düzbucaqlı, eyniqıyməlti*), eyni sədə (və ya düzeltmə) sıfatın takrarı ilə əmələ gələn sıfətlərin (*lopa-lopa, dadlı-dadlı*) və bir sıra başqa sıfətlərin yazılışı haqqında yeni maddələr vardır.

"Şəkilçilərin yazılışı" bəhsində -ma/-mə, -m inkar şəkilçisi, -sa (-sə) şərt şəkilçisi, eləcə də -lıq (-lik, -luq, -lük), -diqəcə (-dikəcə, -duqəcə, -dükcə), -miş (-miş, -muş, -müş) kimi yazılışı qismən müxtəlif olan şəkilçilər haqqında danışılmış və yeni maddələr de daxil edilmişdir (§ 46).

"Baş hərfi böyük yazılılan sözlər" başlığı altında xüsusi astronomik və coğrafi adların, kiçik və meydan adlarının (§ 78), tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, eləcə də qədim yazılı abidələrin, sənədlərin və s. adlarının (§ 79), dırnaqsız yazılı orden adları tərkibindəki sözlərin (§ 92), dırnaqda yazılı orden, medal və fəxri adların (§ 93), dırnaqda yazılı eser, opera-balet, pyes, kino-film, qəzet, jurnal, kinoteatr, kolxoz və s. adlarının tərkibindəki sözlərin baş hərfərinin yazılışından (§ 94) ilk dəfə olaraq ətraflı şəkildə bəhs edilir ki, bunlar da yeni maddələrdir.

Orfoqrafiyada "Keçirmə qaydaları" bəhs də tamamilə yenidir. Həmin bəhsdə sözlərin sıtdırən sətrə keçirilməsi haqqında qaydalar verilir.

Əvvəlki orfoqrafiya qaydalarında mürəkkəb idarə adları tərkibindəki sözlərin baş hərfərinin yazılışında müxtəliflik var idi. Bu isə həmin sözlərin yazılışını çətinləşdirirdi. Bu çətinliyi aradan qaldırmak üçün yeni qaydalarla əksər mürəkkəb idarə adları tərkibindəki bütün sözlərin baş hərfərinin böyük yazılıması haqqında qaydalar verilir.

Yeni orfoqrafiya qaydalarında apostrof işarəsi saxlanılmış və bu işarənin işlədilmə yerləri göstərilmişdir.

Bunlardan başqa, orfoqrafiya qaydalarına daha bir sıra yeni maddələr salınmış, dəqiqləşdirmə və dəyişiklik edilmişdir.

Azerbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1959-cu il 6 aprel tarixli 268 nömrəli qərarı ilə 8-ci paragraf dəqiqləşdirilmiş, "Azerbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları" əsasında tərtib olunmuşdur.

§ 8. Birinci, bezon də sonrakı hecələrində əslində o səslisi olan alınma sözlər ədəbi tələffüzdə a və ya o ilə deyiləşməsindən asılı

olmayaq, **ı** o yazılır; məsələn: *avtomat, biologiya, bolşevik, velosiped, dosent, ensiklopediya, kollektiv, kolxoz, kombinat, kommunist, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, program, professor, sovxoç, solist, teploxdod, Moskva, Oryol, Odessa, Qonçarov, Tolstoy*.

Məlum olduğu üzrə, 1940-ci ilde rus qrafikası əsasında düzəldilmiş yeni Azərbaycan əlibəsi qəbul edildi. Rus əlibəsi qrafikasına keçərkən tamamilə doğru olaraq Azərbaycan dilinə xas olan səsler üçün yeni hərfər (ğ, g, c, ü, ə, ö, h) qəbul edildi. Azərbaycan dilində mövcud olmayan **ı**, **ıı**, **ııı** kimi hərfər ve işarələr əlibəmizdə daxil edilmədi. Lakin rus əlibəsi qrafikasına məmən həm hərbi qüsura da yol verilmişdi. Bu da rus dilindən **ı**, **ıı**, **ııı** hərfərinin qoşasəsli hərfər adı ilə Azərbaycan əlibəsinə daxil edilməsi idi.

Bu hərfər qəbul edilərən alimlərin, yazıçıların irəli sürdükləri elmi müləhizələr tamamilə etinəz buraxılmışdır. Beləliklə, **ı**, **ıı**, **ııı** hərfər heç bir elmi müzakirəyə əsaslanmadan qəbul edilmişdir.

ı, **ıı**, **ııı** hərfərlər Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun gelmələr. Belə ki:

1. Bu hərfərin ifadə etdiyi fonemlər Azərbaycan dilində yoxdur. Bunlar Azərbaycan əlibəsindəki hərfərin miqdarını çoxaldır. Halbuki əlibəmizdə, dünya dillərinin çoxunda olduğu kimi, hərfərin sayı səslerin sayından az olmalıdır.

2. Qoşasəsli **ı**, **ıı**, **ııı** hərfərinin əlibəmizdə saxlanılması dil hadisələrinin izahında və tədris işində dolasılıqlı şəbəb olurdu. Məsələn, **ı** hərbi söz əvvəlində **y+ı** kimi (*er, emək, enə*), söz ortasında samitdən sonra **ı** kimi (*demək, getmək*), bir çox əcnəbi sözlərdə apostrofdan sonra **y+ı** kimi (*ob'ekm, cyb'ekm, n'ec*), bəzi mürəkkəb sözlərdə samitdən sonra **y+ı** kimi (*Qızetər*) işlənirdi.

Qoşasəsli **ı** hərfinin parçalanıb **y+ı** şeklinde qəbul edilməsi **ı** sesinin bir vezifədə (ə vezifəsində) işlənməsini tamamilə tomin etdi və beləliklə də, **ı**-nın artıq bir hərf kimi əlibəmizdən çıxarılmmasına imkan yaratdı.

Dilimizdə *say, çay, ay, yay* və bu kimi tekhecalı isimlər yönlük (*çay, çay, ay, ay*), *toy, boy* sözləri yiyelik (*toyn, boyn*), yönlük (*toя, боя*) və təsirlik (*тою, боко*) hallarda olduqda **ı**, **ıı** hərfəri **y+ı**, **y+ıı** şeklinde işlənmediyi üçün həmin sözlərin kökləri öz şəklini tamamilə itirirdi. *Гон, боюн, оюн, таң, гая, маң* kimi ikihecalı isimlərin ikinci hecalardakı səsleri izah etmek məsəlesi çətinləşirdi. Həmin səslerin ikinci hecalardakı qoşasəsli **ı**, **ıı**

hərfərini tekce sait adlandırmağa haqqı olmadığımız kimi, samit də adlandırma bilmirik.

Dilimizin fonetik qanunlarından biri də *qoyun, boyun, oyun* kimi ikihecalı isimlərin yiyelik, yönlük, təsirlik halda və mənsubiyət şəkilində qəbul etdiğə ikinci hecalardakı saitin düşməsidir; məsələn: *бою – boyнun, boyна, boyну, boyнум*. Bu fonetik qanunu *boyun* sözündəki qoşasəsli **ı** hərbi ilə izah etmək mümkün deyildi; qoşasəsli **ı** hərfinin tərkibində olan **u** sesini izah etmək həmin hərbi yalnız **y+ı** şeklinde işlətdikdə mümkün oldu.

Dilimizdə **y** samiti ile biten *soy, yay* kimi fellər vardır ki, bunlara **-acaq, -ar** göləcək zaman və **-unca, -inca** feli bağlama şəkilçiləri əlavə etdiğə *soy+acaq, soy+ar, yay+acaq, yay+ar, soy+unca, yay+inca* şeklinde işlədir. Burada söz kökləriilə şəkilçilər bir-birindən tamamilə ayrıla bilir və köklərin de mənası qalır. Lakin bu sözlər **y+ı**, **y+ıı** şeklinde deyil, qoşa **ı**, **ıı** ilə yazılıqdə fellərin kökləri mənasız bir hala düşürdü.

3. Qoşasəsli **ı**, **ıı**, **ııı** hərfər lügətdən istifadəni çətinləşirdi. Çünkü **y** ilə başlanan sözləri lügətdə tapmaq üçün dörd hərfə baxmaq lazımlı gəldi. *Yüyürmək* sözü üçün **y** hərfindən, *emək* (yemək) sözü üçün **ı** hərfindən, *комаг* (yumaq) sözü üçün **ıı** hərfindən, *яшамас* (yaşamaq) sözü üçün **ııı** hərfindən baxılırdı. **ı**, **ıı** hərfərlər əlibəmizdən çıxarıldıqdan, **ı** hərfinin işə vezifəsi dayışdırıldıqdan sonra **y** ilə başlanan sözlər üçün ancaq bir hərbi (**y** hərfində) baxılır.

ı, **ıı** hərfərinin Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin işarəsi olmadığı, tədris işində, lügətdən istifadədə, dialekt və şivələrin öyrənilməsində tövərdiyi çətinliklər nəzərə alınaraq, həmin hərfər Azərbaycan əlibəsindən çıxarılmışdır.

ı hərfinin işə vezifəsi dayışdırılmışdır. Hazırda həmin hərfə **ı** (ə) səsi ifadə edilir, **ı** hərbi işə libədan çıxarılmışdır.

Azərbaycan əlibəsindəki **ı** səsi latin əlibəsindəki **ı** hərbi ilə işarə edilmişdir. Çünkü **ı** hərbi Azərbaycan dilindəki **ı** (**y**) fonemini daqiq ifadə etmir və qrafik cəhətdən yaxın hərfərlər yanaşı gəldikdə uyğunsuzluq tövərdirdi.

Təbii ki, bütün bu düzəlişlər, təkmiləşmələr dilimizin daxili inkişaf qanunlarının zoruri tələbindən meydana çıxmışdır. Şübhə yoxdur ki, bu orfoqrafiya qaydalarında da dilimizin inkişafı ilə əla-qədar olaraq göləcəkde bəzi düzəlişlər, təshihlər aparmaq lazımlı gələcəkdir.

Terminologiya

Elmi üslubun əsasını təşkil edən terminler leksikanın bir hissəsi olub, elmi, texniki, fəlsəfi, siyasi və s. sahələri əhatə edir. Terminlərdən bəhs edən sahə isə terminologiya adlanır.

Ədəbi dilin elmi üslubunun inkişaf menzərəsini tədqiq etmək üçün bunun əsasını təşkil edən terminologiya, terminlər məsələsini öyrənmeli və onun keçirdiyi inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırmalıdır.

Her hansı bir dildə terminlərin yaranması, inkişafı istehsalatdan və elmin bütün sahələrinin inkişafı ilə paralel surətdə gedir. Çünkü dildə elmi terminlərin yaradılması o dildə elmi üslubun vəziyyətindən asılıdır. Elmi üslubun inkişafı isə praktiki fəaliyyətə, elmde, texnikada əməle gələn yeniliklə, nəqliyyətlə bağlıdır. Təbiidir ki, her hansı bir sahədə əməle gələn yeni məfhumlar öz ifadəsini dilde, sözlərde tapır.

Azərbaycan ədəbi dilində elmi-ictimai terminlərin yaranması əsasən XIX¹ əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Büyük mütəfəkkir, alim M.F.Axundzadənin fəlsəfi məktublarında, eleco de komediyalarda, "Əkinçi" qəzətində elmi, siyasi-ictimai terminlər işlədilmişdir. Burada ilk dəfə olaraq rus və Avropanın dillerindən keçmiş elmi terminlərə təsadüf edilir ki, bu da, şübhəsiz, termin yaradıcılığında müsbət bir haldır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində dərsliklərin, bəzi tarixi, ictimai-siyasi kitabların nəşri, qəzet və jurnalların çap edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ədəbi dilində elmi, ictimai-siyasi terminlərin sayı artmağa başlayır. "Molla Nəsreddin" jurnalndan termin yaradıcılığında M.F.Axundzadonun tutduğu xətt davam etdirilir.

Azərbaycan ədəbi dilində elmi terminlər yaradılsa da, bu bir sistem halında olmamışdır. Bu da tamamilə təbib idi. Çünkü terminlər, termin yaradıcılığı müxtəlif bilik sahələrinin yaranması, elmi ədəbiyyatın meydana gəlməsi, orta və ali təhsilin inkişaf etməsi və genişlənməsi ilə əlaqədardır. İqtisadi yüksəlş, mədəni torəqqi, əmək təhsilin artması və s. amillər ədəbi dilin normalarını səlis-ləşdirmek, bütün sahələr üzrə elmi, elmi-texniki, ictimai-siyasi,

tesərrüfat, mədəni quruculuq sahələrinə aid yeni terminlər yaratmaq zəvəratını qarşıya qoydu. Sovet dövründə termin yaradıcılığı ilə dövlət müəssisələri, xüsusi elmi təşkilatlar məşğul olmağa başladılar. Lakin ədəbi dilde terminologiyanın vəziyyəti, termin yaradıcılığı məsəlesi həmisi eyni vəziyyətdə olmamışdır. Ədəbi dilin başqa üslubları kimi elmi üslub və bunun başlıca şərtlərindən biri olan terminologiya sahəsi də özünməxsus inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Termin yaradıcılığının vəziyyətini şərti olaraq üç dövra bölmək olar:

1. 1920-1930-cu illərdə termin yaradıcılığı.
2. 1930-1945-ci illərdə termin yaradıcılığı.
3. 1945-ci ildən sonrakı illərdə termin yaradıcılığı.

1. 1920-1930-cu illərdə ümumiyetle ədəbi dilin lüğət tərkibində, xüsusi terminologiyada orəb, fars dillerinin təsiri davam edirdi. Bu illərdə nəşr olunan dərsliklər, qəzet və jurnallarda, siyasi-ictimai kitablarında dilində çətin orəb və fars terminləri, sözləri çox işlənirdi. Məsələn, qrammatika terminlərində: *ismi-asas* (xüsusi isim), *ismi-cins* (ümumi isim), *müzaf* və *müzafün-ileyh* izafət birləşmələrinin tərfəfləri, *cümleyi-mötərizə* (ara cümlə), *rəbt* *sigaləri* (feli sıfətlər), *mübhəm zəmirlər* (qeyri-müəyyən əvəzliliklər) və s.; riyaziyyatda: *təqsim* (bölmə), *zərb* (vurma), *əşari-kəsir* (onluq kesir), *müadilə* (tənlik); coğrafiyada: *bəhr* (dəniz), *mühit* (okean), *tul dairələri* (uzunluq dairələri), *cəzira* (ada), *cəbəl* (dağ), *Bahri-mühiti-Kəbir* (Sakit okean), *Bahri-səfid* (Ağ dəniz – Aralıq dənizi) və s.; kimyada: *müvəllidüma* (hidrogen), *müvəlliüdü-hümüza* (oksigen) və s.; ictimai-siyasi ədəbiyyatda: *fırqə* (partiya), *ictimaiyon* (sosialist), *füqareyi-kasiba* (proletariat), *lisaniyyət* (dilçilik), *mürəbbiyyə* (tərbiyəçi) və s. kimi Azərbaycan dilinin teleffüzüne, ahənginə, quruluşuna uyğun gəlməyən söz və silsiləli ifadələr işlənmişdir. 1928-ci ildə naşr edilmiş "Rusça-türkçe lüğət"da da belə orəb, fars terminləri saxlanılmışdır. Məhz buna görə də bu dövrə ədəbi dilin lüğət tərkibinin və terminologiyasının çətin, qəliz orəb, fars sözlərindən, tərkiblərindən təmizlənməsi və yeni terminlər, həm də Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğun terminlər yaradılması qarşıda duran on mühüm məsələlərdən olmuşdur. Məhz bu məqsədlə 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İctaiyyə Komitəsi yanında Terminologiya Komitəsi təşkil edilir və bu komitə hesab, cəbr, həndəsə, coğrafiya və təbiətə dair terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etdirir. 1924-cü ildə Azərbaycan

¹ Dogrudur, XVI-XVII, xüsusun XVIII əsrə orəb dilindən tərcümə olunmuş bir sıra əsərlərdə biz bəzi elmlərə dair terminlər rast gəlirik. Lakin bunların demək olar ki, əksəriyyəti tərcümə əsərlərdə orəb dilində olduğunu kimi saxlanmış. Azərbaycan dilinə moxsus termin yaradıcılığı isə burada yox dərcəsindədir.

Xalq Maarif Komissarlığı yanında terminolojiya komisyonu tarafından hazırlanması bu komisyonaya taşırılır. Tüm bu təşbbüsler nəticəsində həmin dövrdə müxtəlif sahələrə aid bir sıra lügətlər nəşr olunmağa başlayır. Məsələn, Q.Rəşid tərəfindən "Təfsirli xalq lügəti", 1924-cü ilde "Dəməriyol işlətmə (istismar) lügəti", yənə həmin ilde "İdare istilahları" lügətləri, həmçinin 1926-ci ilde "Nebat istilahları lügəti", 1927-ci ilde "Kimya istilahları lügəti", nəhayət, 1930-cu ilde "Nəzəri mexanikadan istilah lügəti" nəşr edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1920-1930-cu illerde ədəbi dilin terminolojisində çətin ərab, fars terminləri özünə əsaslı yer tutmuşdu. Coğrafiya terminlərinin demək olar ki, çoxusu ərab, fars sözleri, izafəli tərkiblər olmuşdur (*cahati-asliyyə və fəriyyə, kürreyi-mücəssəimə, mantəqeyi-hariyyə, hərakati-mehvariyyə, bəhri-münçəmidi-simalı* və s.). Hesab, tarix, həndəsə, kimya və başqa elmlərin terminolojisi da başdan-başa (*müadil, əbədi-nisbat, möh-təvviyat* və s.) ərab və fars terminləri izafətləri ilə doldurulmuşdu.

Ədəbi dilin terminolojisindən belə qəliz, çətin, yad sözlerin – terminlərin çıxarılması və yeni terminlərin yaradılması əsas məsələ kimi qarşıda durdu. Terminlərin təmizlənməsi və yenilərinin yaradılmasında iki təklif irəli sürüldü. Bəziləri ədəbi dilin lügət tərkibi və terminolojisindən bütün ərab, fars sözleri və terminlərinin çıxarılmasını və yeniləri ilə əvəz olunmasını tələb etmişlər. Bunlar ucdantumta bütün ərab, fars mənşəli sözləri dildən çıxarıb onları əvəzinə yeni sözlər düzəltməyi əsas götürmişlər, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış anlaşıqlı sözləri belə çıxarıb qondarma sözlərlə əvəz etmişlər. Beleliklə də, termin yaradıcılığında purizm cərəyanı əmələ gəlməmişdir. Purizmin ilk nümunəsini 1922-ci ilde Azərbaycan istilah komisyonının hazırladığı cəbr, hesab, həndəsə, coğrafiya, təbiyyat lügətlərində görmək olar. Nümunə üçün həmin lügətlərdən bəzi misallar götərik:

Ədəbi dildə olanlar

Komisyonun düzəltdiyi

Coğrafiya terminlərində

Mövsüm	Bilçəğ
Dövlət	Topantay
Delta	Üçqulaq

Zəlzələ
Xərita
Mədən suları
Qita
Əhali
Miyas
Mühit
Sənaye
Liman
Paytaxt
Teleskop

Titranc
Taslağ
Qırılğan suları
Parçaquru
Yaşağı
Özölçüm
Bürüyon
Törədiş
Qapı
Başkönd
Uzaqqör və s.

Təbiyyat terminlərində

Maddə	Nasnak
Tənəffüs	Həkalmə
Heyvan	Diram
Bədən	Əvin
Təbiat	Varış
Ibtidaiyyə	Bambaylılar və s.

Hesab terminlərində

İşarə	Ciziq
Kəmiyyət	Buyur köçür
Zaid	Topaq
Raqəm	Sayaz
Hasili-zərb	Qatal

Həndəsə terminlərində

Həndəsə	Biçinbil
Məsələ	Sorğu
Dairə	Firdoça
Nisbat	Tutuş
Hədd	Cit
Nöqtə	Bəng
İsbat	Inandırış
Mütarifə	Özübülli
Xətti mail	Yatırıçı və s.

Götürilen nümunelerden aydın görünür ki, komissiya terminleri çetin erəb, fars sözlerinden təmizləmək süarı altında adəbi dilde çoxdan işlənən, hamının anladığı bütün erəb, fars mənşeli sözler, həmçinin beynalxalq elmi terminləri dildə çıxıar, onları ya qədim türk dillərində olan sözlerle əvəz etmiş, ya da "yenilərini" yaratmışdır. Termin yaradıcılığında bu xətt, yani purizm 1926-cı ilde Bakıda çağırılmış I Ümmümittaq Türkoloji qurultayının termin haqqındaki tezislərində de müdafiə edilmişdir. Qurultayda terminolojiyə haqqındaki məruzədə deyilmişdir: "Ərbəcilerin əle saldıqları *yer - bil* tipli terminləri rədd etmək lazımlı deyildir, ancak onları *yerbilik* (coğrafiya), *yulduzlik* (astronomiya), *subilik* (hidrologiya), *daşbilik* (petrografiya) və s. kimi düzəltmək lazımdır" [9, 188].

Termin yaradıcılığında purizm bəzi metbuat orqanları tərefindən de müdafiə edilmişdir. Məsələn, I Türkoloji qurultay ərafəsində "Kommunist" qəzətində çap olunmuş "Türkə kekmələr haqqında araşdırımlar" adlı məqalədə neinki purizm müdafiə edilmiş, hətta məqalə başdan-başa purizm esasında yazılmış, məqalənin metnində yeni sözlər verilmişdir. Məsələn, *ovecq* (heca), *ayit* (tebir), *anıq* (məshur), *üzli* (tarix), *öz* (maddə), *kondılık* (ixtisas), *budun* (milət), *insanı aytımları* (dini tebirler), *çəki* (harf), *ögüns* (iftixar), *yuxardanlıq* (təzim), *çəki* (harf), *cam* (məna), *özümsü* (əsl), *yözümsü* (məcəzi)" ("Kommunist" qəzeti, yanvar, 1926-cı il).

"Kommunist" qəzətində çap olunmuş məqalədəki *anıq*, *budun*, *ayıt* sözleri həmçinin komisyonun tərtib etdiyi terminlərdəki *nasang*, *ayın*, *dirki*, *çit*, *bərk* sözleri qədim türk dili abidələrindən götürülmüşdür. Qalan söz və terminlər sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəldilmişdir. Purizm o zaman en çox "Molla Nasreddin" jurnalında, "Yeni yol" qəzətində təbliğ edilmişdir. "Yeni yol" qəzətində dərc edilmiş məqalədə yazılır: "Merkezi İcrayıya Komitesinin istilah komissiyasının çalışması neticə verməyə bilməz. Bu istilahlar birinci mərtəbə məktəblər üçün söylədiyimiz biliklərdən dərəcə kitabları hazırlamağa artıq dərəcədə olverişli olacaqdır. Çünkü bu istilahlarla düzəlmış və ya tərcümə olunmuş bilgi kitablarının ham usaqlar, ham de kəndli və fəhlələr üçün aydın, asan olacaq şübhəsizdir, bu istilahların varlığı kitab yazarlarının və tərcümə edənlərin cüratla işə girişmələrinə yol olacaqdır..."

"Maarif işçisi" jurnalındaki "Türkəni zənginləşdirmək yolları" adlı məqalədə purizm daha açıq şəkildə təbliğ edilmişdir: "...yüzlərce,

bəlkə minlərə eçnəbi kekmələri vardır ki, onları türklaşdırılmaz olmur. Belə kekmələri türklaşdırılmaz ıssuları faydasız olduğundan burada başqa tədbir görməli. Əvvələ, türkənə bilməyən kəlmələrin əski türkçəsi varsa, hemin əski kekmələri bulub canlandırmalı; məsələn: *Süraya*, *Zöhra*, *dübbə*-*Əkbər*, *Səttarə*, *tərcümən*, *sandali* kimi kekmələrin əvəzində *Ülkar*, çatan (çoban ulduzu), *yeddigər* (yeddi ulduz), *çızcaq*, *qondərgəc*, *oturacaq* kimi kekmələri diriltməlidir. İkinci, hərəkət türkənə bilməyən kəlmələrin əski türkçəsi yoxdur, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı, məsələn, *zərb*-*məsəl* yərincə çağataycanın *həscək* kelməsi götürülsə, az bir zamandan sonra ərəbin bu uydurma tərkibinə qəlebə çalar. Həmçinin türkənə bilməyən *əfsənə* kelməsinin yerinə altıycanın *çernek* kelməsi de dilimizdə tezca qarşalaşır. Her bir ərəb kekməsinə *etmək* felini qosmaqla *mühərbiə etmək*, *təsadüf etmək* kimi minlərə uyurma tərkib yaradılmışdır. Bu iso türk dilini çox çırın halə salır, halbuki çağataycanın *çarlılaşmak* feli *mühərbiə etmək* tərkibinin tamamile mənasıdır".

Terminolojiyə məsələsinin müzakirəsində ikinci fikir tərefdarları bütün ərəb, fars terminlərinin yox, yalnız çetin anlaşılan, qalız termin və sözlərin dildən çıxarılmamasını irəli sürürlər. Bu fikrə görə adəbi dilin, xalq dilinin lügət tərkibinə daxil olmuş, hamı tərefindən anlaşılan *ışara*, *paytaxt*, *nöqtə*, *zərər* kimi termin və sözleri adəbi dilde saxlamaq lazımdır. Ona görə də bu fikrin tərefdarları purizm və onun tərefdarlarını tənqid etmişlər. 1923-cü ilde "Maarif ve mədəniyyət" jurnalının 3-cü nömrəsində "Fənni istilahlar" başlıqlı məqalə dərc edilmişdir. Həmin məqalədə istilah komissiyasının tərtib etdiyi terminlər lüğəti ciddi tənqid edilmişdir. Məqalədə oxuyur: "...götürdüyümüz məqsəd nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşarsa, komisyonun məsələni çox yanlış anladığı və 8-9 ay işlədikdən sonra nöticədə çıxardığı qərarlar biza qiyomatlı bir səmərə vermədiyiini etiraf etməyə borcluyuz. Ümumiyətlə, bu kitablara baxıqdə çəkilən zəhmətlərin nahaq olduğunu, bəzi müəlliflərin alıcıları işin heç də əhli olmadıqları və nəticədə bir çox seçmə sözlərin meydana gəldiyini görürük... Coğrafiya, heyvanat, nəbatat, mədəniyyət, hesab yərincə *yerbil*, *dirgiləbil*, *bitgiləbil*, *qırıqənbil* və *sadbil* terminlərinə qəbul etdirmək istoyırlar. Burada məqsəd termin ananlıq məsələsidir. Əcəba, bizim üçün *coğrafiya*, *nəbatat*, *heyvanat*, *mədəniyyət*, *hesab* bilmək asandır, yoxsa *yerbil*, *dirgiləbil*, *qırıqənbil*, *sadbil* və qeyrə cavab aydır. Q.Rəşadın

coğrafiya terminleri içerisinde sünî, yersiz söz ve terminlere yer verilmiştir. Qeyd etmeliyik ki, hesab, nobat, həndəsə və cəbr terminləri də mətbuatda ciddi tənqid edilmişdir. Xüsusiət termin yaradılılığında purizmin zərərlə hadisə olduğunu göstərilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, puristler terminolojiyani, ümumiyyətlə adəbi dilin lügət tərkibini çox ciddiyetlə ərab və fars dilleri təsirindən azad etmək vəzifəsini qarşıya qoymuşlardır. Demək olar ki, terminolojiya və lügət tərkibinin çətin ərab, fars termin və sözlərinən təmizlənməsində puristlərin müəyyən rolü olmuşdur. Bundan başqa, puristler terminolojiyaya yaradılıqlı yolu ilə gedərək *baxmaq*, *görəmək*, *bilmək*, *bildirmək*, *vurmaq* kimi fellərdən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsile *baxış*, *görüş*, *biliş*, *bildiriş*, *vuruş* kimi yeni terminlər yaratmışlar ki, bunlar indi də ədəbi dilimizin termin fondunda işlək sözler kimi mövcuddur. Lakin termin yaradılılığında puristlərin ciddi nöqsanları olmuşdur ki, bunlar ədəbi dilin inkişafı üçün böyük engollar töredə bilerdi. Bu nöqsanlar, fikrimizcə, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Ədəbi dilin lügət tərkibində yalnız çətin anlaşılan ərab, fars termin və sözlərinin çıxarılması deyil, tarixi, siyasi-ictimai şərait və əlaqə nöticəsində Azərbaycan dilinə daxil olmuş, hamı tərefədindən anlaşılan, bir növ dilimizin öz sözlərinə çevrilmiş terminlərin də dildən çıxarılması irolı sürülmüş, bu da şübhəsiz ki, ədəbi dilin lügət tərkibində, xüsusiət elmi istilahlar sahəsində böyük qarışılıq və dəlaşıqlıq törətmədi;

2) Puristlər dildən çıxarmaq istədikləri ərab və fars sözleri əvəzinə çox vaxt sünî, qondarma termin və sözler düzəltmişdilər ki, bunlar həm ədəbi, həm də canlı dənisiq dilinə ruhuna uyğun deyildi (*tərəfdış - sənəye*, *uzaqgör - teleskop*, *tartış - şənlik*, *çürüş - həll*, *bilçəq* (mövşüm), *yasay* (əhalii), *toplantay* (dövlət) və s.);

3) Termin yaradılılığında çoxlu miqdarda arxaizmdən, yəni ən qədim türk dillerində işlədilən sözlərdən istifadə edilmişdir. Məsələn, *nəsnək* (şey, madde), *dirki* (heyvan) və s. Əger termin yaradılılığında bu princip əsas götürülse, onda dilde, xüsusiət elmi üslubda yeni bir çətinlik və anlaşılmazlıq əmələ gələrdi, yəni ədəbi dilin hamının bildiyi sözlər əvezinə hamının anlamadığı, başa düşmədiyi sözlər daxil olardı.

Puristlər tekce ərab, fars deyil, həm də rus dili və bu dil vasitəsilə keçmiş terminlərin əleyhinə idilər. Onlar "temiz dil" anlayış-

ından çıxış edərək belə düşünürdülər ki, guya heç bir başqa dil sözü olmayan, təsiri olmayan təmiz dil ola bilər və buna görə də özgə dillərdən daxil olmuş bütün sözləri çıxarmaq mümkündür. Odur ki, onlar elm, texnika ilə əlaqədar beynəlmiləl terminlərin tərcümə edilməsinə irolı sürür, beləliklə də bir tərefədən dilo sünî sözlər getirir, digər tərefədən elmi üslubu müasir elmi-texniki terminlərdən mehrum edirdilər. Məsələn, bu mərhələdə *ocean*, *teleskop*, *konus*, *delta*, *aksiom* kimi terminlərin dildən çıxarılması teleb edilir, beləliklə də dilin lügət tərkibini xüsusiət elmi istilah fondunu inkişaf etdirmək əvezinə bayğınlığıdır. Məhz buna görə də puristlərin təklifi terminlər qəbul edilməmiş və onlardan ədəbi dilde istifadə olunmamışdır.

Termin yaradılılığında puristlərin əksinə olaraq ifrata varmamaq, yəni dildən ancaq çətin anlaşılan, dilimizi ahənginə uyymayan qəliz ərab, fars terminlərinin çıxarılması təklifi irolı sürüldürdü. Məsələn, "Kommunist" qəzetiñə eləvə olaraq nəşr olunan "Dilimizin islahi" vərəqəsinin birinci nömrəsində dərc olunmuş "Yaratmaqımı, düzəltməkimi və necə?" başlıqlı məqalədə göstərilir ki, vezifə yeni termin yaratmaqdə deyil, düzəltməkdə, toplamaqdadır. Həmin vərəqənin 2-ci nömrəsində deyilir ki, burada qurtaracaq və azad olacaq bir yol varsa, o da yeni dil yaratmaq olmayıb, yaranmış, dirilmiş, yazılı olan əsas dilimizdə yalnız bir takım islahat aparmaqdır. Deməli, termin yaradılılığında islah etmək, düzəltmək fikri üstünlük təşkil edir. Bunlar termin yaradılılığında hansı prinsiplərdən çıxış etmişlər? Hər şeydən əvvəl, xalqın anlamadığı qəliz, çətin silsiləli ərab, fars söz və terminlərini daha aydın, sadə anlaşıqlı terminlərə əvez etmək. Uzun əsrlərdən bəri ədəbi və canlı dənisiq dilinə keçmiş, sabitləşmiş, bir növ azərbaycanlaşmış ərab, fars terminləri dilde saxlanılmalıdır. Qarşılığı dilimizdə olan bir sıra əcnəbi terminləri dildən çıxarmaq, qarşılığı olmayan bəzi alımla terminləri tərcümə etmək, nəhayət, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan, tərcüməsi mümkün olmayan alımla terminləri eynilə qəbul edib işlətmək.

Bu dövrə rus və beynəlmiləl elmi terminlərin qəbulu məsəlesi xüsusi müzakire edilmişdir. Puristlərin fikri və mövqeyi haqqında bəhs etdik. İkinci bir fikrə görə, rus və Avropa dillərindən mümkin qədər az termin almaq, alınmış terminləri isə imkan daxilində fonetik cəhətdən dəyişmək, Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Üçüncü təklifin tərefədarları rus və Avropa dillərindən dəhaç-

termin qəbul etməyi məsləhət görürdülər. Onlar dildən çıxarılan bütün ərob, fars terminləri əvəzinə rus və Avropanın götürülməsini lazımlı bilirdilər. Məsələn, *kapital*, *internasional*, *burjua*, *kapitalist*, *radio*, *kontora*, *konfrans* və s. kimi beynəlmiləl terminlərin birinci növbədə qəbul olunmasını təbliğ edirdilər.

Deməli, qeyd etdiyimiz coreyanlar, müxtəlif fikirler, mülahizələr göstərir ki, elmi dilimizin əsasını təşkil edən terminlər termin yaradıcılığında müəyyən mühəbişələr, ziddiyətli fikirler olmuş və bunlar da öz növbəsində terminlərin inkişafına, müəyyənlenişməsinə, sabitləşməsinə təsir göstərmışdır.

Ədəbi dilin daha sonrakı pillələrdə ümumi inkişaf xəttinin müeyyənleşməsi, onun ayrı-ayrı qollarının, sahələrinin əməle gəlməsi və müəyyənlenməsi öz növbəsində dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinə, tekniləşməsinə də qüvvəti təsir göstərmışdır.

Məlumdur ki, hər bir dilin lügət tərkibinin inkişafı elmin, texnikanın, sənayenin, müxtəlif bilik sahələrinin, nəhayət, mədəni seviyyənin inkişafı ilə *six surətə* bağlıdır. Bu sahələrin inkişaf etməsi öz növbəsində dilin lügət tərkibinin, onun tərkib hissəsi olan terminlərin zənginləşməsinə, tekniləşməsinə kömək edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin, onun lügət tərkibinin inkişafında da xalqımızın texniki, mədəni seviyyəsinin inkişafı əsas şərtlərdən olmuşdur. Məsələn, 1920-1930-cu illerde məktəbler, dörsliklər, proqram və sairənin seviyyəsinə uyğun terminlər tərtib olunmuşsa (bu, ibtidai məktəb proqramı həcmindən uzağa getməmiş), sonrakı illərdə, 1930-1944-cü illərdə elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif bilik, istehsalat, təsərrüfat və mədəniyyət sahələrinə aid 50-yə yaxın termin lügətləri tərtib olunmuş və bu lügətlərin seviyyəsi artıq orta və ali məktəb həcmi seviyyəsinə yüksələ bilmüşdir. Deməli, artıq termin yaradıcılığı həm həcməcə artmış, həm də yeni sahə terminologiyası formalşamışa başlamışdır.

II. 1930-1944-cü illerde terminologiya məsələlərini həll etmək, müzakirə etmək 1931-ci ildə dil konfransının çağırılmasından sonra başlayır. Bu konfrans termin yaradıcılığında bir sıra prinsiplərin əsas götürülməsini qərara alır: 1) elmi terminlər on evvel xalq dilinə tərcümə edilsin; 2) tərcüməsi mümkün olmayan, bəzən mümkün olan beynəlmiləl terminlər cənile qəbul edilsin; 3) ədəbiyyat və elm aləmində keçmişdə istifadə edilən terminlər olduğu kimi dildə saxlanılsın. Belə əvəzedilmiş tekçə texniki elmlər sahəsində deyil,

ictimai elmlər sahəsində də olmuşdur. Tarix, fəlsəfə terminləri lügətində onurla köhnəlmış, çətin anlaşılan ərob, fars termini rus və Avropanın terminləri ilə əvəz edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrde dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyen köhnəlmış ərob, fars sözlerinin dildə çıxarılması ilə əlaqədar olaraq termin yaradıcılığında ifratçılıq yol verilmişdir. Bu da ondan ibarətdir ki, dilin öz daxili imkanları, yeni termin yaratmaq cəhəti nəzərə alınmadan bütün sözlərin ucdantutma əvəz olunması təklifi irəli sürürlür.

Şübhəsiz ki, belə zərərlə təkliflər elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməmiş və bununla əlaqədar olaraq nəzəri cəhətdən əsaslaşdırılmış prinsiplər irəli sürülmüşdür. Məsələn, "Komunist" qəzətində dərc edilmiş "Azerbaycan dilində marksist ictimai-siyasi və fəlsəfi terminologiya haqqında" adlı məqalədə göstərilir ki, "...klassiklərin əsərlərini tərcümə edərək internasional terminoloğyanı mühafizə etməkə bərabər, milli terminologiya üzərində dəxi çalışmaq lazımdır. Doğrudan da, öz dilimizin grammatic imkanları vasitəsilə yaranmış bir sira yeni sözlər termin fonduna daxil olur; məsələn: -lıq (-lik, -luq, -lük); -ca (-ça); -ci (-ci, -cu, -cü); -ış (-ış, -uş, -üş); -ma (-mə) şəkilçilərin vasitəsilə müxtəlif fanlara aid bir sira terminlər yaradılmışdır: *adlıq*, *yiyəlik*, *yerlik*, *yönlük*, *sonluq*, *bağlayıcı*, *qoşma*, *quruluş*, *sıçrayış*, *düşüncə*, *duyğu*, *ərimə*, *bərkimə*, *atılma*, *seyrələmə*, *burulma* və s.

Lakin irəli sürülmüş bu təklifle, prinsipə də əlaqədar olaraq bir sira əyintilərə yər verilmişdir. Belə ki, təxminən 1940-ci illərə qədər "köhnə termin" deyə ərob, fars terminləri adı altında uzun əsrlərdən bəri dilimizdə mövcud olan, hamının başa düşdüyü, bir növ dilimizin mali olmuş söz və terminlər çıxarılib ecnəbi söz və terminlərlə əvəz edilmişdir. Məsələn, 1935-1936-ci illərdən sonra dilde olan *xəritə*, *iqlim*, *kainat*, *horəkət*, *müalicə*, *mənə*, *fasila*, *məs-dər*, *dastan*, *həcv*, *faciə*, *inqilab*, *faiz*, *əzələ*, *əsəb*, *kürra*, *cabr*, *həndəsə*, *hesab*, *miqyas*, *kəsr*, *üslubiyat*, *dərəcə*, *nagis*, *şaquli*, *qütə*, *təkamül* və s. kimi dilimizin lügət tərkibində özüna yer eləmiş, ədəbi dilda geniş işlənən onənovi terminləri dəyişdirib yeniləri ilə əvəz etmək, islətmək irəli sürülmüşdür. Misal göstəridiyimiz sözlər həmin dövrde elmi üslubda – dörsliklərdə *alqebra*, *geometriya*, *gradus*, *prosent*, *nerv*, *temperatura*, *şar*, *muskul*, *pauza*, *avtor*, *epos*, *tragediya*, *revolyusiya*, *karta*, *kultura*, *individ*, *stilistikə*, *minus*,

vertikal, polyus, evolusiya ve s. kimi sözlerle evez edilmiştir. Bu tasır yer adlarının yazılışında da özünü gösterir. Məsələn, Azərbaycan diline uyğunlaşdırılmış şəkildə qəbul edilmiş *Belçika, Avropa, Norgaç, İsveçra, Cenevra* və s. rus dilində yazılışı kimi – *Belgiya, Yevropa, Norvegiya, Şvesiya, Jeneva* şəklinde yazılmış təklif olunurdu. Şübhə yoxdur ki, termin yaradıcılığında bu cür sol getmək, yəni dildə heç bir çətinlik törətməden uzun illərdən bəri işlənən terminləri orəb, fars menşəli olduğu üçün çıxarıb rus və Avropa terminləri ilə evez etmək de doğru deyil, yanlış yoldur. Nə üçün *hesab, həndəsə, həcv, dastan, xəritə, qütib, təkamül* və s. kimi sözleri dilden çıxarmaq lazım imis? Böyük satirik şairimiz M.Ə. Sabirin şeirlərində “*hesab, həndəsə, cəbr, xəritə*” oxuyan şagirdlərimiz həmin sözler əvvəzine məktəbdə başqa bir terminlə *arifmetika, alqebra, geometriya, kartşa* və s. kimi sözlər rastlaşın. Əlbəttə, yeno de bu illerde irəli sürülen internasional terminləri qəbul etməkən yanaşı, milli terminolojiya üzərində de çalışmaq, yeni terminlər yaratmaq təklifləri ilə əlaqədar olaraq bəzi əyintilərə yol verilmişdir. Belə ki, bir sira müvəffeqiyətli terminlərlə yanaşı (*adlıq, yiyəlik, vurma, bölmə, sıçrayış, ərimə, burulma* və s.), bəzi sünə qondarma (*düşüncü, biliş* və s.) terminlər de ədəbi dildə daxil edilmişdir. Odur ki, terminolojiya, termin yaradıcılığı məsəlesi yənə de geniş mützakirələrə səbəb olur, konfranslar çağırılır, mətbuatda məqalələr çap olunur. Bu məqalələrdə terminolojiya məsələsində ifratçılıq, xüsusilə yeni terminologiyannın lazım olmayan əcnəbi terminlərlə doldurulması hali keşkin tənqid olunurdu. “Azərbaycan dilinin təmizliyi”, “Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri”, “Müsəir dilimiz Azərbaycan klassik ədəbiyyatı və xalq dilina əsaslanır” başlıqlı məqalələr dərc olunmağa başlandı. Bu məqalələrin hamısı 1944-cü ildə çap olunmuşdur. Məsələn, “Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda” adlı məqaləde oxuyuruq: “Ədəbi dilimizin bugünkü vəziyyətini nəzərdən keçirərək, onuñ elde etmiş olduğu böyük nailiyyətlərə bərabər, xüsusile bu son illərdə həddən artıq əcnəbi sözlərlə zibillənmiş və ağırlaşmış olduğunu da təessüfle qeyd etməliyik. Açıq söyləmək lazımdır ki, ədəbi dilimiz bu son illərdə xalqdan, ədəbi irsizmən uzaqlaşmağa doğru meyil edir və getdiçək ahəngini və xüsusiyətini itirmək təhlükəsi yaradır. Son illərdə dilimizin korlanması, xalq dilindən uzaqlaşması, kobudlaşması heç bir hədd, heç bir məsuliyyət hiss etmədən, yerli-yersiz əcnəbi sözlərin dilimizə daxil edilməsi yolu ilə getmişdir”.

Adını çəkdiyimiz məqalələrin hamısında dilimizdə lüzumsuz yera rus və Avropa terminlərini gotirmək, bunları Azərbaycan dilinin imla, tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmayaq həmin dillərdəki yazılış qaydasını olduğu kimi saxlamaq təklifləri irəli sürüldü ki, bu da (*geografiya, geometriya, alqebra* və s.), elbəttə, ifratçılıqdan başqa bir şey deyildir. Hətta bir sira lazımsız sözler de ehtiyac olmadan ədəbi dildə – elmi üsluba götirilirdi. Bu illerde ədəbi dilimizdə uzun illərdən bəri işlənən bir sira terminlərə ərzib, farsızım şəhər altında dildən çıxarıllır (*cinas, mübələqə, həcm, nazəriyyə, masdar, sədə* və s.), bunların əvvəzində əcnəbi sözler götirilirdi. Bütün bunlara görə mətbuatda çıxan məqalələrdə terminlərlə əlaqədar olaraq iki cəhət diqqət mərkəzində olmuş və tənqid mülahizələr də məhz bu istiqaməti yönəldilmişdi. Belə ki, ədəbi dildə əcnəbi terminlərin yerli-yersiz götirilməsi onu anlaşılmaz vəziyyətə salır, canlı xalq dilindən ayrılmamasına səbəb olur. Həmçinin müasir dilla klassik ədəbi dil arasında keşkin fərqli yaranır. Bütün bunlardan sonra termin yaradıcılığında mümkün qədər ana dili imkanlarının nəzəre alınması təklifi irəli sürürlür. Mətbuatda bu təklif etrafında müzakirələr başlayır. Məsələn, “Elmi istilahlarımız” adlı məqaləde bu təklif müdafiə edilir və göstərilir ki, dilimiz lazımı qədər zəngindir. Odur ki, istilahları mümkin qədər öz dilimizdə düzəltmeliyik. “...ədəbi dilimizə giren sirf Azərbaycan sözləri çox az faiz təşkil edir. Bu sözləri toplamaq və yararlılarından istifadə etmək lazımdır” (“Kommunist” qəzeti, 1944, №80). Humanitar elmlərlə yanaşı, elmi-texniki sahələrə aid bir sira terminlər düzəlmüş və özüne yer tutu bilməmişdir. Beləliklə də, Azərbaycan sözlərindən şəkilçilər vasitəsilə bir sira sözler düzəlmüş və heç bir etiraza səbəb olmadan dilimizdə işlənmişdir; məsələn: *toxunma, artma, fırınma, qayıtma, yığılma, yüksələn, bugum, durum, artıq, simq* (xətt), *yatıqlıq, yanaşq* (riyaziyyat terminləri), *sixac, taxac, çevircək, başlanç* və s. istilahlar dildə daxil olmuşdur. Beləliklə, 1950-ci il kimi ədəbi dildə istilah yaradıcılığı ilə əlaqədar olan müzakirələri, təklifləri yekunlaşdırısaq, Azərbaycan dilinin elmi üslubunun inkişaf etdirilməsi, onun əsasını təşkil edən terminlər məsələnin nizama salınmasında, inkişaf etdirilməsində günün təbəbi ilə əlaqədar yeni terminlər yaradılması məsələsində üç əsas məsələ nəzərə çarpar.

Birincisi rus və beynəlmiləl terminlərdən istifadə məsələsində aşağıdakı prinsipə əsaslanılmışdır: a) hələ XIX əsrin ortalarından

sonra dilimizə daxil olmuş, klassiklərimizdə, habelə danışq dilində işlənmiş *vağzal*, *saldat*, *artist*, *teatr*, *dram*, *stol*, *stul*, *şkaf*, *kabinet* və s. kimi sözlər – terminlər olduğu kimi saxlanılsın. Ümumi bəy-nəmliməl elmi-texniki terminlər – *telegraf*, *poçta*, *avtomobil*, *bank*, *qaz*, *grup*, *institut*, *substansiya*, *materiya* və s. tipli terminlər olduğu kimi qəbul edilsin.

İkincisi, uzun əsrlərdən bəri dilimizin lügət tərkibinə daxil olmuş, hamının anladığı əreb, fars mənşəli terminlər (*hesab*, *cəbr*, *həndəsa*, *mübaliğə*, *həcv*, *maliyyə* və s.) saxlanılsın.

Qəлиз, çatın başa düşülen əreb, fars terminləri isə Azerbaycan dili, yaxud beynəlmələl terminlərə evez edilsin.

Üçüncüüsü, termin yaradıcılığında Azerbaycan dili sözlerindən, onun grammatik imkanlarından geniş istifadə edilsin.

III. 1950-ci ildən başlayaraq ədəbi dildə, xüsusilə elmi üslubda terminlərin düzüştürülmesi diqqəti cəlb edir. Ədəbi dilde işlədilən terminləri düzüştərdirmək və yenidən termin lügətləri neşr etmək məqsədi Azərbaycan Elmlər Akademiyası yanında xüsusi Terminoloji Komitə yaranır.

1952-1953-cü illərdə "Kommunist" qəzetində elmi terminologiya məsələsi etrafında müzakirə təşkil edildi. Bu məqsədə M. Abdullayevin "Terminlər yaratmaq haqqında bəzi qeydlər" (6 iyul 1952, №159), A. Abdullayev, Ş. Ağayevin "Psixologiya terminləri haqqında" (7 avqust 1952, №186), I. Quliyevin "Elmi-texniki terminlər haqqında" (15 avqust 1952, №193), M. Muradzanovun "Pedagoji terminlər haqqında" (23 yanvar 1953, №19), Çingiz Tahirovun "Ümumi geologiya və neft geologiyası terminləri haqqında" (24 yanvar 1953, №20), Mustafa Sadiqovun "Neqliyyat terminlərini düzüştərdirməli" (24 yanvar 1953, №20), Ə. İbrahimovun "Hüquq terminləri yeniden hazırlanmalıdır" (24 yanvar 1953, №20) məqalələri dərc edilmişdir. Bütün bu məqalələrdə termin yaratmaqdə birinci və əsas mənbə Azerbaycan dilinin lügət fondu olması təklif edilir. Möhz bu əsasda Azerbaycan dili söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla və ya söz birleşmələri vasitəsilə bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır. Məsələn, A. Abdullayevin məqaləsində qeyd edilir ki, dilimiz daxili inkişaf qanunlarından istifadə edilərək inдиye qədər *sargac*, *qısqac*, *txac*, *sixac* və s. belə terminlər yaradılmışdır və termin yaradıcılığında bu üsulu davam etdirmək lazımdır. Müəllif yazır ki, ilk baxışda belə terminlər yaranarkən her

kəsə sünə görünür. Lakin onlar elmi dilimizdə işləndikcə bu təsir aradan qalxır. Odur ki, ədəbi dilimizdə bu cür terminlər yaratmağa çalışmalıyıq.

I. Quliyevin məqaləsində *neşcixarma*, *özüdüşən* kimi iki sözün birləşməsi vasitəsilə yeni terminlər düzültmək təklif edilir. Həmin məqalədə yazılır ki, heç bir ehtiyac olmadan ingilis dilində götürülmüş *lift*, *erliji*, *unistok* terminləri *qaldırıcı*, *havaqaldırıcı*, *çəngaldırıcı* terminləri ilə evez edilsin.

Termin düzültməkdə ikinci mənbə rus dili olmuşdur. Elm və texnika sahəsində rus dilində işlədilən və qarşılığı Azerbaycan dilində olmayan beynəlmələl terminlər deyisdirilmədən, tərcümə edilmədən cənili qəbul edilib işlədilmişdir.

Termin yaradıcılığı ilə əlaqədar nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri de terminlərin dürüstləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi məsələsidir. Sonra bu dövrde terminologiyada bir anlayışı ifadə etmək üçün sinonim qrupları da genişləndiyi müşahidə edilir. Ümumiyyətlə, əhalin mədəni səviyyəsinin yüksək dərəcədə artması, ümumi orta təhsilin tətbiqi, ali təhsilin dəha da genişlənməsi və elmin müxtəlif sahələrinin inkişaf etməsi elmi üslubda terminlərin müxtəlif yollarla zənginləşməsini zəruri etmişdir.

Ədəbi dilda terminlərin zənginləşməsi yolları. Yuxarıda biz Azerbaycan ədəbi dilinin terminlər məsələsi ilə əlaqədar olaraq eməl gölmüş cərəyanlardan, tekliflərdən, müxtəlif termin yaradıcılığı prinsiplərindən danışdıq və ümumi cəhətləri qeyd etdikcə nümunələr də görtərdik. Elmi üslubun əsasını təşkil edən termin yaradıcılığı ilə əlaqədar aparılan işlər öz növbəsində ədəbi dilimizin lügət fondunun terminlərinə zənginləşməsinə, həmcinin bütün elmlər üzrə terminlər lügətinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bu hissədə termin yaradılması yollarından, mənbələrindən bəhs ediləcəkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrə sənaye və kənd təsərrüfatında, elm, texnika, mədəniyyət, maarifin sürətli inkişafı, Azerbaycan dilində çoxlu miqdarda ictimai-siyasi və elmi-texniki ədəbiyyatın, qəzet və jurnalların neşri nisbətən az bir müddədə ədəbi dilimizdə xeyli elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlər yaranmasına, bu sahələrin yeni-yeni terminlərin hesabına zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Müsəir Azerbaycan dilində hər hansı bilik sahəsinə aid terminləri mənşəcə nəzərdən keçirsek, malum olur ki, Azerbaycan dilində yeni termin yaradıcılığında əsas iki mənbədən – Azerbaycan

dili ve rus dili mənbələrindən istifadə edilir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bu dövrde termin yaradıcılığında ərob, fars dillerindən esas mənbə kimi istifade olunmur, daha doğrusu, ərob, fars dillerindən yeni terminlər qəbul edilmir. Termin yaradıcılığında bu hadisəni, şübhəsiz ki, müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Müasir Azərbaycan dilində olan terminlər keçmiş dövrlərdən bir də onunla fərqlənir ki, müasir terminologiyada dəqiqlik elmlərə (riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, mexanika, geologiya, texnika və s.) aid çoxlu termin yaradılmışdır. Bundan başqa, müasir terminologiyaya həcm etibarilə ibtidai və orta məktəb programları, sade istehsal və təsərrüfat çörçivəsindən çox kənarə çıxmış, müxtəlif bilik sahəsində mövcud terminlərin hamısını esasən əhatə etmişdir.

Termin yaradıcılığında Azərbaycan dili mənbəyindən müxtəlif yollarla istifadə edilmişdir. Birinci, tarixən ədəbi dildə işlədilmiş termin və sözlərdən istifadə etmek, ikincisi, canlı danişq dili və dialektlərdə işlədilən söz və terminlərdən istifadə etmek; üçüncüüsü, Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına əsaslanaraq yeni sözlər yaratmaq imkanından istifadə etmek yolu ilə.

Müasir Azərbaycan dilində müəyyən terminlər vardır ki, onlar keçmişdə ədəbi dilde işlədilmiş, indi de onlardan istifadə olunur. Bu terminlərin esas hissəsi mənşəcə ərob və fars dillerindən olub, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdir. Belə terminlər ən çox ictimai elmlərin terminologiyasında özünü göstərir; məsələn: *fəlsəfəde* – *şür*, *madda*, *dəlil*, *hiss*, *məhiyyət*, *kainat*, *idrak*, *mücarrad*, *təsəvvür*, *əks*, *ziddiyət*, *ruh*, *tənazzül*, *məfhüm* və s. İctimai-siyasi terminologiyada – *mübarizə*, *sinif*, *şürət*, *inqilab*, *şiyasət*, *cərayan*, *harakət*, *ali*, *icraiyyə*, *fəm*, *elm*, *cəmiyyət*, *icma*, *bəzədiyyə*, *qanun*, *madda*, *məcəllə*, *elmi şura*, *fahls hərakati*, *sinfi mübarizə*, *həmkarlar ittifaqı*, *rəyasət heyəti* və s. Ədəbiyyatşunaslıq terminlərindən – *ilham*, *adəbiyyat*, *təmsil*, *şeir*, *tərənnüm*, *xatirat*, *üslub*, *mübaliqə*, *heca*, *iqtibas*, *təkrir*, *rəmz*, *kinayə*, *səhna*, *cinas*, *tzad*, *əfsana*, *tənqid*, *asər*, *mənzum*, *vəzn*, *qafıya*, *həcv*, *macaz*, *ədib*, *taqlid*, *təhkiyə* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşunaslıqda vaxtılıq ədəbi dilde olmuş terminlərdən çox istifadə edilir, çünki bu terminlərin çoxusu Azərbaycan bədii ədəbiyyatının inkişaf tarixi ilə bağlıdır. Ona görə də bu terminlərdən tamamilə el çəkmək olmaz. Lakin bu terminlərdən tənqid istifadə etmək lazımdır. Asanlarını və ümumxalq dilinə keçənlərini saxlamaq, çətinlərini isə dildən çıxarmaq olar.

Qrammatika terminləri içerisinde isim, sıfət, fel, zərf, cümlə, mübtəda, xəbər, nida, sait, samit kimi əslində ərobca olan terminlər vardır ki, bunlar XIX əsrdən Azərbaycan dilinin qrammatika terminləri kimi işlənməkdədir. Sonralar bunların bir hissəsi (hal adları) Azərbaycan dili terminləri sırasından çıxarıldı. Lakin buna baxmayaq, fəlsəfə, ictimai-siyasi, ədəbiyyatşunaslıq və dilçilik terminləri içerisinde yənə de bəzi anlaşılmaz ərob, fars terminləri vardır ki, onları, xüsusilə ibtidai və orta məktəb dərsliklərində işlədilən çətin ərobizmələri deyimlənmək lazımdır.

1937-ci ilde ərob, fars terminlərindən dili təmizləmək məqsədilə "Terminlər nümunəsi" bülleteni hazırlanmışdır. Lakin bu bülletendə əyintilərə yol verilərək qrammatika termini kimi işlənən *mürəkkəb* sözünün də dildən çıxarılib *yığnaq* sözü ilə (*yığnaq fel*, *yığnaq cümlə*, *yığnaq sözər* və s.), *mübtəda* sözünün – *başlıq*, *hal* sözünün – *dəyişmə*, *hal şəkilçisinin* – *dəyişmə şəkilçisi*, *tələffüz* – *dəyişil*, *əmr forması* – *bu-yuruq forması*, *mürəkkəb sıfət* – *yığnaq sıfət*, *ahəng qanunu* – *uyğunluq qanunu*, *müqayisə dərəcəsi* – *tutuşdurma dərəcəsi* və s. şəkillədə evez olunması töklif edilmişdir. Əlbəttə, dili bu şəkildə terminlərə zənginləşdirmək qətiyyən lazım deyilidir. Uzun müddədən bəri dərsliklərdə işlənmiş *sait*, *samit*, *mürəkkəb*, habelə *fonetika*, *morfologiya*, *sintaksis* kimi terminləri çıxarmağa və sünilerilə evez etməyə dilin heç bir ehtiyacı yoxdur.

Termin yaradıcılığında canlı danişq, xalq dili və dialektlər xüsusi yer tutur. Danişq dili və dialektlər hesabına kənd təsərrüfatı, zoologiya, botanika sahəsində bir sıra terminlər düzəlmədir. Bir çox bitki, heyvan adları, kənd təsərrüfatı işlərinin adları dialekt və canlı dildən götürülmüşdür. Məsələn, botanika terminləri içerisinde *lapa*, *qızı*, *çanaq*, *zoğ*, *şıq-şıq otu*, *əməkəməci*, *turpanək*, *kahu*, *saməni*, *suvarma*, *səpin*, *əkin*, *cərgəvarası*, *şum*, *arat şumu*, *xanıməli*, *gecəvar* (aid), *gecəcik*, *gülxəmti* (altey), *boğmagül* (amberboa), *gəvən*, *pax-ladan* (astragal), *qıfotu*, *çiydəm* və s. terminləri göstərmək olar.

Azərbaycan dili mənbəyindən yeni terminlər yaratmaq işində əsas vasitələrdən biri dilin söz yaratmaq imkanıdır. Burada əsas iki yol vardır: 1) morfoloji yolla – sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə; 2) sintaktik yolla – birləşmələr və tərkiblər vasitəsilə.

Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə. Biz burada bütün sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranan terminlərdən deyil, yalnız nümunə üçün bir neçə şəkilçi ilə düzələn terminlərdən bəhs edəcəyik.

1. -çı (-çi, -cu, -çü) şəkilçisi vasitəsilə ən çox isim ve fellərdən terminlər düzəldilmişdir: *başçı, döyüşçü, dənizçi, təbiatçı* və s.

Bu şəkilçi tek Azərbaycan dili sözlerinə deyil, mənşecə ərəb, fars, habelə rus və rus dili vasitəsilə keçmiş Avropanın sözlerinə əlavə edilməklə çoxlu miqdarda yeni termin əmələ getirir. Məsələn, *tənqidçi, dilçi, lügətçi, tərcüməçi, qafsiyacı, təqolidçi, fördiyiyatçı, izahçı, nəzəriyyatçı, adəbiyyatçı, yazıçı, tarixçi, siyasətçi, təqlidçi, qazmaçı, tökməçi, qolibçi, işçi, gözətçi, qazçı, inşaatçı, icraçı, təyyarəçi, təbliğatçı, dənizçi, döyüşçü, riyaziyyatçı, ifratçı, işgalçi, ilxiçi, təsərrüfatçı, traktorçu, kombaynçı, müdafiəçi, yenilikçi* və s.

Ümumiyyətən, -çı (-çi, -cu, -çü) şəkilçisi ilə əsasən peşə bildirən terminlər əmələ getirilmişdir.

Son illərin materiallarından götürülmüş misallar da göstərir ki, -çı (-çi, -cu, -çü) şəkilçisi söz yaradılılığı prosesində həmişə məhsuldar olmuşdur.

2. -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi vasitəsilə: bu şəkilçi Azərbaycan dilinin qədim şəkilçilərindən biridir və Azərbaycan dili tarixində həmişə məhsuldar olmuşdur. -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisinin Azərbaycan, ərəb, fars sözlərinə qoşulması ilə elminizin olduqca müxtəlif sahələrinə aid onlarla termin düzəlmüşdür: *əvəzlilik, zərflik, adlıq, yiyəlik, yerlik, çıxışlıq, tamamlıq, ahangdarlıq, bədəbinlik, bədiilik, dördlük, sözçülük, yığcamlıq, xəlqılıq, məhəlçilik, novatorluq, sonluq, mübaliqəçilik, qəhrəmanlıq, dramatiklik, qabarılıq, memarlıq, igidlilik, qardaşlıq, təhlükəsizlik, tənlilik, nisbilik, artıqlıq, üçlük, beşlilik, kontaktlılıq, nisbilik, illik, meşəlik, bataqlıq, çökəklik, boşluq, ağaçlıq, ovalıq, tarazlıq, daşlıq, şamlıq, qırqlıq, atılıq, istilik, düşkünlük, birlilik, varlıq, dözsünlük, mənlik, gərginlik, coxluq, ağırlıq, hamilik, tarixilik, məhəlçilik, yerşünənlilik, nikbinlik, məddahlıq, xüsüsilik, ifratlılıq, həmrəylilik, azadlıq, mənalılıq, təriqətçilik, istahatçılıq* və s.

3. -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi vasitəsilə: *adlı, könüllü, bağlı, varlı, əməlli, tacrübəli, təhsilli, məhəlli, yerli, ziyanlı, cingiltili* (səs), *səxslə (cümə), tabeli* (cümə), *taşırlı* (fel) və s.

4. -ma (-ma) şəkilçisi vasitəsilə. Bu şəkilçi vasitəsilə də bütün elm sahələrinə aid istilətlər düzəlməmişdir: *köçürmə, yazışma, qazma, vurma* (cadveli), *bölmə, çıxmə, toplama, paylama, törəmə, uyuşma, yudurma, aylənmə, titrəmə, vuruşma, hopdurma, su keçirmə, meşəsalma, seyrəltmə, doydurma, qırılma, qırxma, yonma* (meşəçilik

terminləri), *törəmə* (dilçilik), *oyanma, toxunma, görmə, mənimsəmə, yorulma, ölçmə, mərkəzlaşma, kölgələmə, mənimsəmə, soldurma, irəliləmə, süzülmə, donna, atılma, barkıma, ərimə, qaynama, buxarlanma, sıxılma, seyrəltmə, dərtılma, burulma, ıslanma, yiyülmə* və s.

5. -ım (-im, -um, -üm) şəkilçi vasitəsilə: *dutum* (fizikada), ölmə, *dögüm* (evi), *geyim* (palтар), *durum*, *biçim*, *dözüm* və s.

6. -ğı, -ki, -kü: *cizgi, hörgü, silki, durgu* (işarəsi), *vürgü, burğu, duyuğu, bölgü, satğı, bitki, seckى, gülgü, sərgi, vergi, üzgü, büzgü* (tərtib) və s.

7. -ık (-ük), -ıq (-uq) şəkilçisi vasitəsilə: *grammatik, idiomatik, tematik, metodik, lirk, mistik, fantastik, kəsik, satirik, tipik, bilik, selik, danışlıq, barişqı, qalıq, yanıq, sönük, qırıq, sıriq, çıxıq* və s.

8. -ış (-iş, -uş, -üş) şəkilçisi vasitəsilə: *baxış, görüş, çağırış, bildiriş, vuruş, biliş, axtarış, düzəliş, veriliş, quruluş, düzüllüş, çevrilış, görünüş, dönüş, yürüş, yarış, qayıdış, qavrayış, anlayış, açılış* və s.

9. -daş şəkilçisi vasitəsilə: *məsləkdaş, vətəndaş, çığrıdaş, yaddaş, silahdaş* və s.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilinin digər sözdüzəldici şəkilçiləri vasitəsilə də bir sıra terminlər düzəlmüşdir ki, onlara aşağıdakılardır misal göstərmək olar: *iqlimləşdirmə, sənayeləşdirmə, karlaşma, cingiltəşmə, -a-laşma, qoşlaşma, çarpzlaşma, mərkəzəşmə, ixtisaslaşma, tuşlaşma, xəbərləşmə, bağlaşma, qalınlaşma, sulfidlaşmə, sağıcı, statıcı, atıcı, dolğun* (məzmun), *axın, oyuncuq, taxac, sıxac, sızcac, çevircək, yağıntı, sapıntı, çöküntü, axın* və s.

Ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi düzəltmə sözlər də termin fonduna daxil olmuşdur.

Siyasi (məsələ), *tarixi* (hadisə), *xarici* (siyaset), *bədii* (esər), *təbii, mənətiqi, təqribi, sünü* (ipək), *adabi* (parça), *ictimai* (fikir), *tabii* (hadisə), *mədəni* (elaqə), *tarbiyəvi, kütləvi, rəsmi, dünyəvi* (məktəb), *ədədi, dairəvi, mexaniki, əməkdar* (incəsənət xadimi), *hesabdar* və s.

Termin düzəltməkde ikinci yol sintaktik vasitə, yəni sözlərin birləşməsi vasitəsidir. Bu vasitə ilə mürəkkəb terminlər və birləşmələr əmələ gelir.

Mürəkkəb terminlər: *çoxışlanan* (mallar), *sözdüzəldici* (şəkilçi), *sözdəyişdirici* (şəkilçi), *taxildöyən* (maşın), *maşınqayırma* (sənayesi), *əməkgün, iricanlı* (oduncuq), *birtoxumlu* (yemisan), *doqquzdon* (bitki adı), *qışdaşı* (geolojiya termini), *ciyinayaqlılar*, *üstəgəlmə, yeraltı axın*, *özüboşaldan* (samosval), *döşəməlti, üstqurum, daşyonan*,

döyməgəl, sudartan, ayaqqabı, arakəsmə, suayırıcı, özüöyrədən, hava-keçirme, iżkəsan, meşəsalma, özünütəngid, özünüidara, özünəshibolma, özünütəqin, özünüdərəktemə və s.

Bəzi hallarda rus-Avropa sözü ilə Azərbaycan dili sözünün birləşməsindən mürəkkəb terminlər düzələr; məsələn: maşınqayırma, metodlaş, azotygıcı, neftməziləmə, nefşixarma və s.

Müasir Azərbaycan dilində olan terminlərin böyük bir hissəsi söz birləşmələri vasitesilə emələ gəlmışdır. Sintaktik yolla düzələn terminləri tərkibindəki sözlər görə 3 qrupa bölmək olar:

1. Birləşmənin tərkibindəki sözlər Azərbaycan, yaxud da dildizdə möhkəmlənmiş, vətəndaşlıq hüquq qazanmış ərab, fars dili sözlərindən ibarət olur: *uşaq bağçası*, *körpələr evi*, *ev tapşırığı*, *keçid taxası*, *buzlaq daşı*, *qarşılıqlı qanunu*, *paylama qanunu*, *kök işarəsi*, *durğu işarəsi*, *əmək qəhrəmanı*, *cümə üzvləri*, *nitq hissələri*, *maarif nazirliyi*, *məktəb müdürü*, *idarə müdürü*, *tarixi hadisə*, *hərb gəmisi*, *sinif rəhbəri*, *dars cədvəli*, *dars kitabı*, *əmtəə mübadiləsi*, *qida mübadiləsi*, *ticarət müqaviləsi*, *səbəbiyyət qanunu*. Belə birləşmə vasitesilə emələ gələn terminlərə botanika, məşəcilik və məşə texnikası elmləri sahəsində daha çox təsadüf edilir; *yay təmizlənməsi*, *yarpaqlanmanın sıxlığı*, *qum yüksəmləri*, *sulu zoğular*, *təksiz sapın*, *su udumu*, *mühafizə boruları* və s. Son illərdə elminimizin yüksək nüaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq: *taşkilat qatarı*, *mühərrrik qurğusu*, *süni peyk*, *nüvə silahı*, *dövretmə müddəti*, *endirmə mühərriki*, *tormoz mühərriki*, *uçus programı* və s. kimi onlarla yeni termin düzəlmüşdür.

2. Birləşmənin tərəflərindən biri rus və Avropa sözlərindən ibarət olur: *səpin aqregati*, *tdris kombinati*, *akumlyativ qat*, *akumlyativ düzənlilik*, *akumlyiator dərtisi*, *konstruktur büroosu*, *zirehli transportator*, *nəqliyyat kontoru*, *hidroslikon qurğu*, *radio rabitəsi* və s.

Son illərdə kosmosun fəthi ilə əlaqədar elmi nüaliyyətləri ifadə edən onlarla yeni termin birləşmələri termin fonduna daxil olmuşdur. Təkcə kosmos sözü ilə: *kosmik gəmi*, *kosmik dövr*, *kosmik tikinti*, *kosmik fəza* kimi terminlər, habelə bununla əlaqədar: *orbital sürət*, *orbital bölmə*, *uçucu aparatlar*, *minimum məsafə*, *paraşüt sistemi* və s. kimi yeni terminlər yaranmışdır.

3. Birləşmənin tərkibindəki sözlerin hamısı rus və Avropa sözlərindən ibarət olur. Belə terminlər elmin bütün sahələrində, xüsusilə texnika elmləri sahəsində daha çoxdur: *izotrop materiallar*, *loqarifmik funksiya*, *metrik sistem*, *simmetrik matris*, *invariant forma*,

konqurenq figurlar, *kontur integralli*, *elementin norması*, *ekvivalent figür*, *elliptik koordinant* və s.

Bu qrup terminlərin de müəyyən hissəsi kosmosla, kosmonavtika ilə əlaqədardır: *kosmik stansiya*, *kosmik aparat*, *kosmik kompleks*, *eksperimental kosmik stansiya*, *orbital stansiya*, *elektron aparatları* və s.

Müasir terminologiyani nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, birləşmələr vasitesilə emələ gəlmış (ister mürəkkəb, isterse də I və II növ təyini söz birləşməsi vasitesilə) terminlər sözdüzəldici şəkillər vasitesilə emələ gəlmış terminlərə nisbətən çoxdur. Bunun da səbəbi odur ki, rusca bəzi terminə Azərbaycan dilində qarşılıq tapmaq və şəkilçi vasitesilə yeni söz düzəltmək əvəzinə ya izah edilir, ya da sintaktik yolla, birləşmə vasitesilə qarşılıq düzəlir. Məsələn, "Memarlıq və inşaat terminləri" lügətində *стаи* sözü *şəhərcə* qapısı kimi iki sözle verilmişdir.

Fəlsəfə terminlərində *лишене* termini *məhrumetmə*, *коинтраст* termini *elmi təzad* kimi izah edilir. Yaxud, məşəcilik və məşə texnikası terminləri lügətində *kurtina* termini qarşısında *ağac yığımı*, *lüb - daxili qabiq*, *lüb - alt qabiq*, *молодняк* - *cavan məşəlik*, *об'язик* - *dolanan baş məşəbəyi*, *полубна* - *qabiq qalığı* və s. verilir.

Dilçilik terminləri: *grammatika*, *sintaksis*, *morfologiya*, *fonem*, *fonetika*, *assimilyasiya*, *dissimilyasiya*, *morfem* və s.

Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *almanax*, *analogiya*, *biograf*, *varvarizm*, *vodevil*, *vulqarizm*, *lirika*, *dialog*, *ideal*, *kantata*, *klassizm*, *komediya*, *komparativizm*, *mistik*, *poeziya*, *naturalizm*, *romantizm*, *simvolizm*, *novella* və s.

Fəlsəfə terminləri: *antagonizm*, *apriorizm*, *vitalizm*, *humanizm*, *humanitar*, *dialektika*, *dinamika*, *demokratiya*, *demokratizm*, *imperializm*, *impressionizm*, *individualizm*, *komunizm*, *kategoriya*, *modus*, *mif*, *objektiv*, *panteizm*, *pessimizm*, *pozitiv*, *pozitivizm*, *problema*, *realist*, *realizm*, *revizionizm*, *rasionalizm*, *sosializm*, *solipsizm*, *sistem*, *subyekt*, *şxema* və s.

Pedaqogika və psixologiya terminləri: *abituriyent*, *avtodidak*, *aqnoziya*, *psixologizm*, *aspirant*, *aspirantura*, *assisent*, *verbalizm*, *didaktika*, *metod*, *institut*, *universitet*, *determinizm*, *dekan*, *direktor*, *diplom*, *dissertasiya*, *opponent*, *jurnal*, *integrasiya*, *intellektualizm* və s.

Riyaziyyat terminləri: *vektor*, *vertikal*, *diametr*, *diagram*, *proporsiya*, *inversiya*, *indeks*, *induksiya*, *irrasional*, *kvadrat*, *konus*,

geofisent, kosinus, proyeksiya, loqarifm, vertikal, metr, silindr, koordinat, çertyoj, trigonometriya, sinus, spiral, teorem, funksiya, siki, sirkul, şar, skala və s.

Geologiya terminləri: polisomatik, pegaitoid, palantologiya, ofit, ortozid, ozokerit, labrador, kristal, ingressiya, eroziya və s.

Məşəcili terminləri: adsorbsiya, asfiksiiya, bandaj, hibrid, vegetativ, hidroliz, deysiya, dendrologiya və s.

Coğrafiya terminləri: kompas, globus, meridian, ekvator, arxipelag, okean və s.

Botanika terminləri: aersiya, pigment, botanika, vegetasiya, virus, hibrid, dispersiya, degradativ, involyişiya, mezokarn, mikronus, inkoplazma, metamorfoz, geomonus, genetika, hiliotrom, biosenoz və s.

Mexanika terminləri: blok, ballistik, vint, vektor, elestika, hidrostatik, qaz, sinxron, mikron, lalispast, perxod, potensial, enerji, ekvivalent və s.

Biologiya, kimya, fizika və s. elmlər sahəsində ümumi internasional terminlər çoxdur.

Rus dili mənbəyindən -izm, -ist, -loji, -logiya, -ik yaxud -iki, -loq və -a şəkilçili terminlər ədəbi dile keçmişdir; məsələn: -izm şəkilçili: *kommunizm, sosializm, romantizm, sensualizm, dualizm, vulqarizm, panslavanyizm* və s.; -izm şəkilçisi vasitəsilə ancaq ədəbi, felsefi, siyasi cəreyanları bildirən terminlər düzəldilmişdir;

-ist şəkilçili: *sosialist, kommunist, dualist, idealist, naturalist, jurnalist, materialist, humanist* və s.;

-logiya şəkilçili: *biologiya, fiziologiya, psixologiya, dialektologiya, leksikologiya, antropologiya* və s.;

-loji şəkilçili: *fizioloji (hadisə), bioloji (qanun)* və s.;

-ik, yaxud -iki şəkilçili: *texniki, problematik, mexanik, dialektik, elektrik, politexnik, leksik, polisemantik, semantik, orfoqrafik, poetik* və s.

Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri rus və beynəlmiləl sözlərə əlavə edilib, yeni terminlər düzəldir; məsələn: *qvardiyası, kolxoza, traktorcu, kombaynçı, arxivçi, konkretlik, ideyalılıq, principiallıq, partiyalı, partiyallıq, briqadirlilik, sexçilik, prokurorluq, direktorluq, rektorluq, imperatorluq, komissarlıq, proletarlaşdırma, elektriklaşdırma, kolkozlaşdırma, burjualaşdırma, mexaniklaşdırma* və s.

Rus dili mənbəyindən söz birləşmesi vasitəsilə də terminlər düzəldilmişdir. Bu da müxtəlif yol ilə olur:

Hər iki tərəfi rus və beynəlmiləl sözlərdən ibarət mürəkkəb terminlər: *traktor briqadasi, rayon soveti, proletar diktaturasi, perspektiv portal kivator kolonnasi, kadet korpusu, maşın-traktor stansiyasi, demografs statistika, vassal hiorxiyası, vulgar sosiologiya* və s.

Bir sıra mürəkkəb terminlər vardır ki, onlar rus dilində olduğu şəkilde işlənir: *politexnik (institut), polisemantik (leksikada), melodram, velikorus, averostat, fotoqrafiya, trigonometriya, mikrobakteriya, mikrofanerofitlər, metaxromaziya, metamorfoz, diplomoliz, hidrostatik, agrominimum, agrobiologiya, mikroorganizm* və s.

Demək olar ki, bəzi müstəsnalara (hesab, tarix, dilçilik, ədəbiyyatlaşdırılmış) baxmayaq, bütün elmlərin, onların sahələrinin adları beynəlmiləl terminlərdən ibarətdir. Rus dilində beynəlmiləl elmi-texniki terminlər tərcümə edildən qəbul olunur.

Rus dili kalka yolu ilə, eləcə də Azərbaycan dilində yeni terminlərin yaranmasına kömək etmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində olan *hərəkət birlüyü, məkan birlüyü, müştərək müqavila, sinif mübarizə* terminləri ruscanın *единство действия, единство места, коллективный договор, классовая борьба* terminlərinin tərcüməsidir. Termin yaradıcılığında bu üsüldən da istifadə edilir.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın oldu ki, bu mərhələdə ədəbi dilin başqa üslubları kimi elmi üslublu da inkişaf etmiş, təkmilləşmişdir. Bu inkişaf prosesində onun lüğət tərkibi, daha doğrusu, terminoloji fondu xeyli zənginleşmişdir. Elmi terminologiyadan zənginleşməsində Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı imkanlarının, canlı dəniş dili və dialektlərin, həmçinin rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillişərindən keçmiş terminlərin də rolü olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. K.Marks, F.Engels. Əsərləri, XXI c., Bakı, 1932.

2. M.F.Axundov. Əsərləri, III c., Bakı, 1962.

3. Е.Бертельс. К вопросу латинизации персидской письменности. "Записки Института Востоковедения АН СССР", т. III, 1935.

4. K.Marks, F.Engels. Əsərləri, III c., Bakı, 1930.

5. M.F.Axundov. Əsərləri, II c., Bakı, 1961.

6. M.Mahmudbəyov. İmlamız. Bakı, 1911.

7. A.I.Tomson. К теории правописания. 1906.

8. M.Ş.Şirəliyev. Bakı dialekti. Bakı, 1957.

9. Ümumittifaq türkoloji qurultayı stenoqrafik hesabatı. Bakı, 1926.

Lügət tərkibi

Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişafı Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən onun lügət tərkibinin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərdi. Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət deyişiklikləri baş verdi. Ədəbi dilimizin bu dövr lügət tərkibini əvvəlki dövrlərə müqayisə etdikdə hazırda Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin nə dərəcədə genişləndiyi, hərəkətli inkişaf etdiyi və zənginləşdiyi aydınlaşdır.

Bu dövrde Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinde baş verən deyişikliklər, onların mənəvə və üssülləri haqqında bir çox əsərlər çap olunmuşdur [2]. Lakin bu əsərlərdə (A.Məhərrəmovun "Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lügətində olan deyişikliklər" adlı əsəri istisna edilmək) ədəbi dilin lügət tərkibi sovet dövrünün müxtəlif mərhələlərinəndəki vəziyyəti və inkişafı baxımından tedqiq edilmişdir.

Məhərrəmov lügət tərkibinin zənginleşme mənbə və vasitələrini şərh etdikdən sonra haqlı olaraq yazar ki, Azərbaycan dilinin lügət tərkibi bu dövrde həmçə eyni vəziyyətdə qalmamışdır. Bu dövrün özündə də lügət tərkibinin vəziyyəti müəyyən mərhələlər üçün müxtəlif olmuşdur... Ona görə də biz bu dövrü Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin vəziyyətini əsasən üç mərhələyə böölük: I mərhələ 1920-1930-cu illəri, II mərhələ 1931-1944-cü illəri, III mərhələ 1944-cü ildən sonrakı illəri ehətə edir [10, 36]. Müəllif həmin dövrlerin qısa səciyyəsini verərən lügət tərkibində purizmə, ərəb, fars, türk sözlərinə qarşı aparılan mübarizədən xüsusi olaraq bahs edir.

Aydın məsələdir ki, bu dövrlərin bütün inkişaf mərhələlərində yaranmış yeni sözləri miqdarda dəqiq təyin etmək çox çətindir. Müəyyən il və ya illərdə yeni söz və birləşmələrə çox, başqa illərdə isə az təsadüf oluna bilər. Bunu müvafiq illərdə nəşr olunan lügətlər üzrə də təyin etmek mümkün deyil. Doğrudur, ardıcıl nəşr olunan lügətlərde, nəşr olunduğu illərdən asılı olaraq, yeni yaranan sözlərin müəyyən bir qismının qeydə alınması töbidiir. Üzeyir Hacıbeyovun "Lügət" i ilə [6], Veli Xuluflunun "Lügət" i [9], eləcə də sonrakı illərdə çap olunan başqa lügətlər arasında sözlərin miqdarda artımı və yenilik aşkar suretdə nezərə çarpır. Lakin Ü.Hacıbeyovun "Lügət" i həcmcə kiçik olsa da, keyfiyyətcə, yeni yeni sözlərin verilməsi baxımından Veli Xuluflunun "Lügət" indən qat-qat yüks-

səkde durur. Məsələn, bu lügətdə: *Azneft, Azərnəşr, bolşevik, bolşeviklaşdırma, bolşeviklik, bolşevizm, demonstrasiya, əməkdar, əməkdaş, əməkdaşlıq, konstruksiya, kooperasiya, kooperativ, kooperativlaşdırma, koordinasiya, marksizm, maşınlaşdırmaq, metalizasiya, partiya, partiyabazlıq, partizan, pioner, planlaşdırma, proletar, proletariat, proletarlaşmaq, prorektor, revolyusiya, revolyusioner, sovet (şura), sovetizasiya, seçkiçi, sosial, sosial-demokrat, sosialist, sosializm, sosioloji, traktor, trestlaşdırma, suralaşmaq, surəli kim* sözlər [9] verilmişdir. Sovet dövründə ədəbi dilin müxtəlif əslübələrində geniş şekildə işlədilən həmin sözlərin çoxu sovetleşmədən əvvəl də ədəbi dildə işləndiyi üçün Üzeyir Hacıbeyovun "Lügət" inə daxil edilmişdir. Yaxud 1939-cu ildə H.Hüseynovun redaktorluğu ilə tərtib olunmuş "Azərbaycanca-rusca lügət" də sözlərin miqdardəcə çoxluğuna baxmayaraq, sovet quruluşu ilə əlaqədar müxtəlif janrlarda işlədilən yeni sözlər öz əksini çox az tapmışdır. Məsələn, burada *Baş Sovet, beşliyik, bolşevik, bolşeviklaşdırma, bolşevizm, partiya, kollektivlaşma, kolxoz, kolxoçlu, Kommunist Partiyası, rəhbərlik, sosialist revolyusiyası, səsvarlıq, Sovet hökuməti, sovxoq, gənclik, gəncləşmə, abadlıq, qırmızılıq, səmərəlaşdırmaq, ustalıq, vətəndaşlıq, zərbəçi, zərbəli, zərbəçilik* və s. kimi çox az miqdardə sözlər verilmişdir. Halbuki 20 il ərzində ədəbi dildə müxtəlif iqtimai-siyasi hadisələrlə bağlı yüzlərlə yeni söz, birləşmə və ifadə yaranmışdır. Məhz buna görə də lügətlərdəki sözlərin miqdarına asasən dilin lügət tərkibinin zənginleşməsini söylemək doğru deyil. Çünkü lügətlərdə sözün miqdarı tərtib olunan lügətin məqsədi və həcmindən asılıdır. Dördüncü lügətdə sözlərin miqdarda çoxluğu, bizcə, lügətçilik mədəniyyətinin artması, inkişafı ilə daha çox əlaqədardır. Əlavə olunan sözlərin hamısı sovet dövründə yaranmışdır; bir hissəsi, həm də çox hissəsi uzun əsrlər dilimizdə yaşayın və əvvəlki lügətlərə salınmayıyan, bir hissəsi isə sovet dövründə dildə özünü göstəren yeni sözlərdir. Məhz buna görə ayrı-ayrı əsrlərdə dilin lügət tərkibinin zənginleşməsini ancaq kəmiyyətə deyil, əsasən keyfiyyətə artım cəhətindən yüksəlmək daha vacib, daha əhəmiyyətliidir. Bu halda sözlər həm qrammatik, həm də məna cəhətdən izlənilir, yeni keyfiyyətlər, dilin lügət tərkibinə daxil ola biləcək faktlar aşkarla çıxarılır.

Məlumdur ki, dildə olan sözlərin bir qismi təbietlə, maddi varlıqla bağlı anlayışları ifadə edir. Belə sözlər dildə nisbətən sabit olur,

gec dəyişilir, bütün dövrlərde demək olar ki, eyni şəkildə işlədir. Mesələn, ölkəmizin coğrafi şəraitini, hüdudlarını, təbiətini eks etdi-rən sözlər, ifadələr ancaq insanın təbiətə müxtəlif münasibəti zamanı dəyişir. Bir qismən sözler isə insanın içtimai, siyasi, iqtisadi, mədəni heyati və fəaliyyət dairesi ilə bağlıdır ki, bunlar sabit ol-mur, inkişafla əlaqədar dəyişir. Bu dəyişikliklər isə bütün dəqiqliyi ilə dildə öz eksini tapır. Məhz buna görə dildə insanın heyati və fəaliyyəti ilə əlaqədar her bir kiçik-böyük hadisə yeni sözlərlə ifadə olunur və bu sözlər get-gedə dildə sabitləşir. Tekcə təhsilə əlaqədar sözləri götürsək, fikrimiz daha aydın olar. Hər bir şəxs təhsilə ibtidai məktəblərə başlıyır, natamam və orta məktəblərdə (yeddiülliik, onillik, sekkizilliik, onbirillik məktəblərde) oxuyur, *şa-gird* adlanır, ali məktəbə daxil olub *taləbə*, aspiranturaya girib *aspirant* olur; sonralar onun fəaliyyətində başlanan yeni dövr, yeni adalarla – *elmlər namizədi*, *elmlər doktoru*, *müxbir üzv*, *həqiqi üzv*, *baş müəllim*, *professor*, *dəsənt*, *kiçik elmi işçi*, *baş elmi işçi*, *əmək-dar elm xadimi*, *akademik*, *ordinatör*, *assisen* və s. kimi dərəcələrə elmi və fəxri adalar qədər davam edir. Göründüyü kimi, insanın təhsil fəaliyyəti ilə əlaqədar her bir pilla öz xüsusi adı ilə for-malaşır. Ədəbi dilin lügət tərkibini zenginləşdirən bu adlar ümumi xarakterli sözlərdir. Onlar heç bir konkret fəaliyyətlə bağlı deyildir. Ayrı-ayrı hissələri özündə cəmləşdirən bu tip ümumiləşdirilmiş adları – təhsilə əlaqədar anlayışları tek-tek və ya bir qrup insanın fəaliyyəti və ixtisası ilə bağlı halda götürsək, onda hər bir pilla müxtəlif məqsədlə, elmlərlə, peşələrlə əlaqədar şaxələnər, yuxarıda ki ümumi adalar konkretləşdirən şoxalar. Bu şoxalma, bircə, kəmiyyət şoxalması olduğu kimi, həm de keyfiyyət şoxalmasıdır. Mesələn, ümumtəhsil məktəblərinin (*ibtidai*, *natamam*, *orta*, *yeddiülliik*, *sek-kizilliik*, *onillik*, *onbirillik* və s.), peşə təhsili məktəblərinin (peşə-lərin adlarına görə konkretləşdirilir) adları, *fəhlə-gəncələr məktəbi*, qızlar məktəbi, oğlanlar məktəbi, müxtəlif elm və peşə ilə əlaqədar texnikumların, institutların adları, elmi adaların, dərəcə və vəzifə-lərin ixtisası və yero görə forqləndirilməsi, ayrılması və s. ilə bağlı onlara yeni sözün yaranması dildə müsbət keyfiyyət dəyişiklikləridir. Bunlar, əlbettə, insanların fəaliyyəti ilə əlaqədar daim dəyişir, konkretləşə və dəqiqləşə bilər. Müəyyən dövrlərde xərici amillərin təsiri, dövrün içtimai-siyasi vəziyyəti və ədəbi dilin inkişaf seviyyəsi ilə bağlı bir sira anlayışlar müxtəlif mənşəli sözlərə də ifadə

olunur. Ədəbi dilimizdə *şagird*, *müdadım*, *taləbə*, *taliba*, *student*, *stu-dentka*, *universitet*, *darılfünun*, *ADU*, *ADD*, *aspirant*, *aspirantka* kimi sözler bir müddət paralel işlədilmişdir. Sonralar bunların bir qismi fəaliyyətdən düşmüşdür. Çünkü bu qəbil paralelizmlər uzun müddət yaşaya bilmir. Tədqiq olunan dövrün ayrı-ayrı pillələrində təhsil anlayışı ilə əlaqədar bir çox söz və birləşmələr olmuşdur ki, bunların ekseri ifadə etdiyi məzmunun dəyişilməsi ilə bağlı ya dilden çıxmış, ya da tarixi sözlər sırasına daxil olmuşdur; bir qismi isə hazırda da dilimizdə işlədilməkdədir. 20-30-cu illərin müxtəlif ədəbi materiallarında aşağıdakı məktəb adlarını və təhsilə əlaqədar sözlərə təsadüf olunur: *işçi fakültələri*, *sənaye məktəbləri*, *sənaye-nəfəsə məktəbləri*, *müdadım*, *talaba*, *ali məktəb*, *maarif institutu*, *pedagoji institut*, *birinci*, *ikinci dərəcəli məktəb*, *Şaiq nümunə məktəbi*, *savad kursları*, *kooperativ kursları*, *azkomandalar kursu*, *institut*, *darılmüslüm*, *siyasi savad məktəbləri*, *müəllimləlik kursu*, *kitabxanaçılıq kursu*, *fəhlə fakültəsi/məktəbi*, *ünas pedagoji institutu*, *fırqə məktəbi*, *türk işçi fakültəsi*, *Ali Siyasi Maarif Komitəsi*, *fənni mütəxəssis*, *ordinatör*, *makinaçılıq kursu*, *sənət təhsili* baş komi-təsi, *instruktur məktəbi*, *çocuq bağçası kursları*, *darılfünun*. Bakı politeknik məktəbi, *qız məktəbi*, *azsavadlılar məktəbi*, *ikinci dərəcəli pedagoji texnikum*, *təsərrüfat texnikumu*, *ixtisas-sənət məktəbləri*, *gecə kursları*, *oğlan məktəbi* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu adlar uzun illər lügət tərkibində olsa da, müükəmməl və sabit məktəb formaları və bunlara müvafiq adlar yaradıldıqdan sonra dildə öz nominativ mənənlərində normallaşmışdır.

Göründüyü kimi, ədəbi dilin lügət tərkibində gedən ümumi-leşmə və differensiasiya lügət tərkibinin həm keyfiyyət, həm de kəmiyyətə zənginləşməsi üçün əsas amillərdir. Dilin lügət tərkibində baş verən bu tip ümumiləşmə və differensiasialaşma hal-ları bu dövrdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Çünkü son illərdə "Fəal adlandırma prosesləri" fonunda danışığın geniş surotda terminlaşması inkişaf edir. Öz əsasını bizim içtimai hayatımdan alan bu tendensiya, meyil müxtəlif formalarda özünü göstərir. Planlı təsərrüfat və hər bir ayrı-ayrı proseslərin qeydi ilə əlaqədar olan təsərrüfat qeydiyyəti, get-gedə inkişaf edən, dəqiqləşən elmin, təsərrüfatın şaxələnməsi, əmək və əmək proseslərinin dəqiğ bölgüsü (diferensiasiya), içtimai fəaliyyətdə müəyyən qayda-qanunların gözlənilməsi zərurəti, hər bir aktının, xadiminin, hadisənin,

əməliyyatın dəqiq bögüsünü və ünsiyyət üçün yararlı təmin eden adların olmasına tələb edir" [18, 11, 14]. Məsələn, bu dövrdə çox feal olan *Kommunist Partiyası* söz birləşməsi mənsub olduğu xalqdan və fealiyyət dövründə asılı olmayaraq ümumiləşdirilmiş (rus dilindən götürülbən qrammatik cəhətdən azerbaycanlaşdırılmış) addır. Bu ad başqa xalqların dilində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibində de sabitləşmiş və geniş miqyasda işlədir. Lakin bu adı həmisi, bütün hallarda işlətmek mümkündür? Əlbettə, yox. Əgar səhbet ümumiyyətlə kommunist partiyasından, onun vezifələrindən gedirse, ancaq o halda işlətmək mümkündür. Lakin səhbet konkret ölkənin kommunist partiyasından, onun fealiyyəti ilə bağlı məsələlərdən geden zaman öz dəqiq adı ilə adlandırılmalıdır. Ele buradan da ümumiləşməden konkretliyə, diferensiallaşmaya doğru proses başlanır. Kommunist partiyası mənsub olduğu dövlətə, xalqa, milletə görə dəqiq adlarla ifadə olunur: *Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası, Amerika Birleşmiş Ştatları Kommunist Partiyası, İngiltərə, Fransa, İtaliya, İspaniya, Almaniya, Hindistan və s. ölkələrin kommunist partiyası*. Qeyd etmək lazımdır ki, diferensiasiya, moqsədəməvafiq dəqiqləşmə və konkretləşmə bununla bitmir, hər bir ölkənin iqtisadi, siyasi, coğrafi şəraitindən asılı olaraq kommunist partiyaları pillələr üzrə özündən aşağı təşkilatlara ayrılır ki, bu proseslər dildə müəyyən adlarla qeydə alınır. Məsələn, *Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası* ifadəsi Sovet İttifaqı ərazisi daxilində özündə aşağı partiya təşkilatlarını da təmsil edən ümumiləşdirilmiş addır. Çünkü Sovet İttifaqı orazisində yerləşən bütün mütəffəq respublikaların özlərinin kommunist partiyası: və onun mərkəzi komitəsi var idi ki, bunlar da ayrı-ayrı respublikalarla mənsubiyyətindən asılı olaraq xüsusi adlarla adlandırılmalıdır (*Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxistan, Ukrayna, Latviya və s. respublikaların Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi*). Bütövün hissəsini təşkil edən bu adlar da ərazi-istehsalat olamətinə görə yerli partiya təşkilatları yaradılır və bunlar da xüsusi adlarla dildə sabitləşir (*Muxtar respublika partiya təşkilatları şəhər, rayon, mahal, ölkə, vilayət, partiya komitələri və s.*). Bütövün bunlar ədəbi dili lügət tərkibini zənginləşdirən amillərdəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildə mövcud olan ümumiləşdirilmiş sözler və ifadələr konkret məfhumları ifadə edən sözlərdən çox işlədir.

XX əsrin I yarısında başqa dillərdə olduğu kimi [18, 9-10], Azərbaycan ədəbi dilində da bir-birinə yaxın və ya qohum anlayışları ifadə üçün ümumiləşdirilmiş adların (hem söz, hem də birleşme) yaranması többi vəziyyətdir. Məsələn, *naqliyyat vasitələri, sənaye vasitələri, kənd təsərrüfat alətləri, rabitə məntəqəsi, yeyinti malları, ərzəq malları, sənaye malları, xammal, tikinti materialı, yol, maşın, geyim, paltar, ayaqqabı və s.* kimi dilde yüzlərlə bir neçə anlayışı özündə cəmləşdirən adlar mövcuddur. Lakin bu tip sözləri de hemisi işlətmək olmur. Çünkü tələbdən asılı olaraq konkret məfhumun adından istifadə de zəruridir. Məsələn, *ərzəq malları mağazasına və ya baş geyimləri salonuna gedirəm* demək olduğu halda, *mənə ərzəq malı ad və ya baş geyimi ver ifadələrini* bə hal üçün işlətmək olmaz. Deməli, bu tip ifadələrin işlədilməsi konkret şəraitdən asılıdır. Və yaxud, yerinə görə *yol* sözündən, başqa halda *isə dəmir yolu, su yolu, hava yolu, şose yolu* kimi ifadələrdən istifadə edilir. Maşın (*minik, yüksək, parkərtmizləyən, tozsoran, pambıqıyan, fındıqtəmizləyən, at maşın, parkəttəmizləyən, qartəmizləyən, suvuran və s.*) kimi sözler inkişafla eləqədar olaraq yeni yaranan məfhumların ifadəsindən iştirak edir və beləliklə, ədəbi dili zənginləşdirir.

Sovet dövrü ədəbi dili lüğtinin zənginləşməsi üçün amil olan bu proseslər ya dilin öz daxili ehtiyatı əsasında, ya müxtəlif manboli sözlərlə qrammatik formaların iştirakı ilə, ya da alınma sözlər hesabına baş verir. Lakin zənginləşmə süreti, zənginləşmənin mənbə və əsulları sovet dövründə inkişafın ayrı-ayrı pillələrdə eyni xarakter və ölçüdə olmamışdır. Müxtəlif pillələrdə Azərbaycan ədəbi dili leksik tərkibinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri olmuşdur.

Azərbaycanda yeni siyasi hakimiyətin qurulmasının ilk illərində, xüsusilə 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin vəziyyəti keçid xarakterli olmuşdur. Yəni bu dövrdə də, sovet dövründə əvvəl olduğu kimi, ədəbi dilde həm vətəndaşlıq hüququnu qazanan, həm də əvəz edilmiş məmkün olan qolız ərab, fars, eləcə də türk sözleri, tərkibləri demək olar ki, ədəbi dilin bütün sahələrində, mətbuatda, bədii əsərlərdə, elmi əslubda, idarə sonadılardında və s. geniş şəkildə istifadə olunurdu. Mətbuatda, konfrans və yığıncaqlarda ədəbi dilin yad ünsürlərdən tozlaşdırılması uğrunda sovetləşmədən əvvəl başlanmış məbəriza bu dövrdə daha da genişlənir, ictimai-dövləti xarakter alır. "Biz... bacardıqca dilimizin içindən insanı boğan və zehnimizi çəsdirən qolız kəlməlori atıb qoşetin

dilinin sadələşdirilməsinə səy edirik. Biz kendli və əməlonun həyatında işlənən bir dil, onların anladığı bir dil ilə danışmaq istayırıq. Ona görə də qəzeti mizi Osmanlı dilindən uzaqlasdırmaga, xalis Azərbaycan dilinə yaxınlaşdırmaq başlıdıq"; "...Əsasen, ruscadan iqtibas edilmiş bu kitabın dili qazının Quran tərcüməsindən fərqsizdir. Dilin qəlizliyi kitabın ikinci dəfə tərcüməsinə səbəb olmusdur. Taqabüt, inhidam, əlhəq kimi kəlmələr minlərədən. Ay, günsəz, guntutulma, ayutulma əvəzinə - şəms, qəmər, xüsuf, küsuf işlənməsi böyük xətadır. Kitabda sahəri - müəmməvic, mövsimi - sıf, mövsimi - şəta kimi çox qəliz istilahlar vardır ki, bunları uşaqlara başa salmaq olmayı" [18, 33]. Bütün burlara baxmayaraq, bu dövrün ədəbi dilində müyyəyen miqdarda ərəb, fars, türk söz və tərkiblərinə rast gəlmək olur. Mehz bu cəhətdən 20 ve 30-cu illerin ədəbi dili lügət tərkibi özündən sonrakı dövrlərdən fərqlənir. Məlumdur ki, hər bir dilin inkişafının bütün dövrlərində lügətin müyyəyen bir hissəsini alınma sözlər təşkil edir. Lakin alınma sözlər zərurət üzündən müraciət edilmədikdə, həmin sözlər dilin sadəliyinə, temizliyinə, anlaşılmamasına xələl getirir, onun qavranılmasını çətinləşdirir.

1920-1930-cu illerde mövcud ədəbi janrlarda işlədilən ərəb, fars sözlərinin bir qismi, həm də əksori dilimiz avvelki dövrlərində da istifadə edilmiş və demək olar ki, vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdir. Ümumiyyətə, bütün dövrlərdə olduğu kimi bu illerde de ərəb, fars dillərindən sözgötürmə və ərəb-fars sözlərindən istifadə baxımından ədəbi dilin janrları arasında müyyəyen fərqlimişdir. Ərəb, fars sözlərindən rəsmi sənədlərin dilində, eləcə də elmi üslubda daha çox istifadə olunurdu. Kütəvə xarakterli janrlarda isə, yeni metbuətlər, hemçinin bədii əsərlərə ərəb, fars sözlərindən istifadə nisbetən az olmuş və başqa xarakter daşımışdır. Belə ki, bədii əsərlərde həm müəllifin, həm də tiplerin dilində lüzumsuz, yersiz işlədilən ərəb, fars sözlərinə, həm də müyyəyen məqsədə işlədilən ərəb, fars sözlərinə rast gəlirik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kütəvə janr olmasına baxmayaraq, bədii dilde işlədilən həm yersiz, həm de üslubi xarakterli ərəb, fars, türk sözləri ədəbi dilin lügət tərkibinə demək olar ki, keçmir və başqa üslublarda işlədilir. Bəzən də bir janrda olan ərəb, fars və ya türk sözüne başqa üslublarda rast gəlinir.

Ümumiyyətə, Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibində avvelki dövrlərdə və hazırda istifadə olunan və istifadəsi zəruri sayılan ərəb,

fars sözləri, eləcə də rus dilinə məxsus sözlər çıxdır. Məsələn, müraciət, təşəbbüs, müzakirə, ittişaq, məbləğ, müfəttis, qətnamə, qurultay, tarəqqi, təftis, tədarük, məntəqə, eləcə də proletariat, maşın, partiya, bolşevik, kommunist, kommunizm, səsialist, sosializm, sovet, konfrans, plenum, sport, gimnastika, plan, telegram və s. tipli yüzlərə söz ədəbi dilde fəal işlədir və onlar yeni söyəratma menbəyinə çevrilə bilmişdir.

Lakin bu illerdə ədəbi dildə lüzumsuz işlədilən, dili qəlizləşdirən, ağırlaşdırılan sözlər, eləcə də tərkiblər az deyildir. İqdamat, mühaqqəq, andında, mübəzal, əlfiyat, ricət, nim, nam, niqab, hənuz, nisf, cəsəmat, aşxas, ianə, iştigal, sürü, mühəvvəl, dəstürələmal, ictimaiyyun, nəşv-nüma, şayəsta, azim, zəbtiiyyə, başaşət, istikhala, zaton, ad, münəfərd, bəhriyyə, istığbarat, məngulə, müavinət, blitorəddüd, sarfi-hümmət, təfsil, möcib, hüsüsl, üzçət, şərəra, cəridə, pək, işta, kəndi, ben, yapmaq, şu, bulmaq, qaç, atı, yavrı, şimdə, hapsi, nerəda kimi sözlər və onların iştirakı ilə düzələn ifadələr, tərkiblər 20-30-cu illerin ədəbi dili lügətində müyyəyen bir hissəni təşkil edirdi. Bu illerde həm də içtimai-siyasi vəziyyət ilə əlaqədar rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillarden sözgötürmə prosesində de müyyəyen nöqsanlara yol verilirdi. Rus dilindən sözgötürmə məsələsinin yolları, qaydaları hələ dərüstləşmədiyindən tərcüməsi mümkün olan sözlər işlədilirdi; məsələn: azsayuz, otryad, ruble, samapomos, azdobrolet (Azərbaycan könülli hava donanma cəmiyyəti), stavka, maslonçu, avioxim, viveska, vodokačka, proqul, Baktop (Bakı yanacaq idarəsi), xləpkom, trubçatka, oborot, nəsilşik, desyatnik, xołodilnik, kommunalnik, kontragent, zabor, zaçet, muğanstroy, kolkozentr, dezerter, soyuzxleb, metrika, sentrosoyuz, uçaçtok, flag, uestanovka və s.

1920-1930-cu illerde həm də Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna yad olan tərkiblərdən istifadə edilirdi; məsələn: cəmiyyəti-agvam, ikmal-tahsil, qiyaməti-tarixiyyə, alati-istehsalıyyə, malikiyəti-şəxsiyyə, həyatı-ictimaiyyə, həyatı-tarixiyyə, aləmi-islam, ehtiyacı-hazır, ərkani-harb, üsuli-xət, üsuli-ədəbiyyat, mülkiyyəti-şəxsiyyə və s. Halbuki 1940-cı və sonrakı illerdə belə birleşmələrə ədəbi dilde artıq təsadif olunmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu illerdə nəinki bilavasitə ədəbi dil materiallarında, hətta müyyəyen komitə tərəfindən buraxılan lügətlərdə bu tip birleşmələrə, xüsusiələrə ərəb, fars dillərinə məxsus lüzumsuz sözlərə, tərkiblərə daha çox yer verilirdi. 1929-cu ildə noş-

olunmuş “ımla lügəti”ni [9] hətta öteri şəkildə 1940 və 1958-ci illərin ımla lügətləri ile müqayisə etdikdə bu cəhət aydın şəkildə nezəre çarır. Bu da dilimizin ərəb, fars söz və tərkiblərindən təmizlənməsinə, şübhəsiz ki, mane olurdu. Çünkü ımla qaydaları və ımla lügəti ədəbi dilin bir növ normalaşmış qanunlarını özündə eks etdirir. Ədəbi dildə her hansı bir sözün işlədilib-işlədilməməsini, sözlərin, xüsusi dilde özünü göstəren yeni sözlərin, ifadələrin yazılış tərzini öyrənmiş üçün oxucu an evvel ımla lügətinə müraciət edir, ondan öyrənir. Bu lügətdə ise nəinki lüzumsuz ərəb, fars, türk söz və tərkibləri, xalis dialektizmlər de çoxdur. Hətta sözlərin eksərinin yazılışı Azərbaycan dilinin orfoepik və orfoqrafik qaydalarına görə nöqsanlıdır; yeni heyat tərzi, yeni quruluşlu əlaqədar sözlər, birləşmələr çox azdır. Bütün bunlar ədəbi materiallarda da sözlərin yazılışına təsir edir və dilin sadələşməsinə, selislesməsinə, fonetik-morfoloji quruluş cəhətəndən sabitləşməsinə, normalaşmasına mane olurdu. Məsələn, lügətdən götürülmüş *ayila*, *ayid*, *aktyor*, *aktyorluq*, *asudalaşmaq*, *asudalıq*, *av*, *baydaq*, *banna*, *bannalıq*, *barriqad*, *basacır*, *baxt*, *baxtavar*, *qimnastik*, *çapraqsaq*, *damxa*, *dəprətmək*, *dəprəsdirmək*, *eğoiş*, *eğoizm*, *hürslü*, *hürslənmək*, *nöyüt*, *objeqt*, *objeqtivizm*, *oqu*, *oqunaqlı*, *oglamaq*, *saqlamaq*, *saqlanmaq*, *tasdıq*, *tasdıqlamaq*, *uyuşdurmaq*, *kibi*, *ışaranti*, *ixtiyar*, *ırqal*, *ırqada*, *inanmaq*, *inanma*, *mamsız* və s. kimi sözlərin yazılış tərzi əsasən dialektlərə məxsus qaydada verildiyindən yazılı ədəbi dilə de öz təsirini göstərirdi. Belə ki, ımla lügətində bir növ qanunileşdirilmiş bu yazılış formalarına mətbuatda, bədii ədəbiyyatda, elmi üslubda və s. rast gəlmək mümkündür.

Aparılan müqayisə göstərdi ki, həmin lügətdə rast gəldiyimiz *amada*, *axarıñ*, *bərgüs*, *bəsalat*, *cərahət*, *daili azrak*, *dauşsəmək*, *evkaf*, *etidaleyn*, *əfəsil*, *əngaz*, *fəyyaz*, *hazarısta*, *həccac*, *ittihac*, *ibqa*, *qəbayih*, *laqəll*, *maqəbl*, *mərzubat*, *nisfünəhar*, *önəlmək*, *pəripeykar*, *sağır*, *sarıüzzəval*, *tazəyyun*, *taqəvvüm*, *übüvvə*, *şəvlət*, *mədxal*, *məətəssərif*, *parinc* tipli 700-e yaxın qəliz sözdən ancaq bir neçəsi (*mədxal*, *məətəssərif*) 1940 və 1958-ci il ımla lügətlərinə salınmışdır. Bu da təbiidir. Çünkü bu qəbil sözlər artıq ədəbi dildən çıxmışdır, onların yalnız cüzi hissəsinə ədəbi dilin bəzi üslublarında rast gəlmək olar ki, bu da ümumi hal taşkil etmir. Əlbəttə, ədəbi dilde bu sözlərin yeri boş qalmır, onların ifadə etdiyi mənalar başqa müvafiq sözlərlə verilirdi.

XX əsrin evvəllerində, xüsusən yeni içtimai quruluşun ilk illərindən başlayaraq danışq dilindən sözgötürmə xeyli genişlənmişdi. Əlbəttə, bu prosesdə uğurlarla bərabər, əyintilər də olmuşdur ki, buna qarşı hemişi mübarizə aparılmışdır. 1929-cu il “İmla lügəti”nde ümumxalq danışq dilindən götürülen sözlərin çoxu dialektizmlərdir. Hətta sözlərin eksərinin karşısındı mətərizədə ədəbi dilə mənsub sözlərin özünləri də sübut edir ki, bu sözlərin anlaşılmasına tərtibçilərin özləri də şübhə etmislər, məsələn: *araç* (vasitesi), *anri*, *anri-bəri*, *arna* (edavət), *eyzan*, *əlmək* (elcək), *balati* (maya), *hancarı*, *heşən* (biçim-taxil), *həfcî* (xırda işlərə qarışmış), *həlləhus* (cüvəllağı, firıldaqçı), *həncəri* (nə cür, nəsil), *hənd* (zəməri), *hərcayı*, *hari* (bali, ari), *hisləmək* (geriyə basmaq), *hoppadələn* (yüngül), *hüvə* (xiş ağızı), *hüt*, *yaymanınmaq*, *yalxi* (təkcə, siyato), *yayqara* (bölgü), *yayqaralama*, *yomsaraq*, *qabqarılmaq* (yığışdırmaq), *qız-zaməq* (tərəpnəmə), *laçın* (çəkmə), *laydr* (arabanın yanı), *mandixmaq* (darixmaq), *namxuda*, *napak* (heyvərə), *napəklik* (kifirlik), *keşgal* (çəltik cuarı), *kəfəl* (bud eti), *kora* (mix), *koralamaq* (mixlamaq), *körü* (bərni), *girə* (xırman), *givitgə* (araba dəyəsi), *gönləmək* (oldurmak), *gözəmə* (iri çuval), *siləscalənmək* (özünü çəkmək), *vələmbə* (göz qapağı), *unamaq* (sezmək) və s.

Əlbəttə, xalis dialektizm olan və ədəbi dilde üslubi məqamda işləndilən bu sözlərin sonrakı ımla lügətlərində (1940, 1958) ancaq bir neçəsinə (*həfcî*, *qılıqlamaq*, *qızınmaq*, *kora*, *koralamaq*, *gözəmə*, *unamaq*) rast gəlinir ki, bunlar dialektlərin eksəri üçün ortaşa dır.

Ədəbi dilin lügət tərkibinin düzgün istiqamətdə inkişafına mənfi təsir edən cəhətlərdən biri de lügətdə (1929) Azərbaycan dilinə məxsus olmayan şəkilçi və cəm formallarından düzəlmış sırf ərəb dilə sözlərinin verilməsidir. Məsələn, *angəliyyun*, *axlaqiyyat*, *axlaqiyun*, *fələkiyyun*, *qəribiyyun*, *faxxar*, *həfniyyum*, *həqqaniyyət*, *həvariyyun*, *hükəmə*, *hüsaniyyət*, *ictimaiyyun*, *ilahiyyun*, *ıştirakiyun*, *maddiyat*, *maddiyun*, *ıhsanyat*, *mübsutən*, *məzrabat*, *mücəvhərat*, *mühəssənat*, *mühənəyyət*, *rivaqiyun*, *rəhbəriyyət*, *rüfəqa*, *sərahətən*, *səririyat*, *tədəyyun*, *vəhdəniyyat*, *vəzayif*, *xasayıł*, *zəviyyəstan*, *zəhabiyat* və s. Doğrudur, *ictimaiyyun*, *amiiyyun*, *ıştirakiyun* kimi sözlər sovetləşmədən qabaqkı mətbuatda, elcə də sovetləşmənin ilk illərində işlədilmişdir, lakin bunlar dilimizin lügət tərkibine daxil ola bilməmişdir. Çünkü hətta sovetləşmədən əvvəlik adəbi materiallarda da bu sözlər *sosial-demokrat*, *sosialist*, *sosializm* sözleri ilə paralel

işledilmişdir. Sovetleşmeden sonra, 20-ci illerde bir müddet paralellik davam etsə de, 30-cu illerdən esasən *sosialist*, *sosializm*, *sosial-demokrat* sözleri sabitleşmişdir. Lügətdə purizmlərə də müyyəyen dərəcə yer verilmişdir. Məsələn, *saglang*, *narinc*, *sinamac*, *durtməngəc*, *söykənc*, *sappalış*, *apiş*, *apişdurmaq*, *boylan-dırmaq* (gürmərətəmək), *boylanmaq*, *boylatmaq* (nesli, cinsi yaxşılaşmaq), *baytal* (yaramaz), *bizarmak* (bir kibi olmaq), *bütürəm* (hamısı, topdan), *cümbut* (cəsəret), *çaltı*, *çamqaç*, *çapıcı*, *çarşı*, *çasar*, *cıma*, *çitlənbik*, *çığınmaz*, *çatra*, *çalak* (şəhəretrafi), *darbüz*, *əməkləmək*, *güdmül* (ixtiyas) və s. bu qəbil sözlərə adəbi dil mətriallarında demək olar ki, təsadiyü edilmir. Deməli, azərbaycanca-laşma, saflaşma, yad ünsürlərdən temizlənmə, sadələşmə uğrunda mübarizə getşa da, bu illerde nezəri məsələlərin bəzən səhv istiqamətdə olmasından adəbi dilimizin lügət tərkibinə de müyyəyen dər-cədə öz mənfi təsirini göstəridi.

Yuxarıda göstərilən ferqli xüsusiyyətlər həmin illerin özündə də eyni dərəcədə olmamışdır. Ayrı-ayrı illerin adəbi dil nümunələri qrammatik formaların vahidlişməsi və dəqiqləşməsi nöqtəyinənəzərindən olduğu kimi, leksik tərkibin yad ünsürlərdən, lüzumsuz sözlərdən temizlənməsi baxımından da əvvəlki illerden fərqlənir. Tekcə sovetlaşmanın ilk dövründə metbuatin mənsub olduğu təskilatın adını, előcədə metbuatda hər gün təkrar olunan ayların, həftələrin, günlərin adlarını, qəzetiñ nömrə və qiymətini ifadə edən sözləri nəzərdən keçirsek, aydın olar ki, bu illerde adəbi dilde leksik və qrammatik cəhətdən qəliz, anlaşılmayan, dəqiq olmayan söz və ifadələr sonrakı illere nisbətən daha çox idi. Aşağıdakı nü-munələri nəzərdən keşirək:

Müstəqil Azərbaycan Şura Cümhuriyyətinin Müvəqqəti Hərbi İnqilabiyən Komitəsinin və Mərkəzi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Fırqəsinin müraciət əşkarıdır; Cümə cahan füqərəyi-kası-bəsi toplaşınız ("Kommunist" qəzeti, 30 aprel 1920); Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Fırqəsi Mərkəzi və Bakı Komitələrinin AMİ Komitəsi və Bakı Şurasının naşiri-əşkarıdır; Bütün cahan işçi-ləri birləşin! ("Kommunist" qəzeti, 2 yanvar 1923).

Göründüyü kimi, 1923-cü ildə həm partiya və hökumət adlı-rında edilən dəyişikliklər, həm də Azərbaycan adəbi dilinin sadələşməsi uğrunda aparılan mübarizə ilə əlaqədar ifadə formalarında da müyyəyen dəqiqlik və solislik yaranmışdır. Həmin ifadə forması

1927-ci ilə qədər davam edir, sonralar daha dəqiq ifadələrlə əvəz olunur. Digər ifadə isə sonralar "Bütün ölkələrin yoxsulları, birləşin!" şəklində işlədir. 1927-ci ildə dəha dəqiqləşən bu ifadə formasından ("Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!") kimi deyişiklikle (*birləşin - birləşin*) kimi istifadə olundur.

XX əsrin ilk illərində aylar həm fars, həm də rus dili sözleri ilə veriliirdi; məsələn: *şabat/fevral*, *caziran/iyun*, *qanuni-sani/yanvar*, *taşırı-əvvəl/oktyabr* və s. 1-ci sənəd dəvəmi, *Zaqafqaziya mizanıla 10 çevron* kimi her nömrədə tekrar olunan ifadələr fars sözlərinin iştirakı ilə düzəlirdi. Lakin bu vəziyyət, qeyri-deqiqlik, müvazilik və qəlizlik sonralar aradan qaldırılır. Ərəb, fars sözlərinə, tərkib-lərinə qarşı mübarizə, sözlərin Azerbaycan dili qanunlarına uyğun birləşdirilməsinə diqqətin artırılması nəticəsində ifadələr, formalar vahidləşir, sadələşir və azərbaycancalaşır.

Bu illerde adəbi dilde sözlərin məzmunu tam uyğun seçiləmisi, dilin öz lügətindən hərtərəfli istifadə, yad ünsürlərdən uzaqlaşma uğrunda və coxvariantlılıq əleyhinə həm də emeli şəkildə mübərize aparılmış, sözler, söz birləşmələri daha milli, daha aydınları ilə əvəz edilmişdir.

Bu illerde adəbi dilde paralel sözlərə də çox yer veriliirdi; məsələn: *Sovet - Şura*, *partiya - fırqa*, *ministr - nazir - komissar*; *kultura - mədəniyyət*, *propoqanda - təbliğat*, *mənafə - interes*, *sort - növ*, *məzkur - həmin*, *kəndi - özü*, *cəmi - cümlətane*, *avans - peşin*, *səyyarəçilik - təyyarəçilik*, *baş etablar - mərtəbələr*, *mühazirə - leksiya*, *ellikləşdirilmə - kollektivlaşdırılmə* və s. Əməyyən anlayışı ifadə edən vahid sözlərin sabitləşməməsi üzündən bir anlayışın ifadəsi üçün adəbi dilde noinki iki sözdən, hətta bezi hallarda 4-5 sözdən de istifadə olunurdu. Məsələn, *bütün* anlayışı - *bütün*, *tamam*, *cümə*, *hami* sözləri ilə; *daxıl olmaq*, *qayıtmak*, *birləşdir-mak*, *yollanmaq* - *varid olmaq* - *övdət etmək*, *vüsul etmək*, *əzimət etmək* sözləri ilə; *idman* anlayışı - *bədəni-riyaziyyə*, *idman*, *bədən tərbiyəsi*, *sport* kimi sözlərə ifadə olunurdu və s. Əlbəttə, bu vəziyyət getdikcə aradan qaldırılır, meqsədə uyğun olmayan sözler, birləşmələr dildən çıxır. Ədəbi dilde mövcud olan bu tip ferqli cəhətlər 1935-ci ilə qədər nisbətən çox müşahidə edildiyi halda, sonrakı illərdə xeyli azalmağa başlamışdır. Xüsusi 1939-cu ilden sonra əsil mənada sinonimləşmə və omonimləşmə nəzərə alınmazsa, bu tip coxvariantlılıq, demək olar ki, yox dərəcəsinə enir.

1920-1930-cu illerdə dilimizdə mövcud olan çetin, qəliz ərəb, fars sözlerinin, eləcədə rus və Avropa dillerində alınmış lüzumsuz sözlerin işlədilmesinə qarşı mübarizə sovetleşmənin ilk illerində semarəli olsa da, bezen ifratçılığı getirib çıxarmışdır. Belə ki, hətta ədəbi dila uzun illerdən, bəlkə əsrlərdən bəri daxil olmuş ərəb, fars sözlərini də lügət tərkibində çıxarıb əvəzəna müxtəlif türk dillerindən, dialektlərdən, ayrı-ayrı şəxslər tərefindən oxşatma yolu ilə düzəldilmiş sözlərdən istifadə etməyi təklif edən müəyyən bir qrup, cərəyan yaranmışdır [4]. Purizm kimi tanınmış bu cərəyan tərcümələri hemin yolla, yeni ictimai-siyasi væziyyətlə əlaqədar dilimizə daxil olan rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərə məxsus sözlərin də qarşısını almağa çalışırlar. Puristlərin məsləhət gördükleri sözler dili temizləmir, onun aydınlaşmasına, kütləvişləşməsinə xidmət etmir, eksinə, dili daha da qəlizləşdirir, tez qavrama və savadlanmanın çətinləşdirir. Məhz buna görə də, purizm cərəyanı hem 20, 30-cu illerde, hem də sonrakı dövrlərdə təqnid obyektinə çevrilmişdir. Onların məsləhət gördükleri *toplantay* (qurultay), *qırılğan suları* (mədən suları), *yayxan* (metal), *yaşaq* (əhali), *bürüyən* (mühit), *baxovilax* (rasədxana), *taradış* (sənaye), *başmaq* (prezident), *nəsnək* (maddə), *bənək* (nöqtə), *boruta* (prizma), *sayılıb* (hesab), *çimibim* (geometriya), *doxduy* (müsəhəbə), *inciqatay* (piramida), *başkənd* (paytaxt), *torlay* (atmosfer), *varış* (priroda), *uçan* (teyyare), *öz* (sade), *yerlik* (bilet), *anlaqlar* (ziyalılar), *ikincisi* (misilsiz), *sarılı* (əshətə), *manimsız* (xüsusi mülkiyyətsiz), *açul* (dunya), *batı* (qerb), *düzgü* (zəncir), *körük* (pencərə), *qaytarğu* (cavab), *atılığan* (fontan) və s. kimi sözlər ictimaiyyət tərefindən təqnid və rədd edildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, purizm hesab olunan sözlərə az-çox ədəbi dilin bütün janlarında təsadüf olunur.

Lakin purizme mətbuatda nisbetən az, bədi ədəbiyyatda isə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Məsələn, C.Cabbarlinin "Qız qalası" poemasında, şeirlərində, hekayə və dramalarında az da olsa belə sözlərə təsadüf olunur: *yapi*, *yapılar* (bina, binalar), *atılığan* (fontan), *sevici* (aşiq), *gündoğuş* (cənub), *uyuq*, *üslü*, *yağışmayır*, *yuqayır*, *yaranış*, *açun*, *çalıbyır*, *qaytarğu*, *tərpanıssız*, *batı*, *aya-mam*, *tapdirmayırdı*, *səpərək*, *düzgü* və s. 20-30-cu illərin başqa bədi ədəbiyyat nümunələrində də belə sözlərə, xüsusiylə dialektlər hesabına yaranan purizmlərə Sanlı, Kantemir, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev

və b. yaziçilərin əsərlərində təsadüf olunur; *asırqal*, *ökeşləmək*, *şığdı*, *dekcə*, *çıländi*, *götürkəs*, *buryaq*, *civrixçı*, *maqal*, *kərən*, *keyvand* və s. "...Bəzi genç şairlər hələ 1938-ci ilə kimi də öz əsərlərində yeni söz yaratmaq bəhanəsile suni sözlər yaradırdılar. R.Rzanın 1938-ci ilə qədər yazdığı şeirlərdeki yerbaşı ("qütb" əvəzinə, *bizimləşən*, *ışbaşı*, *umğu*, ... göyəyarişi (üfüq), *etdik* söz, *elbaş* və s. söz və ifadələr buna misal olaraq bilər" [16].

Purizm əsasən elmi üslubda, xüsusən terminolojiya sahəsində çox yayılmışdır. 1920-1929-cu illərdə naşr olunan elmi əsərlərin, eləcə də terminoloji lügətlərin, demək olar ki, çoxunda purizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Əliağa Şıxlinskinin tərtib etdiyi "Döögüş sözlüğü" lügəti [17] bu cəhətdən çox xarakterikdir. 70-80-fazının türk sözləri təşkil edən bu "lügət"dəki materialların təhlilindən aydın olur ki, terminlərin bir qismi əsasən müasir ədəbi dil üçün arxaik, az işlənən və məhsuldar olmayan şəkilçilərlər düzələn sözlərdir (*yayaq*, *ələk*, *ulaq*, *sağlıq*, *qazıq*, *toqınaq*, *surquq*, *oluq*, *sırıq*, *yetik*, *atdıq*, *tutaq*, *görənək*, *gizləncə*, *inanc*, *üstüncə*, *bağlancı*, *yenləncə*, *anac*, *öndüçə*, *üçqac*, *üzgəc*, *cizğic*, *sallanğac*, *kandırğac*, *basqacaq*, *yah*, *qılığlı*, *tutu*, *batı*, *kası*, *dizi*, *yati*, *saltı*, *bilməksizin*, *gecikməksizin*, *düşünməksizin*, *çıxdıq*, *yürtədəş*, *qaravuldaş*, *yolum*, *atım*, *durum*, *dirim*, *qurum*, *görunütü*, *özənti*, *quruntu*, *ayrlıtu*, *qoşuntu*, *basqı*, *künçülükkə*, *ataqlıq*, *göndələnlilik*, *inanlıq*, *simqılıq*, *çixartma*, *öndül*, *bəlləm*, *takərlək*, *ulaş*, *qaytarğu*, *seçqin*, *qulaquzlamaq*, *tasarlayış*, *paylam*, *öqrədici* və s.), başqa bir qismi isə söz birləşmələri yolu ilə yaradılmış sözlərdir (*simqı çığı*, *dirilik sevgisi*, *yaradılış dörtlüsü*, *səgirdim məngənəsi*, *ulaş gizgisi*, *narin qala*, *incə-ölçəm*, *incə-göstərən*, *ayrlıtu tuşlama*, *olağan degil*, *boyum borcu*, *asıntıya qoyma*, *atıl sapıntı*, *əksildən sayı*, *çağ dönümü*, *oyanaq tıxac*, *axar sayıv* və s.). Bunların müəyyən hissəsi dilimizdə qarşılığı olduğu halda türk dilindən götürülmüşdür (*soy*, *kəndi*, *qaçlıq*, *yamı*, *əş*, *üssüluq*, *nasna*, *suclu*, *ulu*, *ası* və s.). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb, fars sözlərindən lügətdə çox az istifadə olunmuşdur. Ancaq bir sıra anlaşılmayan qondarma sözlərin mənasını aydınlaşdırmaq üçün mötərizədə ərəb, fars sözləri verilmişdir; məsələn: *qabaq qolu* (pişdar), *daldayılgı* (mötəris), *döögüş düzəni* (soffi-hərb), *görgəzma* (daha), *alıcı* (fatih), *öglə cizqısı* (xotti-nisfin) və s. Axtarışlar dövründə yaradılan bu qobil sözlər, birləşmələr ədəbi dilin lügət tərkibinə daxil ola bilmir, yayılmır, kütləvişmirdi.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində də ədəbi dilin lügət tərkibinin əsasını ümumxalq danışq dilinin lügət tərkibi təşkil edirdi. Xalqın həyatında yaranan yeni keyfiyyətlər əsasən bu lügət tərkibi ilə ifadə olunur. Lakin ədəbi dilin lügət tərkibində ümumxalq dilindən istifadə məsəlesi, albəttə, ictimai-siyasi həyatın, insan fealiyyətinin bütün sahələrində eyni dərəcədə deyildir. Yeni dövlət quruluşuna, ölkənin sonayeleşdirilməsi, kənd təsərrüfatının vəziyyəti və inkişafına nəzar salıbm lügət baxımından müqayisə aparırlar, aydın olaraq, 1920-ci illərdə milli dil materialından kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar məsələlərin izahı zamanı daha çox istifadə edilmişdir; məsələn: kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar *pambıqcılıq*, *ipakçılık*, *yerölçən*, *qışlıq buğda*/*baharlıq buğda*, *pambıq əkinçiləri*, *ot akini*, *toxum hasilatı*, *kənd tasərrüfatı alətləri*, *qış akini*, *qışlaq*, *südçülük*, *süd sağımı*, *pambıq məhsulu qoyunçuluq*, *qoyunçu*, *çobanlıq*, *çobançılıq*, *əkin alətləri*, *pambıq əkinləri*, *pambıqcı*, *kəndlilər*, *dəryəz*, *çin*, *val*, *durmug*, *kotan*, *quraqlıq*, *yağınlıq*, *moldarlıq*, *payızlıq*, *əkin-biçin*, *qışlıq*, *təpmək*, *bağcılar*, *arıçı*, *domuq sumu*, *barama başlamək*, *ipakçılık*, *toxumçuluq*, *şum sapmək*, *pambıq həşəratı*, *baş qoyun*, *əkin işləri*, *mevvaçılık*, *yararsız yerlər*, *torpaqsız*, *aztorpaqlı kəndli*, *iribuyuzlu qaramal*, *xirdabuyuzlu heyvan*, *quraq yer*, *islək mal*, *günəbaxan*, *peyğəmbəri*, *yonca*, *şəkər çuğunduru*, *küncüt*, *torpağın sürülmesi*, *üzümçülüklək*, *bostançılık*, *dərzəagliyan*, *ış və sağıñ malı*, *ış həyvanı* və s. kimi ümumxalq danışq dilinə mənsub onlarla sözə, birləşməye tösadüf edilir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, bu illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar yeni sözlər, birləşmələr olmamışdır. Kəndlərde kollektiv təsərrüfatların təşkili, yeni kooperasiya üsulunu tətbiqi, kəndin yeni kənd təsərrüfatı aletləri ilə təmin, sinif műbarizə və s. kimi məsələlərlə əlaqədar həm ümumxalq danışq dilində, həm də ədəbi dildə bir sıra yeni söz və ifadələr rast gəlirik.

Ayrı-ayrı mənbəli bu söz və ifadələr özünü müxtəlif grammatik vəziyyətdə göstərir; məsələn: *traktor*, *kombayn*, *kolxoż*, *artel*, *birlik*, *ağranom*, *traktorçu*, *kombaynçı*, *kolxożcu*, *ağranomluq*, *taxildöyən*, *taxılbicən*, *pambıqşəpon*, *torpaqtəmizləyən*, *suvarma kanalları*, *kənd surası*, *ağranom məntəqəsi*, *toxum təqsimati*, *toxum bölgüsü*, *südçülük təsərrüfatı*, *pambıq təsərrüfatı*, *taxil məntəqəsi*, *torpaq arteli*, *təsərrüfat cəbhəsi*, *torpaq komisyonu*, *əkin komitəsi*, *biçin kam-*

paniyası, *ziraat cəbhəsi*, *bağçilar cəmiyyəti*, *separator maşını*, *təsərrüfat kollektivi*, *torpaqtəmizləyən maşın*, *akın kampaniyası*, *tədarük məntəqəsi*, *yun hazırlığı*, *kənd aktivisi*, *pambıq birliyi*, *barama hazırlığı*, *barama kampaniyası*, *çaltıtmızləyən maşın*, *pambıqcılıq dairələri*, *kollektiv tasərrüfatlar*, *pambıq komitəsi*, *nümunə çölləri*, *kəndlilərin mədənləşməsi*, *baytarlıq məntəqəsi*, *baytarlıq işləri*, *aktiv ortabablar*, *kənd kooperativi*, *yaramaz ünsürlər*, *kolxożo kəndlilər*, *birinci cins pambıq*, *kənd tasərrüfatının rayonlaşdırılması*, *uyezd kənd komitələri*, *kənd tasərrüfat şirkətləri*, *kənd tasərrüfat maşınçılığı*, *pambıqçı kəndlilərin kooperativi*, *kəndçi müzəurlər təşkilatı*, *əkinə zərərvericilərlə mübarizə*, *Baki qəza əkin komitəsi* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet quruluşu ilə əlaqədar yeni təşkilatların adları, eləcə da sovetleşme ilə bağlı bir çox məsələlərin adlandırılmasında başqa dillərdən, xüsusilə rus dilindən alınan sözlərdən daha geniş istifadə edilirdi; məsələn: *partiya*, *yaçeyka*, *partiya konfransı*, *rayon komitəsi*, *kommunizm aqidəsi*, *Sovet hökuməti*, *Sovet Rusiyası*, *maliyyə komissariati*, *Baki revkomu*, *partiya təşkilatları*, *ev komitələri*, *plenum icləsi*, *proletariat hakimiyəti*, *şura aparatı*, *fığara komitələri*, *Sovet fırqə şöbələri*, *Xalq Daxiliyyə Komissariati*, *Xalq Maliyyə Komissariati*, *Xalq Səhiyyə Komissariati*, *Xalq Ərzaq Komissarlığı*, *qəza torpaq komitələri*, *rayon revkomu sədri*, *Azərbaycan İngilab Komitəsi*, *Azərbaycan Kommunist Fırqəsi*, *nahiyyə və şəhər revkomları*, *Zaqafqaziya Cümhuriyyətlərinin Federasiyonu*, *Sovet fırqə şöbələri*, *mədən mühafizəsi mərkəzi komissiyası*, *Azərbaycan Kommunist Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin qadın şöbəsi*, *təminatı-ictimaiyyə komissarlığının heyəti-rayasəti*, *Gənclər Kommunistlər İttifaqı Mərkəzi və Baki Komitəsi*, *məhalla tasərrüfat komitələri* (*kvartxożlar*), *Azərbaycan Mərkəzi Statistik İdarəsi* və s.

30-cu illərdən başlayaraq ümumxalq dilindən sözgötürmə meyilleri və Azərbaycan dilinin sözyaradıcı vasitələrindən istifadə yolu ilə yeni sözyaratma halları üstünlük təşkil etməyə başlayır və bunların ehətə dairəsi getdikcə genişlənir. Belə ki, dilimizin öz sözyaratma üsulları artıq ictimai-siyasi, iqtisadi həyatın, elmi fealiyyətin, incəsənətin, mədəniyyətin bütün sahələrini ehtiva edir. Məsələn, *galdırmag/qalxızmag*/*diriltmək/canlandırmaq* (kənd təsərrüfatı, istehsalat), *qışla*, *qənnadçılar*, *sifət* (vergi sıfırtındə), *əvəzsiz (borc)*, *qılıq*, *adambaşına*, *gırvənka*, *cörək payı*, *nırx*, *birbaş getmək*

haqqı, əlac otları, indilik, dişsindirici siyaset, dala çəkilmək, oyun (oynamaq, idman, teatr, tiraj və s.-də), yeməli, içməli, örnək, gündəli (qandallı), bağışma, kənd özayı, xal, axsamaq (işlər), səyyar alaçığlar, iş heyvam, aşağı aparat, aşağı komandan, aşağı təşkilatlar, hərəkət qazma şöbəsi, qazğı (vermişdir), sülh ərnəyi, burjuaziya alağları, aralıq hökimi, sui-qəsdin sapları Londona gedir, fırqə boyu, barlı kol, Gənclər Ittifaqının boyca artması, zay (brak), cins düyü, ana mal, alüminium yongarı, birinci yeri tutmaq, borc, özülli, ön cəbha, ağ daş ustası, asılıqan, neft yataqları, örtülü drenaj үsulu, güc (elektrik güc, qurğuların nəzərdə tutulan gücü), asılı ərazi, itgi, arat, akit və ücəm doğmuşdur, maya, qırxım, yaşılmış yem, gaba yem, xəssilik arpa, qatı gibrə, baxış, yan almaq, yerin dərin qatlari, quyu süzgəci, daşdoğrayan maşının dişləri, qum tixaci, infarktdan sonra əməla galmış şirum (ürükde), bünövrə, örtük plitələri, damir örtük, məktəbdən yayınlar, örüş, boy atmaq, güzdək, avtomat pələşdirdi, münbitlik cövhəri, günəş tacı, işq topası, teleskopun şimaldan canubə gedən golu, işsələmə, bərə keçidi, örnək, önlük, biçənək, kövşən yeri, ciyidin yuvalarla.. düşməsi, burucu sexi, pərcimlənmək, nüvə materialları istehsalının başını bağlamaq və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilin lügət tərkibini 1940-ci illərə doğru inkişaf etdikcə ərab, fars, türk dilinin təsirinə qarşı aparılan mübarizə öz müsbət nəticəsini göstərir. Yəni, ədəbi dili lüzumsuz yərə gotirilmiş ərab, fars, türk dili söz və tərkiblərinin, eləcə də purizm ünsürlərinin miqdarı azalar, ədəbi dilin lügət tərkibinin zənginləşmə mənbəyinin istiqaməti deyişilərək, rus dilindən və rus dili vasitesilə başqa dillərdən sözgötürme meyilləri daha da çoxalır. Beləliklə, 1920-1930-cu illerde Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibində aşağıdakı başlıca dəyişikliklər olmuşdur:

1. Bu illerde Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibini daxili təmizlənmə yolu ilə tekniləşmişdir. Yeni ərab, fars, türk dillerinə məxsus lüzumsuz sözlərdən təmizlənmişdir.

2. İctimai-siyasi quruluşla əlaqədar dilin lügət tərkibində mövcud olan köhnə idarə, məktəb, təhsil, dövlət quruluşu, kənd təsərrüfatı və s. ilə əlaqədar adlar, sözlər yeni quruluşla bağlı anlayışları ifadə edən sözlərlə – adlarla əvəz olunur.

3. Sözlərin yazılış qaydaları vahidlaşdır.

4. Ümumxalq danışq dili hesabına ədəbi dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi bu illerde daha da genişlənir, ədəbi dilin bütün janr-

ları, əsləbləri üzrə ümumxalq danışq dilindən sözgötürmə mühüm vasitələrdən birinə çevirilir.

5. Azerbaycan dilinin ictimai təsir dairəsi daha da artır. Bu da öz növbəsində yazılı ədəbi dilin danışq diline hərtərəfli, xüsusən lügət cəhətdən təsirini qüvvətləndirir, ədəbi dilin lügət tərkibi hesabına danışq dilinin lügət tərkibi zənginləşir.

6. Rus dilinə münasibət, rus dilindən sözgötürmə halları dəqiqlişdirilir.

7. Bütün yuxarıdakılara əsaslanaraq dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə, daxili inkişaf və xarici əlaqələrlə bağlı ədəbi dilə külli miqdarda yeni sözlər daxil olur.

1940-ci illərdə leksik tərkib bir sıra xarakterik əlamətləri ilə özündən əvvəlkə və sonrakı illərdən forqlənir. Bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin bir sıra nəzəri məsələlərinin işlənilməsi, rus olıfbasına əsasən yaradılan yeni Azərbaycan olıfbasının qəbulu, orfoqrafiya qaydalarının, orfoqrafiya lügətinin tərtibi və müzakirəsi Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin lüzumsuz əcnəbi sözlərdən təmizlənməsinə, yeni istiqamətdə inkişafına kömək edir, dildə mövcud olan və yeni yaranan sözlərin yazılışını sabitləşdirir. Digər tərəfdən, 20-30-cu illarda Azərbaycan ədəbi dilinin saflaşması, təmizlənməsi, düzgün istiqamətdə inkişafi uğrunda aparılan mübarizə və müsbət notecisinin illərdə daha qabarq şəkildə göstərir. Lügət tərkibində nisbi sabitləşmə, zərərli meyillərdən uzaqlaşma, sovetizm və internasionalizm lügət tərkibində, xüsusiət terminolojiya sahəsində üstünləşməsi, dilin daxili mənbəyindən şüurlu istifadənin qüvvətlənməsi nəzəre çarpır.

Bu dövrde ədəbi dilin lügət tərkibinin zənginləşmə istiqaməti dayısır, rus dilindən və rus dili vasitesilə başqa dillərdən sözləşmə meyilləri daha da çoxalır. Bu proses Böyük Vətən müharibəsi adlanan bir müharibənin başlanması ilə daha da qüvvətlənir. Hətta müharibə dövründə uzun illər boyu ədəbi dilde işladılarak kütləvişən ərab, fars sözləri əvəzində rus sözlərindən istifadə olunur. *Şura* – sovet, *fırqə* – partiya, *beynəlmiləl* – internasional, *inqilab* – revolyusiya, *mədəniyyət* – kultura, *manqə* – zveno, *maliyyə* – finans, *yoxlama* – spravka sözlərə əvəz olunaraq ədəbi dilin bütün janrlarında işlənilməye başlayır [10, 39].

Daha doğrusu, müharibəyə qədər müəyyən anlayışları ifadə üçün həm rus dilindən, həm də ərab, fars dilindən alınmış sözlərdən

istifadə olunurdusa, 1940-ci illərdən *şura*, *qoşma*, *cümhuriyyət*, *fırqə* və s. sözlerin işleklik dairası daları, *sovət*, *partiya*, *respublika*, *propagandist*, *agitator* kimi sözlər, onları əvəz edir. Lakin bu proses uzun ökmür: müharibədən sonrakı dövrde issa bu tip sözlerin taleyi həll olunur, vətəndaşlıq hüququnu qazanmış ərob, fars sözləri yenə də ədəbi dilde öz yerini tutur və geniş şəkildə işlədilməyə başlayır.

1940-ci illər üçün en xarakterik cəhət 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə hərbi-siyasi veziyəti eks etdirən anlaysıları bildirən sözlərin, terminlərin, birləşmələrin ədəbi dilde feallşamasıdır. Dilde mövcud olan, lakin müharibəyə qədər dar çərcivədə istifadə edilərək hərbi işlə, hərbi texnika, hərbi veziyetlə bağlı sözlər, terminlər, eləcə də müharibənin başlanması ilə yeni yaranan hərbi texnika, hərbi veziyətə əlaqədar söz və terminlər 1941-ci ildən ədəbi dilin bütün janrlarında işlədilməklə kütləvişir, xalq arasında yayılır, əhatə dairəsini genişləndirir. Xüsusilə mətbuat sehişlərində müxtəlif məzmunlu əmr və müraciətlərdə, müharibənin gedişinə dair məqalələrdə sovet və alman ordusunun tərkibi, hərbi vazifa, peşə və rütbə ilə əlaqədar anlaysıları, düşmənə nifrot hissini, döyüşçilərimizin qəhrəmanlığını, xalqın faşistlərə qarşı birgə mübarizəsinə və s. məsələləri ifadə edən yüzlərlə yeni sözə, birləşməyə rast golur. Bu sözlerin bir qismi hərbi veziyət, peşə, vazifa ilə əlaqədar ədəbi dilde mövcud idi, lakin məhdud dairədə işlədirildi. Müharibə dövründə onların işleklik dairəsi genişləndir. Bu qəbil sözlərindən bir neçəsinin işlənilmə tarixinə nezər salsaq: *qvardiya* sözü Azərbaycan ədəbi dilinə rus dilindən keçmişdir. Hələ quldarlıq dövründə işlədilən bu söz İranda, İtaliyada (XII əsr), Fransada (XV əsr), İngiltərə, İsveçrə, Prussiya (XVII əsr) və s. ölkələrdə ordunun en yaxşı silahlansılmış, təhsili, geyimi, eləcə də hərbi fealiyyəti ilə fərqlənən hissəsinə verilən ad kimi özünü göstərirdi. Rusiyada I Pyotr vaxtı (XVII əsr) yənə də ordunun en yaxşı hissəsinə verilən bu ad XVIII əsrde komandırular hazırlayan hərbi məktəbin adı kimi qeydə alırmışdır. 1812-ci il müharibəsindən sonra *qvardiya* çarızımı müdafiə edən qüvvəyə çevrilir... 1917-ci ildən en yaxşı ordu hissələri – *qvardiyaçılar* inqilabi mübarizə aparan xalq tərəfəsinə keçir və inqilabın qələbəsində mühüm rol oynayır. Bu illərdə *qırmızı qvardiya*, *qızıl qvardiya*, *inqilabi qvardiya*, eləcə də *əğqvardiyaçılar* ifadələrində özünü göstərirdi. Fealiyyət dairəsi getidikən dalaran bu söz bu müharibə illərində yenidən geniş miqyasda işlənilməyə başlayır.

Ali komandanlığın 1941-ci il 18 sentyabr tarixli 308 nömrəli əmriṇə görə avqust, sentyabr aylarında Smolensk döyüşlərində fərqlənən atıcı diviziyalarına "Qvardiya" adı verilir. 1942-ci ildə isə *qvardiya bayrağı*, *qvardiya nişanı* təsis olunur. *Qvardiya* adı, *qvardiya bayrağı*, *qvardiya nişanı* hərbi qüvvələrin en yaxşı döyüşən hissələrinə verilir [5, 152-153]. Müharibə dövründə ədəbi dilin bütün üslublarında bu sözlər tez-tez təsadüf olunur.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı 1934-cü ildə, Sovet İttifaqı Maryalı 1935-ci ildə təsis olunsa da, hər ikisinin fealiyyəti müharibə ilə əlaqədar genişlənir və ədəbi dilin bütün üslublarında işlənilməyə başlayır və s.

Müyyən qisim sözlər, xüsusən bilavasitə hərbi əməliyyatla, yeni hərbi texnika ilə, düşmənə nifret və s. ilə əlaqədar sözlər, ifadələr isə məhz konkret şəraitin, müharibə dövrünün məhsullarıdır. Müharibədə qəhrəmanlıq göstərən döyüşçülərin fealiyyətini qıymətləndirmək üçün onlara orden və medal təsis olunur. Məsələn, I və II derecəli "Vətən müharibəsi" medalı (1943), "Leninqradın müdafiəsi uğrunda" (1942), "Stalingradın müdafiəsi uğrunda", "Odessanın müdafiəsi uğrunda", "Sevastopolun müdafiəsi uğrunda" (1942), "Moskvanın müdafiəsi uğrunda", "Qafqazın müdafiəsi uğrunda" (1944) kimi medalların adları məhz müharibə ilə əlaqədar özünü ədəbi dilde göstərən faktlardandır [16, 100-126] və s. Bu sözlər, terminlər mənşəcə müxtəlif olduğu kimi, formaca, grammatik quruluşlarına görə de müxtəlidir. Hərbi işlə əlaqədar sözlərin öksəri rus dilindən alınmışdır. Lakin yeni sözyaradma prosesində Azərbaycan dilinə məxsus sözlər de faal iştirak edirdi. Xüsusilə sözyaradıcı vasitələrin, qaydaların hamisi, demək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilinə məxsusdur. Fikrimizi sübut etmək üçün nümunələrə müraciət edək:

1. Hərbi hissələrin adlarını ifadə edən sözlər və söz birləşmələri: *rota*, *komandanlıq*, *ştab*, *diviziya*, *bölmə*, *hissə*, *birləşmə*, *səhra poçtası*, *tank qoşunları*, *tank rotası*, *tank briqadası*, *tank bölməsi*, *rabitə qoşunları*, *texnikin qoşunlar*, *qvardiya sıvəri diviziyası*, *qvardiya tank briqadası*, *atıcı diviziya*, *hərbi hissə*, *qvardiya hissələri*, *qvardiya atıcı diviziysi*, *sovət kəşfiyyatçıları bölməsi*, *top batareyası*, *motorlu diviziya*, *kəşfiyyatçılar vəzvodu*, *pulemyot vəzvodu*, *propaganda vəzvodu*, *piyada vəzvodu*, *piyada diviziysi*, *piyada polku*, *aviasiya birləşməsi*, *sahil aviasiyası*, *mınaatan batareyası*, *partizan dəstələri*, *ehtiyat batalyonu*, *atıcı hissə*, *atıcı diviziya*, *hərbi sovet*.

hərbi tribunal, tankvuran top vəzvodu (diviziyyası, rotası...), *quru və hərbi dəniz qüvvələri, kaşfiyyatçı partizan dəstəsi, qvardiya topçu polku* və s.

2. Hərbi texnika və avadanlıqla əlaqədar sözlər və ifadələr: *qəlpə, güllə, pulemyot, avtomat, qumbara, mərmə bomba, mina, qranat, ağır tank, ağır top, zenit topu, tankvuran tüfəng, hərbi avadanlıq, sarğı ləvazimati, tankvuran patron, aviasiya bombası, napalm bombası, avtomat silah, injener avadanlığı, al pulemyotu, dəzgahlı pulemyot, zirehli maşın, bombardmançı aeroplani/təyyarə, qırıcı təyyara, reaktiv təyyara, döyüş sursatı, top gülləsi, hərbi geyim, rabitə avadanlığı, aviasiya bombası, təkərli pulemyot, dağ topu, sahra topu, hərb gəmisi, tankvuran top, kaşfiyyatçı aeroplani, orta bombardmançı aeroplani, ağır bombardmançı aeroplani, minaatan batareya, yandırıcı və ağır partlayıcı bomba, sahra zenit topu, zenit pulemyotu qurğusu* və s.

3. Əsgəri peşə, rütbə, vəzifə adlarını ifadə edən sözlər və söz birləşmələri: *tankçı, avtomatçı, kaşfiyyatçı, döyüşçü, zabit, saldat, rabitəçi, sərhədçi, dənizçi, zenitçi, minaatiçi, pulemyotçu, topçu, qırıcı, bombardmançı, komandir, yefreytor, serjant, kiçik serjant, baş serjant, leytenant, kiçik leytenant, baş leytenant, mayor, polkovnik, admiral, vitseadmiral, general, generalisimus, kontr-admiral, qırıcı, kiçik zabit, böyük zabit, general-polkovnik, sıravi döyüşçü, siyasi rəhbər, minaatan döyüşçülər, minaatanlar, tank ekipajı, qırıcı pilot, batalyon komissarı, diviziyya brigada komissarı* və s.

4. Bəlavasita hərbi əməliyyatları, mühərribənin gedisi ilə əlaqədar anlaysıları ifadə edən sözlər və söz birləşmələri: *bandaj, manevr, dok, ambrazura, zarba, aks-zarba, bombardman, qanimat, müdafiə mövqələri, ön cəbhə, arxa cəbhə, müqavimət mərkəzi, həcum mərkəzi, həcum dairəsi, həcum ucuşu, həcum əməliyyatı, hərbi obyekt, mühəsirə dairəsi/zonası, küçə vuruşması, hərbi asır, həlledici qalaba, həlledici zarba, hərbi yük, döyüş əməliyyatı, döyüş lageri, döyüş manevrləri, sünğü yarası* və s.

5. Hərbi təşkilatların, mühərribə ilə bağlı tədbirlərin adlarını bildirən sözlər və ifadələr: *Dövlət Müdafiə Komitəsi, Hərbi Sahra Məhkəməsi, Sovet İnförmasiya Bürosu, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, SSRİ Müdafiə Fondu, müdafiə malları, qvardiya bayraqı, çağırış və rəqəsi, cəbhəyə yardım, hərbi sıfariş, hərbi hazırlıq, hərbi tədbir, hər şey cəbhə üçün, cəbhə ilə arxanın six birlüyü* və s.

6. Sovet Ordusunun döyüşçülerinin mübarizəsinə ifade üçün işlədi-
lən ekspressiv mənali sözlər və terminlər: *igid qoşunlarımız, igid komandir, şanlı dənizçilər, mərdlik, qəhrəmanlıq, igidlik, şanlı müdafiəçilər, hücum coşqunluğu, misilsiz igidlik, misilsiz qəhrəmanlıq, misilsiz qalabə, cəhənsümül qalabə, tarixi qalabə, qəhrəmanlıqlı vuruş, patriotizm hissələri, sarsılmaz dostluq, ağır və qanlı müha-ribə, yeni il zərbəsi, Oktyabr zərbəsi, alovlu çağırış, qranit qaya, dəmər birlilik, məglubedilməz, Qızıl Ordı* və s.

7. Alman ordusu və onun fealiyyəti ilə bağlı sözlər və ifadələr: *hitlerçilər, qanlı hitlerizm, faşistlər, faşist quldurları, faşist əsgərləri, faşist ordusu, faşist ordenləri, ucdantutma qurət, german komandanlığı, faşist partiyası, qaraköynəklilər legionu, kütłvi qırğın, hitlerçi quldurlar, dəhşətli cinayət, cəza rotaları, esesçilər, general-ferdmarsal, "ss" briqadası, nemes tank diviziyyası, qanlı faşizm, faşizm taunu, faşist komandanlığı, hitler-faşisti komandanlığı, hitlerçi soyğunçular, faşist cəhənnəmi; faşist quldur dəstələri, qəhvəyi-tauň xəstəliyi, faşizm, loyğa Hitler və onun göbbelisləri, göbbelsciklər, faşist işğalçıları, ox dövlətləri, "ölü kəlləsi" diviziyyası, cəza dəstəsi, ikinci nemes dağ-eses diviziyyası* və s.

Göründüyü kimi, hərbi sahədə, xüsusiələ hərbi işin texnika, avadanlıq, rütbə, peşə və vəzifə ilə bağlı sahələrində rus dilindən alınan sözlər üstünlük təşkil edir. Bu, hərbi xidmətdə işin bir dildə – rus dilində aparılması ilə əlaqədardır. Bu proses sonrası illərdə də davam etdirilirdi: *atom bombası, hidrogen bombası, raket qoşunları, tankvuran mərməriqanadlı kiçik karetlər, operativ-taktiki və taktiki raket texnikası, strateji raketlər, ballistik raketlər, raketvuran raket, dəniz-raket texnikası* və s. Lakin bu o demək deyildir ki, bu sahələrin izahı zamanı Azərbaycan dilinin leksik tərkibindən istifadə olunmurdu. Bu sahələrin təsviri üçün rus dilindəki sözlərə yanaşı, Azərbaycan dilində mövcud sözlərdən da (*tüfəng, top, güllə, mərmə, hissə, bölmə, əsgər, taqım, siyasi rəhbər, kiçik (leytenant), baş (leytenant)*) və s. istifadə olundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühərribədən əvvəlki və sonrakı dövr-lərda olduğu kimi, mühərribə dövründə də rus dilindən və rus dilinə vəsitişlə başqa dillərdən alınan sözlər əsasən Azərbaycan dilinin qrammatik-leksik qanunları çərçivəsində işlədirilir. Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərin rus dilində alınmış sözlərə əla-
vəsiliyyətli yəzilərə yəni söz yaradılmışdır. Xüsusən -çı, -çi, -çu, -çü;

-lıq, -lik, -luq, -lük; -ıcı, -ici, -ucu, -üçü; -çılıq, -cilik, -çuluq, -çülük; -laş, -laş kimi şekilçilerin olavəsile yaranan yeni sözlər (avtomatçı, avtomatçılıq, avtomatlaşma, snayperçilik, komandanlıq, tankçılıq, tankçı, pulemyotçu və s.) adəbi dildə daha çoxdur. Həmçinin rus dili sözləri Azərbaycan dili söz və şəkilçilərinin iştirakı ilə tabelik və tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşən müxtəlif növü, iki və çoxsözlü birləşmələrin yaranmasında da fəal iştirak edir (motorlu tank, texniki qoşunlar, tankuran top, zenit top, tank qoşunları, atıcı diviziyyası, kəşfiyyatçı vəzvod, minaataan batareyasi, zenit pulemyotu qurğusu, qvardiya tankvuran topçu polku, qərb cəbhəsinin harbi soveti, hərbi-dəniz qüvvələrinin mina-torpedo polku və s. kimi).

1940-ci illərdə Azərbaycan adəbi dilinin əreb, fars, rus dillərindən götürülmüş lüzumsuz sözlərdən, tərkiblərdən təmizlənməsi kimi müsbət vəziyyətlə yanaşı, başqa istiqamətdə ayıntılar da vardı. Rus əlifbasına əsasən yaradılan yeni Azərbaycan əlifbasının tərtibi prosesində dilimizin fonetik təbiatına uyğun olmayan hərflərin (и, я, ю) qəbulu, eləcə da rus dilindən sözgötürmənin genişlənməsi rus dilinə şəkilçili sözlərin adəbi dili keçməsinə səbəb olmuşdu.

Əksər bir qismən sözlərde isə rus dilinə məxsus sözlər qəbul edilsə de, şəkilçilər əsasən hemin mənəni yaranan Azərbaycan dili sözdüzəldici şəkilçiləri ilə əvez olunmuşdur (*mpakmopucum – traktoru, колхозник – kolxozcu, электрификация – elektriklaşdırma, механизация – mechaniklaşdırma* və s.). Lakin hemin sözlər əsasən paralel işlədilmişdir; məsələn: *traktorist/traktoru, elektrizasiya//elektriklaşdırma, rekomendasiya, restavrasiya, solyarizasiya, tipizasiya, spesializasiya, spesifikasiya, spiritualizasiya, stabilizasiya, sterilizasiya, pigmentasiya//pigmentlənmək, pasportizasiya//pasportlaşdırma, propaqandaçı//propaqandist, radiotelefonist//radio-telefonçu, radiosifikasiya//radiolaşdırma, sovetizasiya//sovetsizləşmə, standartizasiya//standartlaşdırma, generalizasiya, demoralizasiya, depolyarizasiya, qazifikasiya//qazlaşdırma, kollektivizasiya//kollektivlaşdırma* və s. kimi söziərdə rus dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur.

Mühərribədən sonrakı illərdə bu paralelizm aradan qaldırılmış, hemin sözlərdəki şəkilçilər əsasən Azərbaycan dili sözdüzəldici şəkilçilərlə əvez edilmiş və hemin sözlər: *traktoru, elektriklaşdırma, sovetizləşmə, tipləşdirme, ixtisaslaşma, pasportlaşdırma, təbliğatçı, radiotelefonçu, radiolaşdırma, standartlaşdırma, generalallaşma*.

depolyarizasiya, qazlaşdırma, kollektivlaşdırma, kollektivçilik, doğalaşma, latınlaşdırma, polimerlaşma və s. şəklində sabitleşmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan adəbi dilində ister əreb, fars, isterse də rus dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri ancaq hemin dillərə məxsus sözlərle işlədilmiş, Azərbaycan dili sözlərinə əlavə olunmamışdır. Əksinə, her bir dövrdə başqa dillərdən alınmış sözlər ancaq Azərbaycan dili sözdüzəldici formalarını qəbul etməklə söz yaradıcılığında iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, ister bu illərdə, isterse de sonrakı illərdə başqa dillerin həm sözlərindən, həm də şəkilçilərindən, eləcə da əsil mənənə paralelizmərdən uzaqlaşma meyli qüvvətlenir. Məsələn, adəbi dilin bütün janrlarında – *baram, biar, bivaşa, bilmərrə, biplan, bigüman, bigünah* kimi **bi-** şəkilçili sözlərin, eləcə da *qeyri* ilə düzələn *qeyri-ixtiyari, qeyri-mümkin, qeyri-tabii, qeyri-qabil, qeyri-haqqı, qeyri-siuri, qeyri-əlmi* kimi tərkiblərin əksəri ya **-siz** şəkilçili sözlərle, ya başqa müstəqil sözlərlə, ya da Azərbaycan dili qanunlarına əsasən düzəldilmiş tərkiblərlə əvez olunur: *aramsız, arısız, vəfəsiz, qətiyyən, pilansız, gümənsiz, günahsız, mümkünsüz/mümkin olmayan, tabii olmayan, qabiliyyətsiz, haqqıqı/düz olmayan/yalan, səhv, şüursuz, əlmi olmayan* şəklində işlədirilir. Müxtəlif dillərdən alınmış sözlərin, eləcə də dialekt sözlərinin hesabına yaranmış paralelizmlər də inkişafın istiqamətinə və sözlərdən hansının daha münasibliyinə, dəha doğrusu, ümumxalq dənisiq dilinə keçməsinə görə vahidloşır, məsələn: *xolodenlik/buxxana, reformizm//islahatçılıq, versi//çağırım, sanə//il, mandat//etimadnamə, intixabçı//seçgicili//seçici, konkurs//müsbətiqə, tədiyə//əmanat, tədiyəçilər//əmanatçılar, surət//kopiya, nimşəbə//yarışməbə, kino//film//şəkil, sənəlik//illik, dövlət sandığı//əmanat cassası, müvərrix//tarixçi, münəqqid//tənqidçi, münəccim//astronom, müsəlləh//silahlı, nəzəri//teoretik, nəzəriyyə//teoriya, nəzəriyyəçi//teoretik, radiotelefonist//radiotelefonçu, mobilizasiya//safrəbərlik, şوتçik//saygac, probka//tuxac, evolyusiya//təkamül, student//talaba, hovur//vaxt, sovet//sura, revolyusiya//inqilab, kontrrevolyusiya//əksinqilab, partiya//firqa, ministr//nazir, ministerstva//nazirlik, məndil//yaylıq, köy//kənd, dilçi//lingvist, maxaric//çıxar, mədəxəl//giriş, dilsuz//şair, zəban//dil, zəmir//əvəzlik, dərdnək, dərdmənd//dərdli* və s. kimi alınma sözlərin, dialektizmlərin hesabına yaranan paralelizmlərdən birinin fəaliyyət dairesi genişlənir, dildə sabitloşır, o birilərinin isə işləklilik dairesi azalır və dildən

çixır. Beləliklə, cəsarətə demək olar ki, 1940-ci iller Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibi üçün sınaq illeri olmuşdur. Yəni bu illerdə Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin vəziyyəti sabitləşmiş, zənginləşmə mənəbəyi dəqiqləşmişdir.

1950-1960-cı illerde nezəri-əməli fealiyyətin daha da genişləndiriləcək, dilin leksik-grammatik qanunlarının, üslubi xüsusiyyətlərinin geniş tədqiqi və dəqiqləşdirilməsi sayesində lügət tərkibində sabitləşmə daha aydın müşahidə edilir. Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı, eləcə də alınma sözlərənən Azərbaycan dilinin söz-yaratma vasitələri ilə yeni sözlərin yaradılması, sözlərin mürekkebleşməyə doğru inkişafı hallarının çoxalması, sözlərin menacə dəyişilməsi, leksik-sintaktik birləşmələrlə yeni anlayışların ifadəsi, ixtisar sözlərin yaranma yollarının dəqiqləşmesi kimi vəsiyyətlər ədəbi dilin lügət tərkibinin zənginləşməsində feal iştirak edir.

Elm, mədəniyyət və s. sahələrin inkişafı ilə əlaqədar ədəbi dilin lügət tərkibinə yüzlərənən yeni söz və ifadə daxil olur. Ədəbi dilde istifadə olunan yeni sözlərin müəyyən bir hissəsi ümumxalq danışq dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdür. "Şübhəsiz, dialekt və şivələrden ədəbi dilə hər cür söz gətirmək olmaz. Ədəbi dilə gətirilən söz məhəlli xarakter daşıbmamalı, zaman getdikcə ümumxalq mali ola bilməlidir. Bu işdə qəzet esas, aparıcı rol oynayır; dialekt və şivələrden ədəbi dilə gətirilən bu və ya digər söz əsasən qəzet vəsaitləsi ədəbi dilin lügət tərkibinə, əsas lügət fonduna daxil olur və ümumxalq malına çevrilir. Vaxtile yalnız bir sıra dialekt və şivələrimizdə işlənən, məhdud dairədə məlumat olan herik şunu, dondurma şunu, fərəş herik, körpa herik, bitgili herik, baş herik və s. söz və terminlər ilk dəfə "Kommunist" qəzeti səhi-fələrində işlənmiş və "Kommunist" qəzeti tərəfindən ədəbi dilimizə gətirilmişdir" [12, 17].

Əlbəttə, ədəbi dilde olan milli leksik tərkibi ancaq kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar məhdudlaşdırıla bilər. İctimai-siyasi hayatın, elmin, istehsalatın bütün növləri ilə əlaqədar məsələlərin əşrində ümumxalq danışq dilindən istifadə edilir. Nümunə üçün aşağıdakı misalları nəzərdən keçirək: *Yağ-ekstrasiya sexində nəhəng ələk stradan çıxmışdır... pambığın zibildən ayıran çeşidləyici və ayırcı qurğular; təmizləyici sex; tozvari məhlul; örtülü transportyorlar; Kətanixracat Ümumiyyətli Birliyi; zavod kollektivinin fadakar əməyi* sayasında xirdalama, üyütmə, burma və kalsenasiya prosesləri artıq

ödənilmişdir...; yandırma və bərpəetmə blokunun sınaq-sazlama prosesindən əsas rejimə keçirilməsi ilə bağlıdır və s. ("Kommunist" qəzeti, 27 yanvar 1966-cı il). Tek bir zavodun (pambiqətməzli məzənə zavodunun) fealiyyətini eks etdiyən kiçik bir məqaledən gotirdiyimiz bu bir neçə misaldan aydın olur ki, Azərbaycan danışq dilindən alınan sözler və bu sözlər əsasında düzəlmüş yeni söz və birləşmələr ədəbi dilde yeni yaranan sözlərin əsas hissəsinə töşkil edir.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibində on müsbət hadisə mehz ümumxalq dilinə məxsus sözlərdən yeni söz yaradıcılığında istifadənin genişləndiriləcəkdir. İctimai-siyasi həyatın, elmin, təsərrüfatın, mədəniyyətin, məarifin bütün sahələri ilə əlaqədar yeni anlayışların ifadəsi zamanı ümumxalq dilindən sözler götürülərək ya nominativ, ya da başqa menada işlədilərək dəqiqliyi tələb edir. Bu halda danışq dilinə məxsus sözler terminləşir, xüsusi elmi səciyyə qazanır. Məsələn, adı məişətdə işlənən *nımça, süzgəc, yiya* (yeyə), *dib, sarğı, milçə, oymaq* və s. kimi sözlərdən texniki terminlər kimi istifadə olunur (*nımça* – kalonların içərisində olan bir hissənin adı, *yeyə* – dördüncü yeyə, *süzgəc* – ikiqollu süzgəc, *çoxkonturlu süzgəc* – toplu seleksiyanın ikiqollu süzgəci və s.). Bu gün ədəbi dilde bu cür sözlər lügət tərkibində minlərcədir və ədəbi dilin ehəti etdiyi bütün sahələrdə bu cür sözlərə tez-tez rast gelir. Böyük dövrdə ümumxalq dilindən götürülərək istifadə olunan sözlər ədəbi dilde özünü bilər və neçə şəkildə göstərir:

1. Söz ümumxalq danışq dilində olduğu kimi götürülüb, həm öz mənasında, həm də yaxın başqa mənalarda işlədir; məsələn: *tezliklər* (zolağı), *dayaq* (dayaq nöqtəsi), *yeyə, yan, pər, baca, ting, bəhra, sınaq, inisił, qaysaq, gőz* (böyüklükde gözler açılır), *silsila* (Mingoçevir su-elektrik stansiyaları silsiləsi), *daban* (hissələri formaya salan maşının bi hissəsi), *ocaq* (saqlamlıq ocağı), *keçid* və s.

2. Müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzələn düzəltmə söz şəklində; məsələn: *kökəlyici, kökləmə, çıxıntı, tutum, tutumlu, yatım, özlü, ağrışdırıcı, çökürdirici, qoruyucu, axım, sıyrırtma* (qu-yuda), *cökündü, atçı, ötürmə, qayışlı, dişli, boşaltma, toplayıcı, soyuducu, sürükə, sarğı buraxma, çevirgəc* (radioda), *ikiləşmək, gücləndirici, gücləndirmə, tezlik, seçicilik, sazlama, toplu, çıxım, yiğmə, bərkitmə, üzlük, çıxışlar, pərcimləmək, çəkim, qızdırıcı, yarış, sıfəriş, qurucu, imacılık, yaqlılıq, qatılışdırılmış, quraşdırma, tingliklər, qazmaçılardır* və s.

3. Ümumxalq danışq dilinə maxsus ister sade, isterse de düzəltmə sözlərlə müxtəlif mənşəli sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan mürekkeb sözlər şəklinde; məsələn: *dördtinli, birqat, caraya-nötürən, icimillimetri, irimolekullu, istiliktoratma, zəifkeçirici(lı), piskeçirici(lı), yarımkeçirici(lı), planaalma, boruarxası, quyudibi, azkeçiricili, quydibiyani, gücötürmə, quyağzı, yüksək mahsul-darlı, konturaxası, suvarma, yüksəkkeyfiyyatlı, alçaqkeyfiyyatlı, xəndəkqazan, benzindolduran, ikigünlük, mərmərdöşəyən, ikidiapa-zonlu, birdiapazonlu və s.*

4. Müxtəlif grammatik formalı azsözlü və coxsözlü söz birləşmələrinin hər iki komponenti kimi, ya da komponentlərindən biri kimi özünü göstərir, burada da ümumxalq danışq dilindən götürülən sözler həm sade, həm düzaltmə, həm de mürekkeb olur və birləşməni təşkil edən sözler mənşəcə müxtəlif dillərdən alınır; məsələn: *dördtinli yeya, kökləyici kondensator, kökləmə diskı, stator lövhələrinin çıxıntıları, yan novcuqları, birqat dəyişən tutumlu, istiliktoratma qabiliyyəti, zəifkeçiricili sıxış, piskeçiricili çöküntü, yarımkeçiricili lay, neftin yatom yerləri, planalma üsulu, boruarxası boşluq, özlü neft, birpillalı turbin, qoruyucu boru, quydibina axım, azkeçiricili laylar, quydibiyani zona, gücötürmə sistemi, atqı klapani, yönaldıcı par, suboşaltma borusu, sürükü yağıları, yüksəkkeyfiyyatlı benzin, alçaqkeyfiyyatlı benzin, xəndəkqazan traktor, benzindolduran maşın, ikigünlük tapşırıq, buraxma zolağı və s.* birləşmələr məhz Azərbaycan dilinə maxsus sözlərin iştirakı ilə düzəldilmişdir. Nümunelərdən deyidin olur ki, bu dövrde Azərbaycan dilinə maxsus sözlərin işleklik dairəsi, fəaliyyəti genişlənmış, nainki müxtəlif janrlarda, hətta elmi-texniki materiallarda belə əsas ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin mühüm bir hissəsini, eləcə də leksik tərkibini zənginləşmə mənbələrindən birini, qeyd etdiyimiz kimi, rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış sözlər, terminlər təşkil edir. Bu, müxtəlif xalqların dillerinin bir-birinə səmərələ tesiri şəraitində baş verir. Bu dövrdə bir tərəfdən, rus xalqı ilə canlı əlaqənin, yeni birgəyəşəyiş və iş şəraitində ənslıyyətin artması, bir tərəfdən, rus dilindən müxtəlif elmlərə aid əsərlərin, bədii ədəbiyyat nümunələrinin və siyasi, ictimai, iqtisadi xarakterli müxtəlif materialların tərcüməsi, digər tərəfdən isə rus dilindən termin – sözgötürmanın genişlənməsi nəticəsində ümumxalq danışq

dilinə, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilinə müəyyən miqdarda rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən sözlər-terminlər daxil olur. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilində rus dilindən alınmış sözlər, esasen XIX əsrdən özünü gösterir [3], M.F.Axundzadənin, Q.Zakirin əsərlərində, "Əkinçi", "Kəşkül" qəzətlərində rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış sözlər az deyildir.

Sovet dövründə rus sözlərinin mənə dairəsi genişlənir, ədəbi dilde onların miqdarı əvvəlki dövrle müqayisədilməz daracəda artır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, başqa məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələlərdə sovet dövrünün taşkil edən pillelər arasında hem kəmiyyət, hem keyfiyyət farqları vardır. Xüsusilə mühərabədən sonrakı illərdə rus dilindən istifadə daha da artmış, yersiz istifadə demək olar ki, aradan qaldırılmış, alınma sözlərin fonetik-orfoqrafik yazılış formalı daşıqlılaşdırılmışdır. Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinə rus dilinin təsiri bir neçə formada özünü göstərir:

1. Müəyyən anlayışların ifadəsi üçün müxtəlif məzmunlu sözlər alınaraq, fonetik cəhətdən həm olduğu kimi, həm də Azərbaycan dilinə uyğun istifadə olunur; məsələn: *kolxoz, sovxozi, kompaniya, kollektiv, pioner, komsomol, kartoçka, sovet, partiya, milis, milisioner, protokol, mandat, notarius, kommunizm, sosialist, sosializm, tiraj, armatur, beton, kompressor, kombayn, traktor, kultivator, eksavator, buldozer, aqreqat, avtomat, eskalator, blok, lift, energetika, energetik, katalizator, mexanizator, kultivasiya, magistrall, televizor, estrada, plenum, texnika, kooperativ, direktor, bürokrat, kadr, marka, avtomobil, ventilyasiya, texnika, mayak, raket, kosmos, kosmik və s.*

2. Rus dilinə maxsus sözlər və termin xarakterli birləşmələr leksik tərkibcə mənbə dildə olduğu kimi, formaca isə Azərbaycan dili qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə istifadə olunur; məsələn: *kosmik obyekti, kommunist partiyası, rayon komitəti, rayon soveti, radio sistemi, trubin seksi, radiotelemetrik sistem, energetika obyekti, orbit laboratoriyası, ballistik rakət, kosmik program, elektrik enerjisi, mexanizm seksi, texnoloji proses və s.*

3. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilində rus dilinin təsiri ilə özünü göstərən yeni keyfiyyətlərdən biri də müxtəlif tipli ixtisar sözlərin yaranması və işlədiləşməsidir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin əvvəlki dövrlərində ixtisar sözlər, demək olar ki, yox idi.

Ümumiyyətlə, ədəbi dilde mövcud olan ixtisar sözlər də leksik tərkibə daxil olan başqa sözlər kimi müəyyən tarixi inkişaf prosesi

keçirir. Belə ki, müyyəyen müddət dilde feal işlədilən sözlər-adlar əsasında yaradılmış ixtisarlar həmin sözlerin-adların işleklikdən düşməsi ilə başqa ixtisar sözlərlə əvəz olunur. Yeni, müxtəlif üslüllərlə yaranan, müxtəlif məzmunlu ixtisar sözler ifadə etdiyi idarə, təşkilat və s.-nin tekmiləşməsi, deqiqləşməsi, ixtisaslaşması və s. ilə əlaqədar leksik tərkibini dayıır, yeni adlara müvafiq yeni formada işlənilməye başlayır, köhnə ixtisar formaları ise işleklikdə qalır, leksik tərkibin tarixi sözlər fonduna keçir.

Azerbaycan ədəbi dilində ixtisar sözlərin bütün növlerinə rast gəlmək mümkündür; məsələn: *revkom*, *raykom*, *zavkom*, *fabzavkom*, *kombedlər*, *komyaçeyka*, *sovnarxoz*, *rayispolkom*, *Bakispolkom*, *Bakkooperzəq*, *Azaryolnaqılıyyat*, *Azarnasır*, *Azneft* və s.

Leksik tərkibin vahidləşməsi, ixtisar sözlərin yaranma ve yazılış qaydalarının dəqiqləşdirilməsi nəticəsində son illərdə ədəbi dilde daha sabit yazılışlı ixtisarlar özünü göstərir. Bunların ekseri izahatsız yazılısa da, başa düşülür ve istifadə olunur; məsələn: *kolxoz*, *sovxozi*, *komsomol*, *Azneft*, *Azneftiçizat*, *Azərqaz*, *Baksovet*, *Yunesko*, *Qumadasineft*, *Buzovnanefit*, *Uralmaş*, *Azariitifaq*, *raykom*, *partkom*, *zavkom*, *univermag*, *raysovet*, *SSRİ*, *AzSSR*, *XTNS* (Xalq Tesərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisi), *ÜLKƏ*, *Sov.İKP*, *AKP*, *MTS*, *ALKƏ*, *NATO*, *BMT*, *ABŞ*, *VDR*, *BƏR*, *SITA* və s. [1]. Ədəbi dildə özünü yeni göstərən ixtisar sözlər isə müyyəyen müddət bütöv forması ilə birləşdirilir, mənimsenildikdən sonra müstəqil işlədilməye başlayır: *MNK* (Mərkəzi Nəzarət Komitesi), *FKM* (Fehlə-Kəndli Müfettişliyi), *KP qərargahi* (komsomol projektoru) ve s.

Qeyd etdiyimiz kimi, ixtisarların yaranmasında rus dilinin təsiri olsa da, bu sözlər grammatik və orfoqrafik cəhətdən Azerbaycan dilinin qanunları əsasında idarə edilir. Nəinki ədəbi dildə, hətta danışq dilində de ixtisar sözlərin müxtəlif formalardan istifadə geniş şəkil almışdır. Bu işdə isə ədəbi dilin böyük rolü olmuşdur. Ədəbi dildə müntəzəm şəkildə bu tip sözlərdən istifadə onların qəvrənilməsinə, yayılmasına və kütłəviləşməsinə imkan yaratmışdır. *Kolxozi*, *sovxozi*, *partkom*, *SSRİ*, *Sov.İKP*, *BMT*, *NATO*, *İL-18*, *TU-104*, *ADU*, *API* və s. kimi onlarda ixtisar söz-ad əlavəsiz, izahatsız başa düşülür.

4. Sovet dövründə Azerbaycan ədəbi dili lügət tərkibini zənginləşdirən, demək olar ki, yeni bir söz forması yaranır. Bu tip söz-terminlər söz birleşmələrində fərqlənir. Söz birleşmələri təklikdə,

yəni mətndenkenar her hansı bir anlayışı ifadə edir, qrammatik cəhətdən müyyəyen qanunauyğunluğunda tabedir; söz birleşmələrində her iki tərəf birləşib bir məzmun ifadə edir, onlarda cümlənin müxtəlif üzvü olmaq qabiliyyəti vardır. Digər tərəfdən, söz birleşmələrinin tərəfləri arasında "ve" bağlayıcısı qoymaq mümkün deyil, onların tərəfləri arasına başqa sözlər daxil olsa da, vahid məna ifadə edir. Mürəkkəb-düzəltmə terminlərde isə hər iki eyni hüquqa malikdir, hər iki tərəf birləşdikdə bir məna ifadə etmir, bu və ya digər anlayışı müxtəlif cəhətdən olametləndirir, yəni cümlədə əsasən müyyəyen bir anlayışın təyin kimi çıxış edir. Bu tip sözlərin tərəfləri arasına "ve" bağlayıcısı əlavə edilsə, məzmunu xələf gölməz, lakin tərəflərin arasına başqa sözlər qoymaq mümkün deyildir və s.

Son dövrde ədəbi dil materiallarında tez-tez təsadüf olunan bele sözlər sovetləşmədən evvel Azerbaycan ədəbi dilində, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Sovet dövründə rus dilinin təsir dairəsinin genişlənməsi ilə ədəbi dilimizdə bu sözlərdən istifadə get-gərə artı. İki, bəzən da üç sözdən ibarət bu sözlər rus dilində olduğu kimi defisilə yazılırlar. Mürəkkəb düzəltmə sözlərin bir qismi, ham də az hissesi cümlədə adlar kimi çıxış edir. Bu halda tərəflərdən birincisi ikincinin, ya da ikinci birincinin məzmununu dəqiqləşdirmək və tamamlamaq vəzifəsini ifadə edir, məsələn: *general-leytenant*, *general-major*, *göl-dəniz*, *ağac-bağ*, *kilovat-saat*, *zavod-park*, *blok-korpus*, *təyyaracı-kosmonavt*, *həkim-kosmonavt*, *elmi işçi-kosmonavt*, *alim-tədqiqatçı*, *bağ-şəhər*, *bərpaçı-memar*, *bərpaçı-rəssam*, *məşə-park*, *sürücü-məxanik*, *tədarükü-satıcı*, *tərtibatçı-redaktor*, *agronom-brigadir*, *general-mühəndis*, *çilingər-alatçılar*, *konsert-baxış* və s.

Mürəkkəb düzəltmə sözlərin mühüm hissəsi isə, dediyimiz kimi, təklikdə işlənilmər, əsasən təyin etdiyi sözlə birlikdə bütöv bir anlayışı ifadə edir; məsələn: *ərazi-istehsalat* (əlametinə görə bölgü), *sənaye-istehsalat* (zonasi), *istilik-müdafıa* (qatı), *dəmir-beton* (konstruksiya), *yükverma-yükbaşlama* (aqreqatı), *sement-gips* (kombinatı), *kanalizasiya-tutma* (təsərrüfatı), *təsərrüfat-çirkəb* (kanalizasiyası), *komanda-gəmi* (kompleksi), *kimya-maşınqayırma* (sənayesi), *Yer-Ay-Yer* (kosmik xətti), *bəzək-tamamlama* (işləri), *nəzarət-ölçü* (binaları), *bölməli-açıq pilləkənli* (bina), *bölməli-qapalı* (bina), *bölməli-dəhlizli* (bina), *hamam-camaşırxana-məişət xidməti* (kombinatı), *maşın-traktor* (stansiyası), *maşın-ekskavator*

(stansiyası), boyaq-bazak (sexi), kamvol-mahud (firması), südçülük-tərəvəzçilik (sovxozu), tikinti-quraşdırma (qati), elektrobur-qazma (üsülü), maşın-traktor (aqrəqatları), ticarət-iqtisadi (nümayəndə), maddi-texnik (baza), mədəni-məişət (tikintisi), iqtisadi-inzibati (rayon), kolxoz-sovxo (istehsal idarələri), partiya-dövlət (nezəratı), pul-şey (lotteryası), cinayat-axtarış (bölməsi), tədris-təcrübə (sahəsi), əlaqlandırma-hesablama (mərkəzi), istilik-nüvə (mühərbiyi), dəmir-beton (isləri), təmir-məxanizm (zavodu) və s.

Nümunelerden keçmiş kimi, mürəkkəb düzəltmə sözlerin leksik tərkibi müxtəlidir. Yəni, onlar həm xalis Azərbaycan sözlərinin, həm vətəndaşlıq hüquq qazanmış ərəb, fars sözlərinin, həm də rus dilindən alınmış sözlərin yanışması ilə yaranır.

Ümumiyyətə, alımla sözlər, eləcə də rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş sözlər iki xarakterde olur:

Bir qrup sözlər daha çox üslubi xarakter daşıyır, çox az işlədirilir; hətta bəzən bir dəfə işlədilən sözlər də olur. Bunlar daha çox bədii ədəbiyyatda və mətbuatda özünü göstərir, dilin sözyaradıcı vasitələrinin ixtiyarına keçmir, yeni sözyaratma mənbəyinə çevriləndiyi üçün vətəndaşlıq hüquq qazanır; buna görə də dilin lügət tərkibinə daxil ola bilir, ona zenginləşdirir.

Diger qrup sözlər isə xalqın həyatına, iqtisadi-elmi fealiyyətinə daxil olmuş anlayışların ifadəsile bağlı alındığı üçün ədəbi dilin bütün üslublarında işlədirilir, vətəndaşlıq hüquq qazanaraq lügət tərkibinin feal üzvüne çevirilir, onu zenginləşdirir. Bu sözlərin işleklik qabiliyyəti, söz yaradıcılığında iştirakı Azərbaycan dilinin sözyaradıcı vasitələrinin ixtiyarına keçidindən sonra daha da genişlənir. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinə keçen sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti dildə ya söz kimi, ya da termin-birləşmələrin bir tərəfi kimi istifadə olunur. Bu sözlər məzunununa uyğun dilimizin bütün sözdüzelidici şəkilçilərini qəbul edir, mürəkkəb sözyaratmada və söz birləşmələrinin yaranmasında feal iştirak edir. Deməli, rus dilindən alınmış sözlərin əksarı dilimizdə yeni sözyaratmada iştirak etdiyi üçün vətəndaşlıq hüquq qazanır və zaman keçidkə xalq tərefindən menimsənilir.

5. Məlumdur ki, sovet dövründə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə işi əvvəlkə dövrlərə nisbətən müqayisədilməz dərəcədə genişlənmişdir. Tərcümə nəticəsində ədəbi dildə analogiya və ya kalka (hərfən tərcümə) yolu ilə yaranan onlarda yeni söz, birləşmə

özünü göstərir [13]. Bu sözlərdən, birləşmələrdən ədəbi dilde, xüsusən, mətbuat və elmi üslubda geniş istifadə edilir; məsələn: azad qurulus, planlı təsərrüfat, əmək şəraiti, daxili və xarici vəziyyət, beynalxalq vəziyyət, əmək şəraiti, özünüdürdar, özünümüdüfə, soyuq müharibə, həyət vəsiqəsi, çatmaq və ötmək, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, kommunist əməyi briqadası, hazırlıq saatı, yenilikçi, sınaq atası, zərbaçı əmək növbəsi, kitab həftəliyi, kitab aylığı, həmrəylik günü, marksizm bayrağı altında, dostluq gecəsi, təhlükəsizlik surası, kommunist fırqəsi özakları, sahiyyə aylığı, fırqəni möhkəmləndirmək ikiyiliyi, kommunist əməyi kollektivi, zərbaçı komsomol tiktikisi, kosmik aparatları endirmə sistemi, beşilliyyin startında, əməkdar elm, incasənat xadimi, yüksək mədəniyyət müəssisəsi, xalq rəssamı (yazıçısı, şairi) və s. kimə sözlər, birləşmələr həm daxili imkanlar hesabına, həm də alınma sözlərin iştirakı ilə yaradılır. Lakin bu halda da Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji-sintaktik qanunları çərçivəsində konara çıxarılmır.

Ölbatte, yuxarıda verdiyimiz nümunələr rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınaraq ədəbi dilde işlədilən sözlərin hamısı deyil, kiçik bir hissəsidir. Bu sözlərdən bir qismi sovetləşməyə qədər ədəbi dildə olsa da, öz geniş tətbiqini 1917-ci il inqilabından sonra tapmışdır. Rus dilindən alınmış demək olar ki, hər bir söz Azərbaycan dilinin qrammatik vasitələrinin köməyi ilə yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir, həm sadə, həm düzəltmə söz kimi, həm də mürəkkəb sözlərin, eləcə də leksik birləşmələrin əsas tərəflərindən biri kimi çıxış etməklə ədəbi dilimizin lügət tərkibinin zenginləşməsinə sebəb olur.

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitə dilimizin morfoloji-sintaktik qanunlarına əsaslanan söz yaradıcılığıdır. Sovetləşmənin bütün pillələrində Azərbaycan dilinə məxsus sözyaradıcı vasitələrdən istifadə yolu ilə yeni sözyaratma üstün olmuşdur. Ədəbi dildə özünü göstərən yeni sözlər aşağıdakı qrammatik vasitələrlə yaranmışdır:

I. Azərbaycan dili sözdüzdəliyi şəkilçilərinin müxtəlif mənşəli sözləri (Azərbaycan, vətəndaşlıq hüquq qazanan ərəb, fars və rus sözlərinə) əlavəsilə külli miqdarda yeni söz yaradılır. Sözdüzdəliyi şəkilçilərin əlavəsilə düzələn yeni sözlərdən içtimai-siyasi həyatın, elmin, maarif və mədəniyyətin, sənaye, kənd təsərrüfatı və s.-nın müxtəlif sahələrinin izahı zamanı istifadə olunur. Sovetləşmədən

əvvəl də ədəbi dilimizdə geniş şəkildə işlədilən -çı..., -lıq..., -laş..., -lı..., -ıcı..., -ma..., -mə... və s. kimi şəkilçilərin sözyaradma qabiliyyəti sovet dövründə daha da artmış ve məhsuldar olmuşdur. Azərbaycan dili sözdüzəldicili şəkilçilərinin məhsuldarlığını, rəngarəng manəli yeni sözlər yaratmaq qabiliyyətini göstərmək üçün onların iştirakı ilə düzələn sözləri başqa dillərə tərcümə kifayətdir; məsələn: -çı şəkilçili düzəltmə sözlər rus dilində -чик, -ист, -ник, -ант, -ница, -ка və s. şəkilçili sözlərlə verilir; ekscavatorçuk - eksavatorçu, ərmoniist - гармонист, programmist - программист, cəlinnik - хамторгачи, priyuzivni - ғағырчи, diploman - дипломант - diplomant, dzhunjinniya - друйнаңи, komsomolka - комсомолку, kombayner - комбайнер və s. Aydın olmaq üçün nümunələrə keçək:

a) -çı, -çı, -cu, -çü şəkilçilərinin əlavəsilə ədəbi dildə müxtəlif məzmunlu yeni sözlər yaranır. Bu yeni sözlərdən ədəbi dilin bütün üslublarında istifadə olunur; məsələn: zarbaçı, sarğıçı, eyməçi, darraqçı, presçi, staxanovçu, qaqqanovçu, miçurinci, ixituraçı, nazarətçi, yenilikçi, çugundurcu, çaltılıçı, icraçı, kaşfiyyatçı, ifaçı, idmançı, oyunçu, futbolçu, hücumçı, maşqçı, vaterpolçu, rekordçu, bokşçu, betonçu, buldozerçi, greyderçi, drijunaçı, eksavatorçu, krançı, inşaatçı, alaççı, qaynaqcı, qəlibçi, modelçi, kolxozoçi, komsomolçu, traktorçu, kombaynçı, raketçi, projektorçu, tənzimçi, məsləhətçi, təşəbbüsçü, manqabaşçı, tartibatçı, vadimontonçu, tennisçi, həndbolçu, voleybolçu, kimyaçı, qarğıdalıçı, ictimaiyyatçı, aparatçı, istehsalatçı, xoxkeyçi, bilərzikçi, şinçi, beşnövçü, sıfarişçi, lafetçi, bərpaçı, torpaçı və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, -çı, -çı, -cu, -çü şəkilçisinin iştirakı ilə yeni sözlər yarandığı kimi, ümumxalq danışq dilində hemin şəkilçinin iştirakı ilə düzələn və geniş istifadə olunan onlarla söz də ədəbi dile keçərək müxtəlif sahələrdə işlədirilir.

b) -laş, -laş şəkilçilərinin iştirakı ilə düzəldilmiş sözlərin başqa düzəltmə sözlərdən fərqlienən mühüm bir xüsusiyyəti vardır. Məlumduñ ki, -çı, -lıq, -ıcı şəkilçili sözlər əsasən bir şəkilçi artırmaqla digər bir yeni söz yaratmaq mümkündür (*qoyunçuluq, alicılıq* və s.). -laş, -laş şəkilçili sözlər isə çox az hallarda müstəqil şəkilde işlədirilir. Bu şəkilçi çox vaxt özündən əvvəl və sonra müəyyən şəkilçilərin əlavəsinə tələb edir. Məsələn, səmərə-laş söyü *səmərəlaşmək, səmərəlaşdırımk, səmərəlaşdırma, səmərəlaşdırılma, səmərəlaşdırıcı, səmərəlaşdırıcılık* kimi sözlərdə əlavə olunan

şəkilçilərin məzmunundan asılı olaraq yeni mənalar ifadə edir. Aşağıda sadalayacağımız -laş şəkilçili bütün sözler -dir, -ıl, -ici, -lıq, -ma, -mək şəkilçilərini eyni qaydada qəbul edə bilər; məsələn: *suralaşma, kooperativlaşma, elliklaşma, kollektivlaşma, kolxozalaşma, qulaqlaşma, ortabablaşma, ixtisaslaşma, elektriklaşma, sovetlaşma, səmərəlaşma, mexaniklaşma, rayonlaşma, sulaşma, butansızlaşma, polimerlaşma, kontaktlaşma, vulkanlaşma, mərkəzləşmə, ucuzaşma, tipiklaşma, normallaşma, planlaşma, universallaşma, layihəlaşma, komplekslaşma, kimyalaşma, mədəniləşmə, avtomatlaşma, kinolaşma, iriləşmə, komplektləşmə, bloklaşma, saflaşma, səmtlaşdırma, yaşıllaşdırma, bağlaşma, sabitlaşma, qalınlaşma, intensivlaşma, radiolaşma, raketlaşma* və s. kimi sözlərə yuxarıdakı şəkilçiləri də artırmaqla yaranan yeni sözlər ədəbi dildə bir-birindən asılı olmayaraq yaşayın və istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, -laş, -laş şəkilçili sözlərin bir çoxu ədəbi dildə, eləcə də danışq dilində mövcuddur. Lakin yeni anlayışların ifadəsi ilə əlaqədər işleklik dairəsi genişlənmiş, bir çoxu isə yeni mənada istifadə olunur (*burnu sulaşır - guyuların sulaşması, ucuzaşma, yaxşılaşma, cinslaşma* və s.). Diger qismi isə sovet dövründə yaranmış və yayılmışdır.

c) faaliyyət dairəsi genişlənən şəkilçilərdən biri də -ıcı, -ici, -ucu, -çü şəkilçisidir. Bu şəkilçinin əlavəsilə düzələn yeni sözlər dildə ham ad, ham də teyin edən söz kimi çıxış edir. Bu sözləri fərqləndirdən bir cəhət də onların mürəkkəb sözyaradma prosesində fəal iştirakıdır. -ıcı... şəkilçili sözlərin bir hissəsi çox vaxt təklikdə istifadə olunmur, lakin başqa sözlərə yanasaq mürəkkəb mənali sözlərin yaranmasına səbəb olur (*edici - мінізведеди, idaredici* və s.). Əksər sözlər isə müstəqil işleklik qabiliyyətinə malikdir; məsələn: sürücü, göstərici, səriyici, quraşdırıcı, yaradıcı, soyuducu, yuyucu, çökdürүү, qaldırıcı, bişirici, sayıcı - hesablayıcı, sorucu, xirdalashıcı, çeşidlizici, hamarlayıcı, cilalayıcı, ötürüci, cütləyici, nizamlayıcı, daşıyıcı, sıxıcı, ştamplayıcı, yarımkeçirici, yönəldici, piskeçirici(l), ażkeçirici(l), ağırlaşdırıcı, qoruyucu, kökləyici, gılqarışdırıcı, məhdudlaşdırıcı, gücləndirici, tənzimləyici, normallaşdırıcı, çökdürүү, yükleyici, ölçücü, barkidici, qoruyucu, düzləndirici, aridici, süründürүү, yiğici və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, -ıcı... şəkilçisi əsasən Azərbaycan və azərbaycancalaşmış ərəb, fars sözlərinə əlavə olunur.

ç) -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisinin əlavəsilə düzələn yeni sözler ədəbi dilde müxtəlif məzamlarda istifadə olunur. Bu şəkilçilər müxtəlif məşəli hem köl sözlərə, hem də düzəltmə sözlərə əlavə olunur; məsələn: *ustalıq, süründürülük, ixtiraçılıq, çəkisizlik, cuğundurculuq, çəltikçilik, heyvandırılıq, yenilik, yenilikçilik, paraşütçilik, rütbəliq, kvarṭılıq, ifaçılıq, birlincilik, öhdəçilik, nefstilik, quruculuq, prinsipiallıq, rəhbərlilik, səmərəllilik, üstünlük, təhlükəsizlik, təcavüzkarlıq, optimallıq, qalibçılık, imacılık, işçilik, evlik (panel), kosmonavılıq, biznesmenlik, özlülük, çəltikçilik, səmərələşdiricilik, gərginlik, mövsümüllük, çəkisizlik, gündəlik, yemçilik, yanlıq, kasicilik, davamlılıq, rentabellik, prezidentlik, boyakarlıq, sülhsevərlilik və s.*

d) sovet dövründə -ma, -mə sözdüzəldici şəkilçisinin məhsuldarlığı daha da artmışdır. Kök sözlər, düzəltmə sözlər, müxtəlif şəkilçili fellər bu şəkilçinin elavosu ilə düzələn müxtəlif məzmunlu sözlərdən ədəbi dilde geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, -laş, -laş şəkilçili sözlərin, demək olar ki, hamısına -ma, -mə şəkilçisini əlavə etməklə yeni sözler yaranır; məsələn: *quraşdırma, hesablamə, törəmə, ştamplama, tamamlama (işləri), gözlama, kökəltmə, tökmə (sexi), işləmə, sapalanma, yaxşılaşdırma, enmə, ölçmə, becərəmə, yiğmə, vulkanlaşma, təmizləmə (işləri), bağlama, qurutma (işləri), quraşdırma, aşırılma (yük artırılması işləri), qalınlaşdırma (sexi), qondarma (nasos), dondurma (sumu), qışlama, sürüşmə (mustası), qazma, alışdırma, ölütmə, hesablama, vurulma (neftin çönlərə vurulması), dəyişmə (stansiyaları), ölçmə, bağlatma, yaşıllaşdırma, hisləmə, vurma, qaldırma, boşaltma, səmtləmə, törətmə, siyirtmə, ötürmə (sistemi), buraxma (zolağı), sazlama, bərkitmə (mərhəlesi), dalma (nasosu) və s. kimi sözlər ədəbi dilde yeni anlayışların ifadəsi zamanı istifadə olunur. Məhz buna görə də öksəri ümumxalq danişq dilində mövcud olan bu sözlərin, hem də "sözlerin yeni manalar qazanması" bölməsində da tekrar etmek olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin öksəriyyəti esil dolğun mənasını mürekkeb sözlərde və sözbirləşmələri tərkibində bürüze verir.*

e) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi əsasən isimlərə əlavə olunmaqla müxtəlif məzmunlu yeni sözler yaradır; məsələn: *perspektivli, səmərəli, təminatlı (çox), kanallı, kompleksli, əzəmətli, güzəştli (sazısı), tipli, litraflı, seksiyalı, motorlu, kranlı, dişli (çarxi), rentabelli, şaroşkalı, modelli, tonnajlı, vitaminlı, diapazonlu, pilləli, konturlu, tilli, tutumlu,*

millimetri, molekullu, keçiricili, çalovlu, bölməli, oxlu, düyməli, panelli, rəngli, cizgili (şəkil), müddətli, bənli (avtomobil), bağlı (kağız bağlılarında... meyvo), davamlı, reproduksiyalı, müddətli (borc), çeşidli, ixtisasi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, -lı... şəkilçili bir çox sözler başqa sözlərlə yanaşdırılaraq yeni anlayışların ifadəsi üçün istifadə olunur. Məsələn, *yerli – coxyerli, üçyerli gəmi; ölçülü – kiçikölçülü, davamlı – odadavamlı; yüksüllü – ağırüyülli, tərafli – coxtərafli; milyonlu – çoxmilyonlu; düyməli – üçdüyməli və s. -li... şəkilçisi xüsusi isimlərlə daha çox işlənilir. Coğrafi anlayışları ifadə edən adlara əlavə olunmaqla mənsubluq mənası bildirən ümumi isimlərin yaranmasına sebəb olur. Bu qəbil sözlərə ədəbi dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində rast gəlmək mümkündür.*

a) -siz, -siz, -suz, -süz şəkilçilərinin əlavəsilə həm alınma, həm də Azərbaycan dili sözlərindən əsasən inkar məzmunlu sözler düzəlir; məsələn: *partiyasız, çəkisizlik, ölçüsüz (corab), plansız, sistemlisiz, kontaktsız, butansız (laşdırma), parafinsız (loşdırma), içkisiz, bardansız, ikiylliksiz, avtomatikasız və s.*

f) -acaq, -əcək, -ası, -əsi və -misi... şəkilçiləri vəsítəsilə yaranan sözlərə də ədəbi dilde tez-tez təsadüf edilir; məsələn: *görüşəcək (yer), dayanacaq, duracaq, görüləcək, yanacaq, yiğiləsi (sahə), elektrikləşdiriləsi (obyekt), avtomatlaşdırıləsi (hisə), yaşıllaşdırıləsi (sahə), pardaxlanmış (məbel), qoşalaşdırılmış (titrədici ələkələr), elektrikləşdirilmiş (sədə), mexaniklaşmış (kolxoz) və s.*

g) -ış, -ış, -uş, -üş şəkilçili düzəltmə sözler; məsələn: *qaçış, bildiriş, axtarış, görüş, baxış, açılış, ödəniş, satış (qiyməti), gedış (işlərin gedisi), onuncu gedidə təslim oldu (çixış), yarpaq şəklində olan iki çıxış (transformatorların çıxışları), buraxılış (vərəqəsi) və s.*

ğ) -inti, -inti, -untu, -üntü şəkilçili sözlər; məsələn: *tapıntı, ərinti, qazıntı, tikinti, töküntü, tullanlı, çıxıntı, styrıntı (...Sin tərəfin irəli sürdüyü iddiyanı sübuta yetirmək üçün yalandan sıyrıntılar yaratmağa çalışmışdır).*

h) -an, -ən şəkilçili düzəltmə sözler; məsələn: *şuralaşan, ellik-laşan, sovetlaşan, sənəyeləşən, yetişdirən, kəsən, vuran, işlənən, boşaldan, saxlanılan, bağlıyan, tutan, qazan, darayan, quraşdırın, qarışdırın, əridən, ixtisaslaşan, avtomatlaşdırılan, mexaniklaşan, döşəyən, doldurulan, açılan, səndürən və s.*

x) yeni anlayışların ifadisi üçün hazırda az məhsuldar olan şəkilçilərdən də istifadə genişlənmişdir. Ədəbi dildə *keç-id*, *yığ-im*, *dor-im*, *bıç-im*, *yat-im* (neftin yatom yerləri), *tut-um*, *cix-im*, *art-im*; *ardı-cıl*, *qabaq-cıl*, *ön-cül*, *seleksiya-çı*, *sürt-kü* (yağları), *it-gi*, *hör-gü*, *qur-ğu*, *sar-ğı*, *qaz-ğı* (ışı) və s. kimi sözlərə tez-tez təsdiq edilir.

Bəsləklə, verilən nümunələrdən aydın olur ki, XX əsrin əvvələrində, sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı ilə yeni sözyaratama prosesi qüvvətlenmişdir.

II. Sovet dövründə ədəbi dilin lüğət tərkibinin müüm bir hissəsinə mürəkkəb sözlər və leksik birləşmələr təşkil edir. Dilin öz daxili imkanları hesabına, eləcə də alınma sözlərin iştirakı ilə düzənlən mürəkkəb sözlərə sovet dövrü ədəbi dilinin bütün üslublarında rast gəlinir. Mürəkkəb sözlərdən elmi üslubda və mətbuatda daha çox istifadə olunur. Mürəkkəb sözlər, xüsusən son illerde ədəbi dilin lüğət tərkibini bütün sahələr üzrə zənginləşdirən ən məhsuldar sözyaradıcı vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Ədəbi dildə tez-tez təsadüf edilən mürəkkəb sözlər monaca müxtəlif olduqları kimi (bu sözlərin əksəri müxtəlif sahələrə aid terminlərdir), formaca, birləşmə qaydalarına görə, tərafərinin nitq hissələrinə mənşubiyətinə və onları təşkil edən sözlərin mənşəyinə görə də müxtəlifdir, rəngarəngdir. Məsələn, aşağıdakı bölmələrə nezər salaq:

a) birinci tərefi *yarım* sözü, ikinci tərefi müxtəlif məzmunlu isim və sıfatlara mənsub sözlərlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər; məsələn: *yarımgrup*, *yarımmüdafıə*, *yarımatvomat*, *yarımtansiya*, *yarımfinal*, *yarımkürə*, *yarımyüngül*, *yarımrərif*, *yarımkiloluq*, *yarımkiskoz*, *yarımboru*, *yarımkərici*, *yarımıagli*, *yarımfabrikat* və s.;

b) birinci tərefi müxtəlif məzmunlu və mənşəli isimlərlə, ikinci tərefi *arası* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb sözlər; məsələn: *kandarası*, *cərgələrarası*, *məktəblərarası*, *zonalərarası*, *idarələrarası*, *təmirərası*, *planetlərarası*, *respublikalararası*, *qalaktikalararası*, *şahərlərarası*, *dərsərası*, *qıtələrarası*, *mədənlərarası* və s.;

c) ikinci tərefi təsirlik hal şəkilçilə *qabaq*, *alt*, *üst* və *ətraf* sözlərinin adlıq halında olan isimlərlə birləşməsi yolu ilə düzənlən mürəkkəb sözlər; məsələn: *plenumqabağı*, *qurultayqabağı*, *seçki-qabağı*, *sualtı*, *yeraltı*, *şumaltı*, *çarçivəaltı* (lək), *göyərtəüstü*, *yerüstü*, *yerətrafi*, *Moskvatrafi* (vuruş) və s.;

ç) birinci tərefi müxtəlif hallarda olan adlardan, ikinci tərefi -ma, -mə şəkilçili düzəltmə sözlərdən ibarət mürəkkəb sözler; məsələn: *pambiqəmizləmə*, *pambiqədəsimə*, *siləbsədirmə*, *ışaravurma* (işçiləri), *benzinayırmə*, *neftvurma*, *neftayırmə*, *rəqsetmə*, *üzdiyir-lama*, *sortsunama*, *çuquntökəmə*, *yolçakma*, *cihadzqayırmə*, *qanköçürmə*, *evtikmə*, *poladəritmə*, *idarəetmə*, *metaləritmə*, *bosdayanma*, *dövretmə*, *yükdaşma*, *düzqalxmə*, *poçtdaşma*, *protezdüzəltmə*, *poladıtkmə*, *lülfəqazma* (üssulu), *dəzgahqayırmə*, *sortsunama*, *yükvurma*, *yükbosaltma*, *çicəkbəcərmə*, *yerənəmma*, *neftçi-xarma*, *maşınqayırmə*, *vişkaqurasdırma*, *naxışvurma*, *avarçəkmə*, *astrosəmlər*, *təminətma*, *voladışma*, *balıqhisəlmə*, *suvurma*, *qeyd-alma*, *satınalma*, *təshvilverma*, *yükqaldırma*, *tanzimətma*, *hesabat-verma*, *hidrotəmizləmə*, *istiliktorətmə* (qabiliyyəti), *gütötürmə* (sistemi), *mərkəzdənqəçmə*, *balıq yetişdirmə* və s.;

d) birinci tərefi adlıq halında olan sayıların -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçili düzəltmə sözlərinə birləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər; məsələn: *birillik*, *üççildik*, *ongünlük*, *biraylıq*, *beşilik*, *yeddi-illik*, *ikihaftalıq*, *çoxmənlik*, *çoxçılık*, *ikiaylıq*, *iýirmiüllik* və s.;

e) birinci tərefi adlıq halında olan müxtəlif nitq hissələrinə -an, -ən şəkilçili düzəltmə sözlərinin birləşməsi yolu ilə düzənlən mürəkkəb sözlər; məsələn: *neftçəkən*, *qazverən*, *şəkilgöstərən* (maqniton), *kələbəşaldan*, *gəmiqayıran*, *daşkəsən*, *daşdoğrayan*, *qaykabağlayan*, *tezetişən*, *metalkəsan*, *paltaryuyan*, *asfaldışşayən*, *yolçakən*, *torpaqqazan*, *zəhmətsevən*, *qartəmizləyən*, *tozsoran*, *betonəşayən*, *səvərətləçən*, *panelqurasdırın*, *azadlıqsevən*, *yağışyağdırın*, *dəzgah-sazlayan*, *yanğınsöndürən*, *qızılıkasan*, *balıqyetişdirən*, *balıqhisəlyən*, *təyyarəvuran*, *çoxıslanın*, *kələbəşaldan*, *paltarsaxlanılan*, *suvuran*, *pambiqədarayan*, *gilqarışdırın*, *səsucaldan* (alət), *cərəyangötürən*, *benzindolduran*, *marmərdöşəyən*, *metrotikan*, *evquraşdırın* və s.;

ə) adlıq halında olan müxtəlif məzmunlu sözlərə -ici, -ici, -ucu, -üçü şəkilçili sözlərin birləşməsi ilə düzənlən mürəkkəb sözlər; məsələn: *xilasedici*, *tasiredici*, *əvəzedici*, *istiqamətverici*, *həlledici*, *qanunverici*, *avtoqaldırıcı*, *idarəedici*, *gilqarışdırıcı*, *borudaşıcı*, *sublüdüşürücü*, *istilikçərıcı*, *yarımkeçirici*, *pambiqəyirici*, *zəifkeçirici*, *piskeçirici*, *azkeçirici*, *səstənzimləyici*, *tashihedici* və s.;

f) birinci tərefi isim, sıfat və saylara məxsus sözlərə -li, -li, -lu, -lü şəkilçili sözlərin birləşməsile düzənlən mürəkkəb sözlər; məsələn: *uzunmüddətli*, *beşyerli*, *çoxmərtəbəli*, *səkkizmərtəbəli*, *çox-*

taraklı, ikimükküllü, qoşaünvanlı, çoxkanallı, çoxrotorlu, çoxyerli, üçyerli, nöqtəşəkilli, üçlenli, çoxnövüllü, qısamüddətli, qısalışlı, ağıryüküllü, odadavamlı, azlıträjlı, ikipilləlli, çoxpilləlli, çoxçalovlu, dördbölməli, uçseksiyalı, kiçikölçülü, ikiidapazonlu, birdiapazonlu, zəifkeçiricili, yarımkıçırıcılı, piskeçiricili, akeçiricili, ortamənzilli (raket), iki-məftili (gərginlik sistemi), çoxmaliyyatlı (dəzgah), üçşaroşkali, uzzunmüddətli, dördxolu (vaqon), çoxmilyonlu, ikisəviyyiyalı (yaşayış binası), iripanelli, üçbölməli (bina), ağıryüküllü (qatar) və s.

g) çıxışlıq hal şəkilçili sözlərə sade və -ma, -mə şəkilçili düzəltmə sözlərin birleşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər; məsələn: *statdankənar, sinifdankənar, məktəbdankənar, ucdantutma, yenidənqurma, oyundankənar* və s.

Öləttə, yuxarıdakı bölmələr üzrə verilən nümunələr ədəbi dildə mövcud olan və yeni yaranan mürəkkəb sözlərin hamısını ehata etmir. Bunlardan eləvə, müxtəlif mezmurlu və müxtəlif quruluşlu mürəkkəb söz formalıları çıxdır. Məsələn, yuxarıdakı bölmələrə daxil olmayan *birgəyəşayış, tərifşayıq, özfəaliyat, özünüdürə, özü-naxidət, adambası, subasımı, quyuagzı, kontrarxası, boruxarası, quyudibiyani, quyudibiyani, beşnövü, çoxnövü, sülhsevər, zəhmətsevər, amaksəvar, garyıştalınmaz, taxıratalınmaz, arzuedilməz* (şəxs elan edilmişdir) kimi sözlər də qruplaşdırılsıla, mürəkkəb sözlərin lügət tərkibinin zənginləşməsindəki mövqeyini tam müeyyənləşdirməyə imkan verir.

III. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin zənginləşməsinə təmin edən amillerdən biri də istər Azərbaycan sözlərinin, istərsə de alınma sözlərin öz mənalarını genişləndirməsi və ya yeni mənalarda işlənilməsidir. Bu halda söz köhnə – nominativ mənasını saxlamaqla yanaşı, yeni mənalarda da işlənilir. Bu tip sözler müxtəlif xarakterli olur:

a) Bir qrup söz öz əvvəlki nominativ mənasından uzaqlaşır, müyyən hadisələrlə əlaqədar ya mənaca genişlənir, ya da daha məhdud dairədə işlənərək mənaca daralır. Bu qrup sözlər öz yeni mənalarını əsasən başqa sözlərlə birləşərək aşkar çıxarır. Ona görə də həmin sözlərin mənasındaki dəyişikliyi daxil olduğu birləşmə ilə əlaqədar təyin etmek olur. Məsələn, dilimizdə həftənin bir gününü ifadə edən *gün* sözü ədəbi dildə ən çox rast gəldiyimiz sözlərdəndir. *Həkimlər günü, balıqçular günü, milis günü, donanmaçı günü, aviasiya günü, bayram günü, həmrəylilik günü, uşaqları*

və anaları mühafizə günü, şaxtaçular günü, neftçilər günü, sahiyyə işçiləri günü və s. Kimi gün sözünün iştirakı ilə düzəلن birləşmələrdə gün sözünün mənəsi öz nominativ mənasına uyğun gelir, lakin fealiyyəti, işleklliyi artaraq həm de ictimai məna kəsb edir. Ədəbi dildə bu cür sözlər çıxdır; məsələn: *dost, qardaş, yoldaş, mübarizə, əmək, zəhmət, birlilik, həftəlik aylığı, baş, iş, məsələ, əməkdar, namus, eşq, məhabbat* və s.

b) Digər qrup sözlər isə fonetik tərkibini saxlamasına baxma yaraq, nominativ mənasından, demək olar ki, uzaqlaşır köhnə mənənin birleşə bilməyəcəyi başqa sözlərlə əlaqəyə girir, yeni mənəda söz yaradılığında iştirak edir. Bu qəbil sözlər həm Azərbaycan dilinə məxsusdur, həm de alınma sözlərdir. Xüsusi olur dilindən alınmış bir sıra sözlər rus dilindəki mənə variantları ilə birlikdə götürülür və işlədir. Ümumiyyətlə, ümumxalq dilindən götürürlərək yeni anlayışlara müvafiq terminləşdirilən sözlərin eksərini bu bölmədə də təkrar etmək olar. Çünkü həmin sözlər ədəbi dildə həm öz nominativ mənasında, həm de yeni mənəda bir-birindən asılı olmayaq fealiyyət göstərir, yeni söz və birləşmələrin yaranmasında iştirak edir; məsələn: *kəsfiyat, kəsfiyatçı* (hərbi idsa, istehsalatda, neft sənayesində), *ordu* (hərbi ad, sürücü mexaniklər ordusı), *alçaq, yüksək* (keyfiyyət bildirən söz, alçaq və yüksək gərginlik), *məclis* (qonaqlıq, yığıncaq, toplanış), *həmrəylilik məclisi, komsomolun ali məclisi, xalqların dostluğu və sülh məclisi, həkim* (məhkəmədə, idmanda), *hissə* (hərbi hissə, maşının hissəsi, bir qrup, adamların bir hissəsi), *estafet* (idmanda, əmək estafeti, mübarizə estafeti, hünər estafeti...), *marşrut* (qatar marşrutu, sülh marşrutu), *adlısanlı, mayak* (dəniz yolgöstəricisi, briqadınan, fabrikin... mayakları), *coğrafiya* (elm, elmi əlaqələrin coğrafiyası genişlənmər), *xətt* (cizgi, xətt çəkmək, pioner xətti, inkişaf xətti, elektrik xətti, barışq xətti, mübarizə xətti...), *görüş* (siyasi görüş, hökumət başçılarının görüşü, idmançıların görüşü, yarış, final görüşü...), *çıxış* (nümayiş, binanın çıxış nöqtəsi, nitq, konserт, idmançıların çıxışı...), *göstərici* (ad, əmək göstəricisi, cihazların göstəricisi...) və s.

Öləttə, Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibinin XX. əsrin birinci yarısındaki vəziyyəti ilə bağlı bütün məsələləri genişliyi ilə vermək mümkün deyildir. Lakin yuxarıda toxunulan məsələlər və gətirilən nümunələr göstərir ki, bu dövrdə ədəbi dilin zənginləşmə mənbəyi dəqiqləşir, doğma Azərbaycan dili əsas sözgötürmə mənbə-

yinə çevirilir. Sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı sözlerin mürekkeblaşması yolu ilə yaranan yeni sözler, söz birləşmələri adəbi dilin lüğət tərkibində fəal üzvlərə çevirilərək ictimai-siyasi, mədəni həyatın, elmin bütün sahələrində istifadə olunur, geniş oxucu kütütləri tərəfindən mənimsinərilir.

Ədəbiyyat

1. B.Abdullayev. Azərbaycan dilinin qısa ixtisalar lüğəti. Bakı, 1968.
2. B a x: Ə.Dəmirdizadə. Dilin lüğət tərkibi haqqında Stalin tilimi. "Azərbaycan məktəbi", Bakı, 1952, №2; R.K.Kazimova. Sovet dövründə Azərbaycan adəbi dilinin inkişafı. "İnqilab və mədəniyyət", Bakı, 1952, №6; R.Rüstəmov. Rus dili. "Azərbaycan", Bakı, 1953, №7; N.Məmmədov. Sosialist millətlər dillərinin inkişafı haqqında I.V.Stalin tilimi. "Azərbaycan", 1953, №7; İ.Hacıyev. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində deyişikliklər haqqında. "Azərbaycan məktəbi", Bakı, 1953, №1; A.Aslanov. Sovet dövründə Azərbaycan adəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi (dissertasiya). Bakı, 1954 (elyazmasa hüququnda); M.Ş.Shirov. K. Voprosu razvitiya Azerbaydzhan'skogo literaturnogo jazyka v sovetskij period, 10 let AH Azerb. SSSR. Bakı, 1957; A.Mehərrəmov. Sovet dövründə Azərbaycan adəbi dilinin lüğət tərkibində olan dayışıklıklar. Azərbaycan adəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1961; R.D.Isfariflova. Obogashchenie v sovetskiy period slovarnogo sostava Azerbaydzhan'skogo jazyka za chet' vnutrennih resursov i otражenie ego slovazah. Avtoreférat kand. diss.-ni. Bakı, 1971 və s.
3. B a x: R.Rüstəmov. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili lüğət tərkibinin rus dilinin təsiri ilə zənginləşməsi. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İstututunun Əsərləri, VI cild, Bakı, 1954; A.Aslanov. Sovet dövründə Azərb. adəbi dilinin lüğət tərkibində başlıca deyişikliklər və s.
4. B a x: Ə.Cəfer. Müasir Azərbaycan dili öncəkləri. Bakı, 1940, səh.75-78; M.Ibrahimov. Dilimizin inkişaf yolları haqqında. Azərb. SSR EA "Xəbərləri", Bakı, 1944; A.Mehərrəmov. Azərbaycan adəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1961 və s.
5. Большая советская энциклопедия. Третье изд-е, М., 1954, т.6.
6. Узенр бек Гаджибеков. Русско-татарский, татарско-русский словарь. Баку, 1907.
7. K.H.Ismayılova. Azərbaycan bolşevik mətbuatında rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan sözler (1900-1920). Dilçilik məcməesi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İstututunun Əsərləri, XVI cild, Bakı, 1963.
8. "Kommunist", 22 mart 1946-cı il.
9. V.Xuluflu. İmla lügəti, Bakı, 1929. (Lüğət Azərbaycan imla konfransı qaralarla ilə uyğunlaşdırılmış və Dövlət Elmi Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir.)
10. A.Mehərrəmov. Sovet dövründə Azərbaycan adəbi dilinin lüğət tərkibində olan deyişikliklər. Azərbaycan adəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1961.
11. Nümuneler mətbuatın 1920-1925-ci il nömrələrindən götürülmüşdür.
12. R.Rüstəmov. Azərbaycan adəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi - "Kommunist" in rolü. "Kommunist" (məcmə), 20 noyabr 1955-ci il.
13. R.Rüstəmov. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili lüğət tərkibinin rus dilinin təsiri ilə zənginləşməsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İstututunun Əsərləri, VI cild, Bakı, 1954.
14. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının tarixi. Bakı, 1960.
15. Učebnoye posobie po nachal'nyaya podgotovke. M., 1973.
16. M.Cahangirov. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan adəbi ədəbiyyatının dil və stil uğrunda gedən mübarizəyə dair. Azərb. SSR EA "Xəbərləri" (ictimai elmlər seriyası), Bakı, 1955, №3.
17. Ə.Sıxlinski. Dölgüs sözlük (tolimname və nizamnamələri və elmi harbi kitablari çevirmək üçün yardımçı). Bakı, 1926.
18. D.N.İşməlev. O nekotoryx tezendenix razvitiya sovremennoj russkoj leksiki. Razvitiye leksiki sovremennoj russkoj jazyka. M., 1965.

Ədəbi dilin üslubları haqqında

Azərbaycan adəbi dilinin inkişafı, onun normasının kamilləşməsi və cilalanması üçün ana dilinin tədrisi, məktəbəşüllər üçün qəzet və məcmümlərin çapı çox lazım idi.

Qeyd edək ki, dövrün mədəni nailiyyətlərindən biri de mətbuatın yaranması və onun milli adəbi dilin təraqqisinə güclü təkandır. Ana dili, milli adəbi dil uğrunda mübarizənin en vacib tribunası mətbuatdır.

Mətbuat, xüsusilə gündəlik mətbuat – qəzet öz üslubuna görə adəbi dilin başqa növürlərindən fərqlənir. Qəzətdə her cür material – elmi, ictimai-siyasi, qarar və elanlar daxili və xarici vəziyyətlə bağlı xəbərlər, müxtalif bədii ədəbiyyat nümunələri və s. dərc olunur.

Qəzətdə hamim sahələrə dair üslubi formalar, sözlər, terminlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər öz eksesini tapır. Mətbuat dili dedikdə, adəbi dilin başqa üslublarına məxsus bəzi coğħətlər və mətbuatın məqsədindən və kütləviyyiyyindən doğan dil xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur.

XX əsrin əvvəllerindən başlayaraq genişlənməkdə olan mətbuatla bağlı publisist üslub formaları və inkişaf edir. XIX əsrin ortalarına qədər dilin inkişaf xottinin izlenməsi bədii ədəbiyyat üzrə aparılır. XIX əsrin sonlarında bədii dilin müxtəlif qollarının yaranması, xüsusilə mətbuatın meydana gələsi veziyəti dəyişir. XX əsrin əvvəllerində isə Azərbaycanda mətbuat süretlə artır, əslubi rəngarəngliyi və ehəte dairəsinə görə ədəbi dilin başqa əslubları arasında yer tutur.

Mətbuat ədəbi dilin inkişafında, leksik tərkibin zənginleşməsində, qrammatik vasitələrin sabitləşib normalaşmasında yeni sözlərin, söz birləşmələrinin geniş yayılmasında aparıcı mövqə alır.

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında yaranan mətbuat Azərbaycan ziyyətləri üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Yəni bütün sahələr üzrə Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişaf etdirmək, xalqı savadlandırmaq üçün tədbirlər görülür.

Qabaqcıl Azərbaycan ziyyətləri müxtəlif yollarla ana dilində yaranan publisist əslublu inkişaf etdirirdilər.

1905-ci ilə qədər Azərbaycan dilində mətbuat çox az idi. 1906-ci il dekabrın 26-dan "Təkamül" qəzetiñin səhifələrində siyasi məqəllələr çap edildi. 1907-ci il martın 16-da "Yoldaş" adlı qəzet nəşrə başlayır.

Daha sonra "Təzə həyat", "İqbəl", "Azərbaycan", "İttifaq", "Yeni iqbəl", "Şəlalə", "Füyuzat", "Açıq söz" kimi qəzet və jurnalların çapı mətbuat əslubunun genişlənməsindən xəber verir.

Qabaqcıl Azərbaycan ziyyətləri mətbuatda öz fikirlerini aydın, sədo bir şəkilde, canlı xalq dilində, atalar sözü və məsəlləri vəsitiylə, günün tələblərinə uyğun sözlərlə, terminlərlə xalqa təqdim edirdilər.

Ana dil ifadəsinə özüne şuar seçmiş "Molla Nəsreddin" jurnalının dil sahəsindəki siyaseti və onun dili haqqında bir sıra elmi əsərlər yazılmışdır. XX əsrin əvvəllerində naşr olunan bir çox satirik jurnallar da ədəbi dili danışq dili hesabına zənginləşdirməyə çalışır, yad meyilli yazıları tenqid edirdilər. Siyasi cəhətdən tərəddüd edən bir qrup ziyyəti lüzumsuz ərəb, fars, türk sözlərinin, qrammatik vasitələrin yayılmasına çalışırdılar.

Satirik demokratik mətbuat xalqa həmisi həqiqəti deyib, burjua mətbuatını ifşa etdi. 1904-cü ildə nəşrə başlayıb senzura tərəfindən tez də bağlanan "Hümmət" qəzeti 1917-ci ildə yenidən nəşrə başlayır.

XX əsrin əvvəllerində müxtəlif məsəlekli 50-dən çox adda qəzet, jurnal nəşr edildi. "Şərqi-Rus" (1903-1904), "Dəvət-Qoç" (1906), "Yoldaş" (1907), "Hümmət" (1904-1917, 1918), "Zəhmət sədəs" (1919), "Bakı ətrafi fəhələ, əsgər, matros surasının əxbarı" (1918-1919), "Bakı fəhələ konfransının əxbarı" (1919) və s.; "Molla Nəsreddin" (1906-1931), "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Mirat" (1910), "Ahı" (1910-1911), "Tutı" (1914-1917), "Məzəli" (1914-1915), "Babayı-Əmir" (1915-1916), "Dəbistan" (1906-1907), "Rəhbər" (1905), "Məktəb" (1911-1917), "Tartan-partan" (1918), "Məsəl" (1919-1920) jurnalları, "Həyat" (1905-1906), "Füyuzat" (1906-1907), "Yeni Füyuzat" (1910-1911), "Şəlalə" (1913-1914), "Açıq söz" (1917-1918), "Dirilik" (1914-1916), "Müsavat" (1919), "Müssəlmanlıq" və s. kimi burjuə məsləkli qəzet və jurnalları, "Irşad" (1908-1909), "İqbəl" (1912-1914), "Tərəqqi" (1908-1909), "Təzə həyat" (1907), "El həyatı" (1918), "Nicat" (1912), "İttifaq" (1908), "Sədayı-həqq" (1914), "Qurtuluş" (1915), "Qardaş köməyi" (1917), "Bürhani-həqiqət" (1917), "Həqiqət" (1910), "Məlumat" (1911), "Besirət" (1914), "Yeni Irşad" (1911-1912), "Yeni iqbəl" (1915-1916), "Son xəbər" (1915), "Həqq yol" (1912) və s. kimi müxtəlif məsəlekli qəzet və jurnalları nümunə göstərmək olar.

Bütün bu mətbuat nümunələrinin müxtəlif elmlərə, ədəbiyyataya, mədəni-maarrif işlərinə aid məsələləri işçiləndirən, əsrin ədəbi dili lüğət tərkibinə yeni söz və söz birləşmələrlə zənginləşməsində böyük rol olmuşdur.

Bu məsələlərdə mətbuatın bütün növlərinin xidməti cyni olmasa da, ümumiyətə götürdükdə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında onun böyük rol olmuşdur.

Söz yaradıcılığı. XX əsrin əvvəllerində ədəbi dilin lüğət tərkibində gedən dəyişikliklər əsasən söz və söz birləşmələri hesabına zənginləşir. Bu zaman dilin daxili imkanlarından və alınmalarдан istifadə edildi.

Ümumxalq dilindəki sözlər eyni mənada mətbuatda işlənirdi. Bura vətəndaşlıq hüququnu qazanan alınmaları da aid etmək olar. Məsələn, *qazanc*, *maya*, *mal*, *çixım*, *yığıncaq*, *iğtişaş* və s. sözlər mətbuatda siyasi hadisələrin şəhəri zamam işlədilsələr də, əsasən öz nominativ mənalarında çıxış edir. Dövrün içtimai-siyasi vəziyyətinin oxucuya tez çatmasında bəzi sözlərdən köməkçi vasitə kimi istifadə olunur.

Reng bildiren qırmızı, aq, qara, yaşıl sözleri substantivləşərək, yeni ictimai-siyasi məzmun ifade edir. Rənglerin adlarını bildirən bu sözler metbuatda siyasi hadiselerin sərhində işlədirildi. Şüb-həsiz, bù sıfətlər xalq arasında bir sırə başqa mənalarda işlədirilir: *qırmızı yalan, aq yalan, qırmızı adam, lap aq elədin, üzün qara olsun, qara xəbər* ve s.

Sağ, sol sözleri. Bu sözler terəf bildirməkəle yanaşı, XX əsr metbuatında birləşmə şəklində təşkilat adlarının karşısındada gələrək, bəzən də -lar, -lər şəkilçisi qəbul edərək təklikdə işlənir: *sol fır-qalar, sol daşnaklar, sağlar siyaseti, sağların aqidələri* və s. Söz və birləşmələr bütün metbuat növlerində təsadüf edilir.

Morfoloji yolla yaranan yeni söz və terminlər. Azərbaycan dilinin bütün dövrlərində möhsuldar olan -çı, -çi, -cu, -çü; -lıq (-lik, -luq, -lük); -lı (-li, -lu, -lü); -la, -lə; -ma, -mo; -laş, -laş; -lan, -lən; -siz (-siz, -suż, -süz) və başqa şəkilçilər. Bele sözlərin çoxu ümum-xalq dilində geniş işlənənlərdir: *damırçı, papaqçı, yalançı, kandlı, pislik, yaxşılıq, acıgözlük, aylılma, oyanma, kəndlilik, yoxsulluq* və s. kimi sözler metbuat sehifələrində çox işlənirdi. Lakin bele sözlər adı sözlər deyil, ictimai-siyasi hadiselerin izahı fonunda publisistik məzmun alır, fəaliyyət dairəsi genişlənir. Bele düzeltmə sözlər metbuat müxtəlif məna çaları, üslubi vəzifələr qazanır. Əlbəttə, varlı, varsız, dövlətli, şüursuz, pullu, pulsuz və s. kimi sözler ümumxalq dilinin lügət tərkibinə daxildir.

Bu sözdüzəldici şəkilçilərlə düzələn yeni sözler yeni məqamlarda, yeni anlayışların ifadəsi üçün də istifadə olunur: *inqilabçı, əksinqilabçı, üşyançı, rəmmallıq, falçılıq, vəhşilik, fəqirlik, sərəxşlik* və s.; *düşməncilik, müsəlmanlıqlıq, yarımcılıqlıq, yenikirklilik, vicdansız, ədalətsiz, sərvətsiz, zəhmətsiz, muzdursuz, mollasız, halvazız, külçəsiz, ruslaşdırmaq, milliləşdirmək, ictimailəşmək, mərkəzlaşmak, yevropalaşmaq*.

-laş, -laş şəkilçisi ilə: *ruslaşdırmaq, milliləşdirmək, ictimailəşmək, mərkəzlaşmak, türklaşma, çoxlaşma, ingilablaşdırmaq* və s.

XX əsr metbuatında müxtəlif məna çaları mürəkkəb sözlər işlənirdi. O sıradan, daha çox ictimai-siyasi məzmunlu mürəkkəb sözlər, satirk metbuatda gülüş ironiya məqsədli mürəkkəb sözlərə tez-tez təsadüf edilir.

Metbuatda aşağıdakı mürəkkəb sözlər daha işlek idi:

1. Sayilarla sadə söz və şəkilçilər yaranan mürəkkəb sözlər: *yekdil, beşmərtəbə, üçmərtəbə, altıyaşlı, dördillik, ikihaftalıq, ikiti-rəlik, altuyalq* və s.

2. Sifotel isim, isimlə isim birləşmesi ilə düzələn mürəkkəb sözlər: *qaragürüh, yarımcazırə, qarasaqqal, şəvəsaqqal, üzüqara, albos, sisipapaq, sallaqqurşaq* və s.

3. **Həm** bağlayıcısı isimlərə birləşərək mürəkkəb sözlər yaranmışdır: *həmfikir, həmdard, həmkar, həmvətən, həmrah, həmməslək, həmkənd* və s.

4. -an, -ən şəkilçili feli sıfətlərə isimlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlər. Danışq dilində geniş yayılan belə mürəkkəb sözlər təqnid məqamında daha çox işlənirdi: *ölüyulanlar, qalyandolduranlar, cörəkəyapanlar, işdüzəldənlər, salabaxan, ilanoy-nadan, qantökənlər, çəkməsilən, tasquran* və s.

5. **Bəy** sözünün müxtəlif sözlərle birləşməsi ilə yaranan *xəbər-çibəq, gecəgəzənbəq, qaxqulubəq, bambulubəq* və s. mürəkkəb sözlər satirk vəziyyəti qüvvətləndirmək məqsədilə işlədilmişdir.

6. Müxtəlif sözlərin tekrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər: *sürünə-sürünə, yuvarlana-yuvarlana, badimcan-budumcan, hacı-macı, toz-topraq* və s.

Metbuatın leksik tərkibi. XX əsr metbuatın leksik tərkibi çox mürəkkəbdir. Metbuatda Azərbaycan dilinin öz sözləri (burası vətəndaşlıq hüququ qazanmış alınma sözlər – erəb, fars sözləri də da-xildir). Rus dilində də sözlər dilimizə daxil olur: *tatil, nümayiş, intibahnamə, firqa, şura* kimi sözlərə metbuatda tez-tez təsadüf olunur. Alınma sözlərin çoxu dırnaqda verilir; məsələn: "Məktəb", "Dəbstan", "Bəhlul"; eləcə də mötərizədə verilir: (*protesto mitinq-ləri, dolab, soyuz* və s.).

Bu dövr metbuatda türk sözləri də işlədirildi: *şimdidi, su, hapsi, bən, bin, həp, yapmaq, kəndi* və s.

Alınma sözlər çox vaxt Azərbaycan dilinin qrammatik qanunu uyğunlaşdırırları; məsələn: *köhnəpərəst, vətanpərəst, dünay-pərəst* və s. Eləcə də, rus sözlərinin daha çox satirk metbuatda təqnid məqsədilə işlənməsi müşahidə edilir; məsələn: *zabastovka, daloy, maloy* və s.

Müxtəlif məzmunlu metbuat sehifələrində alınma sözlər, xüsusiələr, siyasi terminlər çox vaxt başqa sözlərlə izah edilir. Məsələn, *mikroskop* – *zərrəbin, увелличительное стекло* – *böyüdücü şüşə* ("Məktəb", 1909, №2) və s.

Bu dövr Azerbaycan yazarları ve başqaları rus dilinə məxsus -ckı, -ob şəkilçiləri ilə familia düzəldirdiler (*Nərimanov, Şəkinski, Sarabski* və s.).

Rus dilinə məxsus söz və terminlər Azerbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunları ilə idarə edildi; məsələn: *daşnakçı, bolşeviklik, komandanlıq, ingilislik, demokratlıq* və s.

Satirik mətbuatda, eləcə də başqa mətbuat növlerində müxtəlif mənşəli ismi və frazeoloji vahidlərdən, atalar sözü və məsəllərdən geniş şəkildə istifadə olunur. Demək olar ki, feli frazeoloji vahidlər mətbuatda ismi frazeoloji vahidlər nisbətən çoxdur; məsələn: *gözüdarlıq etmək, cildə girmək, bazarı kasadlaşmaq, gözə satışmaq, ovatçı təlx olmaq, dibindən üzmək, başına kül tökülmək, üzən olmaq, qəddi büükilmək, tangə galımək* və s.

Ümumxalq dilindən götürülen bu ismi frazeoloji vahidlərdən başqa, dövrlə bağlı düzələn – *viedanları oyanmışlar, viedanları oyanmamışlar, beyinləri paslanmışlar, bılık ocağı, əvəm yumşaq, din fabriki, cələdat fabriki, siyasi korlar, ruhdan zəiflər, qəlam çalanlar, zülmər dəryası* və s. kimi üslubi səciyyəli birləşmələrə de tez-tez təsadüf olunur.

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllerində mətbuatın lügət tərkibi çox zəngin və rəngarangdır. Bu dövrün mətbuat sehifelerində yeni sözlərin və leksik birləşmələrin çoxluğu baxımından əvvəlki dövrlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Mətbuatın leksik xüsusiyyətləri. 1900-1920-ci illər arasında dilimizin lügət tərkibi bir sıra yeni sözlər hesabına xeyli artmışdır. Dövrün içtimai-siyasi hadisələrlə bağlı yaranan sözlər mətbuatda geniş şərh olunur. Xüsusiət 1905-1920-ci illerde xalqımızın həyatı bir sıra mühüm içtimai-siyasi hadisələrlə bağlıdır və mətbuatda bir sıra söz və söz birləşmələri özünü göstərir; məsələn: *qardaşlaşmaq, qardaşlıq provokator, şəxsi düşmən, millət ayrılığı, sülh və səadət bayrağı, sülh məclisi, fiqərəyi-kasiba, sosial-demokrat, zülm və istibdad, milli düşmənlik* və s. kimi içtimai-siyasi xaraktere malik söz və birləşmələr buna sübut ola bilər. Misalların məzmunundan göründüyü kimi, bu cür söz və söz birləşmələri xalq kütlələrinin ilkin siyasi məlumatları bilmək işində əhəmiyyətli olmuşdur.

Mətbuatda, şübhəsiz ki, ərəb və fars alınmalarına da çox yer verilirdi. Bu da, müxtəlif məzmunlu sözlərin ikiləşməsinə, paralelliyinə səbəb olurdu. Təhlükət və təşviqatın müxtəlif dillərdə

aparılması dəqiqlik sözşəcəminin çətinliyi üzündən müxtəlif söz və söz birləşmələrinin işlədiləməsinə səbəb olurdu.

1920-ci ildən sonra mətbuatda yerli qəzet dilinin kütləviliyi haqqında tez-tez yazınlara rast gelinirdi.

1924-cü ilde mətbuat məsələlərinə xüsusi fikir verilməsi haqqında dövlət tərafından qərarlar çıxarılrı.

1940-ci ildə rayon qəzeti lər haqqında 1960-ci ildə partiya təbliğatının vezifələri mətbuat sehifelerində geniş əks olunurdu.

Sonrakı dövrlərdə dilimiz inkişaf ilə bağlı olaraq bəzi türkizlər başqa sözlərə əvəz edilmişdir, türk dilində isə indi de qalmadı. Belə sözlər 1936-ci ilə qədər mətbuatımızda yerli-yersiz işlənirdi. 1927-ci ildə Əliheydər Qarayev yazdı ki, bizim kitablarımız, ədəbiyyatımızın, məktəblərimizin dilini hazırda kütlə anلامır. İşçi və kəndlilərdən şikayətlər alınır ki, onlar kitablarımızda yazılımları anlamırlar... O müraciət zamanı işlənən *əfəndi* sözünün yoldaş və vətəndaş sözü ilə əvəz edilməsini təklif edirdi.

1920-1940-ci illər mətbuatda bir çox sözlər fonetik quruluşuna göre bugünkü dilimizdən fərqlənirdi.

Orfoqrafiya qaydalarına görə saatle başlanan sözlərin əvvəlində y samiti hələ de işlənirdi: *yigirmi – iyirmi, yıldız – ulduz, yürək – ürək, yuca – uca, yıl – il, yüz – üz* və s.

Müasir adəbi dilimizdə d ilə yazılın bir sıra sözlər t ilə yazılırdı. Məsələn, *taşmaq – daşmaq, toğru – doğru, turnaq – dirnaq, talqa – dalğa, tolayı – dolayı, tavşan – dovşan* və s.

Sonu saatlə bitən iki və çoxhecalı fellərdən sənət və peşə mənəsinə verən isim əmələ gotirən -ci, -ci, -cu, -cü şəkilçisi deyil, -yıcı, -yıcı, -yucu, -yücü şəkilçisi artırılır: *toqumaq – toquyucu, oqumaq – oquyucu* və s. 1929-cu ildən sonra isə belə sözlər *toqucu, oqucu* kimi yazılmışdır.

Bundan əlavə *indi, qonşu, ovçu, min, mən, kiçik, saralmaq, pambıq, otaq, köçürmək, ovçu sözləri müvafiq olaraq, imdi, qomşu, avçı, bin, bən, güçük, sararmaq, pamıq, ota, keçirmək* kimi yazılırdı.

Bəzi sözlərdə e əvəzine a yazılırdı: *dəyil – deyil, səvinc – sevinc, nəft – nefi* və s.

1920-1940-ci illər mətbuatda elə sözlər işlənmişdir ki, bunlar müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Bəziləri bugünkü mənada deyil, tamam başqa bir mənəni ifade etmək üçün istifadə edilmişdir: *sekiçi – seçiçi, qısqınc – qorxaq, çadraçı – çadra tarəfdarı, bilgi –*

elm, tolayı – dolayı, dirilik – hayatı, dün – dünən, dünki – dünənki, quruluşu – qurucu, borg – papaq, qoşma – federativ (Zaqafqaziya Sosialist Qoşma Cümhuriyyəti), benimsəlmək – mənimsemək, başpozuqluq, vardırmaq – qatdırmaq, uyumaq – yuxuya keçmək, yaşışmaq – yaxınlaşmaq, yogla – yoluxma (xəstəlik), altun – qızıl, açıqmaq – açmaq, uyuşmaq – razılaşmaq ve s.

Mətbuatda paralel işlənən sözlər de çox olmudsundur: yazı – məktub, qalğı – qalıq, qapatacq – bağlamaq, camasıır – paltar, sancaq – bayraq, qarşıçı – oleyhdar, yubatmaq – gecikdirmək, şənlətmək – sevindirmək, ellikləşmə – kollektivləşmə, gelməz – deyməz (*onun üzərində çox dayanmağa gəlməz* – 1930), ixtiyar – qoca, qışldamaq – çırpınmaq (*yənə qəlbimiz şadlıq zərrələri ilə qışıldayı* – 1923), cıldırməq – heyran qalmaq, longa salmaq – longımək ve s.

Mətbuatda bəzi tekrar söz birleşmələrinə təsadüf edilir: *təhti-himayı altında* (1929) birloşması ya “tehti-himayəsi” olmalı idi, ya da “himayəsi altında” şeklinde olmalı idi, çünkü “teht” sözü özü ərabce altında deməkdir və s. 1920-ci ildən əvvəl və sonra *əməkçi //zəhmətəş, işçi//fəhlə, cələsə//iclas, əlibəsə//paltar, fənn//elm, qədəm//addim* və s. sözlər bir müddət müvəzzi işlənmiş, yavaşyavaş ikincilər birinci sözləri sıradan çıxarmışdır.

Mətbuatda elə ərəb, fars sözlərinə təsadüf edilir ki, Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilciliyini qəbul edir. Məsələn, *əsnafçılıq, mün-fərdizçilik, fənahiq, müsavatçı, azarlanmaq, müstəmləkəlaşmək* və s.

Ərəb və fars dillərinə əsasen yaradılmış izafətlərə tez-tez rast gəlmək olur. *Ifiragi-abadi – abadi ayrlıq, alati-istehsalıyyə – istehsal alətləri, cəmiyyəti-əqəm, heyyəti-riyəsat, ülumi-ictimaiyyə – ictimi elmlər, məməlilik əcnəbiyyə – xarici ölkələr, füqərayı-kasibə – proletariyat* (1924).

Bəzən de, ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına əsasən təyini söz birleşmələri əmələ getirir:

Cahangırılık müharibəsi // cahan müharibəsi, daxiliyyə nəzarəti – Daxili İşlər Nazirliyi, müsavi – hüquq, mülki-zəmir – yiyəlik əvəzliyi, Şura Cümhuriyyəti – Sovet Respublikası, təhririyə heyəti – redaksiya heyəti və s.

Ərəb dilindən alınma sözlərin ən çoxu sabit feli birleşmələrin birinci komponenti kimi çıxış edir: *qədəm atmaq // addim atmaq, rişa salmaq – kök salmaq, ehraz etmək – qalib gəlmək, təsvib etmək – bəyanmək, əzimət etmək – yola salmaq, təmas etmək – toxunmaq, mən etmək – qadağan etmək, iktifa etmək – kifayatlənmək* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1930-cu illərə qədər işlənən yapmaq, bulunmaq kimi feller indi əsasən etmək və olmaq felleri ilə əzəv edilir: *basqın yapmaq – basqın etmək, müşahibədə bulunmaq – müşahibə etmək* kimi.

Bəzi tərkibi fellorin ikinci üzvü müasir dilimizdən fərqlərin, məsələn: *istəfa etmək – istəfa vermək, məruzə vermək – məruzə etmək, bəyanatda bulunmaq – bəyanat vermək* və s.

Bəzən de *tanışdırmaq – tanış olmaq, qullanmaq – istifadə olunmaq, qurşuna dizmək – güllələnmək* kimi fellorə de təsadüf olunur.

Müasir dilimizdə təsadüf olunmayan sözlər tez-tez təsadüf olunur; məsələn: *börk – papaq, uyuşmaq – razılaşmaq, qimildamaq – döyünmək, süslənmək – bəzənmək, üfüqi – kənddən, tiyə – sırga, əcəm – qadın xəstəliyi, naqşa – şəkil* və s.

Əsrin əvvəllerində rus dilindən və əsasən rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər dilimizə keçirdi. 1920-1930-cu illərdə Avropa menşəli sözlərin çoxunun rus dili vasitəsilə deyil, başqa yollarla keçməsi maraqlıdır. Müasir rus dilində sonu *TİX* ilə bitən alınma sözlər siya şəklində işləndiyi halda, 1920-1930-cu illərdə fransız dilində olduğu kimi *syon* şəklində yazılırdı; məsələn: *deklarasyon – deklarasiya, koalisyon – koalisiya, kooperasiyon – koo-perasiya, federasiyon – federasiya, fraksiyon – fraksiya, stasiyon – stansiya, protesto – posta* və s.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçən bir sıra sözlər Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilciliyini qəbul edir: *demokratlıq, marksçılıq, advokatlıq, fermacı, fraksiyaçılıq* və ya *frankseyonçuluq* kimi.

Bu paralellik mətbuatda sinomliyin yaranmasını göstərirdi. Məsələn, kevəkibi-səyyara (gəzən yıldızlar); Zöhra yıldızları en parlaqdır... Ona “dan yıldızı” deyirlər; Aydin gecələrdə gələcək yıldızları sənsiz yıldızlara səvəbit yaxud sabitlər, yəni “duran yıldızlar” deyirlər, göğdən düşən bu daşlara “Həcəri-somavi” (yeni göğ daşı) deyirlər (“Məktəb”, 1913, №22).

Sözlərin paralelliyi hem də anlaşmına tömin etmək məqsədilə aparıldı. Qəzet sehifelərində təsadüf edilən paralsinonim sözlər məzmunun müxtəlif təbəqədən olan oxucular üçün aydın olmasına tömin etmək məqsədilə işlədirildi: *Özgə – səvəy* (“başqa” mənasında); *qəzet sahibi – redaktor – naşr etdirən – naşir; çap və naşr olunur – təb olunur – basılır; xalq – əhalı – cəməat – təbaə* və s.

Sinonim xarakterli paralel sözlər qəzətin dilinin başa düşümlü yünü təmin edirdi. Bu isə lügət terkibinin inkişafı prosesində axtarış idi. Belə sözlər bütün mətbuat növlərində təsadüf olunur.

Paralel sözlərin işlədilməsinin bir səbəbi də həmin dövrdə yeni içtimai-siyasi həyatla bağlı dildə özünü göstəren sözlerin, terminlərin mənbəyə görə dəqiq seçiləməsidir. Bəzən de bir sırə anlayışlar bir sözə deyil, bir neçə sözün yanasdırılması ilə ifadə edilirdi. Məsələn, "işçi qüvvəsi" anlayışını "işlek əl", "zəhmət orduşu", "işçi qüvvəsi", "fəhər orduşu" və s.

Misallardan məlum olur ki, bir neçə ifadə vasitəsi "işçi qüvvəsi" mənasında işlənərək müasir ədəbi dilimizdə məhz "işçi qüvvəsi" ifadəsi sabitləşmişdir. Mətbuatda bu tipli sinonim cərgələrə tez-tez rast gəlmək olur; məsələn: *ictimai - sosializm, sərmayədar - burjoy, fəhlə-amələ - işçi, sosial-demokrat - ictimaiyyun-amiyyun, inqilabiyun - revalyusion, fəhlə soyuzu - əmələ soyuzu fəhlələr ittifaqı, hümmət etmək - ittifaq etmək, müharibəni sürmək - müharibəni uzatmaq, zabastovka - tətil, Avropa kapitalı - Avropa sərmayəsi* və s.

Müxtəlif məzmunlu mətbuat səhifələrində bu kimi sözlər daha çox içtimai-siyasi və iqtisadi anlayışları ifadə edir və demək olar ki, cyni dərcədə işlədilir.

Paralel-sinonim sözlərin bir qismi isə əslubi məqsədlə işlədir, təsvir olunan hadisələrə münasibətdə baxışları kəskinləşdirir. Məsələn, *milli qırğın tərədənlər, varlılar, carizm, burjuaziya, zəhərli aqrab, seytan, cəllad, bayquş malun, provakator, fitna angızlar, fitnaçılar, ilan ağalar, tülküsiyət şairlər, qoyun dərisinə girmiş qurd, xainlər* və s. kimi sözlərin iştirak etdiyi sinonim cərgə yaradır.

Əslubi çalara malik sinonim cərgələrə satirik məzmunlu mətbuatda daha çox rast olunur. Belə ki, satirik məzmunlu mətbuatda sözün əsas mənası ilə yanaşı, tənqid, ifşa məqsədi ilə də eyni sözlərdən de istifadə olunur.

Sinonim cərgə düzəltmək məqsədile dialektlərdən, danışq dilindən, əvvəlki dövr yazılı mənbələrindən, elcə də başqa dillərdən söz götürülərək bir sinonim cərgədə birləşdirilir.

Bu halda sözün nominativ mənası əsas götürülür. Həmin söze sinonim vəziyyətdə olan sözlər, ifadələr isə əslubi və məcazi məna daşıyır. Sinonim sözlər təkrarın, yeknəsəqliyin karşısını alır, qəze-

tin dili canlanır, tənqid, ifşanı kəskinləşdirir, qəzətin təsir gücünü artır. Əlbəttə, burada təkcə mütləq sinonimlər deyil, nisbi-üslubi sinonimlər də əsas rol oynayır. Məsələn, "Ari" satirik jurnalından götürdürülmüş aşağıdakı nümunələrə diqqət edək: *təsviri - şaklı, idarə - kantor, ari - peçela, məktəb çocuqları - şagirdlər, məktəb uşağı, komediya - məzhəkə, kalmə - lafz, balniskə - xəstəxana, irali getmək - tərəqqi, çılpaqlar - soyuq yerlərdə yatan katiblərimiz - çörək yeməgə tapmayan adamlar, faqirlər - fahrlar* və s.

Bu sinonim cərgələrənən məlum olur ki, bunlar mətbuat üçün xarakterikdir. Sinonim cərgəli sözlərə, birləşmələrə antonim mənalı sözlər də işlədilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, dövrün tələbinə uyğun mətbuatda antonim söz cərgələrənən geniş istifadə olunurdu.

Bu dövrdə məsləkindən asılı olmayaq, bütün mətbuat növlərində antonim mənalı ifadə formalarına rast gəlirik: *bizlər - sizlər, biz özümüz - siz özünüz* kimi əvəzlilik birləşmələri.

İngilab - əksinqilab, inqilabçı - əksinqilabçı, kəndli/muzdur - mülkədar, kasıtlar - varlılar, bəy/xan, fəla işçisi/füqərəyi kasiba - proletariat, fəhlə partiyası - bolsevik partiyası və s. antonim mənalı söz və birləşmələr mətbuatda tez-tez işlənir.

Satirik mətbuatda isə daha çox birləşmə formalı antonimlərə rast gəlinir ki, bunların çoxu əslubi çalarlıqlarda çıxış edir. *Əqilli - gic, haqq - nəhəq, xoşbaxt - bədbəxt, cədid məktəbi - bitli mollanın məktəbi, zalim - məzəlum*.

Bəla antonim cərgələr əsasən bir cümlə daxilində işləndiyindən onların təsir dairəsi dəha qüvvətli olur.

Məlumdur ki, təbliğatçı, təşkilatçı olan qəzet heyatda baş verən hadisələrin güzgüsüdür. Ədəbi dilin zənginləşməsində mətbuatın rolu böyükdür. O sıradan, mətbuat səhifələrində *üşyançı, tatil, mitinq, zabastovka, reaksiya, buntovşik, revalyusiya, qaraüzlülər* kimi sözlərdən, söz birləşmələrindən dəha çox istifadə edilirdi. O sıradan, müxtəlif ölkələrdə baş verən inqilablar, mübarizə üsulları ilə bağlı leksik birləşmələr: *Rusiya inqilabı, kəndlilər inqilabi, dekabr müqaviləsi, qanlı tacribü, may tatili, siyasi tatil, dünya inqilabi, tatil günləri, iqtisadi taləbənamə, kollektiv doqovor, Fransa inqilabı, siyasi, hürriyyət* və s. kimi sözlərin işlənməsi labüb idi.

Dövrün mövcud quruluşu ilə bağlı *istibadət hökuməti, milli ədəvat, milli ayrılıq, milliyət ədəvəti, kapital qulları, dumə seçkisi, seçki kulonları, fitnə yumruğu* kimi sözlər işlədilirdi.

Mətbuatda hökumətin fealiyyəti ilə bağlı söz birləşmələrindən də istifadə edildi: *qlası seçkisi, intixab siyahısı, intixab məclisi, seçki vaxtı, təftiş komitəsi*.

Qəzətədə müxtəlif təşkilatlarla bağlı *sosializm, kommunistlik, bolşevik, sol fırqalar, fırqanın üzvləri, həmkarlar ittifaqı, vəkillər surası, sülh divanı, beynəmıləl orqan, ümumi konfrans, "Hümmət" bayrağı, sosializm qaydası, Amerika sosialistləri, ümumi şura, fəhlə fırqası, ümumi soyuz, hümmətçi, inqilabiyyun kimi* sözlər daha çox işlədirdi.

XX əsrədə cərəyan edən hadisələr yalnız mütereqqi qüvvələrlə ilə bağlı deyil, mürtəcə partiyalarla bağlı aşağıdakı söz və söz birləşmələrinə tez-tez rast gəlmək olur: *kadet, eser, menşevik, daşnak, qəşək, şovinist, anarchist, sağlar, anarxizm, aqidəsiz, sol daşnaklar, millətçi sosialistlər, rus bürokratiyası və s.*

XX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azerbaycanda kapitalizmin inkişafı ilə yanaşı, sınıfı ziddiyətlər daha da kəskinleşirdi.

Bu məsələlərlə ilə bağlı təbliğat işi genişləndi. Həmin hadisələri eks etdirən söz və ifadələr mətbuat səhifələrində eks olunurdu: *milliyat, dövlətin, kasib, ana, nökər, əmələ, kəndli, xozeyn, mülkədar, səvdəgər, müsəlman fəhləsi, rus fəhləsi, zavod fəhlələri, mədən fəhlələri* və s.

XIX əsrin əvvəllərində mütereqqi fikirli ziyanlılar xalqın savadlanmasına, yeni üssülla təhsil almasına, ana dilinin təbliğinə ciddi fikir verir, müxtəlif elmlərə aid məlumatlarla xalqın elmlərə olan marağını artırmaq məqsədilə mətbuatda çıxış edir, məqalələr çap etdirirdilər.

Onların bu tipli məqalələrində təhsil növlerinə, elmlərə aid müxtəlif mənşəli və quruluşlu sözlərə, ləksik birleşmələrlə tesadüf olunur: *şagird, imtahan, xəritə, hesab, məktəb idarəsi, gecə kursları, şəriət müəllimi, maarif camiiyyəti, rus müsəlman məktəbi* və s.

Müxtəlif elmi söz və terminlər isə mətbuatda, əsasen elmi məqalələrdə, felyeton və xəberlərdə özünü göstərir. Məsələn, *Qafqaz mamlakəti, Gəncə şəhəri, Çin suları, Yevropa mamlakəti, Rusiya dövləti* və s.

Bir sıra başqa elmi terminlər: *göl, zəlzələ, vulqan, karbon, qaz, buخار, benzin, efir: toxum, qəhvə, tütün, xəşxəs, fil, kərgədan, balina, meymun, sərv, qoza, cigid* və s. kimi söz və terminlər mətbuat dilində işlənirdi.

Dövrün mətbuat səhifələrində müasir dilimizdən fərqli yazan müəlliflər açıq imza ilə deyil, ləğəblə çıxış edirdilər. Çünkü ictimai-siyasi hərəkatla bağlı təqiblər, senzura müəllifləri imzasız – ləğəblə yazımaqə mecbur edirdi. Məsələn, *Açar, Cırtanbag, Qurubag, Xədim, Dallək, Dala, Dost, Mirzəqoşunəli* və s. kimi yüzlərlə müxtalif məzmunlu və məqsədli ləğəblər vardır.

Lügət tərkibi dilin daha çox deyişen hissəsi olduğundan, ictimai-siyasi hadisələr, iqtisadi-mədəni yüksəkləşər dilin lügət tərkibinə daha çox təsir edir. Bunun nəticəsində eşyalan bildirən yeni çoxlu sözlər, ifadələr yaradılır, bezi sözlərin menaları deyişir, bəzilərinin menaları genişlənir. Bir sözle, dilin lügət tərkibində sözlər daha da çoxalır, lügət tərkibi zənginləşir.

1920-ci illerde Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatının, maarif və mədəniyyətin sürətlə inkişafı, adəbiyyatın, incəsanının artması nəticəsində Azərbaycan dilinin lügət tərkibində böyük dəyişiklik olmuşdur.

1940-1946-ci illerde Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin zənginləşməsi ilə bağlı dördüncü dördüncüsü "Rusca-azerbaycanca lügət" i yarandı.

Lügət tərkibinin zənginləşməsi iki mənbə əsasında gedirdi: ümumxalq dili mənbəyi və başqa dillərdən keçmə, yaxud alınma sözlər hesabına.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrdən XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan xalq dili və ərəb, fars dilləri hesabına, XIX əsrin ortalarından sonra, yeni mənbə rus dili hesabına zənginləşdirilmişdir.

Əsrin əvvəllərində ərəb, fars dillərinə məxsus söz və ifadələrdən istifadə nisbətən azalmağa başlayır. Bu dövrdə rus dilindən tərcümə ədəbiyyatının, ictimai hadisələrlə tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edirdi. Əlbettə, ədəbi dil nə qədər yüksək səviyyəyə çatısa da o, ümumxalq danışq dilindən istifadə etmədilər.

Dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi yeni sözlər, ifadələr və tərkiblər hesabına olur. Burada kök sözlər sözdüzəldici şəkilçi ilə, birleşmələr və tərkiblər vasitəsilə yaranır.

Morfoloji xüsusiyyətlər. Azərbaycan dili müxtalif dövrlərdə yad dillerin təsirinə rast gələsə də, öz sabitliyini (grammatik quruluşu baxımından) saxlamış, inkişaf edib sovet dövründəki vəziyyətinə gələb çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillərin təsiri osaşən lügət sahəsindən kenara çıxa bilməmişdir. XX əsrin əvvəllərində

rus ve Avropa sözleri ile keçmiş bozi şəkilçilər və dilimizin morfolojiyasına təsir edə bilməmişdir. -iyat, -dar, -gah, -stan, -i, -anti, -ist, -logiya, -ik, -oloq və s. kimi şəkilçilər yalnız həmin dillərə aid sözlerdir birləşdə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilinin yazılı materiallarından aydın olur ki, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu dilimizə daxil olan söz və ifadələri bir çox hallarda öz qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Sonrakı dövrlərdə belə sözlerin bəziləri ya istifadədən çıxmış, ya da dilimizə daha uyğun söz və şəkilçilərlə işlənməyə başlamışdır. Məsələn: *sənəlik* – illik, *rubliya* – manat və s. Maraqlıdır ki, ərəb dilində olan *rahət* sözü dilimizə məxsus -siz inkar şəkilçisi ilə *rahətsız* deyil, məhz fars diline aid -na şəkilçisi ilə *narahət* şeklinde dilimizə daha yatımlı geniş işlənməyə başlamışdır. Hətta xalq danişq dilinə de keçmiş və sabitləşmişdir.

Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində sözdüzəndici şəkilçilərin fealiyyəti eyni dərəcədə olmamışdır.

XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan dilində daha çox işlek olan bəzi faal şəkilçilərdən bəhs ediləcəkdir.

Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən on məhsuldar şəkilçi -çı, -çılıq şəkilçisidir, -çı, -çi, -çu, -çü dilimizin məhsuldar şəkilçisi olub, yeni söz yaradıcılığında faal iştirak edir. XX əsrin əvvəllərində bu şəkilçi vasitəsilə dilimizin lügət tərkibində onları yenisi söz-termin yaradılmışdır.

Payçı, arıcı, topçı, balyqçı, seçkiçi, ölçüçü, əkməkçi, yardımçı (fel), *köhnəçi, kapitalçı, dabbagçı, coğrafiyaçı, quşçu* (tayfa), *balonçı, dəmirçi, xəzinəçi, tarçı, caduçi* və s. göstərmək olar.

Sovetləşmədən əvvəl Azərbaycan dilində işlənən -çı şəkilçili sözlərənən aşağıdakılardı göstərmək olar:

Teatrçı – Fatmaxanım Muxtarova Bakı teatrçı cəmiyyətinin de rəğebini və alqışlarını qazandı; zəhmətçi – Azərbaycan zəhmətçilərinin xoşgöñə yolu; fabrikaçı – bir yığın xan, beg və ya fabrikaçı oğlanları bir yere cəm olub (SQƏ, 9); abuneçi – “Maarif və mədəniyyət” macməasına abuneçi yazıldırmız? (“Maarif və mədəniyyət”, №12); tibbiyəçi, malikanəçi, ənanəçi, proqulçu, cəbhəçi, bayramçı, artelçi, mahniçi, kitabçı, sərfçi, hitlerçi, bombardmançı, qadınçı və s.

Burada -çı şəkilçisi ismin sonuna artırılaraq həmin ismin ifadə etdiyi məfhumun tərəfdarı, müdafiəçisi, aid olan, məxsus olan

mənasını verən yeni söz əmələ getirir. Məsələn: *marksçı nöqtəyinəzər* (Marksa məxsus olan, daha doğrusu, makrsist nöqtəyi-nəzər).

-çı və -çılıq şəkilçiləri ilə düzəldilən bir çox isimlər müasir dilimizdə işlənmər: *yasaqcılar, götürəkçilik, fotografçılıq, vətənçi, zəhmətçi, nəzəriyyatçı* və s.

1920-ci ildən sonrakı Azərbaycan dilində getirilən bu misalların çoxu qrammatik cəhətdən qanunauyğun olub, ümumxalq danişq dilində də işlənməkdədir.

Bezi sözler (*qadınçı, bəkçi*) türk dilinin təsiri olaraq işlənmədir. Həmin sözler 1938-ci ildən sonra dildən çıxmışdır. Müasir Azərbaycan dilində bu sözlerin bir qismi mənalara görə -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisini qəbul etmir: *mahnıcı, bayramçı, zərərçi, sərfçi, kitabçı, vətənçi, dişçi, daşçı, jurnalçı* və s. Belə sözler müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilər deyil, -kar, -pərvər, -pərəst şəkilçiləri ilə, yaxud da müstəqil sözler ilə işlənir: *kitabçı – kitabı çox sevən, kitabpərəst: jurnalist, daşyongan, fabrik sahibi, vətəni sevən, zərər verən* və s. kimi işlənməkdədir.

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi qəzet və jurnallarda tez-tez işlənən şəkilçilərdəndir. 1920-1930-cu illərdə mətbuatda -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisindən çox istifadə edilirdi. Bu şəkilçi vasitəsi ərəb, fars və Avropanın dili sözlərindən de çoxlu yeni söz və termin düzələr.

Bu şəkilçi fealiyyət göstərənin adını, iş görenin, sonətə məşğulliyətini bildirən sözler düzəldir. Mətbuat dilində -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi -lı şəkilçisinin vəzifəsinə də daşılmışdır. Bu xüsusiyyəti qadim türk dillərində sıfət düzəltmə funksiyasının qalığı kimi izah etmək olar. Məsələn, *intizamçı müdir, gerçəkçi hörmət* (YY 1927, 287).

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi qəzet başlıqlarında tez-tez işlənmişdir: *Firqəcədən kitləçiliyə doğru* (K., 1925-254) və s.

Mətbuat dilində bu şəkilçinin danişq dilində işlənən formasına rast gəlmək olur: *Mən məktəbi əlaçı qurtardım* (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1950, №30).

-çılıq, -çılık, -çılıq, -çılık şəkilçisi əvvəlki dövrlərdə nisbətən daha məhsuldar olmuşdur. Bu şəkilçi sonət, peşə və s. mənalı sözler və terminlər yaradır. Bədii əsərlərdə dövrün tələbini uyğun düzələn sözlər yanaşı, bəzən qəribə seslenən sözler də vardır. Məsələn, *tolstoyçılıq, bazarovçılıq, tamashaçılıq* və s. Bu misallardakı *riyaziyyatçılıq* – riyaziyyat elmi ilə məşğul olma, *bazarovçılıq* – Bazarovun fikri və dünyagörüşünü əsas tutma, *tərəfçilik*

– tərəfini saxlama, tərəfkeşlik, *bitarafçılık* – bitəref mövqə tutma, bitəref qalma, *mübarizçılık* – mübarizə aparma və s. menalarındadır.

Tamaşaçılıq sözü ehtimal ki, bu və ya digər tamaşaçaya baxım mənasında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *tamaşaçılıq* sözü əsasən işlənmişdir.

Mətbuatda -çılıq, -çuluq, -çilik, -çülük şəkilcisinə tez-tez rast gəlirik. *Pambıqcılıq, əkinçilik, bağçılıq, maldarçılıq, ipəkçilik* və s. ("Azərbaycan müəllimi", 1948, №23).

Qeyd olunmalıdır ki, gündəlik məsiətimiz ilə bağlı olan bu sözler tarixi xarakter daşıyır. Xalqın tarixən möşgülüyü ilə yaranmış *əkinçilik, bağçılıq, maldarçılıq, pambıqcılıq* və s. bu tipli sözlerin XX esrin Azərbaycan milli ədəbi dilində işlənməsi qanuna uyğundur.

1920-ci illərin ilk dövrlərində termin yaradıcılığında -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilcisindən geniş istifadə edilmişdir. Bu şəkilci ilə düzəlmış sözləri nitq hissələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İsimlərlə: *Sürətlə fırıldanınca onun təkərlikləri; Sovxozählərin, elliklərin bayramı; Kəlgəlklər xuraman...; Hanı şərin proletarlar, Arxası qızıl yurd, önü düşmanlık; Çarlıq Rusiyası* və s.

Nemeslər total saflarlık köməyi ilə cəbhədəki vəziyyətlərinə düzəltmək ümidində idilər və s.

Bu misallarda -lıq, -lik şəkilcili *təkərlik, ellik, kəlgəlik, qumsalıq, saflarlık* sözlərində əsasən topluluq mənası ifadə olunmuşdur. *Çarlıq Rusiyası* ifadəsində çar qayda-qanunları ümmümləmiş şəkildə qabarıqlaşdırılır. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı dövrlərində *çar Rusiyası* şəklinde işlədilməyə başlayır. Bu da ədəbi dilin inkişafı, ayri-ayri qrammatik formaların, şəkilcilərin funksiyalarının üslubi cəhətdən müəyyenləşməsi və normallaşması prosesi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. A. Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı, 1966.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1980.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı, 1960.
4. Azərbaycan tarixi. II c., Bakı, 1964.
5. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyəti. Bakı, 1970.
6. Ш. Балын. Французская стилистика. М., 1961.
7. R.A.Budaqov. Dilçiliyə dair öncəkler. Bakı, 1956.

8. А.Н.Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955.
9. Ə.Demirczadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958.
10. Ə.Demirczadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
11. А.И.Ефимов. Стилистика художественной речи. М., 1961.
12. A.Məhərrəmov. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və zənginləşməsi. Bakı, 1952.

13. G.Salmanova. Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin zənginləşməsində bolşevik mətbuatının rolü (1900-1920). Dilçilik məcmuası, 1957.
14. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II c., Bakı, 1987.
15. T.Hacıyev. XX esrin evvəllerində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1977.
16. A.Əlizadə. XX esrin evvəllerində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 1996.
17. A.Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 1997.
18. H.Hüseynov. Elm və mədəniyyətin inkişafı tarixində. "Xəbərlər", 1945, №4.
19. M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, 1978.
20. M.Şiraliyev. İstiləhlər yaradılması haqqında Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1947, №1.
21. N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991.
22. N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1980.
23. A.Məhərrəmov. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və zənginləşməsi. Bakı, 1958.
24. Ə.Orucov. "Əkinçi" qəzetində istiləh yaratmaq məsələsi haqqında. Azərbaycan EA-nın "Məruzələri". III c., Bakı, 1947, №4.

Mətbuat üslubu

Azərbaycan mətbuat dilinin yaranması və 1917-ci il inkişafı əsasən H.Zərdabiniin "Əkinçi" qəzeti və 1917-ci il inqilabından əvvəlki mətbuat ilə bağlıdır. Doğrudur, XIX əsrda artıq formalanmış Azərbaycan nəşri mətbuat dilinin, mətbuat üslubunun yaranması üçün lazım olan zəmini hazırlamışdı. Lakin Azərbaycan mətbuatı sovet hakimiyəti illerindən sonra əsil inkişaf yoluna düşür, onun dili, üslubu get-gedə səlisleşməye və tek millesməye başlayır. İyirminci illərdə respublikamızda bir sıra qəzet və jurnal – "Kommunist", "Yeni yol", "Gənc işçi", "Kəndçi qəzetesi", "Müellim qəzeti", "Maarif və mədəniyyət", "Qırmızı Şərq", "Azərbaycan Ali İqtisadi Şurası Əxbarı", "Molla Nəsreddin" (yenidən)

ve s. qəzet və jurnallar nəşr olunur. Respublika həyatının müxtəlif sahələrindən yanan bu qəzet və jurnallar ədəbi dilimizin mətbuat üslubunun inkişafını süratlaşdırırdı. Azerbaycan sovet mətbuat dilinin, üslubunun yaranması isə özlüyündə ədəbi dilin inkişafına böyük bir təkan verirdi.

Mətbuat üslubu özünün kütləviliyi və çevikliyi, dəqiqliyi və dürüstlüyü, sadoliyi və aydınlığı, canlı olması ilə ədəbi dilin başqa üslublarından fərqlənir. Əlbette, belə düşünmək olmaz ki, mətbuat üslubuna aid edilən xüsusiyyətlər ədəbi dilin başqa üslublarından yoxdur. Ele mətbuat üslubunun esas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu üslub ədəbi dilin başqa üslubları ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Mətbuat üslubu sintetik üslubdur. "Zəmanətimizin ensiklopediyası" (S.Vurğun) olan mətbuatımızın üslubunda ədəbi dilin bütün üslubunu eləmətlərinə rast gəlmək olur.

Bu vo ya digər bir xüsusiyyətin ədəbi dilin üslublarına aid edilməsində həmin xüsusiyyəti nisbet baxımından yanamaq lazımlı. Məsələn, ədəbi dilimizə aid olan iki xüsusiyyətin – bedii vəsitiyələrdən istifadə və dəqiqiliyin – müxtəlif üsluba (bedii üsluba və mətbuat üslubuna) münasibətini müqayisə edək. Bu xüsusiyyətlərin her ikisi həm bedii üslub, həm də mətbuat üslubu üçün vacibdir. Lakin bedii vəsitiyələrdən istifadə edib obrazlılıq, ekspressivlik yaratmaq bedii üslubun esas vəzifələrindən biri və bedii üslubun canidirsə, dəqiqlik mətbuat üslubu üçün esas şərtidir. Dəqiqlik, dürüstlik mətbuat dilinin birinci meziyyətidir. Əlbette, matbuat üslubunda da bedii vəsitiyədən istifadə etmək lazımlı. Burada nisbet məsələsinə nəzərdə tutmaq başlıca şərtlərdir. Çox vaxt rəqəmsiz qəzet materiallarının dili mücərrəd və quru olur. Ele məqalələr vardır ki, orada dəqiqlik yaradan rəqəmlərsiz keçinmək olur. Oçerklerdə, məlumatlarda, xəbərlərdə, hesabatlarda məzmundan asılı olaraq rəqəmlərin işlənməsi zəruri olur. Lakin şeirdə, hekayədə, romanda və dram əsərlərində çox vaxt rəqəmsiz de keçinmək olur. Mətbuat dilinin, üslubunun leksikası başqa üslubların leksikasına nisbətən deyişikliyə daha çox meyillidir. Leksik tərkibinin müxtəlifliyi de mətbuat üslubunu başqa üslublardan fərqləndirir. Mətbuat dilində xüsusi isimlər, şəhər, kənd, təşkilat adları, alınma sözər, yeni yaranmış ifadələr, içtimai və siyasi terminlər daha çox işlənir.

Dildə yaranan yeni sözlər ilk dəfə öz əksini mətbuat sehifələrində tapır.

Mətbuat üslubu ədəbi dilimizin inkişaf mənzərasını – leksik-grammatik dəyişməni, səlisləşmə və teküllaşməni başqa üslublara nisbətən özündə daha aydın və tez əks etdirir.

1921-ci ildə RK(b)P MK-si "Yerli qəzətlərin programı haqqında" qəza və vilayət partiya komitələrinə göndərdiyi məktubda qəzet dilinin kütləvi olmasını xüsusilə qeyd etmişdir. Məktubda göstərilir ki, qəzətlərin dili səlis deyildir, konkretlikdən çox uzaqdır. Qəzətlərde dolşaq və ifade etibarilə anlaşılmayan uzun-uzadı məqalələr verilir... Material səda dilde yazılılmışdır. Məqalə və məktublar, habelə ifadələr qısa olmalı, aydın və düzgün planlı qurulmalıdır¹.

1922-ci ildə RK(b)P MK-nin "Yerli qəzətlərin planı haqqında"², 1924-cü ildə "Mətbuat sahəsində partiyanın esas növbəti vəzifələri"³, 1940-ci ildə "Rayon qəzətləri haqqında"⁴, 1960-ci ildə "Mütəsir şəraitdə partiya təbliğatının vəzifələri haqqında"⁵ və başqa bir sıra qərarlarda mətbuat dilindən ayrıca ayrıca bəhs olunur.

RK(b)P XIII qurultayı (1924) qərarlarında mətbuat məsələlərinə daha çox fikir verilir. Qurultayın "Mətbuat haqqında" qərarında deyilir: "Qəzətlərin dili üzərində daha çox çalışmaq, ifadənin ən artıq dərəcədə populyar və aydın olmasına, məzmunun ciddiyyinə və dolğunluğuna diqqət vermək lazımdır".

İndi qəzet və jurnallara tələbat gündən-güne artır. Bu günün oxucusu dünənki oxucu deyildir. Yüksek zövq və manevi inkişafa malik olan müasir oxucular qəzəta yüksək tələblə yanaşırlar. Onlar isteyirlər: "Qəzet və jurnalın her bir nömrəsi məzmunlu, rəngarəng, maraqlı və tərtibatca gözəl olsun, hər bir çıxış – həm məqalə, həm müxbir məktub, həm oçerk, həm felyeton, həm də xəbər adamların fikrine və duyğularına təsir göstərsin, hər kas üçün anlaşıqlı olan yaxşı və tərəvətlə bir dildə yazılsın"⁶.

Qəzətlərimiz birinci nömrələrindən sadə ədəbi dil uğrunda mübarizəyə başlayır. "Ədəbiyyat qəzeti" ilk nömrələrinin baş məqalə-

¹ Советская печать в документах. M., 1961, soh.213.

² Yeno orada, soh.222-224.

³ Yeno orada, soh.53.

⁴ Yeno orada, soh.261.

⁵ Mütəsir şəraitdə partiya təbliğatının vəzifələri haqqında. Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin qərarı, Bakı, 1960, soh.1.

⁶ Sov.İKP qurultayı, konfransları və MK plenumarının qətnamə və qərarları. II hissə, Bakı, 1954, soh.66.

⁷ "Pravda" qəzeti, 22 dekabr 1964-cü il.

sində yazdı: "Yeni, sadə, edəbi dil uğrunda aparılmış keskin mübərəzə de bizim başlıca nailiyətlərimizden biridir". Şura yazıçılarının esas istiqamətvericisi kütlesi öz bödii praktikası ilə bir tərəfdən osmanlı təsirinə, o biri tərəfdən məhəlləcilik "cəreyanına" qarşı amansız mübarizə edərək, öz bödii əsərlərində esil canlı dilin büləllülaşması yolunda çalışmış və bu dili zənginləşdirmişdir" ("Ədəbiyyat qəzeti", 1943, №14).

Böyük Vətən müharibəsinin en çətin illerinde belə "Ədəbiyyat qəzeti" dilimizin temizliyinə, saflığın xüsusi diqqət verərək yazardı: "Dil xalqın ürəyidir, bu ürəyə diqqətə baxan her kəs onda o xalqın taleyiñi görür. Dile bər cür mühüm mesuliyətə yanaşmalı, onu saf ürək qədər sevməli və onun zərrə qədər lekələnməsinə heç bir növle yol verməməlidir" ("Ədəbiyyat qəzeti", 1944, №19).

Azərbaycan edəbi dilinin mətbuat qolunun XX esrin 20-ci illərdən sonrakı dövrdeki vəziyyəti, inkişafından bəhs edərən leksik və qrammatik xüsusiyyətlər haqqında ayrıca danışmaq lazımdır.

Leksik xüsusiyyətlər

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar olaraq yeni içtimai-siyasi quruluş tərzinə uyğun bir sıra yeni məfhumlar yaranır ki, bunlar da öz ifadəsini dilde tapşırıb. 1920-ci ildən Azərbaycanda əsasən Azərbaycan dilində çıxarılan qəzet və jurnallar vasitəsilə dilimizin lügət tərkibinə daxil olan bu sözlərin müxtəlif əməlegəlmə yolları vardır ki, bunun haqqında biz sonra danışacaqıq. İrlidle gərcəyimiz kimi, 1920-1960-ci illər Azərbaycan dilinin leksik inkişafında ayrıca bir dövr kimi qiymətləndirilməlidir. Bu, dilimizin lügət tərkibinin inkişafı və deyişməsində en ziddiyətli dövrdür. Xüsusən 1920-1945-ci illər erzində dilin inkişafında əsas rol oynayan ziyanlı təbəqəsi bir sıra məfhumların ifadəsində gəh rus dilinə, gəh da fars və ərəb dillərinə üstünlük verir. Bəzən sənayenin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafı dövründə bu və ya digar məfhumun ifadəsi üçün rus və ya ərəb-fars dillərinə müraciət etmək lazımlı olduğunu və dilimizin daxili imkanlarından istifadə edərək yeni sözler yaratmağı məsləhət görənlər də olur.

Tədqiq olunan dövr ərzində dilimizin elifbasi üç dəfə deyişilmiş, 1940-ci ildən rus elifbasi əsasında yaradılmış yeni elifbamızda da bəzi cəhatlər təqnid və təshih edilmiş, orfoqrafiya qaydaları bir neçə

dəfə deyişmişdir ki, bu da dilin başqa sahələri ilə yanaşı, lügət tərkibinə də təsir etməye bilməzdı.

1920-1960-ci illərdə mətbuat dilinin leksikasının inkişaf yollarını bilavasitə tədqiqi keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, həmin bəhs yazmaq üçün material ancaq 1920-1960-ci illərdəki "Komunist" qəzetiñin toplanmışdır. Qəzetiñ 1929-cu il 5 may tarixli nömrəsində "Qəzetiñin dili haqqında" başlıqlı məqalədə deyilirdi: "Azərbaycan türk dili öz böyük mətbuat və nəşriyyat orqanları vəsatisi ile Yaxın Şərqiñ en böyük və mədəni dilləri sırasına keçir.

Dilimiz üzərində ərəb və fars təsiri getdikcə azalır: mətbuatımızın dili xalq dili və ana dili hesabına zənginləşdiyi kimi, siyasi və odəbi lügətini də rus dili və qismən beynəlxalq istilahları hesabına artırır. Azərbaycan türk dilinin sadələşməsi və geniş xalq kütləsinə yaxınlaşması yolunda, "Komunist" qəzetiñin son dərəcə böyük və mühüm rolunu burada xüsusü olaraq qeyd etməliyiz... (kursiv bizimdir - A.V.). Bizdə hələ ərəb və fars təsiri ile mübarizə məsəlesi lazımi qədər qəti və keşkin bir surətdə aparılmış" ¹ .

Bugünkü adəbi dilimiz, o cümlədən onun mətbuat qolu tədqiq etdiyimiz dövrdeki adəbi dilimizdən çox az fərqləndiyi üçün biz ancaq öz fonetik, qrammatik quruluşuna və ifadə etdiyi mənaya görə bu gün işlətdiyimiz sözlərdən fərqlienən leksikanı öyrənəcəyik.

1920-1940-ci illər mətbuatında biz Azərbaycan diline yad olan, buna görə da canlı danışq dilinə təsədűf etmədiyimiz bir sıra sözlər rast gəlirik ki, bu sözlər əsasən türk dilindən alınmış sözlərdir. Buraya *nasıl* – *neçə*, *nə* *cür*; *yarın* – *sabah*; *işbu* – *bu*; *bir qaz* – *bir neçə*; *pək* – *ən*; *yasaq* – *qadağan*; *qolay* – *yüngül*, *asan*; *sandalya* – *stul*; *kreslo* (imdı bu yumşaq sandalya üstündə oturmuşam – 01.04.1935);² *tışra* – *bayira*; *çıldırmaq* – *dəli olmaq*; *şəşirmaq* – *çəş-bəş qalmaq*, *bir şeyi etmək iqtidarı olmamaq*; *yavru* – *uşaq*; *gələyana gətirmək* – *həyacanlandırmag*; *varmaq* – *çatmaq* (*məhbusuların məqdarı 40 nəfərə varmışdır* – 1926); *eskimək* – *köh-nəlmək*; *bir taqm* – *bir sira*; *süs* – *bəzək*; *göy* – *kand* (*Xirdalan, Masazır və qeyri göylərdə* – 23.04.1923), *kömlək* – *köynək*; *oda* – *otaq* (*vağzalda xüsusi oyun o dası var* – 01.04.1935); *kəndi* – *öz*; *ənin* –

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu dövrde respublikada mərkəzi istilah komissiyası yaradılır.

² Bundan sonra, əgər xüsusi qeyd yoxsa, gotirilən misallardan sonrakı roqomlının birincisi "Komunist" qəzetiñin çıxdığı günü, ikincisi ayı, üçüncüsü isə ili göstərir.

ah; nərə – hara; omuz – çiyin; bəkləmək – gözləmək; yapmaq – etmək (əsasen tərkibi fellərin ikinci komponenti kimi çıxış edir: *ərzaq kitab-çaları ilə ehtikarlıq* yapanlardan bir neçəsi tutulmuşadır – 26.02.1935); *bəyanatda bulunmaq – bəyanat vermak* – 10.01.1936; *bulunmaq – olmaq; etmək – yerləşmək* (əsasen tərkibi fellərin ikinci komponenti kimi çıxış edir və birinci komponentini yerlik hal şəkilçisi ilə işlənməsini tələb edir); *yabançı – yad; qullanmaq – işlənməz; həkimiz – hamımız; həp – bütün; eyi və fəna – yaxşı və pis; əkmək – cörək* və s.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu qabil sözlərin, demək olar ki, hamısı uzun müddət hər iki dildə, yəni hem doğma ana dilimizdə, hem də türk dilində qədimden müştərək şəkilde işlənmiş, sonralar dilimizin inkişafı ilə əlaqədar olaraq başqa sözlərlə evez edilmiş, türk dilində isə qalmışdır.

1920-1940-ci iller mətbuatında bir çox sözlər öz fonetik quruluşuna görə bugünkü dilimizdə olduğundan forqlənirdi. Bugünkü orfoqrafiya qaydalarına əsasən saitle başlanan bəzi sözlərin əvvəlində y samiti hələ düşməmişdi: *yığırı – iyırı, yıldız – ulduz, yurək – ürək, yuca – uca, yıl – il, yüz – üz* və s.

Müasir ədəbi dilimizdə *d* ilə yazılırlar və teleffüz olunan bir sıra sözler *t* ilə yazılırlar¹: *taşmaq – daşmaq; toğru – doğru; ata – ada; tirnaq – dırnaq; talqa – dalğa; tolayı – dolayı; tavşan – dovşan*.

Sonu saitle qurtaran iki və çoxhecalı fellərdən sənet və peşə mənasını veren isim eməle getirmək üçün fel əsasına *-ci//ci/-cu// -cü* şəkilçisi deyil, *-yici// -yicili -yucu// -yücü* şəkilçisi artırılır: *toqu- maq – toquyucu, oqumaq – oquyucu* (1926-cı ildən *toquucu//toquyücü*², *oxucu//oxuyucu* müvəzzi işlədir). 1929-cu ildən bu qəbildən olan sözlər *toqucu*, *oxucu* kimi yazılırlar.

Bundan əlavə, *indi, qonşu, ov, ovçu, tüklü, belə, elə, iralı, torpaq, deyil, min, mən, qolçomaq, kiçik, saralmaq, pambıq, otaq, köçürmək* müvafiq olaraq *imdi, qomşu, av, avçı, tuylı, böylə, öylə, iləri, topraq, degil, bin, bən, qoluçomaq, güçük, sararmaq, namıq, ota, keçirmək* kimi yazılırlar (*soyuq – soğuq, qədər – qadar, gəy – kök, kimi – kibi, çuğun – ciyün, digər – diyər* sözləri də bu qəbildəndir).

Bəzi sözlərdə e əvəzində a yazılır və oxunurdu: *dayıl – deyil, səvinc – sevinc, nəft – nefst*. Bunlardan əlavə, biz teleffüz olunduğu

¹ Bugünkü *toxumaq* feli və ondan düzələn sözlər isə 1920-ci illerde gəh *doqu- maq*, gəh da *toxumaq* şəklində yazıldı.

² Digər tərəfdən, *paltar toxuyur* əvəzində *albəsa doğur* işlənir (1923).

kimi yazılın sözlərə de rast gəlirik: *kollektif, dövlət aparati* və s. Biz "Kommunist" qəzetiñde *fikir, uğurunda, sinif, burunun* (qabığını görmeyen) kimi sözlərdə müasir baxımdan imla qaydalarının pozulduğunu görürük, odur ki, 1931-ci il 16 yanvar tarixli "Kommunist" qəzetiñde dərc olunmuş "Azerbaycan dili ımlasının islahi haqqında" adlı məqalədə göstərilirdi ki, *mənsubiyət şəkilçili oğul, burun, dəmir* kimi sözlər *oğlun, burnun, dəmrin, gəlin* şəklində yazılımalıdır. Göründüyü kimi, bu qayda *oğul, burun* tipli sözlər haqqında doğru olduğuna baxmayaraq, *dəmir* və *gəlin* kimi sözlərə şamil edile bilmez.

1920-1930-cu iller metbuatında ele sözlərə təsadüf olunur ki, bu sözler türk mənşəli olduğuna baxmayaraq, bugünkü dilimizdə işlənmir: bunlar başqaları ile evez edilmişdir. Bir sıra sözlərdən isə bu gün tədqiq etdiyimiz dövrəkə mənəni deyil, tamam başqa bir mənəni ifadə etmək üçün istifadə olunur; məsələn: *seçgici – seçici, qısqınc – qorxaq, çadraçı – çadra tərafdarı, bilgi – elm, tolayı – dolayı, görə – qoşma*, üzündən (köməkçi söz), *dırılık – həyatı – dün – dünən, dünki – dünənki, quruluşu – qurucu, börk – papaq, qoşma – federativ* (Zaqafqaziya Sosialist Qoşma Şura Cümhuriyyəti), *tanışdırmaq – tanış etmək, benimsəlamak – manımsəmək; yoğaltı- maq – ləğv etmək, varadan qaldırmaq, yox etmək* (məsuliyyətsizliyi Azərnəft mədənlərində yoğaltma – 06.03.1934), *başpozuqluq – intizamsızlıq* (avarıya və başpozuqluğa qarşı sistematik və gərgin mübariqə aparmaq – 27.02.1934), *anlaşmamazlıq – anlaşılmazlıq, vardırməq – çatdırmaq* (çox işlər görülmüşdür, lakin onu sonuna ardırmış lazımdır – 04.01.1936), *uyumaq – yuxuya getmək, yataq* (Bakı proletariati Zaqafqaziya proletariatinin uyumasına imkan verməyərək, onun üçün sırayətəcidi bir nümunə olmuşdur – 04.01.1936), *ön – qarşı* (önüümüzə duran məsələ), (bunun öünü almaq garəkdir – 1927), *danişq etmək – danişq aparmaq, yaqışmaq – yaxınlaşmaq, yaxın olmaq – yaraşmaq, işçi yaşayışı – fəhlə hayatı, bu uğurda – bu yolda, hanki/hankisi – hansı, maraqlı – maraqlanan adam, boyunca – üçün* (altı gündən bəri məscidlərdə "habəs" edildigimdən boyunca gündə məlumat yazmadım – 25.04.1929),

¹ 1920-ci illerin ovvollarından Qubada "Yeni dırılık" adlı qozet çap edilməyo başladı. 1924-cü il 14 yanvar tarixli qozetdə *dirılık* sözünün qarşısında mətorizdə bu sözü yazılmışdır ki, bu da indi bizim dilimizdəki möşər isminin ekvivalentidir.

dayanmaq – arxalanmaq (geniş kəndli kütləsinə dayanaraq toprağı kandılılərə vermek – 1923), yoqma – yoluxma (xəstelik), qırmızı ordu – qızıl ordu¹, yonutulmaq – yonulmaq, sōkənəmək – asaslanmaq – arxalanmaq (Sosializm sənayesinə sōkənəmək – 1930), sōkənəcək – arxa (Şura hökumətinin möhkəm və həqiqi sōkənəcəyi olan kolxozçular – 1930), diniñəmək – dincalmak, aćıqmaq – aćıqmaq, uyuşmaq – razılıqlaşmaq, bütün – bütüna – başdan – ayağá/tamam, xoşuna getmek – xoşuna galınmak, altın – qızıl (altun pul – 29.02.1924), (besgünlükde altın sənayesi də iştirak edər – 22.01.1936).

1925-ci ilə qeder mətbuatımızda təsadüf olunan gərək... gərəksə, 1926-ci ildən etibarən istər... istərsə ilə paralel işlərin (istər İngiltərə və istər Fransa – 1926); yazı – məktub (şikayat büroosunda 771 yazı alımıdır – 10.01.1930), qalğı – qalıq (kapitalizm qalığı – 09.01.1930), götürəcilik (əmək haqqını mütarəqqi götürəcilik asasında düzgün təskil etmək – 18.01.1936), silahlılıq (biz... fırqa üzvünün ideya-siyasi cəhətdən səlahililğini lazımi yüksəkliyə qaldırmışlıq – 21.05.1936), qazancılıq (metallurji zavodlarının qazancılılığı uğrunda – 12.01.1936), qapatmaq – bağlamaq... (bu müəssisələri qapatmağı təklif edirlərdi – 11.01.1933), yiqamaq – yumlaq, camasır – paltar, dayanılmaz – dözlümək, yeilmə – cüzam, danışq etmək – danışq aparmaq, hər kəsə bəllidir – hamiya aydınlaşdır, sancaq – bayraq (qırmızı rəng ilə buranı təzyin edəcək olan bu qırmızı sancaq – 26.04.1929), artıqılıq – artıqlıq, alışqanlıq – adətkərdə olma, durdurulmaq – dayandırılmaq (tramvay hərəkəti durduruldu – 27.04.1923), salı günü/tək günü – çərşənbə axşamı, qaytarçı – cavab, qarşıçı – aleyhər, ixtiyarlı elçi – səlahiyyətli safir, dişər² işlər nəzarəti və yaxud Şura və dəşərli ölkələr (12.02.1924), yanlışlı – səhv etmədən, qeyri-düzgün – düzgün olmayan, yubatmaq – gecikdirmək, dayanaklı – döziümlü (dayanıqlı olmadığı üçün işimə gəlmədi – 06.01.1924), işliq çalmaq – fıt vermək – (paradox işliq çaldı –

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü qızıl gül, qızıl ordu, qızıl asgar kimi birləşmələrin tərkibindəki qızıl sözlə öz qədim monasında, yəni qırmızı monasında işlənir.

² Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, dişəri sözü bu birləşmələrin heç birində türk dilindən almış söz kimi qiymətləndirməməlidir. Müasir türk dilində Xərici İşlər Nazirliyi Dış İşləri Bakanlığı kimi işlənir. Deməli, dilimizdən sonra çıxmış dişəri sözünün öz doğma sözümüz hesab etməliyik.

07.01.1930), gözdən yaylıq asmaq – gözdən pərdə asmaq (Andreyev gözdən yaylıq asmaqlıqla maşğıl olmuşdur – 06.01.1933), cocuq yasılsı – uşaqlı yasılsı, paltar asılsı – paltar asan (Aynanın qarşısındakı divarda yararlı bir paltar asılsı vərdir – 10.01.1934), devirmək – yixmaq (Şura dövlətinin devirmək – 10.01.1930); long salmaq – longitmək, longə salınmaq – longimək, long etmək – longitmək (bu işi long edənlər haqqında tədbir görülmüşdür – 06.01.1933), şənlətmək – sevindirmək (bu kəlmələr hamının simasını şənlətdi – 01.04.1935); qurtulmaq – qurtarmaq,¹ qayıtdırmaq – tikidirmək (ayaqqabı), ellikləşmə – kollektivlaşmə, gəlməz – deyməz (onun üzərində çox dayanımağa gəlinəz – 1930), təsəbbüs – cırkınlı təsəbbüs, zərər toqqunməq – zərər dəymək; qışıldamaq – çırپınmaq (vena qəlbimiz şadlıq zərərləri ilə qışıldayıır – 23.04.1923), qeyri-düzgün – düzgün olmayan (açıqdan-açıqça qeyri-düzgün tarif – 06.01.1924), ixtiyar – qoca, qoğmaq – qovmaq (talamaqdən ibarat olan bu təcrübəyi yürüdən ixtiyarları gəncər qoğnaldırlar – 20.01.1924); cıldırməq – heyran qalmaq, ağlım itirmək (düşmənlərimiz boyla bir həqiqət qarşısında cıldırmayıb da nə edə bilərlər – 14.02.1926).

Bəzən bu və ya digər frazeoloji ismi və ya feli birləşmənin tərkib hissələrindən biri bugünkü dildə olduğundan fərqlənir: məsuliyyətə çəkilmək//alınmaq, məktəbdən qabaq//məktəbə qədər, istəfa etmək//vermək, danışq etmək//danışq aparmaq.

Tədqiq etdiyimiz dövrda bəzən cümlə daxilində cəl türk mənşəli sözü təsadüf olunur ki, həmin söz bu gün eyni mətnədə və ya eyni cümlədə başqa şəkildə işlədir:

Sinfi döyüşlər içarısında bərkidirilən Bakı proletariati (04.01.1936); Metallurji zavodlarının qazancılılığı uğrunda mübarizə aparmalı (12.01.1936); Milli oyanıqlıq (22.01.1924); Qoy bu matəm bizim ərligimizi əlimizdən almasın (22.01.1924); Önümüzə duran məsələ (1926); Bu uğurda səkkiz ilədə qaza-nan müvafiqiyatlar (1926).

Bugünkü dilimizdən fərqli olaraq bəzən tautologiyaya təsadüf edirik: Avan Syuinin təhti-himayəsi altında olan orkestro

¹ Qurtulmaq feli qodimlərdən 30-cu illərə qədər qurtarmaq feli ilə yanışı (tosırlı) işlənmiş, eyni mananı veren burlardan birincisi horokotin tosırı, ikincisi isə tosırı olduğunu ifadə etmişdir. Indi qurtulmaq adəbi dildən çıxmış, ancaq dialektlərdə qalımışdır. Odur ki, qurtarmaq feli yerində asılı olaraq həm tosırı, həm do tosırı olur.

(1929). Nəzərdə tutduğumuz söz birləşmələri ya *tahiti-himayasi*, ya da *himayasi altında* şəklində olmalı idi, cünki *təht* sözü ərebce “altında” deməkdir. *Məşəbəgiçisi*: Hazırda *məşəbəyi* şəklində işlənən mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmışdır, sözün sonundakı -i şəkilçisidir (3-cü şəxsin teki). 1924-cü il “Komunist” qəzetində təsadüf etdiyimiz *məşəbəgiçisi* sözündəki -si şəkilçisi da nisbet şəkilçisidir. Bu şəkilçi də ondan avval gələn -i şəkilçisi kimi *meşa* sözünün telebi əsasında işlənir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, buradakı -ci şəkilçisi də artıqdır, -çι şəkilçisi sözlerin sonuna artırılır və peşə, sonet, ixtisas bildirən isimlər əmələ gətirir. *Məşəbəgi* sözü özü peşə mənasını verən isim olduğu üçün buradakı -çι şəkilçisi dilimizin müasir normaları nöqtəyinənəzərindən artıqdır. *Pedaqoji kadrosu* (5.02.1936), *pedaqoji texnikumu* (5.01.1925), *geoloji bürosunun müdürü* (1.04.1935), *kino teatroları* (15.04.1935), *pedaqoji məktəbləri* (5.02.1936), *xarici camiatları* (15.01.1924), *açıncı ölkələri*, *xarici ticarəti* (11.01.1924) birləşmələrinin (31.01.1924) sonundakı nisbet şəkilçisi də artıqdır. *Əlbisələr* sözü ərob dilindən alınmış *libas* sözünün daxili cəm forması *albəsa* dilimizdə yeniden -lar cəm şəkilçisi qəbul etmişdir.¹

Razi sözünün inkari bugünkü dilimizdə farscaya məxsus ön şəkilçi ilə yaranır: *narazı* və həmin söz -*lıq* şəkilçisi qəbul edərək *narazılıq* kimi mücorrad manəli isim əmələ gətirir. Biz 1920-ci illərdə *narazılıq* əvəzinə bu gün üçün qəriba səslənən *razılıqlıq* sözüne təsadüf edirik.

1920-ci illər mətbuatında *il* əvəzinə hər yerdə *sənəsi* gedir. Bəzən *sənəsi* sözünün tərkibindəki -si nisbet şəkilçisi də artıq kimi görürün.

Əsrlik yuxudan ayılmaq əvəzinə əsri uyğudan *ayılmaq*, *bına* əvəzinə tiki, *təkbaşınlaq* əvəzinə *təkbaşılıq*, *ağılli* əvəzinə *zəkavətlə*, *hər cür* əvəzinə *hər dürlü*, *ifşa etmək* əvəzinə *faş etmək*, *longimək* əvəzinə *aqsamaq* (1923) işlədirilir.

Eyni zamanda *toxunmaq* əvəzinə *təmas etmək* (*Mən plenumun bəzi məsələlərinə təmas etdəcəyəm* – 03.01.1936); *uzaqgörənlik*

¹ Ərob dilindən dilimizə keçmiş elə sözlər var ki, bu sözlər ərob dilinin qrammatik qaydalarına əsasən çələbməmişdir. Lakin dilimizdə bu cür sözlərin tok vo ya cəmədə olduğu, xalq költəsinə molun olmuşdur üçün bunlar -*lar*//-*lar* cəm şəkilçisi ilə işlədirilir: *valideyn* – *valideynlər*, *əhvalat* – *əhvalatlar* (məq. et: Dənabəş kondinin əhvalatları). Hal sözünün cəmi olan *əhval* daha bir cəm şəkilçisi -at qəbul etmiş, sonra -*lar* cəm şəkilçisi ilə işlənmişdir.

əvəzinə *durbinlik* və bunun antonimi kimi *kutahbinlik*¹ sözləri işlədirilir (*dahiyənə durbinlik*); *çatdırmaq* əvəzinə *vardırmaq* (çoq işlər görülmüşdür, lakin onu sonuna *vardırmaq* lazımdır – 04.01.1936); *zaif* əvəzinə *qırıq* (kəndli müxbirlər ilə əlaqəmiz *qırıq* – 08.01.1930); *dıqqətlə*, *ehiyatla* əvəzinə *üssüllü* (yazı işlərinə çox *üssüllü* yanaşmalıdır – 10.01.1930); *hayata keçirmək* əvəzinə *yaşışya keçirmək* (biz müxbirlər müşavirəsinin qərarlarını *yasa* - *yışa keçirməməsi* – 10.01.1930) işlədirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin lügət tərkibinin zənginləşməsində fars, ərob və rus dilindən alınmış sözlərin rolü böyükdür. Dilimizin tarixi boyu bözi ziyanlarımız arasında fars və ərob dillerinə meyil güclənmiş, bununla əlaqədar olaraq elm və mədəniyyətimizin qabaqcıl nümayəndələri bu sahədə ifrata varlığı kəskin suradət təqnid etmişlər. Dilimizdə fars və ərob sözlərindən yerli-yersiz istifadəye qarşı mübarizə xüsusilə sovet hakimiyyəti illərində güclənmişdir. Dilin sadələşməsi, lüzumsuz fars və ərob sözlərindən və söz birləşmələrindən temizlənməsi sahəsində mətbuatın rolü böyük olmuşdur. Hələ 1925-ci ildə “Komunist” qəzeti 5 may tarixli nömrəsində yazdırı ki, qəzədə keçmişdə çoxlu ərobca və farsca sözlər və ibarələrə təsadüf edilirdi, indi dil yavaş-yavaş sadələşir.

“Komunist” qəzətinin, ümumiyyətla, bütün mətbuatımızın fars və ərob dilindən sözlər və söz birləşmələrini alaraq yerli-yersiz işlətməsinə qarşı mübarizə apardığını baxmayıraq, Azərbaycan dilində geniş xalq kütlösinin başa düşmədiyi fars və ərob sözləri və bu dillerin qrammatik qayda-qanunları əsasında yaradılmış söz birləşmələrinə tez-tez təsadüf edirik:

İndi biz cəhanşüməl dediyimiz halda, tədqiq etdiyimiz XX əsrin birinci yarısında aləmşüməl (əməkçilərin qarşısına aləmşüməl tarixi vəzifələr qoyulmuşdur – 15.01.1936), cəhan müharibəsi – cahangırılık (07.03.1924), ümumdünya – ümumcahan (22.01.1924) işlədirildi.

Ərob ve fars dili qrammatikasına əsasən yaradılmış izafatlılar tez-tez rast gəlmək olur. *Heyati-təhririyyə* – *təhririyyə heyati* – *redaksiya heyəti*, *vəzi-həml* – *hamiləlik vəzifəsi*; *iftiraqı-abadı* –

¹ *Durbinlik* və *kutahbinlik* fars dilindən alınmış *dur* – *uzaq*, *kutah* – *qısa*, *bin-görən* sözlərindən və -lik sözdüzəldicili şəkilçisindən omola gəlmışdır.

əbədi ayrılıq, alati-istehsalıyya – istehal alətləri, cəmiyyəti-əqdam, heyati-riyaset, nümuneyi-imtisal, sövq-ul-ceyş, hüsн-rağabat, əlumicimtiyyə – ictimai elmlər, dərəceyi-həqiqiyyə – asıl miqdar, məməlilik-acnəbiyyə – xarici ölkələr, müzakirati-yömiyyə – gündəlik masalalar (müzq. et.: gündəlik müzakirət), tərbiyəyi-bədəniyyə – bədən tərbiyəsi, darülmüəllimin, darülmüəllimat – müəllimlər institutu, yövmi-alı – yubiley, füqərayı-kasiba – proletariat, hökumati-müstəbiddə – despotik hökumət, vəziyyəti-siyasiyyə – siyasi vəziyyət, salibi-əhmər – qurmazı apara, kürsisi-xitabət və ya xitabət kürsüsü, fədaiyan etmək – canı fəda etmək.

Bəzi alınma sözlər sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında çıxış edərək yeni sözlər eməle getirir. Fars və ərəb dili qrammatikası qanunları əsasında yaranan bu sözlərə müasir dilimizdə təsadif etmək olmur: xitabnamə – müraciət, eləmnəma, qiyəmətdər – qiyəmətlər, müşarı-nileyi – haqqında danişılan adam, baxıusər – xüsusən, qərradəd – qərar, əmrnamə – əmr, təvəlliüdxane – doğum evi, bərəyməlumat – məlumat üçün, sərmayədar – kapitalist, iləl-abad – abadi olaraq, zərərdidə, mütezərrir – zərər çəknisi.

Bəzən ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin qanun-qaydalarına əsasən müxtəlif teyini söz birləşmələri eməle getirir: *cəhangırlik mühərabəsi//cahan mühərabəsi, nüfuz təhtində//nüfuzu altında, hökumət riyasetində bulunuşaq//hökumət başında olmaq, istəfa naməsi//istəfa məktubu, etibarədan saqıt olmaq//etibarəndə düşmək, əməla inqilabi – fəhlə inqilabi, əməla sıfı – fəhlə sıfı, daxiliyyə nazəratı – daxili işlər nazırılığı, xariciyyə nazəratı – xarici işlər nazırılığı, şura cümhuriyyəti – sovet respublikası¹, təhririyə heyəti – redaksiya heyəti, mülki zəmər – yiyəlik əvəzliyi, istixbari-məlumat – informasiya məlumatı, müsavi – hüquq, qəhhər – istinadgah, nim – əsas və s.*

¹ Maraqlıdır ki, Oktjabr sosialist inqilabından sonra yeni mənə kəsb etmiş və beynəlxalq sözə çevrilmiş sovet sözü eyni zamanda ərəb dilinə də keçmiş, Azərbaycan dilində isə sovet sözü əvvəzində onun arb dilindəki ekvivalenti *şura* alınmışdır. Sonralar *şura* sözü bir termin kimi dildə qala bilməmiş və öz yerini sovet sözüne vermişdir. Dilimizdə fars və arb dilindən alınmış termin *səciyyəli* bir çox sözlər 1936-ci ilin ortalarından etibarən rus dilindən alınmış müvafiq sözlərə əvəz edilir. Sovet, revolyusiya, propaganda, kültura, universitet, geometriya, matematika kimi sözlər bu qobildəndir. Bir neçə il sonra bu sözlərin əksər hissəsi yənə də ərəb və fars dilindən alınmış sözlərlə əvəz olunur. Görünür, bu *inqilab, təbliğat* kimi sözlərin dilimizdə uzun müddət işlədilmesi və “özloşması” ilə əlaqədardır.

Bugünkü ədəbi dildən çıxmış əle əreb və fars sözleri var ki, onlara biz XX əsr metbuat dilində tez-tez təsadif edirik, həmin sözler bəzən Azərbaycan dilinə xas olan sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəltmə sözler de eməle getirir. Bəzən də mürrokəb sözlerin, söz birləşmələrinin birinci və ya ikinci komponentini kimi çıxış edir: *dirayət – xəbərdar olmaq* (müzq. et.: *dirayətli – xəbərdar*), *mümməssil – nümayändə, müsəid – müvafiq, müavanət – yardım, müttəlim – savadlı, müsəvi (hüquq) – bərabər, əhl – sakın, talimnamə – yazılı direktiv, eləmnəma – bildiriş, cələsa – *iclas*, firqa – partiya, illat – xəstəlik, əvdət – qayıtma.*

Bir sıra sinonim sözlərin paralel işlənməsi müşahidə olunur:

Əməkçi/zəhmətkəş, işçi/fəhlə, əmələ/fəhlə, cələsa//iclas, naminə/adına, cümbində//nazzində/yanında, albiso/paltar, əlanı/açıq, fənn/elm, qədəm//addım kimi sözlər bir müddət müvəzəti işlədilir, yavaş-yavaş ikincilər birinciləri sıradan çıxarırlar.

Fars və ərəb sözləri Azərbaycan sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul edir: *asnafcılıq* (qarşısında *кустарничество* yazılmışdır), *münfaridçilik* – *təktəsərrüfatçılıq*, *fəndləq* – *pislilik*, *xoşnudsuzluq* – *narazılıq*, *müsəvət* – *bələdiyyələşdirmək* – *şəhər qaydasına salmaq*, *naxoşlaşmaq* – *xəstələnmək*, *azarlanmaq* – *xəstələnmək*, *şuralaşmaq* – *sovetləşmək*, *fırqəçi* – *partiyaçı*, *foquladəlik* – *müstəmləkələşmək*.

Qeyd etmek lazımdır ki, Şərq ərəb ölkələrindəki ay adları *Kanun-us-sani*, *şubat*, *azar*, *neysan*, *ayyar*, *həziran*, *tammuz*, *ab*, *ayylul*, *taşrin-ü-əval*, *taşrin-üs-sani*, *ganunul-əvvəl* bir müddət “Komunist” qəzetiндən yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr ay adları ilə müvəzət işlənir, bir az sonra birincilər dilimizdən tamamilə çıxır. Eyni sözü həftənin günlərinin adları haqqında da demək olar: *düşənbə*, *seşənbə*, *çərşənbə*, *pəşənbə*, *cüma*, *şənbə*, *yekşənbə* sonralar dilimizdən çıxır ve müvafiq olaraq *bazar ərtəsi*, *çarşənbə axşamı*, *çarşənbə*, *cüma axşamı*, *cüma*, *şənbə*, *bazar günü* sözləri ilə əvəz edilir.

Ərəb dilindən alınma sözlərin en çoxu sabit feli birləşmələrin və ya tərkibi fellərin birinci üzvü kimi çıxış edir. Əsasən hərəkat adı bildirən bu sözlərə bugünkü dilimizdə təsadif olunmır, odur ki, aşağıda sadalanan sabit feli birləşmələrin və tərkibi fellərin müvafiq ekvivalentlərini qarşısında yazırıq: *təvqif olunmaq* – *həbs olunmaq*.

¹ Todqıq olunan dövrde *çarşənbə* günü bəzən salı, bəzən də tək gün adı altında da işlədilmişdir.

tutulmaq, təxrib etmək – dağıtmaq//viran etmək, qədəm atmaq – addım atmaq, riyasət etmək – sədrlik etmək, iqamət etmək – yaşamaq, add etmək – hesab etmək, təzil etmək – qiyamatlaşdırmaq, tərcih vermək – üstünlük vermək, təmdid etmək – uzatmaq, yamin etmək – toqquşmaq, tələqqi etmək – qiyamatlaşdırmaq, rişə salmaq – kök salmaq, itixaz/əzx etmək – almaq, ehrəz etmək – qalib galmək (oyunda), udmaq, təsvib etmək – bəyənmək, təməs etmək – toxunmaq. (Mən plenumin bəzi masalarına təməs edəcəkəm – 03.01.1935), azimət etmək – yola düşmək, man etmək – qadağan etmək, təzyn etmək – bəzəmək, iktifa etmək – kifayatlaşdırmaq, tədavi edilmək – müalicə olunmaq (Mərdəkan istirahət evlərində varəmən tədavi edilməsi gözlənilmişdir – 08.04.1934), təhammül etmək – dözmək, təvallüd etmək – doğulmaq, təkərrür etmək – təkrar etmək, dərkətir etmək – yad etmək, mübaşir etmək – idarə etmək, icab etmək – talab etmək və s.

Tədqiq etdiyimiz dövrə saqit olmaq feli düşmək mənasında ancaq etibardan saqit olmaq birləşməsinin tərkibində işlədilmişdir. İsləmək, güdmək, arxasında getmək fellərinin sinonim kimi işlənən təqib etmək feli eyni zamanda məqsəd təqib etmək birləşməsinin tərkibində vardır. Hazırda İsləmək, güdmək və təqib etmək felləri sinonim kimi mövcud olduğunu baxmayaq, məqsəd ismi ancaq güdmək feli ilə birləşə bilir.¹

Yeri gəlmışkən göstərmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrə ərəb, fars dillərindən alınmış ayri-ayri adlarla birləşərək tərkibi fel emələ gətirən yapmaq, bulunmaq kimi feiller indi əsasən etmək, olmaq felləri ilə əvəz edilir: təklif yapmaq – təklif etmək, nümayış yapmaq – nümayış etmək, hücum yapmaq – hücum etmək (mög. et: basqın yapmaq – basqın etmək), müsahibədə bulunmaq//müsahibə etmək//aparmaq, məruza də bulunmaq – məruza etmək.

Bəzi hallarda bugünkü dilimizdə işlənmeyən ifadə və frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək olur: orta hesabla birləşməsi əvəzinə bəzətədə tədqiq etdiyimiz dövrə vusta olaraq birləşməsinə, sözdən işa keçmək əvəzina qövldən fələ keçmək birləşməsinə təsadüf edirik.

Son altı ayda neft qiyməti vusta olaraq 31 manat 55 qəpik müəyyən edilmişdir (28.01.1925). Neft ixracı programının tez-tez dəqişdirilməsi nəticəsində yüz göstərən açıq maliyyə böhrəni (28.01.1925)².

¹ Bəzən gursuna dəzmək – gülləlmək, damşaq etmək – damşaq, tanışdırmaq – tanış etmək, qullanmaq – istifadə etmək kimi fellor do təsadüf olunur.

² Bu misaldakı yüz göstərən feli sıfot birləşməsi baş verən birləşməsinin ekviyalenti kimi çıxış edir.

Bəzi hallarda tərkibi felin və ya sabit feli birləşmənin ikinci üzvü bugünkü dilimizdə olduğundan fərqlənir; məsələn: istəfa etmək – istəfa vermek, məruza vermek – məruza etmək, masuliyətə çəkilmək – məsuliyətə alınmaq, zərər toqunmaq – zərər daymək, bəyanatda bulunmaq – bəyanat vermek və s.

Ərəb dilindən dilimizə keçmiş bəzi sözler ərəb dili qrammatikasının qanunlarına əsasən cəmlərin və metbuatda da bu şəkildə işlədir. Bu qəbilden olan sözlərin ərəbcə cəm forması dilimizin luğat tərkibini təşkil edən bütün başqa sözlər kimi qəbul edilir, odur ki, yeri geldikdə həmin sözlər -lar/-lor cəm şəkilçisi da qəbul edir. Biz metbuatımızda şərəkit (Vətəndaşlar, 1 mənzil şərəkatları təhiti birləşiniz – 26.02.1923), təracimi-əhval, qəvanın, əlbisa, əza (firqənin azaları), mürasıləcat kimi sözlərə rast gəlirik ki, bu sözlər da tərcüməyi-hal, qanun, libas, üzv, mürasila sözlərinin ərəbcə comindən başqa bir şey deyildir.

Müasir dilimizdə təsadüf etmediyimiz sözlərə tez-tez təsadüf olunur: müavini – yardım; fəvvar – təcili; naşir – redaktor; müməssil – nümayəndə; qəhhər – qalib (sifət); müsavi – barabər; əhl, sakin – yaşıyan; qazə – rayon; təlim – qanun, qərar; əvdət – qayıtməq; əskar – orqan (qəzet, jurnal); mütabiq – uyğun, həlqə başçısı – manqa başçısı, nəşvü-nüma – inkişaf, tiya – sirqa (qulaq tiyasi kibi ziynət – 17.04.1923), aqam – qadın xəstəliyi (vuxarıda söylədiyimiz qüsurlardan dolayı onlarda aqam və ya qisırılıq¹ əmələ gəlir və ya ığaş salırlar – 27.04.1923); nəqşa – şəkil, əmudi – asılan, asılmış; əfşü – köndəalan, nüdrətan – nadir hallarla; sıslanmaq – bəzənmək, bəzədilmək; bir təqim tabəddülat – bir sıra dəyişiklik; qare – oxucu; usanmaq – yorulmaq, börk – papaq; uyuşmaq – razılışmaq; qırmızımaq – döyünmək (Yenə qalbimiz şadlıq zərbələrlə qırmızıdayır – 23.04.1923).

Termin xarakterli bəzi birləşmələr bugünkü dilimizdə olduğundan fərqli işlənir: İlm Akademisi – Elmlər Akademiyası, sinif düşəmanları – sinif düşmənlər, yeni iqtisadi siyaseti – yeni iqtisadi siyaset, istixbari-məlumat – informasiya məlumatı, kolxozlu kənd – kolxoz kəndi, Qaşqasıya Qoşma Şura Cümhuriyyəti – Zaqaşqazıya Federativ Sovet Respublikası, məktəbdən qabaq tərbiya – məktəbəqədər tərbiya (1929), dişarlı işlər nəzarəti – xarici işlər nazirliyi və s.

¹ Müasir ədəbi dilimizdə qisır sözü ancaq heyvanlar haqqında işlədir, qadın qisırlıq var və ya qisır qadın kimi birləşmələr indi ədəbi dilimizdə işlədir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, rus dilindən və əsasən rus dili vasitəsilə Avropa dillərində dilimizə sözler hələ inqilabdan əvvəl də keçirdi. İngilabdan sonra sözlərin rus dilində Azərbaycan dilinə keçmə prosesinin xarakteri deyişir. Buna baxmayaraq, 1920-1930-cu illərdə Avropa mənşəli sözlərin coxunun dilimizə rus dili vasitəsilə deyil, başqa yollarla keçmiş olduğu daha maraqlıdır.

Müasir rus dilində sonu *qua* ilə biten alınma sözlər bugünkü dilimizdə *siya* şəklində işləndiyi halda, 1920-ci illərdə fransız dilində olduğu kimi *syon* şəklində yazılır və teleffüz edilirdi: *kooperasiyon* – *kooperasiya*, *federasyon* – *federaliya*, *fraksiyon* – *fraksiya*, *deklarasyon* – *deklarasiya*, *komisyon* – *komissiya*, *stasyon* – *stansiya*, *koalisyon* – *koalisiya* və s. Eyni şeyi parti (Komunist partisine daxil olunmadığından dolayı – 02.01.1924), *parlamən*, *diploması* (*diploması zərba* – 4.03.1923), *objektiv*, *subjektiv*, *acent*, *protest*, *posta*, *kongrə*, *candarmeri*, *muze*, *yubile*, *fasist*, *labaratuar* kimi sözlər haqqında da demek olar. Bu sözlər öz fonetik tərkibi etibarilə bugünkü dilimizdə rus dilində olduğuna daha yaxın səslənlər: *partiya*, *parlament*, *diplomatik*, *obyektiv*, *subjektiv*, *agent*, *protest*, *poçt*, *kongress*, *jandarmeriya*¹, *muzej*, *yubiley*, *fasist*, *laboratoriya*.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına əsasən, *kadr*, *metr*, *teatr*, *orkestr* kimi işlədilen sözlər 1920-1930-cu illərdə *kadro*, *metro*, *tiatro*, *orkestro* şəklində yazıldı.

Tədqiq etdiyimiz XX əsrin 20-ci illərin birinci yarısında sonalar dilimizdə çıxarılmış rus dilindən alınma bir çox sözə təsadüf edirik ki, bu sözlərin eksoriyyatını indi öz dilimizdə daxili imkanlarından istifadə əsasında yaradılmış sözlər əvəz edir. Buna aşağıdakılardan misal ola bilər:

Krujok (ibtidai savad krujoklu) – *dərnək*, *tsex* – *dəzgah*, *çervon*² – *onluq*, *nemə* – *alman*, *izba* – *koma*, *opikun* – *qayıum*, *banknot* – *qızıl pul*, *seldi* – *sıyanək*, *podarat* (*podrata vermək*) – *götürə*, *xolodilnik* – *soyuñucu*, *sutki* – *bir gecə-gündüz*, *advokat* – *vəkil* və s.

Müasir dilimizin orfoqrafiya qaydalarına əsasən, birinci, ikinci və yəhəndisi hecasındaki samiti həm *q*, həm də *ğ* ilə deyilən sözlər

¹ *Jandarmeriya* sözü müasir dildə işləmədiyindən onu arxaik söz hesab etmək daha doğrudur.

² 1920-1925-ci illerde SSRİ-də dövriyyədə olan manatlıq pula *çervon* deyildi. Sonralar bizdə bir neçə dəfə pul əsləhatı həyata keçirildiyi üçün *çervon* yuxarıda dediğimiz monada noinki Azərbaycan dilində, hətta rus dilində də arxaiklaşmışdır.

əslinə müvafiq olaraq iki cür yazılr (ya *q* ilə, ya da *ğ* ilə). Rus dilində *ğ* səsi və herfi olmadığı üçün rus dilində dilimizə keçən və tərkibində *ğ* olan sözlərin hamısı teleffüzden asılı olmayaq *q* ilə yazılr. Bundan eləvə, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müasir dilimizdə ümumiyyətə *ğ* ilə başlanan söz olmadığı üçün hətta ərob və fars dillerindən dilimizə keçən və *ğ* ilə başlanan sözlərin hamısı *q* ilə yazılr. Tədqiqat dövrünün təqririn ilk otuz ilində biz rus dilindən alınma sözlərin bəzilərində *q* evezinə *ğ* yazıldığı, ərob və fars dilindən alınmış sözlərdə isə *q* və *ğ* hərflerinin əslinə uyğun yazılıdığını müşahidə edirik: *ğrup* – *grup*, *ğəzətə* – *qəzətə*, *bibliografiya* – *biblioqrafiya*, *mitinq* – *mitinq*, *oğrəmə* – *program*, *kongrə* – *kongres*, *Beliğorod* – *Ağşəhər*, *propaganda* – *propaqanda* və s.

Bəzən iki samiti başlayan alınma sözün avvelinə bir sait artırılır: *ışkilet* – *cəsəd*, *istatistik* – *statistika*, rus dilində *u* ilə yazılan sözlər bizado *ts* ilə yazılr: *tsirk*, *tsex*, *deklematsiya*.

Narazi olmaq/etiraz etmək tərkibi feli protesto etmək şəklində işlənir, protestolar dalğası birləşməsində protesto – etiraz sözünün ekvivalentidir.

Bəzən rus dilindəki nisbi sıfırlar birləşmə daxilində olduğu kimi götürülür və mətbuatda işlədirilir: *kommunalni şöbə*, *texničeski kator*, *kommunalni ev*, *okrujnoy məhkəməsi* və s.

Masuliyətdən doğan prostoylar (23.01.1936), *Xaçaturovun iş stili* bütün grup işçilərinin iş stili olmalıdır (1.01.1936), *beynəlxalq vəziyyət obzoru* (11.02.1936), *tratuarlara toplaşan tamaşaçılar* (03.01.1936), *umivalnik* üstündə sabun (10.01.1934), *ustanovka vermək* (03.01.1934), *sup sexi* (10.01.1934), *işçi pasyolka* (02.01.1933), *XV qurultay rekonstruksiya* və *sabitləşmə* və *dövrləri* arasında tarixi bir aşırım idi (27.06.1930).

Bu birləşmələrdə və cümlələrdəki *prostoy*, *stil*, *tratuar*, *umivalnik*, *ustanovka*, *pasyolka*, *rekonstruksiya* kimi sözlər bugünkü dilimizdə işlənilmir. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən dilimizə keçmiş bir sıra sözlər yenidən Azərbaycan əzmindən sözüzdəndicili şəkilciliq qəbul edərək mənə və məzmunca yeni sözlər yaradır. Biz 1920-ci illərdən sonra və 20-ci illərdən sonra *demokratiya* evezinə *demokratlıq*, *marksizm* sözü ilə yanaşı *marksçılıq* (*marksçılıq nəzəriyyəsi* – 08.03.1924), *fasizm* ilə borabər *fasistlik*, bunlardan əlavə, *acentalilik*, *kollektivləşdirmək*, *advokatlıq*, *apikunluq*, *byurokratlaşma*, *fermaçı* – *fermer* (Amerika fermacısı – 14.01.1924), *fraksiyaçılıq* və ya *fraksiyonuluq* kimi sözlər rast gəlirik.

Bir sıra sözlerin ekvivalenti mörterizade verilir. İzahatı ve ya karşılığı mörterizade verilen sözler müxtəlif xarakter daşıyır.

Söz dilimizde ilk dəfə işlənirsə, mörterizade onun nisbətən asan başa düşülen mənası – geniş oxucu kütləsinə məlum olan qarşılığı verilir. Biz konkurs sözünün qarşısında mörterizade *müsabiqə* (yeni *pyeslərin konkursu* – *müsabiqəsi* – 31.01.1924), yoluñ *iltisığı* birleşməsində ikinci komponentin qarşısında mörterizade *birləşməsi* sözünün yazıldığını görürük. Eyni seyi *işçi posyolukları, pafos, moral, formal metodlar, soysoyloji* kimi söz ve söz birleşməleri haqqında da demek olar. İnqilabdan sonra rus ve rus dili vasisitəsi Avropa dilərindən alınmış və o dövər kimi geniş xalq kütləsinə yad bu qəbildən olan sözlerin qarşısında müvafiq olaraq mörterizade *kənd, ruh yüksəkliyi, əxlaq qanunu, üslub, üssullar və ictimai sözleri* yazılırdı.

Mörterizade bozən sözün sinonimi deyil, sadəcə olaraq onun rus dilindəki qarşılığı verilirdi. Bu bir qayda olaraq sözün termin xarakteri daşıdığı və redaksiyanın qəzet oxucularının mətndə getmiş sözü başa düşməyəcəklərinə əmin olduğu halda verilirdi; məsələn: *Cocuq tələfatının ən böyük müləzzəmi əmələ sınısfıdır* (11.03.1929) cümləsində *müləzzəm* sözü qarşısında mörterizade *postavlıq* yazıldığı kimi, *ictimai təraküm, müştərək üsul, vəzi, hamız, əşyeyi-mixati, hamı, dirilik, amıl, istihala* kimi sözlerin qarşısında da müvafiq olaraq mörterizade *nakoplenie, kollektivnyi metod, jelzə, kislotma, slizistma obolochka, əşəf, bıtm, faktor, pererodženje* sözleri verilir.

Aydındır ki, yeni ictimai quruluşun yanarnameyi və ictimai müasibətlərin kökündən dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dilimizdə inqilaba qədər mövcud olan bir sıra sözler (bu sözlerin alınma və ya öz sözlerimiz olmasının qədər də əhəmiyyəti yoxdur) öz əvvəlki mənasını saxlamaqla eyni zamanda yeni məna kəsb edir. Odur ki, yeni məna ilə sözün köhne və ya sabiq mənasının qarışdırılmaması üçün söz yeni mənənə işləndikdə onun qarşısında mörterizade ekvivalenti yazılırlar: *bağça, fənar, balıq* kimi sözlerin qarşısında mörterizade *detsad, mayak, seldi* sözleri yazıldıqdan sonra onların hansı mənənə işləndiyi məlum olur.

Tədqiq olunan dövrün ilk illərində mətbuatda tez-tez rast gəldiyimiz, lakin geniş oxucu kütləsinin başa düşə bilmədiyi, xalq tərafından işlədilməyən və buna görə də ümumxalq danışq dilinin mali olmayan elə sözler var ki, bu sözler, mətndə ifadə edilən fikrin tam başa düşülməsinə və dərk olunmasına maneçilik törədirdi. Cox

güman ki, bunu nəzərə alaraq "Kommunist" qəzeti 1924-cü il yanvarın 11-i və 14-de öz oxucularına belə bir məktubla müraciət etmişdi:

"Möhtərem oxucularımıza!

Dilimizin sadələşməsi yolunda son dərəcə ciddi təşəbbüsde bulunan qəzetimiz işlətmək məcburiyyətində bulunduğuuz, bəzi elmi, fənni və siyasi xarici sözləri qandırmaq məqsədile bu yaqınlarda rəhbərlik etmək arzusundadır.

Möhtərem oxucularımızın alınamadıqları xarici sözləri idarəmizə məktubla bildirmələri rica olunur".

Cox güman ki, məhz buna görə də 1924-cü ildən mörterizade izahatı verilen sözlerin sayı xeyli artı: *xətti-hərəkat, nisya, danışan film, injener, tərsana, birlilik, lastik, nisan, müzayədə, izləmək, kəndirbazlıq, rəqəbat, istihala, penayr* kimi sözlerin qarşısında müvafiq olaraq *kurs, kredit, sinema, mühəndis, gəmiqayırın yer, vahdat, aprel, torğ, təqib etmək, tryuk, qanqurensiya, pererojdenie, yarmarka* kimi izahat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda haqqında danışdığımız sözlərin elələri var ki, har ikisi bugünkü ədəbi dilimizdə çıxarılmışdır. Məsələn, *mütəħidilqəlb* və *bir arzu ilə birləşməsi* əvəzinə indi *yekdilliklə, ictimai təraküm* və ya *nakoplenie* əvəzinə *yığım, penayr və yarmarka* əvəzinə *bazar* sözü işlədirik; bəzi sözün biri dildən çıxmış, digəri isə ümumxalq dilində geniş işlədirilir (*aprel, mühəndis, mayaq, bağça* sözləri). Yuxarıda haqqında danışığımız sözler içerisinde hem özü, hem də mörterizade verilen ekvivalenti müasir dilimizdə sinonim şəklində işlənen sözler də vardır: *izləmək//təqib etmək, birlilik//vahdat* sözləri buna parlaq misaldır.

1940-ci illər və sonra ədəbi dil tariximizdə xüsusi bir dövər kimi tədqiq edilməlidir. Bu dövər dilimizdə – ədəbi dilin lüğət tərkibində dəyişiklik en çok mətbuatda özünü göstərir.

1941-ci ilin iyununda faşist Almaniyasının Vətənimizə basqını ilə əlaqədar olaraq "Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbəmiz üçün!" şüaranı irəli sürdü. Ele bu dövrdən qəzet və jurnallar da xalqımızı düşməne qarşı mübarizəyə çağırırdı. Odur ki, 1940-ci illərdə mətbuatımızın dilində harbi terminlərə tez-tez təsadüf edirik. Bütün sovet mətbuatı kimi, "Kommunist" qəzeti də bu dövrdə müharibənin gedisi haqqında her gün müfəssəl məlumat verirdi. Bu zaman dilimiz həmin dövərnin öz tələbi ilə yaranan harbi terminlər hesabına zənginləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə yaranan terminlərin bir çoxu almanın üzərində qələbədən sonra dilimizdən çıxmış və tarixim-

şeklini almıştır. Ali Baş komandan, Hitler Almaniyası, faşist Almanyas, Qərb cəbhəsi, Mərkəzi cəbhə, Cənub-qərb cəbhəsi, Sovet in-formasiya bürüsu, Şimal-qərb cəbhəsi və s.

Biz bu dövrde metbuatda tank, top, əsgər, piyada, zenit, mina, tufsan, cəbhə, müdafiə, hücum, mühəribə, diviziya, rota kimi sadə sözlərlə¹ yanaşı, topçu, döyüşü, hitlerçi, qırıcı, şığıyıcı, zenitçi, qvardiyaçı, tıfəngçi, bombardmançı, yaralı, azğın kimi düzəltmə sözlərə də tesadüf edirik. Bir şeyi nəzəre almaq lazımdır ki, 1940-ci illərdə metbuatda çox tez-tez tesadüf etdiyimiz bu sözler heç də hemin illərdə yaradılmışdır. Bu sözlerin hər bir hissəsi dilimizdə çoxdan mövcud idi, bir qismi isə rus dilindən keçmişdir. 1940-ci illərdən sonra metbuatda tez-tez tesadüf etdiyimiz mürekkeb sözlərin xeyli hissəsi məhz bu dövrde rus dilindən kalka yolu ilə tərcümə edilən sözlardır. Bu mürekkeb sözlərin birinci tərefi isim, ikinci tərefi isə bir qayda olaraq ya feli sıfət, ya da fel kökündən düzəltmə isim olur: minaatın, zirehdələn, tankvuran, topatıcı diviziya, minaatic kimi mürekkeb sözlər bu qəbildəndir. Biz eyni zamanda darmadığın etmək, işgal etmək, xilas etmək, xilas olmaq (alman zülmündən), dəf etmək (hücumu), məglubiyətə düşər olmaq, bombardman etmək, xarab etmək tipli feli birləşmələrə, hərbi-iqtisadi qüdrət, piyada qüvvələr, hərbi yük, dağatıcı diviziya, hərbi əsir, yerli müdafiə, arxa cəbhə, döyüşən ordu, əsgəri vazifə, əsgəri komandır, hərbi əməliyyat, qırıcı aviasiya, hərbi ləvazimat, strateji plan, hərbi ənənəye, "total" safsəbərlilik, ildirimsürətlili mühəribə, namərdlikla basqın, xaincasına basqın, quldurcasına basqın kimi birinci növ təyini söz birləşmələrinə, döyüş sursatı, faşist işğalçıları, işğalçı alman imperialistləri, alman basqını, qoşun hissəsi, tank qoşunları, döyüş texnikası, partizan hərəkatı, cəbhə xətti, hərbi ənənəye markəzi, hərb maşını, faşistlər lageri, taxta-torpaq atış nöqtəsi, tral gəmisi, ponton körpüsü, torpeda kateri, zenit topları, qələbə günü, mühəribə canilləri, arxa döyüşçüləri, qırıcı dastları, müdafiə xətti, hücum taktikası, hava hücumu, yaşayış məntəqəsi, komandir kadrları, qvardiya tank qoşunları, bombardman aviasiya diviziyası, qırıcı aviasiya diviziyası kimi ikinci növ təyini söz birləşmələrinə,

¹ Müasir dilimizə bozisi başqa döllərdən keçmiş bu sözlerin bir çoxu düzəltmodur. Lakin biz müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından çıxış etdiyimiz üçün bunları sadə söz hesab edirik.

hərbi dəniz flotunun aviasiyası, müttəfiqlərin qoşunları, Hitler Almanyasının alaltıları, cəbhə xətinin düzəlnəməsi (22 yanvar 1943-cü il), ikinci dünya mühəribəsinin gedisi, ikinci cəbhənin açılması, faşist Almanyasının darmadığın edilməsi kimi üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə bu dövr metbuatında tez-tez rast gəlirik. Əlbətə, bu heç də o demək deyildir ki, burada sadalanan sözler ayrı-ayrılıqda 1941-ci ilə kimi dilimizin lügət tərkibində olmamış və ədəbi dili-mizdə işlədilmişdir. Hər şeydən avvel nəzərə almaq lazımdır ki, sadaladığımız söz birləşmələrinin böyük əksriyyəti sabit birləşmə deyildir və bu qəbildən olan birləşmələr sadə söz ekvivalenti olmağının üçün onları lügətlərde de axtarış tapmaq olmaz. Buna baxma-yaraq, hemin birləşmələr mühəribə dövründə, hətta mühəribədən bir neçə il sonra belə metbuatımızda, müvəqqəti də olsa, bir növ sabit söz birləşmələri kimi çıxış edirdi. Fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün bir-iki misal getirək: Hitler Germaniyasının (Almanyasının) Vətənimiz üzərinə xaincasına hücumu. Bu üçüncü növ təyini söz birləşməsi iki söz birləşməsindən (Hitler Almanyası və Vətənimiz üzərinə xaincasına hücum) əmələ gəlmışdır. Bu birləşmələr-dəki ayrı-ayrı sözlər (1933-cü ilde Almanyada hakimiyyət başına gəldikdən sonra adı, ümumi isim kimi faşist sözünün sinonimi şəklində işlədilən (məq. et: Hitler Almanyası – faşist Almanyası) Hitler sözü de buraya daxil olmaqla, əlbətə, 1941-ci ilə qədər də tesadüf etmək olardı, lakin hemin sözlər göstərilən birləşmə şək-lində 1941-ci il iyunun 22-dən etibarən işlədilməyə başlamışdır.

Faşist Almanyası üzərində qalabə günü birləşməsinə 1941-ci il mühəribənin ilk günlərindən metbuatımızda arabir tesadüf etdiyimizə baxmayaraq, biz bu söz birləşməsini en çox 1945-ci il mayın 9-dan işlətməyə başlamışık.

Müttəfiqlərin qoşunları, ikinci cəbhə, yapon basqını, mühəribə canilləri üzərində Nürnberg prosesi (məhkəməsi) birləşmələri haqqında da eyni şeyi demək olar. Məhz buna görə də 1940-ci illərdən sonrakı metbuat dilinin lügət tərkibini tədqiq edərək biz əsasən söz birləşmələrinə diqqət yetirmişik: vermek, düşmek, keçmək, vurmaq, endirmək, çəkilmək, yarmaq tipli fellərin çoxmənali fellər olduğu məlumdur. Bu qəbildən olan fellərin mənası kontekstsə konkretlaşır. Biz sadalanan fellərə bu dövrde əsasən aşağıdakı birləşmələrin tərkibində rast gəlirik: geri oturtmaq, qurban vermek, atəş açmaq, əsir düşmək, zərba endirmək/vurmaq, əks zərba endirmək, qalib

gəlmək, cəbhəni/cəbhə xəttini yarmaq, əsir almaq/tutmaq, mühabirə almaq, qələbə çalmag, pərən-pərən salmag, qəzaya uğratmaq, hücumla/əks hücum keçmək, geri çikilmək. Bu cür sabit feli birləşmələrə yanaşı, dəf etmək (hücum), xilas etmək, xarab etmək (tankı, topu və s.), məhv etmək, darmadağın etmək, taslim olmaq/etmək kimi feli birləşmələrə də rast gəlirik. Biz eyni zamanda bir sıra çoxmənalı fellərin bu dövrde kontekstdən kanarda belə hansı menada işlədi bilecəyini müəyyən edə bilerik: azmək, qırmaq, partlatmaq yandırmaq kimi fellərin 1940-ci illər metbuatında hansı menada işlədildiyi, heç şübhə yox ki, hemin fellər ayrıldıqda götürülmüş olsa belə məlumdur. Bu dövrdeki məqalelərə adları belə 1940-ci ilə qədər metbuatımızdakı məqale adlarından və başlıqlardan fərqlənir. Biz 1941-ci ildən sonra əsasən "Alçaq hitlerçilərin yolunu kesin", "Öldü var, döndü yoxdur", "Cəbhə ile arxanın mübariz dostluğu", "Her şey cəbhə üçün, her şey qələbəmiz üçün", "Sovet adamları heç bir zaman qul olmayıacaqlar", "Partizanlar düşməni darmadığın edirlər", "Tankçılar piyada əsgərlərimizin birga zərberləri" kimi məqale adlarına təsadüf edirik.

Məlumdur ki, 1941-ci ilin yanında başlayan müharibə 1945-ci ilin mayında Sovet İttifaqının qələbəsi ilə qurtardı. Belə olduğu təqdirdə "bəs 1940-1945-ci illərdə 1945-ci ildən sonrakı dövrün metbuat dilinin leksikasındaki ümumi cəhətlər hansılardır?" kimi suali meydana çıxmışdır.

1945-ci ildə müharibə qurtardı, lakin müharibənin vurduğu yaraları saqaltmaq, müharibə canillerine divan tutmaq, xalq təsərrüfatını bərpə etmək, Almaniya ilə müqavilə bağlamaq lazımdı.

1945-ci ilin axırlarında Nürnbergdə Almanianın əsas müharibə canillərinin, habelə ayrı-ayrı şəhərlərdə müharibə dövründə Sovet İttifaqının mühəqqəti işgal edilmiş rayonlarında vəhşiliklər töretdmiş faşistlərin mühakiməsi başlandı. Eyni məsələlərlə Paris konfransı, Xarici İşlər Nazirleri Şurasının London sessiyası da möşgül olurdu. Bütün bu proseslər haqqında metbuatda gündəliklə etrafı məlumat verildi. 1945-ci ildə Almaniya və Yaponiya üzərində qələbədən sonra keçirilən beynəlxalq müsavirələrin, konfransların çoxunda ikinci dünya müharibəsinin müxtəlif məsələlərindən başda Sovet İttifaqı olmaqla müttəfiqlərin faşist Almaniyası üzərində qələbəsinin cahanşümələ əhəmiyyətindən danışılırdı. Müharibə canilləri, vətan xainləri və satqınların mühakimələrində də, beynəlxalq

konfrans və müsavirələrde də biz 1941-1945-ci illər metbuatında təsadüf etdiyimiz hərbi terminlərə və müharibə ilə əlaqədar sözlərə tez-tez təsadüf edirik. Əlbettə, bu heç də o demək deyil ki, 1940-1950-ci illərdə bizim metbuatda ancaq müharibə ilə əlaqədar söz və terminlər işlədilmişdir.

Məsələn, rus dilində *perviy* sıra sayından *nepereneç* sözü düzəldilir. Bugünkü Azərbaycan dilində *nepereneç* sözünün qarşılığı *ilkindir*. 1942-ci ildə rus dilindəki *nepereneç soyuñançtviñeskoy uñdyçmpua* birləşməsinə "Komunist" qəzeti *sosialist sənayeləşdirməsinin ilkisi* kimi vermişdi (6.10.1942). Göründüyü kimi, *ilk* sözü bu gün tələblidir, 1942-ci ildə rus dilindən kalka şəklində tərcümə edilmiş *təkbaşçılıq* (*Qızıl Orduda tan təkbaşçılıq yaradılması haqqında SSRİ Baş Soveti Prezidiumunun fərmani – 11.10.1942*) sözü indi, demək olar ki, işlədilmişdir.

1946-ci ildə işlədilən *əməkparvər* adamlar, *beşilliyn* yeni tiki-liləri, *suyasiçrama* yarışları, kolxozçuları maddi cəhətdən maraqlı etmək, *qaba səhv*, böyükən demək, birləşmiş orkestr tarafından çalınan himn kimi birləşmələr indi əsasən *əməksevan* adamlar, *beşilliyn* yeni tikintiləri, *suyatullanma* yarışları, kolxozçuların maddi marağını artırmaq, *kobud səhv*, böyükən atmaq, birləşmiş orkestrin çaldığı himn şəklində işlədilir. 1940-1950-ci illərdə sülh sözü ilə müvəzzi şəkildə *barışq* sözü də işlədilirdi. Bu dövrə *mağborə*, *müsəmərə*, *yüyürlü* sözləri *mavzoley*, *konsert*, *yürüs* sözlərinin qarşılığı kimi işlədir.

Neologizmlər. Bəllidir ki, bəşər cəmiyyətində baş verən müxtəlif prosesləri eks edən dilin lüğət tərkibi daim dəyişir, inkişaf edir və təkmillesir.

İctimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan dildə bir söz, yaxud vahid bir məna ifadə edən bu və ya digər söz birləşməsi arxaikləşir, öz işləkləyini itirir, başqa söz və ya söz birləşməsi yaranır. Bundan alave, dilin yaradıcısı olan xalqın həyatı ilə əlaqədar olaraq dildə mövcud olan sözlər yeni mənə alır və beləliklə, sözün mənə dairəsi genişlənir, polisemantik sözə çevrilir.

Cəmiyyət üçün zəruri olan mənəflənləri ifadə edən neologizmlər dilin lüğət tərkibinə çox asanlıqla daxil olur və geniş şəkildə işlənir. Neologizmlər mədəniyyət və texnikanın yüksəkliyi ilə bağlı olaraq, ictimai münasibətlərin və insanın həyat şəraitinin və tərzinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq meydana gelir. Lüğət tərkibinin arasıkasılı-mədən neologizmlərlə zənginləşməsi xalqın kollektiv yaradılığının,

xüsusən onun içtməi xadimlərinin, yazıçı və alımlarının yaradıcılığının məhsulu kimi qiymətləndirilir. Neologizmlər dildə mövcud olan sözlər əsasında yaranır, həmin sözlərdən istifadə edir və onlarla qarşılıqlı olacaqdır.

Sadəcə bir misala müraciət etsək, hər şey adın olar. Görkəmli dramaturquz C.Cabbarlı, Şekspirin Ölmez "Hamlet"ini dilimizə tərcümə etmişdir. Hamletin məşhur monoloqundakı ilk ifadənin (*to be or not to be*) tərcüməsi uzun müddət yazılımı düşünürümüzdür. Rus dilində olunduğu kimi hərfi tərcümə ("быть или не быть") tamaşaçıya heç bir şey vermirdi. Odur ki, C.Cabbarlı dildə analogiya əsasında yeni bir söz yaratmış oldu. Ana diline bütün incəliklərinə qədər boladı olan yazıçı yaxşı bilirdi ki, -im, -im, -um, -üm şəkilçisinin köməyi ilə fel kök və əsasından düzəltmə isim alınır. Buna əsasən *olmaq* felindən *olum* sözünü yaradan yazıçı həmin sözün geniş xalq kütləsi üçün asanlıqla anlaşılmış üçün *olum* sözünü çıxdan mövcud olan *ölüm* ismi ilə yanaşı işlətmüşdür.

Əlbəttə, neologizmlər tarixi bir anlayışdır, ona görə də bu və ya digər dövra məxsus neologizmlər haqqında danışmaq olar. Dil vahidlərindən biri olan sözü o vaxt qədər neologizmlər sırasına daxil etmək olar ki, həmin sözü işləden xalq onun yeniliyini duysun, hiss etsin.

Neologizmlər ancaq yeni məfhumların ifadəsi üçün, yaxud mövcud məfhumların yeni cəhətlərini işqlandırmaq üçün yaranır, neologizmlər, eyni zamanda, dilda çıxdan mövcud olan məfhumları daha doğaç müəyyən etmək üçün yaranır. Məsələn, dilimizde çıxdan mövcud olan *ipək* sözü heç bir təyin qəbul etmədən işlədirilir və anlaşılrı. Elmin, texnikanın ve sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq sünü yolla ipək elda edildikdən sonra, *sünü ipək* birləşməsi *təbii ipək* birləşməsinin yaradılmasına səbəb oldu. Dilimizde çıxdan bəri mövcud olan və -is sözdüzəldici şəkilçisi ilə *satmaq* felindən düzələn *satış* ismi *toplu* sıfotı ilə birləşdikdən sonra həmin sözün antonimi kimi çıxış edən *xırda* sıfatı ilə birləşmə əmələ gətirdi. Ayni-ayrılıqda neologizmlərə daxil olmayan *toplu*, *xırda*, *satış* sözlərinin *toplu satış*¹ // *xırda satış* birləşmələri şəklində neologizmlər kimi qiymətləndirmək lazımdır. Eyni şeyi *orta məktəb*, *ali məktəb* və yaxud *axşam məktəbi*, *gündüz məktəbi* birləşmələri haqqında da demək olar.

¹ Bugünkü dilimizdə *toplu satış* əvvəzində *topdansatış* birləşməsi işlənir.

Neologizmlər, adətən, konkret tarixi şəraitle bağlı olaraq yaranır, lakin heç də neologizmlərin hamısı dildə özüne vətəndaşlıq hüquq qazana bilmir. Neologizmlərin dilin lügət tərkibinə daimi daxil olub-olmaması onlarıñ ifadə etdiyi faktın və ya hadisənin cəmiyyət heyatında nə qədər mövcud olacağından asılıdır. Neologizmlərin başqa hissəsi isə keçici xarakter daşıyan anlayışları ifadə etmək üçün işlənir. Bu cür sözlər *meteor sözlər* və ya *birgündülik sözlər* deyilir. Bu sözlər insan cəmiyyətinin sonrakı inkişaf tarixində eks olunur və beləliklə, tarixizmər kimi qalır.

Bu cür neologizmlər *kollektivlaşma/elliklaşma* (1927-1932), *ikinci cabha* (1942-1945), *mütəfiqlər* (1942-1945), *zərbəçi* (1932), *staxanovçu* (1935) kimi söz və söz birləşmələri daxildir.

Meteor sözlər dildə bəzən bir gün, bir həftə, bir ay, bəzən də on çox bir-iki il mövcud olur, sonra dildən çıxırlar və unudulur. Məsələn, 1936-ci il yanvar ayının 2-dən 27-dək *bəsgünlük keçirilirdi*. Əlbəttə, buradaki *besgünlük* mürəkkəb sözünün *Beş günlüyü rayona gedirən* cümləsindəki *besgünlük* sözü ilə mənası heç də eyni deyildir. Odur ki, "Kommunist" qəzətində həmin sözün mənası belə verilir: *Besgünlük – bütün sahələr miqyasında qüvvələrin və işi staxanovcasına taşkı etmək bacarığının birinci sınaqdan çıxarılmasıdır* (22.01.1936).

Eyni şeyi 1930-cu ildə işlədilmiş *kollektivlaşdırma üçhəftəliyi*, *kollektivlaşdırma ikihəftəliyi*, 1929-cu ildə rüşvətxorluğla qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılmış və cəmi bir-iki ay mövcud olan *uçlar komissiyası* haqqında da demək olar. İşlənmə vaxtından və hansı sahəyə aid olmasından asılı olaraq meteor sözler müxtəlif mənasalar daşıya bilər. Məsələn, *onminçilər* sözünün götürək *Pambıq məhsulu toplanışı dövründə respublikada mövsüm ərzində on min kilogram pambıq toplayan kolxozçu qadınlara da, partiyannın tapşırığı ilə şəhər-dən kəndə islamaya gedən yoldaşlara da on min ciar deyilir.*

Böyük Vətən müharibəsindəki qəhrəmanlığına görə igid azərbaycanlı oğlu İsrafil Məmmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı aldı. İ.Məmmədovun qəhrəmanlığından ruhlanan həmyerililəri sənaye və kənd təsərrüfatında daha fəal çalışmağa başlıdlar. Hər yerda *məmmədovçular* briqadası və dəstəsi yaradıldı. *Məmmədovçular* sözü 1942-ci il martın 5-dən etibarən işlədilmiş və bir neçə ay sonra dili-mizdən çıxarılmışdır.

Sovet dövrü Azerbaycan dilinde neologizmlerin müxtəlif əməlegələmə yolları vardır. Başqa dillerde olduğu kimi, Azerbaycan dilinde neologizmlerin əsas mənbəyi aşağıdakılardır: a) dildə mövcud olan sözlerin monasının zənginlaşması və omonimlərin əməle gəlməsi nəticəsində yaranan neologizmlər; b) başqa dillerdən alınma nəticəsində yaranan neologizmlər; c) əsas lügət fondu və məhsuldar sözdüzəldici şəkilciliqlər, yaxud iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əməle gələn neologizmlər.

Oktyabr inqilabının tarixi əhəmiyyəti və inqilabdan sonra ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın yüksəkliyi yollarında Kommunist Partiyasının və Sovet dövlətinin siyaseti öz əksini müasir Azerbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikasında da tapdı: *bolşevik, menşevik, sosialist, sosializm, kommunist, kommunizm, konstitusiya* kimi sözler dilimizin tərkibinə çox möhkəm daxil olmuşdur.

Rus dilində mövcud olan bəzi ictimai-siyasi leksika 1920-1930-cu illərdə dilimizdə kalka şəklinde tərcümə olunmuşdur; məsələn: *sovət - şura, partiya - şırq, respublika - cümhuriyyət, sovetizasiya - suralaşma* tipli sözlerin inkişaf tarixi çox maraqlıdır. Göründüyü kimi, rus dilindən alınmış bu sözlərin kalka şəkilli tərcüməsi ərəb dilindən alınmış sözlər hesabına olmuşdur. Bir qədər işləndikdən sonra dilimizdən çıxarılmış bu sözler rus dilindən alınmış sözlərlə eätz edilmişdir. Heç şübhə yox ki, bunu müsbət bir hadisə kimi qiyamətləndirmək lazımdır, çünki rus dilindən beynəlxalq leksikanın fonduna daxil olmuş bu sözlərin qarşılığı, albəttə, ərəb dilində hələ lap qadimlərdən mövcud olan sözler vera bilməzdi. Yeni ictimai hayat yeni də sözlər tələb edir. Heç də təsadüfi deyil ki, ərəb dilində sovet sözünün qarşılığı bizim vaxtıla ərbəcdən aldığımız *şura* deyil, elə *sovət* (sufiyyatiyyən) sözünün özüdür.

Neologizmlərin hesabına dilimizdə qədimdən mövcud olan sözlərin məna dairəsi genişlənir və ya əmonim sözlərin sayı artır.

Rus dilindəki moroz sözünün tam qarşılığı kimi, dilimizdə oxdan mövcud olan *şaxta* sözü, eyni zamanda, rus dilindəki *şaxta* sözünün ekvivalenti kimi işlədir; beləliklə, *şaxta* sözü əmonimləşir: *yataq, kəmər, sol, sağ* sözləri də sovet hakimiyəti illərində termin kimi işlədilməyə başlayır və bu qəbildən olan sözlərin məna dairəsi genişlənir: *duz yatağı, su kəməri, sağ quldur dəstələri, sol liberallar, sol cabha* tərəfdarları birləşmələrində *yataq, kəmər, sağ, sol* sözleri yeni terminoloji mənənəda işlədilmişdir. 1940-ci illərdən sonra dili-

mizdə *fin evləri, iripanelli evlər, televiziya, yaşlı teatr, axşam universiteti, xalq universiteti, azarkeş, politexnik təlim, atom silahı, nüvə silahı, hidrogen bombası, kosmik gəmi* kimi birləşmələr yaranır.

Neologizmlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilcili böyük rol oynayır. Azerbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilcili eyni dərəcədə rus, ərəb və fars dilindən alınma sözlərə birləşərək birləşdiyi sözün leksik monasından əsas olaraq müxtəlif anlayışları ifadə edən yeni söz əmələ getirir: -*çılı-çılı/-çılı/-çılı* şəkilcisi əvvəlcə ərbəcdən alınmış *şırq* sözüne birləşmiş və *şırqacı* ismini əmələ getirmişdir. Bir müddət sonra *partiya* sözü *şırq* sözünü dilimizdən çıxarıldıqdan sonra -*çılı* şəkilcisi *şırqacı* monasını tam əks etdirən *partiyaçı* sözünü yaratmışdır. Yenə həmin şəkilçinin yardımı ilə *qəzəta* sözündən *qəzətaçı* sözü dilimizdən çıxarılmışdır.

Elə buradaca bir şeyi xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. 1920-ci ildən etibarən Azerbaycan dilinin və xalqının qarşısında çox ciddi bir məsələ durdu. XIX əsrin əvvəllerindən kimi dilimiz, demək olar ki, alınma sözler üçün ancaq ərəb və fars dillerinə müraciət edirdi. XIX əsrin əvvəllerində Azerbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduğandan sonra Azerbaycan dili bir sira anlayışları ifadə etmək üçün rus dilinə müraciət etməli oldu. Əgər 1920-ci ilə qədər nisbatla götürsək, ərəb və fars dillerindən alınan sözler rus dilindən alınan sözlərdən çox ididə, 1920-ci illərdən etibarən ərəb və farscadan alınan sözler nisbetən azalmağa, rus dilindən alınan sözlərin sayı isə artmağa başladı. Elə bu dövrdə ciddi bir dilemmanın həlli qarşıya çıxdı. İctimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan məshumları ifadə etmək üçün hansı mənbədən istifadə etməli: dilin öz daxili imkanlarından (bu aparıb purizma de çıxara bilərdi), uzun müddədən bəri xalqımızın ancaq Şərqi ruhunda təribyə almış ziyyətlərinə məlum olan sözləri populyarlaşdırmaq yoluندam, yoxsa rus dilinə müraciət etmək imkanlarından istifadə etmək dəha faydalıdır?

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq ziyyətlərimiz arasında uzun süren mübahisələr düdü. Görkəmli alim Vəli Xuluflu "Yeni yol" qəzeti 1925-ci il 4 yanvar tarixli nömrəsində "Bir imla olmalıdır" şərhəvhəli məqaləsində göstərir ki, dilimizdə işlənən alınma sözləri iki dövr keçirib – aprel inqilabına qədər və aprel inqilabından sonrakı dövr. O göstərir ki, ancaq bir qrup ziyyəti tərəfindən işlənən və

geniş xalq kültüsünün anlaya bilmemişti sözü dilden qəti şəkilde çıxarmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq V.Xuluflu *katib*, *mətbəə*, *idara*, *müahədə* kimi sözlerin *pisar*, *çapxana*, *dəftərxana* və *barışq* sözleri ile evez olunmasını məsləhət görürdü. V.Xuluflu qeyd edirdi ki, rus dilindən sözler alaq və onları ruscada olduğu kimi tələffüz edək. O, *tavar*, *instansiya*, *ucrəjendie*, *nadzirat*, *naçalnik* kimi sözlerin dilimizə daxil edilməsinin tərəfdarı olmuşdur. "Kommunist" qəzeti, 1925-ci il 26 fevral tarixli nömrəsində V.Xuluflunun haqqında danışdığımız məqəlesinə bir cavab hazırlayıb çap etmişdir. Orada deyildi ki, yuxarıda sadalanan sözlerin qarşılığı dilimizdə vardır. Hətta görkəmli rus türkoloqu N.A. Aşmarın da bu qəbildən olan sözlerin dilek alınmasına etiraz etmişdir. Həmin cavabda qeyd edilir ki, *idara* və *mətbəə* sözleri xalq arasında geniş yayılmışdır kimi, *çapxana*, *dəftərxana* sözleri da az işlənir. Bundan əlavə, bu sözlerin sonundakı -xana morfemə də fars dilindən alınmadır: *pisar*, *tavar*¹, *ucrəjendie* kimi sözlerin, cavab məqəlesinin müellifinin fikrincə, dili daxil edilməsi ədəbiyyat və dilimizi lüzumsuz rus sözleri ilə doldurmaq deməkdir. V.Xuluflu, eyni zamanda, *matematika*, *universitet*, *sekretar*, *propaqanda*, *agitasiya* kimi sözlerin də dilimizə alınması tərəfdarı idi. "Kommunist" qəzeti göstərirdi ki, *riyaziyyat*, *dariyünun*, *katib*, *təbliğat* və *taşvигat* kimi sözərək olsa da, çoxdan azerbaycanca və hər bir şəxsin anlaya biləcəyi əsildədir.

"Kommunist" və "Yeni yol" qəzetləri arasındaki bu elmi mübahisə hələ XIX əsrde M.F. Axundzadənin qaldırdığı məsələ ilə səsleşir.

Azerbaycanda sovet hakimiyəti qurulmasının ilk illərindən respublikamızın ziyanları bu məsələ ilə əlaqədar olaraq üç müxtəlif fikir irolu sürürlər:

1) Bir qrup ziyanlı dilimizdə termin xarakteri daşıyan və qarşılığı olmadığı üçün arəb və fars dillerindən alınmış sözlerin köməyi ilə ifadə edilən söz və söz birləşmələrindən boyun qaćırmış və onları rus dilindən və ya rus dili vasitəsilə Avropa dillerindən alınmış sözlərlə evez etməyi məsləhət görürdülər. Bu qrup ziyanlı dilimizdə çoxdan mövcud olan *inqilab*, *mədəniyyət*, *istilah*, *tərcüməyi-hal*,

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, *tavar/tavar* sözü ruscaya türk sistemi dilərdən keçmişdir. Uzunmüddəlli inkişaf noticisində *tavar* sözü fonetik və semantik doyuşılığı uğramış, müasir dilimizdə onun monası nisbaton daralmış, hazırda *davar* şəklində, əsasən, dialektlərimizdə işlənən bu söz *xırda buynuzlu* ev heyvanları monası verir.

xasiyyətnamə, *təyyarə* kimi sözərin dildən tamam çıxarılması və onların rus dilindən alınmış leksik vahidlərle evez edilməsi tərəfdarı idilər. Bunların əsas sohvi ondan ibarət idi ki, arəb və fars dilindən alınmış sözlerin geniş xalq kütləsi arasında nə dərəcədə yayıldığını və Azərbaycan dili üçün özləşib-özleşmədiyini, rus dilindən alınmasını teklif etdikləri sözərin də ancaq ziyanlarımıza (onların da az bir hissəsine) məlum olduğunu nəzərə almırlıdalar;

2) Bir qrup ziyanlı isə nəinik qədimdən dilimizdə mövcud olan termin xarakterli sözərin, həm də yeni ictimai-iqtisadi hayatın tələbi ilə yaranan lexsikanın qarşılığını orəb və fars dillerindən almağı məsləhət görürdü. Bu qrup ziyanlılar da *cümhuriyyət*, *firqa*, *sura* kimi sözərin başər tarixində yeni dövr açmış Oktyabr inqilabının meydana getirdiyi anlayışları tam əks etdirə bilmədiyini nəzərə almırlıdalar;

3) Bezi ziyanlarımıza isə purizm cəbhəsindən çıxış edərək yeni yaranmış anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin daxili imkanlarına əsaslanmağı məsləhət görürdü. Onlar *təyyarə* əvezinə *uçaq*, *iclas* əvezinə *toplantay*, *cavab* əvezinə *qaytarğı*, *federativ* əvezinə *qoşma*, *elm* əvezinə *bilgi* kimi sözəri yaratmaq və işlətməyi məsləhət görürdülər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə sözdüzəldici şəkilçilərlə yeni söz yaratmaq meyli daha güclü olur: *əkinəçək*, *uyğunsuz*, *anlayışlı*, *meşəbəçiçisi*, *fermaçı* və s.

Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən ən məhsuldalar şəkilçi -çı, -çılıq şəkilçisidir.

Məlumdur ki, -çı və -çılıq şəkilçisi, əsasən, isimlərin sonuna artırılır və ixtisas, peşə, sonet mənası ifadə edən isimlər əmələ gətirir.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə -çı və -çılıq şəkilçilərinin sıfətlərə birləşdiyi hallara tasadif edirik ki, bu da ədəbi də normalarının pozulması deməkdir. Bu qəbildən olan sözər dilişimzdə uzun müddət qala bilmir: *meşəbəçiçisi*, *artıqcılıq* - *ifratı varma*, *yanlışçı*, *qarşıçı* - *protivnik* və s.

Bu dövrdə -çı sözdüzəldici şəkilçisi, eyni zamanda, ismin sonuna artırılaraq həmin ismin ifadə etdiyi məshhurnun tərəfdarı, müdafiəçisi mənasını veren yeni söz əmələ gətirir: *çadraçı* - *çadra tərəfdarı*, *müssavatçı* - *müssavat tərəfdarı*, *yayqaraçı bürokratının müdafiəçisi*.

¹ Biza belə galır ki, Türkiyədə saf dil yaratmaq fikrini irolu sūren pantürkist dilçilərin bizim bu qrup dilçilərə böyük tösrü olmuşdur.

solcular – sol təməyülçülər (lakin sağçılar yoxdur), *yeni alifbaçı – yeni alifba tərəfdarı, yeni alifba layihəsi hazırlayan*.

-çı şəkilçisi bəzi isimlərin sonuna artırılır və *aid olan, maxsus olan* menası verir: *marksçı nöqtəyi-nəzər* (*Marksa məxsus olan, daha doğrusu, marksist nöqtəyi-nəzər*), *dərnəkçi – dərnəyə aid olan* (daha doğrusu: *dərnək iştirakçısı*); *marksılıq nəzarətiyyəsi* – *Marksa maxsus nəzarətiyyə, yeni marksızın nəzarətiyyəsi*. -çılıq şəkilçisi də bəzi isimlərin sonuna artırılaraq rus dilindəki -*uzm, -cməo* şəkilçilərinin verdiyi mənəni ifadə edən isimlər əməle gətirir: *fraksiyaçılıq/-fraksiyonçuluq* (rusca műq. et: *фракционизм*), *əsnaçılıq* (rusca műq. et: *кучестничество*), *müxalafatçılık* (rusca műq. et: *оппозиционизм*).

Bundan əlavə -çı və -çılıq şəkilçiləri ilə düzəldilən bir çox isimlər müasir dilimizdə işlənilmir: *yasaqcılıq, quruluşçu, münfiridçilik, fotoqrafcılıq, götürəkçilik* (əmək haqqını mütərəqqi götürəkçilikəsində düzgün təşəkkül etmək – 17.71.1936), *həmkarçı, proqulcu, zavodcu, ziyançı, əyinticili, sabotajçı, yastaçı* (türk yastaçısı), *fermaçı, takbaşçılıq* və s.

Misal getirdiyimiz bu sözlərin bir qismi bugünkü dilimizdən tamamilə çıxmışdır və onların verdiyi mənəni ifadə etmək üçün başqa sözlər yaradılmasına heç bir zarurət olmadığı üçün bu sözlərin ekvivalenti də yoxdur. *Ziyançı, əyinticili, yabançı, yasaqcılıq, sabotajçı, yastaçı, proqulcu* sözləri bu qəbeldəndir, *zavodcu* sözü isə indi *zavod sahibi, fermaçı – fermer* kimi işlənir, *həmkarçı* sözü hemin mənəni -çı şəkilçisinin qəbul etmədən də verir: *münfiridçilik və takbaşçılıq* indi *takbaşınalıq* sözü ilə, *seçkiçi* sözü *seçici* sözü ilə, *quruluşçu* sözü isə *qurucu* sözü ilə əvəz edilmişdir. -siz inkar şəkilçisi ilə düzəlen *uyğunsuz, yanlışlıq, xoşnudsuzluq* sözləri də dilimizdən çıxarılmışdır².

Məlumdur ki, dilimizdə -siz// -siz// -suz// -süz şəkilçisi, əsasən, isimlərin, qismən də əvəzliklərin sonuna artırılaraq sıfət əməle gətirir. Bu şəkilçi sıfətlərin sonuna birləşmiş. Lakin tədqiq etdiyimiz dövrde "Kommunist" qəzətində *xoşnudsuzluq*, eyni zamanda, yanlış sözü ilə yanaşı yanlışlıq, razi ilə yanaşı razılıq və razılıqlıq sözlərinə də rast gəlirik. Əlbəttə, bu sözlər bu gün dilimizdən çıxarılmışdır.

¹ Cox nadir hallarda işlənen ziyanavar sözü ziyançı sözünün verdiyi mənəni ifadə edir: *yabançı* sözünü isə bozun rast gəlmək olur.

² Maraqlıdır ki, bugünkü dilimizdə uyğunsuz sözü olmadığı halda, bu sözdən düzəldilmiş uyğunsuzluq sözü vardır.

-lan// -lən, -laş// -laş feldüzəldici şəkilçilərdən müxtəlif adların sonuna artırmaq yolu ilə yeni söz yaratmaq meyli bu dövrədə çox güclü olur: *bürokratlaşma, bələdiyyələşdirmək, dikbaşlaşdırmaq, həmsərhədlaşma, müstəmləkəlaşmak* kimi sözler buna parlaq sübutdur.

Bu dövrde biz, eyni zamanda, *fövqəladə* əvəzinə *foquladılık, demokratiya* sözü əvəzinə *demokratlıq, intibah* və ya *oyanma* əvəzinə *oyanlılıq* (műq. et: *milli oyanlılıq*) görünməmiş əvəzinə *görülmedi*, *izahat* əvəzinə *anladı*, *agillı* əvəzinə *anlayışlı*, *bilik* və *qalıq əvəzinə* bilgi və qalığı, *maraqlanan* əvəzinə *maraqlı* düzəltmə sözlərinin geniş şəkildə işlənmesinə rast gəlirik.

Yuxarıda haqqında danışdığımız düzəltmə sözlərin hamısı tədqiq etdiyimiz dövrün söz yaradıcılığı prosesinin məhsulu olmuş, lakin dildə vətəndaşlıq hüququnu qazana bilmədiyi üçün unudulmuş və lügət tərkibindən çıxarılmışdır.

Bu dövrde fel kök və asaslarına -ış// -ış// -uş// -uş// -yış// -yış// -yuş// -yuş şəkilçisi artırılması yolu ilə yaradılan yeni sözlər daha məhsuldar olur: *bildiriş, göndərış, giriş, çıxış, gəliş* (dram əsərlərində), *çağırış, inanış, tikiliş* (tikinti mənasında), *ayrılış* ("ayrılıq" mənasında – műq. et: *sınıfı ayrılışı*), *anlaşış* (műq. et: *gizəştlər haqqında anlaşış kompaniyası*) və s. kimi sözlər bu qəbeldəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq etdiyimiz dövrde yaranmış bu sözlərin çoxu bugünkü ədəbi dilimizin malı olmuş, geniş xalq kültüsü tərafından şəhəri nitqde tez-tez işlədirilir.

Azərbaycanda sovet hakimiyəti qurulmadan əvvəl dilimizdə işlənən və ya ixtisarla deyilən və yazılın mürəkkəb söz yox idi. Dili-mizin leksik tərkibinə bu cür sözlər 1920-ci ildən daxil olmuşdur. Ümumi dilçilikdə *abbreviatura* adlanan bu sözlər dilimizə rus dilinin müsbət təsisinə nəticəsidir. İxtisar edilmiş sözlər rus dilindən dilimiz keçmiş sözlərin kalka şəklində tərcüməsi nəticəsində meydana gelir: *SSRİ, MK, SMA, ADU, ÜİK(b)P, MTS, BMT, SİTA* kimi *MSC* (Mərkəzi Şura Cümhuriyyəti), *ASSC* (Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti), *AKF* (Azərbaycan Kommunist Firqəsi), *AK(b)F*, (Azərbaycan Kommunist Bolşevik Firqəsi – 4.01.1936), *MİK, XKŞ, ŞAMŞ* (Şimali Amerika Müttəhidi Ştatları), *Zaktac* (Telegraf Agentliyi), *AMİK* (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi) tədqiq olunan dövrde ən işlek abbreviaturadır.

Abbreviatura bazən hazır leksik vahid kimi rus dilindən alınır ki, bunu dilimizdə açmaq mümkün olmur. *NATO, SEATO, YUNESKO*.

Burada birinci söz ingilisce "North Atlantic Treaty Organization", ikinci - "South-East Asia Treaty Organization", üçüncü ise "United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization" birləşməlerinin ilk ses/hərfərindən düzəldilmişdir.

Ixtisas mürkəbə sözlərin bir neçə növü var. Bəzən birinci sözün ilk hecəsi, morfemi və ya ilk hissəsi götürülür, ikinci söz isə tam tələffüz edilir: *Azneft, Azərittəqə, Bakport, fabzavkom, Baksoyuz* və s.

Bəzi ixtisas sözlərin komponentləri ayrı-ayrlıqla dilimizdə işlənmediyi halda, bunların sintaktik birləşməsi ixtisas şəklində işlənmişdir. Bu ondan irləri görə ki, həmin ixtisas sözər rus dilində alınmışdır: *revkom – inqilabi komitə, kombed – yoxsullar komitəsi, kolxoz – kollektiv təsərrüfat, sovxo – sovet təsərrüfatı, komsomol – kommunist gənclər ittifaqı* və s.

Bəzən, sadəcə olaraq, ixtisas söz həmin sözü teşkil edən üzvlərin birinci hərfinin birləşməsi nəticəsi olur: *çeka – çrevniçayım komissariat – fəvqələdə komissarlıq*.

Tədqiq olunan dövrde bir sira coğrafi adlar da müxtəlif dəyişikliyə uğramışdır.

1930-cu illərə kimi *London – Londra* şəklində, *Buxarest – Bükreş, Livan – Lübnan, Polşa – Lehistan, Brüssel – Brusel* şəklində işlədirilir.

Müasir dilimizdə işlənən *orden, utopiya* sözləri 1930-cu illərə kimi *nışan, xiyalat* şəklində işlənirdi. Görkəmlı ingilis sosialisti Tomas Morun "Utopiya" adlı əseri ile elm aleminə daxil olmuş, fəlsəfi manə kəsb etmiş və bütün dillerde işlənən termin xarakterli *utopiya* sözünün mənasını *xiyalat* sözünün tam ifadə edə bilmədiyi aydınlaşdır. Odur ki, dilimizdə sonralar *utopiya* sözü işlədirilir.

Müasir dilimizdə indi *kürsü* əvezinə *kafedra* işlədirilir, halbuki ərəbcədən alınmış *kürsü* sözüne 1930-cu illərin sonuna kimi dilimizdə geniş şəkildə rast gəlirik:

Darülfünun şurası bir çox *kürsüleri* ləğv etmişdir (8 yanvar 1930).

Eyni sözü *nışan* və *orden* haqqında da demək olar. *Nışan* sözü çoxmənalıdır. *Orden* sözü isə konkret manalı sözdür. Məhz buna görə də *orden* sözünün dilimiz tərəfindən alınması müsbət hadisədir.

Azərbaycan dilində *-ar/-ər* şəkilcisi miqdər saylarından ancaq bir sayına birləşir. 1931-ci il 9 yanvar tarixli "Kommunist" qəzeti ndə biz *üçər, dördər* şəklində işlənən saylara da rast geldik.

1936-ci ilə kimi hər yerdə *bəyanınak* feli əvezinə *təsvib etmək, redaksiya heyəti* əvezinə *təhririyyə heyəti, qarşılıqlı müqavilə* əvezinə

müstərək müqavilə, yiyəlik əvəzliyi yerinə *mülki zəmir, ahəng qanunu* əvezinə *səslərin uyuşması, söz kökü* əvezinə *damar, dilçilik elmi* əvezinə *lisaniyyat, kar samit* əvezinə *tutqun samit* işlənir.

Bugünkü dilimizdə (hem ədəbi dildə, hem de canlı danışq dilində) *getmək, yönəlmək* mənasında *qoşmaq* feli işlənmir. Halbuki, *qoşmaq* feli 30-cu illərin sonuna kimi dildə çox tez-tez işlənirdi: *İşçi və aməkçi-lərin geniş dalğası böyük həvəslə məktəbə q o s d u l a r* (28.04.1930).

Çarşımaq feli *mühərizə etmək, mühərizə aparmaq* mənasında daha tez-tez işlədirilir: *Kolxozlar əkin planı uğrunda çarşıçırlar* (18.5.1930). 1930-cu il 27 yanvar tarixli "Kommunist" qəzeti ndə işlənən *əşrim* sözü indiki *keçid* sözünün ekvivalenti kimi işlənir:

XV qurultay rekonstruksiya və sabitləşmə dövrləri arasında tarixi bir aşırımdır.

1930-cu il 7 yanvar tarixli "Kommunist" qəzeti ndə bugünkü şəlalə sözü əvezinə *çağlayan* sözünün işləndiyinə rast golurik:

"*Bu gün biz hər biri bir ç a ğ l a y a n olan səslərin bir yerdə çağlayışını görəcəyiz. Bu gün biz mədəniyyət sarayının geniş qübbəsi altında konulların, hissələrin və fikirlərin atalarını bir hədr yolunda qırbaclayanlardan təşkil edən külli təkliflərinin ç a ğ l a y i ş i n i tamaşa edəcəyiz.*"

Göründüyü kimi, burada feli sıfət şəkilcili *çağlayan* və feli isim şəkilcili *çağlayış* sözləri müasir dilimizdə işlənən *çağlaməq* felindən düzəlmüşdür.

Müqayisə et:

Sənə könlü bağladım
Çaylar kimi çağladım.

Lakin bu gün *çağlayan* və *çağlayış* sözləri ədəbi dilimizdə işlədilmişdir. Biza belə galır ki, bu qəbilden olan sözlərin dilimizdə yenidən geniş şəkildə işlədilməsi ancaq müsbət nəticə verə bilər.

Bununla barədə, müasir dilimizdə geniş şəkildə işlənən və sirf türk mənşəli ele sözlər var ki, həmin sözlərin tədqiq edilən dövrün mətbuatında bu və ya digər cümlə və söz birləşməsi daxilində işlənməsi bugünkü ədəbi dil norması nöqtəyi-nözerindən bir qədər qeyri-adı görünür. Bir neçə misal gotirek:

Biz müxbirlər müşavirəsinin qərarlarını *yaşayışa keçirməmişik* (08.01.1930); Kəndli müxbirlər ilə əlaqəmiz *qırğıdır* (08.01.1930); *Oyunbazlar* dəməyi yaradılması (03.01.1933); Bu müəssisələri

gopatmağı taklif edirlərdi (11.01.1933); Maldarlıq rayonları *aşağı firqə organlarının* hesabat seçki kompaniyasını *zərbəli* keçirmişlərdir (03.01.1954); ...Ölkenizə *əm yaxşı xoşbaxlıq* və *ssadat diləkləri* yetirmek şərəfinə nail oluram (11.01.1934).

Bu misallardakı *yaşayışa, qırıqdır, oyunbazlar, qopatmağı, aşağı firqə organlarının, diləkləri* şeklinde işlənən sözlər bugünkü ədəbi dilimizin normalarına əsasən müvafiq olaraq *həyata, zəifdir, qurucular, rəqəcərlər, bağlamağı, ilk partiya təşkilatlarının, arzuları* sözleri ile əvəz olunmadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə trotskizmin ifşa edilmesi, almanın faşistlərinin SSRİ üzərində basqını ile əlaqədar olaraq 1940-ci illərdə xalqımızın qəzəb və nüfretini ifadə etmək üçün mətbuatda, bəzən, elə sözler işlədilmişdir ki, həmin sözləri mətbuat leksikinasına heç cü daxil etmək olmaz. *Biz insan zibilları, aclarlar, cəmədək, nacins, kinli qarıldama* (fəhlə sinfi düşmənlerinin kinli qarıldaması – 16.02.1938) kimi sözləri nezərdə tuturuq.

Bugünkü ədəbi dilimizdə rus dilindəki *deməməye* sözünün müqabili və ekvivalenti *yetidirmə* sözündür, lakin tədqiq etdiyimiz dövrün ilk 20 ilində həmin sözün əvvəzində *yavru* işlədilmişdir.

Əger 1930-cu illərə qədər rus dilindən dilimizə keçən və rus dilində sonu **a** ile qurtaran sözlərin bəzisində **a** səsi düşürdü **a** (indi bu səs bərpa olunmuşsa), biz bunu nöqsan sayı bilmərik. Rus dilində deqiq elmlərdən birinin adını bildirən *fizika* sözü mətbuatımızda *fizik* kimi işlənilmişdir. Halbuki *fizik* həmin elmle məşğul olan mütəxəssisər deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, lap son zamanlarda çıxmış orfoqrafiya lügətlərində belə rus dilindən dilimizə keçmiş və sonu **a** ile qurtaran Avropa mənşəli sözlərin tərkibində sonuncu **a** səsinin düşdürüyü göstərilir. Əger bu qayda *aptek, fabrik, poçt* sözleri haqqında doğru olsa belə, *fizika, aorta, laboratoriya, filarmoniya* kimi sözlər haqqında doğru ola bilmez. Yeri golmışkan, qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərin dilimizde işlənməsi və yazılış qaydaları haqqında elmi dəllillərə əsaslanan sanballı bir əsər yoxdur. Məsələn, biz nə səbəbə *geografiya* sözünün *coğrafiya*, *geologiya* sözünün isə *geolojiya* kimi yazılıb tələffüz olunması səbəbərinin elmi izahını görməmişik.

Bu cür məsələlər dilçiliyimizdə öz izahını gözləyən məsələlər-dəndir.

Tədqiq etdiyimiz dövrə qarşılığı ilə dilimizdə olmayan anlayışların ifadəsi üçün biz bəzən rus dilinə, bəzən də ərəb-fars dil-

lərinə müraciət etmişik: *inqilab* sözü *revolyusiya, mədəniyyət* sözü *kultura, təbliğat* sözü *propaqanda, təşviqat* sözü *agitasiya* sözlərini bir neçə dəfə əvəz etmiş və eksinə. Təessüflə qeyd etmek lazımdır ki, məhz bu hərc-mərcliyin neticəsidir ki, biz bu gün bəs gəh *mücarred*, gəh *abstrakt*, bir halda *istihlək*, başqa bir halda *termin*, bəzən *avtoritet*, bəzən *nüfuz* sözlərini işlədirik.

Tədqiq etdiyimiz dövrün sonuncu ilən 1960-ci ildə buraxılmış nisbetən müükəmməl və on yenisi orfoqrafiya lügətində bu ziddiyət daha aydın görünür. Burada *tərcüməyi-hal* sözü ilə yanaşı *avto-bioqrafik* sözü, *surat* və *tərzi-hərəkat* sözü ilə birgə *obraz* sözü verilmişdir. *Həmi və şəf, insan pərvər və humanist, faal və aktiv, mumiyanlaşma və balzamlama* kimi sözlər haqqında da eyni şeyi demək olar.

Bizce, həm mətbuatımızda, həm də Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügətindən öz eksini tapmış bu hərc-mərcliyin əsas səbabı mətbuat işçiləri ilə respublikamızın dilçilik mərkəzi olan Azərbaycan SSR EA Dilçilik Institutunun əlaqəsinin zoifliyi, Respublika Termiologiya Komitəsinin öz işinə ciddi yanaşmaması ilə izah edile bilər.

Əlbəttə, tədqiq etdiyimiz dövrə mətbuatımızın Azərbaycan dilinin püxtələşməsində, zənginləşməsində, sintaktik quruluş etibarilə selisələşməsində rolü çox böyük olmuşdur. Tədqiqat dövrünün ilk illerindən fərqli olaraq indi mətbuat dili çox sadədir, burada geniş oxucu kütlesinə tanış olmayan, daha doğrusu, ədəbi dilimizə yad olan, onda vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyən sözlər artıq işlənmir. İndi xalqımız mədəni və iqtisadi coğħətən o qədər inkişaf etmişdir ki, şəhərdə və ya kənddə yaşamasından asılı olmayaq radiosu və televizorlu olmayan, respublikamızda Azərbaycan dilində çıxarılan yüzlərlə qəzet və onurlarla jurnalın abunəçisi olmayan aile təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu isə o deməkdir ki, mətbuat dili ilə canlı xalq danışq dili arasında qarşılıqlı olaqə gündən-günə genişlənir, bu da Azərbaycan ədəbi dilinin getdikcə zənginləşməsi və təkmil-ləşməsi üçün əsas şərtidir.

Mətbuat dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri

Mətbuat dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bütün qrammatik kateqoriya və əlamətlərdən deyil, mətbuat dili üçün daha xarakter olan ismin hal, kəmiyyət şəkilçilərinin işlənməsindən, söz-düzəldici şəkilçilərdən, feli sıfət, feli bağlama, fel formalarının bəzi-

sinden (xəbər, vacib, əmr formasından), təyini söz birləşməsindən, cümləde sözlerin sıralanmasından, cümlə üzvlərinin ulaşmasından, cümlə quruluşundan və s. danışılır. Mətbuat dilinin qrammatik xüsusiyyətləri öyrənərək bu və ya digər qrammatik hadisəni aydınlaşdırmaq, sadəcə qeydə almaq deyil, mətbuat dilində hansı qrammatik əlamətin çox işlənməsinə, mətbuatda işlənən və mətbuat dili üçün şablonluq, yeknəsəqlik yaradan bu və ya digər qrammatik əlamətin daha olverilişli ilə evez edilməsi məsələsinə də diqqət verilmişdir.

İsmiñ hal şəkilçilərinin işlənməsi. Azərbaycan mətbuat dilinin birinci dövründə ismin hal şəkilçisinin işlənməsinin müasir dilimizden fərqlənən bir neçə xüsusiyyəti müşahidə edilir. Cümədə sözler arasında sintaktik əlaqəni yaratmaq üçün lazımlı olan formal əlamətlərin bəzisi də bu dövrdə tam sabit və indiki kimi dəqiq olmamışdır. Ismin müəyyən bir hal şəkilçisi bəzən başqa bir hal şəkilçisi vəzifəsində işlənmişdir. Mətbuat dili üzerinde aparılan müşahidələrdən bəlli olur ki, yerlik hal şəkilçisi yönlük hal şəkilçisi vəzifəsindəne işlənmişdir.

Hər bir savadlı işçi qazetimizdə abunə yazılmalıdır ("Kommunist" qəzeti, 1924, №111).

Bəzən yiyəlik hal əlaməti ixtisar edilir:

Dairələrde *maarif* gedisi ("Kommunist" qəzeti, 1924, №272); Qızların, bilməsə turk və azlıqda qalan *millətlər* qızlarının məktəbə cəlb edilməsinə ayrıca fikir verilməlidir ("Kommunist" qəzeti, 1933, №214).

İlk baxışda belə görünə biler ki, bu misallarda yiyəlik hal şəkilçisinin ixtisarı tösadüfi haldır, bəlkə də imla xətasıdır. Lakin o dövrdə mətbuat səhifələrində az qala bir sistem halına düşmüş bu hadisəyə tez-tez rast gəlmək olur.

Mətbuat dilində ismin hal şəkilçisinin işlənməsinin dil tarixi üçün maraqlı olan və indiye kimi tədqiqatçıların nəzərindən qaçmış bir xüsusiyyəti də hal şəkilçilərinin bəzən *ilə* qoşması mənasında çıxış etməsidir.

Kondilər bağı *işlərinə* məşguldur ("Kommunist" qəzeti, 1929, №87); Xorasanə gedərək mollalıq *dərsinə* məşğul olmuşdu ("Kommunist" qəzeti, 1925, №173); Türk sərfində islahat *nə yolda olmalıdır* ("Kommunist" qəzeti, 1926, №24); Lökbatan bütün *avadanlıqları* vaxtında təmin edilir ("Gənc işçi" qəzeti, 1935, №25); ...Maliyyə şöbəsi bacarıqlı sinanmış maliyyə *işçilərindən* təmin olunmalı və

maliyyə sefərberliyi işində esası dönüş yaradılmalıdır ("Gənc işçi" qəzeti, 1933, №93).

Məlum olduğu kimi, ismin tosiflik hal şəkilçisi saatlı bitən söz kökünə müasir ədəbi dilimizdə *n* samiti ilə bitişdirilir, lakin 1920-1930-cu illərdə aid mətbuat materiallarında bir çox hallarda *y* ilə birləşdirilmişdir. *Orduyu* təmin edib də axılan qanlılar axır verəlim ("Kommunist" qəzeti, 1920, №81); *Orayı* bitirən telebələr, birinci dərəcəli məktəblərde dərs verməyə haqqı olacaqları ("Kommunist" qəzeti, 1929, №260).

Bele vəziyyət dilimizin Qazax, Borçalı şivələrində indi də mövcuddur.

-lar, -lər şəkilçisinin işlənməsi.

İsmiñ cəm şəkilçisi *-lar*, *-lər* ədəbi dilimizin başqa üslublarına nisbəton (badı üslub müstənsə olmaqla) mətbuat üslubunda en çok işlənən qrammatik əlamətdir.

-lar, -lər şəkilçisinin mətbuatda çox işlənməsi, aşağıda görəcəyim kimi, mətbuat üslubunda ümumiləşdirmək məyli ilə əlaqədardır. Lakin *-lar*, *-lər* şəkilçisinin bu və ya başqa sabəbərlərə əlaqədar yerli-yersiz işlənməsi mətbuatın dil və üslub xətalarına da sabəb olmuşdur.

Görə bu *sözlər onları* qəbul edən *millətlərin* dilində milliləşib zahirde yafosılılığını itirməmişlərdəsa fəqət lisantyyat təhlili ilə *onları* ayırib seçmək mümkündür ("Kommunist" qəzeti, 1924, №125); O zamanın *insanları...* hər şəyərindən keçirlər idi, hətta can və mallarından, bilməsə öladalarından belə keçirlər idi ("Kommunist" qəzeti, 1925, №149).

Bu iki misaldakı otuz dörd sözdən on birində *-lar*, *-lər* şəkilçisi işlənmişdir, bu da az qala 50 faiz təşkil edir. Maraqlıdır ki, *-lar*, *-lər* şəkilçisi qəzet başlıqlarında da çox işlənir.

ASSC bütün ibtidai və orta məktəblər müəllimlərinə, şagirdlərinə və işçilərinə ("Kommunist" qəzeti, 1933, №214).

Kooperativ işləri, firqa işləri, hamilik işləri və s.

1920-1930-cu illərdə mətbuat dilində *-lar*, *-lər* şəkilçisinin işlənmə yeri sabit olmamışdır; indi bəqalımlı hal-hazırda mövčud kəndli qəzetləri doğru yol *tapmışlardır?* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №280).

Bəzi hallarda *-lar*, *-lər* şəkilçisindən istifadə olunarkən ədəbi dil normalarına riayət edilməmişdir. Belə ki, özündən əvvəl miqdard

sayı işlenen isimler cəm şəkilcisi qəbul etmediyi halda, rus dilinin təsiri natiqosunda cəm şəkilcisi ilə işlənmüşdür.

Məktəbdə təhsil edən 82 *talabələrdən* 34 nəfəri məktəbi *qurtarışlıdırlar* ("Kommunist" qəzeti, 1927, №132).

Müasir adəbi dilimizde ikinci növ teyini söz birləşmesinin birinci tərəfi camlenmədiyi halda, metbuatda bu qaydaya emel edilməmişdir.

Azərbaycan ali məktəblərinə *talabalar* qəbulu haqqında "Nizam-name" ("Kommunist" qəzeti, 1924, №179).

-lar, -lər şəkilcisi cümələde olan bütün həmcins üzvlərin hamisəna əlavə edilərkən cümləni ahəngləşdirir, ifadəni xeyli qüvvətləndirir, fikri ehtirası edir və ona emosional çalarlıq verir ki, bu da metbuat üslubu, xüsusiət bədii publisistika üçün sərfəlidir. Vay olsun *müsəvətçilərin, qoççomagların, müftaxorların, millətçilərin, opportunistlərin* halına ("Ədəbiyyat cəbhəsində" jurnalı, 1930, №1, səh.1).

-lar, -lər şəkilcisi vasitəsilə bu və ya digər şəxsiyyətə aid xüsusi hallar, xüsusi cəhətlər ümumiyyətdir. Buna görə de bu şəkilcili metbuatda tez-tez işlənilir.

Qadınları eyni zamanda ölkəmizi yaşıldardan müdafiə edən *Korğular, Cavanşirlər, Bəndərlər* kimi cəngavərlər böyüdüb tərbiye edən cəsur, qəhrəman analardır. Dahi *Nizamilar, böyük Füzülilər, Vaqiflərin* ilk tərbiyəçiləri bizim eqliyi və istedadlı analarımız olma-mışları?

İndi adları yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütün Sovetlər İttifaqı xalqlarının fəxri olan *Farızlar, Mikayıllar, Səlahəddinlər, Xidirlər, Həzirlər* və başqa qəhrəmanlarımız vaxtılı öz mehribən analarının əziz körpələri olmamışları? Analar vaxtılı haman bu qəhrəmanlar üçün ağır dəqiqələr, yuxusuz gecələr keçirməmişlərmi? ("Ədəbiyyat qəzeti", 1944, №19).

Sözdüzəldici şəkilcilərin işlənməsi. Metbuat dilindən ən çox işlenen sözdüzəldici şəkilcilərdən aşağıdakılardır diqqəti cəlb edir.

-ci, -çi, -cu, -çü. Keçmiş əsrlərdən müasir dövr qədər dilimizdə feal iştirak edən bu şəkilcisi qəzet və jurnallarda tez-tez işlenen şəkilciliyə rəsəddir. Xüsusilə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin birinci, ikinci on ilində metbuatda -ci, -çi, -cu, -çü şəkilcisinən çox istifadə edilmişdir. Bu şəkilcisi vasitəsilə Azərbaycan dili sözlərile yanaşı arəb, fars, rus və Avropa dili sözlərindən də çoxlu yeni söz və termin düzələr. Haqqında danışdığımız dövrde bu şəkilcisi ona görə feal-

laşmışdır ki, söz yaradıcılığında dilin daxili imkanlarına istinadetmə mövli güclənmişdir.

Türkoloqlar bu şəkilcini "faaliyyət göstərənin adını", "iç görən və ixtisas sahibinin adını emələ getirən", "subyekti anlayışı bildirən şəkilcisi" kimi qeyd edirlər. Lakin -ci, -çi, -cu, -çü şəkilcisi metbuat dilində bu mənalara yanaşı, cümlədə təyin kimi işlenen sözlərə bitişərək -li şəkilcisinin vəzifəsini da daşımışdır. Bu xüsusiyyəti qədim türk dillerində vaxtılı sıfatdızlılıtmə funksiyasının qalığı kimi izah etmək olar. *İntizamçı* müdər, *gerçəkçi* hörmət ("Yeni yol" qəzeti, №1927, №287).

-ci, -çi, -cu, -çü şəkilcisi o dövrde, bəzən, elə sözlərə bitişir ki, onlar müasir dilimizdə həmin şəkilcilərlər az işlənir. *Yazıcı* (mükəbir), *kitabçı*, *payçı*, *kütləçi*, *qoynuçu* (çoban), *məhsulçu* və s.

Metbuat sehiflərində bu şəkilcinin bəzən danişq dilində işlenen formasına da rast gəlmək olur; məsələn: Mən məktəbi eləçi qurtdardım ("Ədəbiyyat qəzeti"), 1950, №30).

-ci, -çi, -cu, -çü şəkilcisi qəzet başlıqlarında da tez-tez işlənilir. Bir çox hallarda başlıqdakı üç sözdən ikisində -ci şəkilcisi İsləndiyini ("Fırqəçidən kütləçiyə doğru") görürük ("Kommunist" qəzeti 1925, №264).

-lq, -lik, -lug, -lük şəkilcisi metbuat dili üçün hər zaman işlek olmuşdur. Bu şəkilcisi metbuat dilinin ilk dövrlərində bəzən elə sözlərə bitişir ki, indi həmin sözlərə bu şəkilcimin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. *Vətəndaşlıq* müharibəsi illəri ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1931, №2, səh.6).

-lq, -lik, -lug, -lük şəkilcisi çox vaxt özündən əvvəl müxtəlif mənşəli sözdüzəldici şəkilcili teləb edir; məsələn: *şərqçilik, ərizəçilik, qəzətçilik, anlaqlıq, sərvətdarlıq, tərəfəgərlik, zövqərəstlik, say-pərasılık* və s.

-ci, -çi, -cu, -çü şəkilcisinə -lq, -lik, -lug, -lük şəkilcisinin bir-birəsindən əməle golən və son dövrlərə dəha da aktivləşən -çılıq, -çilik, -çuluq, -çülüük şəkilcisinə də metbuatda tez-tez rast gəlirik.

Bunlar *pambıqçılıq, əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq, quşçuluq, arıçılıq, ipəkçilik* və s. kimi sahələrdə işləməyə havəs göstərirler ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1948, №23); Şəxsi təqnid və *quyruqçuluq* ("Kommunist" qəzeti, 1928, №147).

H.Mirzəzadə -çılıq şəkilcisinin inkişaf tarixindən danışarkən göstərir ki, o yeni bir şəkilcisi kimi, XIX əsrin sonlarından formalşaib

isim düzoldən şəkilçilərin sırasına daxil olmuşdur. Tarixi keçmişinə gəldikdə isə aydınlaşır ki, bu şəkilçi dilimizdə çox az törədici olmuşdur [5, 98].

Ümumiyyətə, -*lıq*, -*lik*, -*luq*, -*luk* şəkilçisinin iştirakı ilə eməle gələn mürakkəb şəkilçilər mətbuat dili üçün xarakterikdir; məsələn: Bu, adı bir hadisidir. *Diqqatsızlıq, görğüsüzlük, məslüyyətsizlik, bürokratlıq, bacarıqsızlıq, düşünsüzliyəndən* iżli gələn bir başı boşluq – *bambululuk* hadisəsi... bu bir süründürmə hekayəsidir ("Kommunist" qəzeti, 1931, №285).

Xalq danişq dilinin təsiri ilə mətbuatda -*çıq* şəkilçisi əvvəzine -*çılıq* şəkilçisinin işlənməsinə rast gelirik; məsələn: Məktəblər yarımçıraq qalmışdır ("Gənc işçi" qəzeti, 1933, №194).

-*laş*, -*laş*. İsimdən fel eməle getirən -*laş*, -*laş* şəkilçisi də mətbuat dili üçün xarakterikdir; məsələn: Sıralarımızı işçiləşdirmək və bolşevikləşdirmək üçün lazım gələn vəzifələri ifa etmişizmi? Savad-sız qalaraq *kulkaqlaşmağa* çat atırlar ("Kommunist" qəzeti, 1928, №76); İşçilər öz azadlıqları üçün *gardaşlaşurlar* ("Kommunist" qəzeti, 1925, №98).

-*casına*, -*casına*. İsim kökündən zərf düzəldən -*casına*, -*casına* şəkilçisi birinci dövr mətbuat dilində daha çox işlənmiş, sonrakı dövrlərdə bunun işlek dairəsi möhdudlaşmış, -*la*, -*la* şəkilçisi bəzi sözlərdə bunu əvez etmişdir. *Bolşevikcasına taşkil edək, bolşevikcasına* həyata keçirək.

Seyrəltmə və kultivasiyaya *opportunistcəsinə* yanaşanlara ağır zərba ("Yeni yol" qəzeti, 1933, №126); İşçi hakimiyyəti yolunda *namuscasına* (həzirdə *namusla* şəklində işlənir) çalışan her bir müəllimin firqəmiz cərgələrinə qəbul edildiyini anlaya bilerik. *Qəhrəmancasına* vuruşurdular (qəhrəmanlıqla vuruşurdular). Bəzən bu şəkilçinin sinonimi olan fars mənşəli -*ana* şəkilçisi də işlənmişdir. Onlar proletariyanın öz düşümləri eleyhina apardığı *qəhrəmanə* (qəhrəmanlıqla) mübarizələrində böyük işlər görmüşərdir ("Kommunist" qəzeti, 1925, №76).

-*casına*, -*casına* şəkilçisi, görünür, sonralar dildə sabitləşə bilməmiş və ifadəyə ağırlıq gətirdiyi üçün yavaş-yavaş sıradan çıxmışdır. Vaxtile mətbuatda işlek olmuş -*iliş* şəkilçisinin funksiyasını indi -*inti*, -*inti*, -*antu*, -*üntü* şəkilçisi daşıyır: Kolxoz tikili işlərinə fikir verməlidir ("Gənc işçi" qəzeti, 1932, №136).

Melumdur ki, indi qəzetlərimiz *tikiliş işləri* deyil, *tikinti işləri* şəklində yazar və danişq dilində də belə işlənir.

Azerbaycanda sovet hakimiyyətinin birinci-ikinci on ilində qəzet və jurnal sehifelerində ərab, fars mənşəli -*bi* (*bikəs, bisərəncam*), -*at* (*anənat, müzakirat, hadisə, təşabbüsət, filizat*), -*parəst* (*zövqparəst, səypərəst*) şəkilçilərino da tez-tez rast gəlmək olur. 1940-ci illərdən sonra bu şəkilçilərin, xüsusiət -*at* şəkilçisinin mətbuatda işlənməsinə az təsadüf edilir.

Fellerin mətbuat dilində işlənməsindən bəhs edərkən əsasən felin şəkilləri üzərində dayanıq lazımlı golur.

Əmr şəkinin işlənməsi. Felin əmr şəkli ədəbi dilimizin bütün üslublarında eyni miqdarda işlənmir. Əmr şəkli elmi üslubda nisbətən mahdud şəkildə işləndiyi halda, mətbuat üslubunda çox işlənir. Sovet dövrü Azerbaycan mətbuat dilinin birinci dövründə bu fel şəklindən daha çox istifadə edilmişdir. Dövrün teleblerinə uyğun olaraq xalqı partiya və dövlətin qərarları, göstərişləri ilə tanış etmək üçün bu forma elverişli idi: *Fabrik-zavod komitəsi! İşçi komitəsinə yaqın ol, kütləyə istinad et, daftərxana süründürməsinə alışma!* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №121) və s. Belə əmr mahiyyəti daşıyan cümlələrin xəbisinin xəbəri ixtisas olunmuş şəkildə verilirdi: "Özəklər - iş başına!" ("Kommunist" qəzeti, 1924, №222), "Agronom və kənd müəllimi - tasarrufat cəbhəsinə" ("Kommunist" qəzeti, 1924, №195), "Qızıl diplomatiya - Azərbaycan kəndlərinə" ("Kommunist" qəzeti, 1925, №50). Bu cümlələrin xəbərləri (*gedin*) ixtisas edilmiş olsa da, əmr formasının ifadəsi olan *gedin* xəbərinin vəzifəsi intonasiya vasitəsilə bütün cümlə üzərinə paylanmasıdır.

Qəzət bəzən öz fikrini oxucu vasitəsilə, onun dili ilə əmr şəklində ifadə edir: Həcer Əminova yoldaş 245 manatın başına gələn sərgüzəştləri düşünür, ürəyi yanır və tələb edir: – *Prokurorluq! Ağdaş poçta idarəsindən itib-batıd edilən, "toləyə düşən" 245 manatın harada və kimdə qaldığını axtar tap!* – Ağdaş İşçi-Kəndli Müftüliyi! 3 ay süründürülən 245 manat hekayəsinin qəhrəmanları ilə tezliklə hesablaş! ("Kommunist" qəzeti, 1931, №285).

Təsadüfi deyildir ki, Z.İ.Budaqova əmr şəkinin məna cəalarlarından bəhs edərkən birinci şəxs cəmin də, ilk növbədə, çağırış mənasını ifadə etdiyini göstərmis və fikrini esaslandırmak üçün müssalların hamisini "Kommunist" qəzətindən götürmüştür. "Ölkəyə daha çox pambıq verək. Camışçılıq təsərrüfatının yüksəlişinə nail olaq" [1, 177].

Tədqiqatçının diqqətini cəlb edən və başqa məqsəd üçün nümayiş etdirilən bu faktın burada xatırlanması əmr şəklinin mətbuat dili üçün səciyyəvi olduğunu bir daha sübut edir. Əmr şəklinin mətbuatda ədatlara işlənməsi de maraqlı və münasibdir. Çağrış, məsləhət, teklif və arzu ifadə etmək üçün istifadə olunan cümlələrdə birinci şəxs cəmle ikinci şəxs cəmin birlikdə icraçı olduğu göstərilir və cümləyə bir qədər de nezakət çaları verilir; məsəlen: *Gəlin kolxoşçu, fəhlə və qulluqçu evlərinin ağaclar arasında qərq olması, hər bir həyatyanı uçaştokda 15-20 meyvə ağacı olması üçün əldən galanı edək* ("Kommunist" qəzeti, 1940, №4).

Mətbuatda *qoy* ədatının əmr şəklində işlənməsi daha xarakteridir. *Qoy* ədati cümləyə yüksək ton, təkəd, kin, qəzəb elaməti, ehtiraslılıq verir.

Qoy bizim yaratığımız hər bir roman düşmənin başında bomba kimi partlasın!

Qoy bizim hər bir şerimiz düşmənin gözünə bıçaq kimi sancılsın!

Qoy Qəfqaz gənclərinin mağrur səsi daha sıddətlə gurlasın. Qoy bu gəncliyin düşmənə qarşı basıldıyi odlu nifrəti və qızəbə düşmənin başında ildirim kimi çaxsun! ("Ədəbiyyat qəzeti", 1942, №27).

Xəber şəklinən istifadə. Xəber şəklinin mətbuatda işlənməsinin bəzi xarakter cəhətləri diqqət cəlb edir. Birinci dövrde fəlin xəber şəklinin indiki zaman formasında ifadə olunması müasir dilimizdən fərqlənir. Belə ki, 1920-35-ci illərdə bu ifadə forması "davamlı indiki zaman" halında işin bitməməsi və davamlılığı kimi ifadə olunurdu. Əslində isə məzmun indiki zamandan başqa bir şey deyildir. Müxtəlif məqalələrdən verdiyimiz aşağıdakı misallar bunu açıq göstərir. Firqə işləri axır vaxtlarda çox gözəl *getmədədir*. Firqəyə daxil olmaq üçün camaat tərafından orizələr *verilməkdədir*. Siyasi dərnəklərdə maşgılıyyət gözel bir surətde müəyyən vaxtda *getmədir* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №120); İşçini çıqarmaq bəhanəsilə cürbəcür əziyyətələr *verməkdədir* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №120); Kənd təsərrüfatımız yüksəlməkdədir ("Kommunist" qəzeti, 1924, №121); Bu yanğınların nəticəsi olaraq şura təsərrüfatımıza böyük ziyanlar daqməkdədir ("Kommunist" qəzeti, 1924, №146); Onlarda bir çox müsbət (yaxşı) hallar olduğu kimi, mənfi (pis) hallar da *görülməkdədir* ("Kommunist" qəzeti, 1925, №138); Mədən dairəsindən və şəhərdən çoxlu işçilər *gəlməkdədirler* ("Kommunist" qəzeti, 1925, №142).

Mətbuat dilində xəber formasının keçmiş zamanla ifadəsində de bəzi hallar nezərə çarpır. Nəqli keçmiş şəkilçisilə ifadə olunan xəberdən sonra *imis* köməkçi feli de işlanır ki, bu da ifadəni ağırlaşdırır və mətbuat dili üçün yaramır. Rejissorun bir kiçik işarəsi ilə geniş meydən alan bir su mühitinin xəyalını vücude getirmişlər *imis ("Məarif və mədəniyyət")* jurnalı, 1926, №8, seh.51).

İlk dövrlərdə qəzetlərdə elə məqalələrə rast gəlirik ki, orada xəber forması ardıcıl olaraq idil köməkçi feli ilə ifadə olunur. Bu isə məqalənin dilinə yeknəsəqliq getirir.

Bu kitablar arasında türkəcə (azerbaycanca – M.M.) bir dənə da olsun kitab yox idi. Qiraətxanada dəxi bir dənə türkəcə qəzət və nə da məcməe yox idi. Olan bir-iki həmkarlar məcməesi də çox köhnə idi.

Yaxud başqa bir qəzətdə: Bu əseri başqa bir vasitə ilə noşr etmək mümkün deyil idi. Fövqələdə bir cəsərətə yazılmış bu əseri heç bir mətbəə sahibinin çap etməyə ürəyi gelməz idi. ("Ədəbiyyat qəzeti", 1949, №24).

Vacib şəklinin işlənməsi. Vacib şəklinin -*mali*, -*məli* elaməti ifadə formasından mətbuatın en çox baş məqaləsində və redaksiya yazılarında istifadə edilir.

Sovet dövri Azərbaycan mətbuat dilinin birinci, ikinci on ilində qəzet başlıqlarının çoxu -*mali*, -*məli* forması ilə ifadə olunan fellərlə verilmişdir. Məsələn, "Kommunist" qəzətinin (1925, №296) bir şəhəfindəki başlıqlara nəzər salaq: Büyük yaşılları klubə *neca cəkməli*; Mop işini *canlandırmalı*; Yol işlərini *düzəltməli*; Nöqsanları *rəf etməli*; Nöqsanları *qaldırmalı*; Mənzil ehtiyacını *qaldırmalı* və s.

-*mali*, -*məli* formasının Azərbaycan ədəbi dilində bariz şəkildə inkişaf etdiyini və onun bilavasitə mətbuat dilində, xüsusən şiar, çağrış xarakteri daşıyan məqalələrdə geniş yayılmağa başladığını M.Rəhimov da qeyd etmişdir [6, 215].

Mətbuatda -*mali*, -*məli* forması ilə bərabər vacibliyin *lazım* sözü ilə ifadəsinə de tösadüf edilir: Nöqsanları düzəltmək *lazımdır* ("Kommunist" qəzeti, 1925, №215); Qulaqburmazı *lazımdır*. Çoxdan başlamاق *lazımdır* və s.

-*mali*, -*məli* forması mətbuatda en çox -*dir*, -*dir* xəber şəkilçisi olmadan işlənir. Zahidən elə düşünmək olur ki, bu, üçüncü şəxso aididir. Çünkü üçüncü şəxssdə de bu forma xəber şəkilçisiz işlanır. Lakin mətbəədəki mənadan aydın olur ki, -*mali*, -*məli* forması belə halda bir şəxse aid olan iş və hərəkəti deyil, bütün şəxslərə aid edilə biləcək

ış ve hərəketi bildirir. *-mali*, *-məli* şəkilçisi ilə ifadə olunan vacib şəkli sovet dövrü Azərbaycan mətbuat dilinin birinci-içinci on ilində əksərən üçüncü şəxslə təsrifləndiyi halda, sonrakı illərdə birinci şəxsin cəmi ilə de (*çəkməliyik*, *düzəltməliyik*, *etməliyik* və s.) işlənmişdir.

Mətbuatda vacib şəklinin şəxslər üzrə belə işlənməsi, əlbette, o dövrə ədəbi dilinin yalnız mətbuat üslubu üçün səciyyəvi, hem də keçici hal idil. Bu, qəzetiñ öz fikrini oxuculara ifadə etmək tonu və üsulu ilə əlaqədardır. Belə bir ifadə üsulu o dövrde mətbuatın dilində, üslubunda adı görünse de, sonralar qəzet və jurnalların xalqa, oxucuya yaxınlığı onun ifadə formalarına da təsir etməyə başlayır. İfadələr-dəki vaciblik emr çaları qəzet üçün daha əlverişli ifadə üsulu olan vacib mosləhet çaları ilə əvəz edilir.

Mətbuatda *-mali*, *-məli* formasının vaxtılıq cəox yayıldığını aşağıdakı fakt daha aydın səbüt edir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində bir qayda olaraq əmr şəklində işlənən qərarlar o dövrde vacib şəklinin *-mali*, *-məli* əlaməti ilə ifadə edilmişdi; məsələn: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi rəyasət heyəti qərara alır:

VII Ümumazərbaycan Şuralar qurultayı 1931-ci il fevralın 8-de Bakıda çağırılmış.

Qəti səsə malik olan nümayəndələrin ümumi miqdarı 783 nəfər təyin edilmiş. Müşavir səsə malik olan nümayəndələr seçilməli və s. ("Kommunist" qəzeti, 1931, №5).

Başa bir qərarda: "...Meyidin bir sutka yarım saxlanılması kibi yolverilməz hadisə baş verdiyini qeyd *etməli* və bunun üçün onu işdan götürməli və şiddetli töhmət *elan etməli* və s. ("Kommunist" qəzeti, 1933, №259).

-mali, *-məli* əlaməti vacib formasının işlənməsi mətbuatda o qədər yayılmışdır ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəberləri de, bir cəox hallarda *-mali*, *-məli* formali fellərlər ifadə edilir. Belə cümlələrdə oxucunun diqqəti tezliklə sofrabərliyə alınır; məsələn: Orasını qeyd *etməlidir ki*, çoxları və ilk növbədə firqənin ayrı-ayrı üzvləri şura aparatını temizləmenin sıfır vəzifə olduğunu... başa düşməmişlərdir ("Kommunist" qəzeti, 1929, №109).

-mali, *-məli* əlaməti vacib formadan demək olar ki, qəzetiñ əksər materiallarında istifadə edilir. Məsələn, redaksiya məqaləsindən götürülmüş bir abzasa diqqət edək: Aziqliqda qalan millətlər arasında görülen işlər ciddi surətdə *dəyişdirilməlidir*. Ən əvvəl taliş və kürdlər üçün əlisba *düzəldilməli*, tatar və lezgiler arasında latin-

laşdırılmış əlisba tətbiq *edilməlidir*. İmdidən azlıqda qalan millətlər üçün savad məntəqələri, məktəblər *taşkil edilməli*, müəllimlər *hərəkətməli*, dərs kitabı və ədəbiyyat çap *edilməlidir* ("Kommunist" qəzeti, 1929, №210).

Yaxud "Kommunist" qəzetiñ birçə nömrəsindən götürülmüş misallara fikir verək: Şuralar – Ingilterə münasibəti *təzələnməlidir*. Qolçomaqların təsiri altında muzdurları təqib edənlərə qotı zərba *endirməli*! Sınıf mübarizəsinə boğanlara qarşı mübarizəyi *siddətləndirməli*! Muzdurları təzyiq edən və öldürənlər masuliyətə *çəkilməli*, sudan ilk əvvəl yoxsul və muzdurlar istifadə *etməli*; İsrəfi və xəyanətkarlar dəmir süpürgə ilə süpürlüb *atılmalıdır*! Kooperasiya möhtəkir və tacirdən təmizlənərək irəli çəkilənlərlə *avaz edilməli*. Kooperativə *çəkilməli*. Özünütənqid *genişləndirilməlidir*. Taxıl hazırlığıda da *canlandırılməli* və s. ("Kommunist" qəzeti, 1924, №209).

Mətbuatda əksər hallarda vacib şəklinde olan fel şəxssiz cümlənin xəberi vəzifəsində çıxış edir və şəxs şəkilcisi işlənir.

Mətbuat dili üzərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, *etmək*, *olmaq* köməkçi fellərinin mətbuatda işlənmə dairəsi sovet dövrü Azərbaycan mətbuat dilinin birinci-içinci on ilində geniş olmuş, sonrakı dövrlərde getdikcə azalmış və nisbətən məhdudlaşmışdır.

Bu məhdudlaşma bir tərəfdən *etmək*, *olmaq* köməkçi fellərinin vaxtılıq yanaşı işləndiyi orəb və fars dillərindən alınma sözlərin dilimizdən getdikcə çıxmazı ilə, digər tərəfdən dilin daxili inkişafı – ixtisarlaşması, səlisləşməsi və tek millesməsi ilə əlaqədardır. Müasir dilimizdə *etmək*, *olmaq* felləri işlənən sözlərin əksoruyutu bəlli fellsizdə işlənə bilir. Müqayiso edin: *fikirləşir*, *sakitləşir*, *qənginləşir* və *fikir edir*, *sakit olur*, *qəngin olur* və s. Əlbəttə, *etmək*, *olmaq* felinin dilde işlənməsi hələ uzun müddət davam edəcəkdir. Lakin mətbuatda bu fellərin işlənməsinə (bunlar həmisi tərkib halında çıxış edir) ciddi diqqət edilməli və mümkünso, onun ekviyalentinə daha cəox yer verilməlidir. Çünki bu fellər çox az hallarda cümlədə müstəqil işlənə bilir. Əksər hallarda cümlədə başqa sözlər yanaşır, onlara ya tərkib, ya da mürəkkəb silsilə yaradır. Bu da mətbuat dilinə ağırlıq, anlaşılmazlıq götürür. Aşağıda görəcəyimiz kimi, mətbuat dilində aşkar edilən dil və üslub nöqsanlarının çoxu bu fellərin işlənməsi ilə əlaqədardır:

Etmək felinin işlənməsi ilə əlaqədar nöqsanlar:

Quba qəzasının *yoglama edilməsi* (yoxlanılması) ("Kommunist" qəzeti, 1924, №150).

2 yılın içerisinde elifba komitesi məktəbe yarayan yalnız dərs kitabı *cigar eylənmişdi* (çoxartılmışdı) ("Kommunist" qəzeti, 1924, №208). Kəndsinə uzadılan əlləri qəbul etmeyib Aydını *intixab etdi* (seçdi) ("Kommunist" qəzeti, 1924, №244); Torpaqlar nüfus hesabı ilə *təqsim edilir* (bölgünür) ("Kommunist" qəzeti, 1925, №4).

Etmək feli bozun do bir cümlədə iki, üç dəfə takrarlanır və cümləni ağırlaşdırır. Amerika professoru Riçardson bütün dünyada məşhur olaraq *nəzər edilməmiş və ya az təhlil edilmiş* əl yazılarını göstərən bir böyük kataloq *nəzər etmək* fikrine düşmüştür ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1928, №5).

Baş məqalədə do belə veziyət rast gelirik: Bu işçi kütlələrinin artmaqdə olan telebəri, *təchiz edici* və *ticarət edici* təşkilatlardan yeni üsülda isləməyi teleb *edir* ("Kommunist" qəzeti, 1931, №278).

Etmək felindən çox istifadə olunmasının bir qorxusu onun eyni sözlə işlənib qəzetiñ dilində standart, şablon və yeknəsəqliq yaratmasıdır: Əlaqədar idarələrin diqqət-nəzərini *cəlb edirəm* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №280); Ali siyasi maarif şöbəsinin nəzər-diqqətini bu məsələyə *cəlb edirik* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №280).

Olmaq felinin ilk dövrlərə aid mətbuatda aşağıdakı şəkilde işlənməsi hallarına təsadüf olunur ki, bugünkü dilimiz üçün bunlar xarakterik deyildir.

1. Cümledə *olmaq* felinin işlənməsinə dilimizin bugünkü baxımından ehtiyac yoxdur: Lenin adına *olan* hava donanmasının töslim mərasimi ("Kommunist" qəzeti, 1924, №21);

Qızıl asqərlər əllerində qızıl bayraq *olaraq* salona girib səhnədə yerləşirlər ("Kommunist" qəzeti, 1925, №118).

...Zira bu yarmarka bizim şərqi ilə *olan* ticarət münasibətimizi daha da sıqlasdırımsı, daha da yeqinlaşdırımsı olur ("Kommunist" qəzeti, 1926, №82); Mir Qasimov yoldaş bir çox həkim və elmi işçi tərbiyə edib yetişdirmiş *olan* böyük alim və cərrahdır ("Kommunist" qəzeti, 1950, №28); Mətbuata belə bolşevikcəsinə *olmayan* münasibətə nohayat vermək lazımdır ("Kommunist" qəzeti, 1947, №65); Biz tikilib qurtarmada *olan* Baki uşaq deməti yoluñ göründükde çox sevindik ("Azərbaycan pioneri" jurnalı, 1947, №28); Daşa dönmüş *olan* bu tiplər tarixin gedisi və tərəqqisini seçməkdən ve görməkdən acizdirlər ("Kommunist" qəzeti, 1928, №161).

2. *Olmaq* feli de *etmək* feli kimi mətbuat dilində tərkib halında işlənir, cümlədə tərkiblərin sayını artırır, fikrin sadə və aydın ifadəsinə imkan vermir. Belə hallarda o, en çox ərob, fars mənşəli sözlərle işlənir və cümlənin mürkəbbə xəbəri olur: Bu günədək yarmarkaya 475000 put mal varid olmuşdur ("Kommunist" qəzeti, 1924, №12); ...Yoldaş Bayramov mestkom sadarətinə *intixab olunmuşdur* ("Kommunist" qəzeti, 1924, №12).

3. *Olmaq* feli şərt şəkilçisi qəbul edərək özündən əvvəl galəcək zaman şəkilçisi ilə işlənən fel teleb edir. Maarif işlərinin yekunlarını nəzərdən *keçirəcək olursaq*, sənəvi faaliyyətdə böyük bir qüsür diqqətimizi cəlb edəcəkdir ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, №5, 1928). Bu məsələlər no qədər tez *həll olunacaq olursa*, o qədər yaxşı olur ("Kommunist" qəzeti, 1925, №74). Bu cümlələrin *olmaq* feli ilə bağlı hissələrini (*nəzərdən keçirəcək olursaq, tez həll olunacaq olursa*) *nəzərdən keçirəksən*, na *qədər tez həll olunsa, o qədər yaxşıdır* – şəklinde yazanda fikir daha da aydınlaşır və *olmaq* felinin lüzum-suz yere təkrar işlənməsinə (xüsusilə ikinci cümlədə) ehtiyac qalmır.

4. *Olmaq* feli cümlədə *üzra, etibarla* sözləri ilə işlənir. Misallar:

Sabunçu dairəsində biri rusca, ikisi türkçə *olmaq üzra* üç məktəb açılmışdır ("Kommunist" qəzeti, 1925, №226). İmamqulu kəndində bisavadlar kursu vərdir ki, burada iki grupdan ibarət *olmaq üzra* 34-a qədər kənd savadlıları savad almağa maşğuldurlar ("Kommunist" qəzeti, 1925, №5). Kənd soveti dövlət hakimiyyətinin yerli orqanı *olmaq etibarila* dövlət idarə işində mühüm yer tutur ("Kommunist" qəzeti, 1947, №147).

Mətbuat dili üzərində aparılan müşahidə və hətta bir neçə mətn üzərindəki dəqiq hesablamalar göstərir ki, -*an*, -*an* şəkilçisi ilə emələ gelən feli sıfatlər mətbuat dilində çox işlənir. Bunun səbəbi isə həmin forma vasitəsilə fikri ümumilaşdırılması imkanının genişləyidir. Əlbəttə, fikrin ümumilaşdırılması üçün başqa qrammatik əlamət, forma, vasitə də seçilə bilərdi, feli sıfat ona görə olverişlidir ki, bundakı təyin etmək, keyfiyyət, əlamət bildirmək xüsusiyyəti publisist əsərdə fikrin emosionallığını da artırır. Məsələn, erköyün bahar, şıltaq bahar, göyleri yerindən *oynadan* bahar, dağdan *titrədən*, çayları *daşdırın* bahar ("Kommunist" qəzeti, 1967, №90). Bu misalda *baharın* sıfatlı ifadə olunan əvvəlki iki təyinindən (*erköyün, şıltaq*) feli sıfatlı ifadə edilən sonrakı təyinlər (*oynadan, titrədən, daşdırın*) dəha təsirlidir və *baharın əlamətləri* bunlarla daha qabarlıq verilmişdir.

Yaxud başqa bir misal: İnsanları insanlığı yoluna *dəvət edən*, bir milləti her cəhətdən *qüvvətləndirən*, ona *can verən*, onu *qeyrətlə edən*, onun ruhunu *ucaldan*, ruhunu *təmizləyən*, ona təbii tərəqqi yolunu *açan* və sağlam mədəniyyətə *dəvət edən*, millətleri bir-birinə *yayınaqlaşdırıran*, onların arasında həqiqi məhəbbət *bərpa edən*, dövlətlər arasında təbii rabito *meydانا gətirən*, onların sərhədlerini *pozan*, zorba qalalarını topsuz *uyurub yox edən* kommunizmdir ("Füqəra füyuzatı" jurnalı, 1920, №1).

Bəzən feli keçmiş və gələcək zaman şəkilçiləri -*mış*, -*acaq*, -*ar*, -*an*, -*ən* şəkilçisi vasitəsilə düzələn feli sıfət mənasını yaradır; məsələn: Mərkəzi Komitə qarşısında *durmus* esas məsələ müsavat hökumətinin yixmaqdan ötrü qüvvəli hərbi təşkilatın vücuduna getirilməsindən ibarət idi; Tələbələrin şəxsi və kollektiv fəaliyyətini *artıracaq* yeni dörs üsullarına keçməkdən ibarətdir ("Komunist" qəzeti, 1924, №190).

Yeni türk əlifba komitesinin fikrini yayar, gündəlik çıxan qəzetidir ("Yeni yol" qəzeti, 1924, №47).

-*an*, -*ən* şəkilçisinin mətbuatda başqa feli sıfət şəkilçilərinə nisbətən çox işlənməsini və bunun ədəbi dilimizdə əhəmiyyətini göstərən digər bir faktı da qeyd etmək lazımlı gelir. Dilimizin daxili imkanları hesabına, eləcə də rus dilindən tərcümə yolu ilə yaranan və birinci dəfə mətbuatda işlənən bir çox yeni sözlər -*an*, -*ən* şəkilçisi vasitəsilə düzələr. *Sudartan* (nasos), *pambıqıyan*, *pambıq-təmizləyen*, *taxildöyən*, *taxılbiçən*, *səstutan*, *səsboğan*, *torpaqqazan* (maşın), *uzaqvuran top ve s.*

İkinci tərəfi -*an*, -*ən* şəkilçisələr düzələn feli sıfətlərdən ibarət olan bu mürəkkəb sözlər mətbuat, əsasən də "Komunist" qəzeti vasitəsilə ədəbi dilimizə getirilmişdir.

Feli bağlama şəkilçilərindən istifadə. Feli bağlama şəkilçilərinin hamisindən qəzet və jurnalarda eyni dərəcədə istifadə edilmir. -*araq*, -*ərək* feli bağlama şəkilçisi ədəbi dilimizdə olduğu kimi, mətbuat üslubunda da geniş yayılmışdır; məsələn: Bütün bu müvəffəqiyyətlərlə yanışı *olaraq*, məktəbimizdə bəzi nöqsan cəhətlər de vardır ("Komunist" qəzeti, 1940, №4). Bununla əlaqədar *olaraq*, bu məsələdən bahs *edərək* və s.

Baş məqalələrdə, adətən, feli bağlama şəkilçiləri çox işlənilmir. Belə məqalələrdə iki-üç feli bağlama şəkilçisini ancaq rast gəlmək olur. Feli bağlama şəkilçisindən müxbir məktublarının dilində baş məqaləyə nisbətən geniş istifadə edilir.

Traktorların hissələri başdansovma təmir *edildiyindən* təzqiye davam gətirməyib simir, Göyçay MTS-də toxumsəpən maşınlar açıq havada, qar-yağış altında *saxlanıldıqından* xarab olur ("Komunist" qəzeti, 1946, №9); Əkilən aqrotexnika qaydaları əsasında *becarılmayıdından...*; Buna görə də yazda mexanizmlər *isləmədiyindən* təz-tez xarab olur, suvarma pozulur; Sovxozda isti şitilik *olmadığından* pomidor, badımcان şitilləri açıq havada yetişdirilir.

-*dığından*, -*dışından* feli bağlama şəkilçisi bir cümlə içorisində həm inkarda, həm təsdiqde işlənə də, ifadənin aydınlığını yeno kömək etmir, onu yeknəsəqliyən qurtarmır; məsələn: Rayon qəzətləri hazırlıqlı kadro ilə təmin *edilmədiyindən* və çoxusu az müdədən bəri nəşrə *başladığından* hələlik zəifdirler ("Azerbaycan qəzəcləri" qəzeti, 1932, №36).

Doğrudur, bu misallarda işlənən feli bağlamalar cümlədə müəyyən qədər ixtisara (*edilmədiyindən* – *edilmədiyi üçün*, *başladığından* – *başladığı üçün*) kömək etmiş və üçün qoşmasının işlənməsinin qarşısını almışdır. Lakin göründüyü kimi, belə ixtisarın cümlənin anlaşıqlı və səlisliyi üçün o qədər də faydası olmamışdır. Bugünkü qəzet dilində həmin cümlə feli bağlaşmasız belə yazılır: *Rayon qəzətlərinin çoxusu ona görə zəifdir ki, onların hələ kifayat qədər tacribasi və hazırlıqlı kadrları yoxdur*. Məqala müəllifinin da məqsədi, yəqin ki, rayon qəzətlərinin zəif olmasının sabəbini göstərmək olmuşdur. Redakto edilmiş cümlədə həmin sabəbələr (hərəkətləri) kadrın olmaması və yaşılarının azlığı oxucuya daha tez çatır.

Feli bağlama şəkilçisinin mətbuatda işlənməsindən bəhs edərkən bir faktı da göstərmək lazımlı gelir. İlk dövrlərdə mətbuat dilində -*madan*, -*mədan* feli bağlama şəkilçisi mənasında -*maqsızın* forması ilə düzələn feli bağlamanın işlənməsinə təsadüf olunur; məsələn: Yaşasın mətbuat və mətbuatda *yorulmaqsızın* çalışan əməkdaşlar ("Komunist" qəzeti, 1924, №107); Maddi və mənəvi mədəniyyət seviyyəsi *durmagsızın* yüksəlməkdədir ("Yeni yol" qəzeti, 1925, №94); Fəqət maddi vəsaitlər olmadan və müəllimlərimizin zəhmət haqqını *artırmagsızın* məktəbləri möhkəmləndirə bilmək işləri həyata keçirmək mümkün deyildir ("Komunist" qəzeti, 1924, 189).

Lakin sonrakı dövrlərdə mətbuat sohifelerində -*maqsızın* şəkilçilərinin birləşməsilə düzələn feli bağlama formasına təsadüf edilmədi.

Məsədərlərin işlənməsi. Ədəbi dilimizin mətbuat üslubunda məsədərlərdən geniş dairədə istifadə edilir. Xüsusiələş-

məqalələrde və redaksiya yazılarında, rəsmi materialların (qərar, qətnamə və s.) dilində məsədlərə tez-tez rast gelir. Qəzet və jurnal yazılarında məsədlər sadalama möqamında, fikrin ümumiləşməsində həmcins üzvlər şəklinde iştirak edir. Firqə rəhbərlerinin ən mühüm və birinci vəzifələrindən birisi, işlərimizdə olan nöqsanları vəqli-vəqtində göstərmək, xəste cəhatləri görmək, bu cəhatlərin üstündə amansız bir suradə açmaq, işçilərin dediklərini dinişmək, göstərişlərini heyata keçirmək, nöqsanlı cəhatləri düzəltmək və bu işe bütün işçiləri təlimkən ibarətdir ("Kommunist" qəzeti).

Bəzən məsədlər cümlədə neçə dəfə işlənməsində asılı olma-yaraq ismin çıxışlı hal şəkilçisini qəbul edir, həmin şəkilçilərin tekrarı da fikrin daha tez nəzərə çarpdırılmasını xeyli asanlaşdırır.

Baş məqalədən göstərilmiş aşağıdakı misaldə bunu aydın görmək olar.

Bu hazırlıq şunu vaxtında və yüksək keyfiyyətə başa çatdırmaqdan, kifayət qədər toxum əldə etməkdən, kendə tesərrüfat aletlərini və iş heyvanlarını hazırlamaqdan, əkin üçün dürüst plan tutmaqdan, qüvvələri səməralı bölməkdən, kommunist və komsomolçuları həllədici iş sahələrinə tehkim etməkdən, briqada və manqaların düzgün töşkil edilməsinə fikir vermekdən və sairəden ibarətdir.

Rəsmi materialların dilində məsədlərin işlənməsi dala məraqlıdır. Məqalədə əvəlcə tabeli mürükkeb cümlə işlənir. Onun dəlinə iki nöqtədən sonra verilen cümlələrin hamisının xəberi məsələ formasında ifadə edilir, qərarda göstərilən vəzifələr məsələ şəklinde sadalanan; məsələn: Sov.İKP MK partiya, sovet həmkarlar ittiifaqları komsomol və tesərrüfat teşkilatlarına tövsiyə edir ki, Sov.İKP XXIII qurultayıının müəyyən etdiyi planların heyata keçirilməsi uğrunda mübarizəni daha da genişləndirsin... Xalqın maddi və mədəni həyat seviyyəsini bundan sonra da xeyli yüksəltmək, şəhərdə və kənddə mənzil və mədəni-məjet tikintisini genişləndirmək; Sosialist demokratiyasını daha da takmillaşdırmaq, Zəhmətəş Deputatları Sovetlərinin rolunu yüksəltmək, tesərrüfat quruculuğu və mədəni quruculuq vəzifələrinin yerine yetirilməsində onların selahiyətindən dolğun istifadə etmək, ictimai həyatın bütün sahələrində zəhmətəşlərin feallığını inkişaf etdirmək, icraçı orqanların, deputatların və vəzifəli şəxslərin xalq qarşısında məsuliyyətini gücləndirmək; Sosialist həyat normalarını möhkəmləndirmək, cəmiyyətin inqilablı ənənələrini zənginləşdirmək və s.

Bu misallar bir daha göstərir ki, məsədlərin işlək dairəsi ədəbi dilin mətbuat üslubunda çox genişdir.

Təyini söz birləşmələrinin işlənməsi. Sovet dövrü ədəbi dilimizdə təyini söz birləşmələrində nəzəre çarpan az-çox inkişaf onların tərəflərinin ifadə formasında, formal eləmətlərlə işlənməsində, bu və ya digər bir söz birləşməsinin mətbuatın qarşıya qoymuş məqsədə olaraq müəyyən müddət faallaşıb, sonra ya başqa ifadə forması ilə əvəz edilməsi, ya da tamamilə dildən çəklilik getməsindədir.

Ədəbi dilimizin bedii üslubunda birinci növ təyini söz birləşməsi daha çox işləndiyi halda, onların birinci tərəfi, adətən, sıfırla edilən bedii təyin olur.

Mətbuat dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin işləkliliyi müşahidə edilir. Bəzən qəzətlərdə başlıqların da çoxu ikinci növ təyini söz birləşməsi şəkildə verilir.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin mətbuatda daha işlək olmasının səbəbi onun söz yaradıcılığı prosesində faal iştirak etməsidir. Dilde yaranan və qrammatik cəhətdən ikinci növ təyini söz birləşməsi şəkildə formalanmış birleşmələr, əsasən, ilk dəfə mətbuatda işlənir. Elmin, texnikanın inkişafı noticəsində dilimizdə yaranan *fəhla şərafı surası, sağlamlıq zonası, kosmos asrı, kosmos qəhrəmanı, yeniliklər estəfəti* və s. birləşmələr ilk dəfə mətbuat vasitəsilə ədəbi dilə, eləcə də onun başqa üslublarına keçir. Ele hallar da olur ki, söz birləşmələrindən bəzisi mətbutaya gəlib orada da qalır, ədəbi dilin başqa üslublarına keçə bilmir, müəyyən vaxt işləndikdən sonra unudulmağa başlayır; məsələn, *yol başı* (rəhbər mənasında), *yerli yazıçılar, MTS-in siyasi səbəsi, meşəsalma aylığı, damır süpürgə* və s. Bəzən də bir söz birləşməsi tamamilə deyil, qismən, daha doğrusu, birləşmənin tərəflərindən biri dəyişikliyə uğrayır, əvvəlki məzmun qalsada, forma başqlaşır; məsələn: *Baki Şurası – Baki Soveti; cocuq evi – uşaq evi; milli kultura – milli mədəniyyət; firqə işi – partiya işi*.

Bəzən də her iki terof deyisişir. Məsələn, *üsul birləşmə – metod birləşmə* və s.

Onu da göstərmək lazımdır ki, mətbuat dilində işlənmiş söz birləşmələri ədəbi dilin başqa üslublarında işlənən söz birləşmələrin-dən fərqli olaraq alınmaya daha çox meyllidir. Sovet dövrü Azərbaycan mətbuatında işlənmiş təyini söz birləşmələrini bu baxımdan aşağıdakı qruplara bölmək olar.

1. Sovet dövrü Azərbaycan mətbuat dilinin ilk illerinde izafətli birləşmələr işlənmişdir: *dövləti-rus operası; dövləti-rus draması; vasiteyi-naqliyyat*.

2. İlk dövrlərdə, eləcə də Böyük Vətən müharibəsi illerində mətbudə işlənən təyini söz birləşmələrinin tərəfləri alınma sözlərlə, xüsusilə rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bu da aşağıdakı şəkilde özünü göstərir:

a) Ən çox ikinci tərəf alınma sözdən ibarət olur, məsələn: *Təsərrüt svodkasi, dövlət kontroli, qış sezonu, qəzətlərin kulturu, sovet razvedkəsi, təmaşa sezonu, kütlə kontroli, edəbiyyat sexi, işçi tematikası, edəbi konsultasiya, mətbuat abzoru, yaradıcılıq diskussiyaları*.

b) Birinci tərəf alınma sözdən ibarət olur; məsələn: *profkom katibi, kultur xidmət, kultura cəbhəsi, kultura yenilikləri, patriotik iş*.

c) Hər iki tərəf alınma sözdən ibarət olur; məsələn: *avtorlar aktiviti, kadro sektor, konsultasiya soveti, aviasiya eskadriliyi*. Hər iki tərəfi alınma sözdən ibarət olan birləşmələrdən bəzisinin birinci tərəfini iki alınma söz birləşməsi təşkil edir. *Soyuzmyaso aparatı, soyuzxleb* zavodu və s.

Üç-dörd sözlü təyini söz birləşmələrində alınma sözler nisbet şəkilçisi qəbul edərək ikinci tərəf kimi birləşmənin sonuna keçirilir. Fəlsəfə elmləri *kandidatı*, "Madrid" əsərinin *avtoru*, Azərbaycan sovet yazıçıları ittifaqi aktiv, Bakı komitəsinin *atçısı*.

Mətbuatda elə təyini söz birləşməsinə rast gelir ki, bəzən birinci tərəfin formal olaməti (iyiylək hal şəkilçisi), bəzən de ikinci tərəfin formal olaməti (nisbet şəkilçisi) ixtisas olunaraq işlənmişdir; məsələn: *İran qadim incəsanat nüsxələri; Maarif gedisi, "Şura ictimai varlığı tələbləri..."*, *Sosialist kulturanın nümayisi: düşmənlərin göz qənim*.

Bu misallardakı *İran, maarif, varlığı, komsomolçular* sözlərində (birinci tərəflərdəki) iyiylək hal şəkilçisi, *kultura, göz* sözlərində isə nisbet şəkilçisi ixtisas edilmişdir.

Vaxtilə mətbuatda təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin düzgün sıralanmamasına və düzgün seçilməməsinə de rast gəlmək olur; məsələn: *gənc qadınlar evezinə qadın gənclər, millətlər arasında evezinə millətlər içində, əlifba tərəfdarı evezinə əlifba qəhrəmları, qızı cavab evezinə kəsdi*rmə cavab və s. şəkildə yazılmışdır. Qozet

¹ Bu qrup birləşmələrin bozən hər iki tərəfi alınma sözü ifadə edilir. Burada məqsəd keçici xarakter daşıyanları nozorlu çarpışmaqdır.

və jurnallarda təyini söz birləşmələrinin işlədilməsində bəzən paralelliliyə təsadüf edilir, eyni məşhəm həm birinci, həm də ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində verilir; məsələn: *sosialist Bakısi, sosialist Bakımız; dəmir yolu; dəmir yol; şose yolu, şose yol, daş yolu, daş yol* və s. Bu qrup birləşmələr müxtəlif qəzetlərdə və eyni qəzətdə bir neçə variantda işlənilir. "Kommunist" qəzeti eksor halda birinci şəkildə (*sosialist Bakısi, dəmir yolu*) yazar ki, bunu da düzgün hesab etmək lazımdır.

Sovet dövrü Azərbaycan mətbuat dilində ikişəzlü təyini söz birləşmələri ilə yanaşı, üç, dörd və daha çoxsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri də işlənmişdir. Bu birləşmələrin çoxu sovet hakimiyəti illerində təşkil olunan idarələrə, nazirliklərə, elmi və yaradıcılıq təşkilatlarına verilən adlardır. Onların eksarisiyyəti mətbuat vasitəsilə odəbi dilimizə daxil olmuşdur. *Azərbaycanı öğrənən camiyyət, Azərbaycan şura yazıçıları ittifaqi, Azərbaycan hökumət kitabxanası, Qızıl qələmlər camiyyəti, Ata-analar darülfünunu, Müəllimlərin İxtisasını artırma İnstитutu, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstитutu, Azərbaycan Dövlət Darülfünunu, Zaqafqaziya Sosialist Qoşma Şura Cümhuriyyəti, Xalq Təsərrüfatı Şurası, xalq təsərrüfatı şurasının yüngül sənaye idarəsi, maşın-traktor stansiyası, traktor tamiri stansiyası* və s.

Təyini söz birləşməsi dilimizdə get-gedə mürəkkəbliş, silsiləlaşır. Belə mürəkkəb silsilələrə əvvəlcə mətbuatda rast gəlirik. *İngiləbi şöhrət şurasının sədri, Ümumittifaq Ticarət Palatası Rayasat heyətinin sədri; Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Texniki birliliyinin rayon səbəsi; M.F.Axundzadə adına Lenin ordenli Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı*.

Misallardan göründüyü kimi, bu təyini söz birləşmələrinin mürekkebəleşməsi, əsasən, həmin birləşmələrdəki təyinlərin hesabınadır.

Bəzən mətbuat sehifələrində təyini söz birləşmələrinin, xüsusilə yanaşma üsulu ilə yaranan birinci növ təyini söz birləşmələrinin bəziləri mecazlaşdırılır. *Mavi gami* (traktor), *ağ qızıl* (pambıq), *mavi ekran* (televizor), *universal keşfiyyatçı* (Zond-3 stansiyası), *qara qızıl* (neft), *sarı qızıl* (taxil), *savad bağçası* (məktəb) və s.

Mətbuat dilində işlənmiş təyini söz birləşmələrinin bir qismi partiyaların, dövlətinin qərar və göstərişləri, habelə respublikannın höytündə baş verən təsərrüfat, mədəni quruculuq işlərlə əlaqədar olaraq yaranır. Bu cür birləşmələr müəyyən vaxt dildə fəal surətdə işlənir (məsələn, *maşın-traktor stansiyası, traktor tamir stansiyası, xalq*

təsərrüfatı şurası, ali təhsil komitəsi və s.). Sonralar bu idarələr leğv edildiyindən, ya da başqa bir idarəyə çevrilirdiyindən onların adları da dilimizde öz əslaklılığını itirir. Belə "keçid" xarakterli birləşmələrin yaranmasında beşən ayrı-ayn sözler feal suretdə iştirak edir. Məsələn, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində qızıl söyü vasitəsilə xeyli təyini söz birləşməsi yaranmışdır; məsələn: *qızıl mütxəssis, qızıl Gənəcə, qızıl əsgər, Qızıl ordu, qızıl mübarizlər, qızıl maşınçılar, qızıl hüdud, qızıl sərhəd, qızıl komandalar, qızıl diplomatiya, qızıl qadınlar, qızıl Tiflis, Qızıl Oktyabr fabrikası, qızıl yardım günü, qızıl həmkarlar internasionalı, qızıl həmkarlar internasionalının icraiyyə komitəsi, qızıl yardım cəmiyyətinin Bakı Komitəsi, "Qızıl qəlam", cəmiyyəti, qızıl müslimlər qurultayı.*

Bu dövrde hətta bir çox qəzət adları da qızıl söyü ilə işlədirildi: *"Qızıl Şərq", "Qızıl Gənəcə"* və s., eləcə *de bolşevik, kompaniya, həyat, çalışqan* və s. sözlər de birləşmə tərkibində qəzətlərdə feal şəkildə işlənmişdir. *Bolşevik iradəsi, bolşevik yazı, bolşevik hazırlığı, bolşevik sürəti, bolşevik bacarığı, bolşevik dönübü, bolşevik həftəsi, bolşevik relsi, bolşevik zərbəsi, bolşevik atəsi: ot çalını kompaniyası,becərəmə kompaniyası, seçki kompaniyası, haqq-seçki kompaniyasının yekunları; zəhmətək hayatı, fırqə hayatı, əsgər hayatı, muzdur hayatı, qadın hayatı, traktorlarañın hali, Qarabağın hali, akiñların hali, kəndlərin hali, milisların hali, çalışqan komitə, çalışqan özək, çalışqan katib, istehsalat işləri, dəyirmən işləri, klub işləri, kitabxana işləri, Cəbrayıl qəzasında, Göyçay qəzasında, Şamaxı qəzasında, Bakı qəzasında, Şamxor qəzasında və s. Həm de maraqlı budur ki, bu birləşmələrin eksəriyyəti qəzətlərdə eyni sehifədə bir-birinin arındıca, başlıqlar şəklinde işlənilmişdir.*

Mətbuat dilində, xüsusilə "Kommunist" qəzətinin dilində siyasi satırda işlənən təyini söz birləşmələrinə də rast gəlmək olur.

Korluq pardası, qalın qafşalar, kapital kəpəkləri, daşa dönmüş tiplər, siyasi matbx, gulağı tüklü xuligənlər, sərmayədar diplomatların komedyası, və s. Qəzət bu qrup təyini söz birləşmələrini seçib işlədərək qolçomaqları, mühafizəkarları, mollaları, və başqalarını amansız surətdə tonqid edir. Məsələn, qəzət *qoyun dərisinə bürünen köhnə qurdalar dedikdə qolçomaqları, gulağı tüklü xuligənlər dedikdə mollaları, daşa dönmüş tiplər dedikdə mühafizəkarları, ləş üstə dolaşan kapital kəpəkləri dedikdə, imperializm nökərlərini nəzərdə tutmuşdur.*

Eləcə de Büyük Vətən müharibəsi illərində "Kommunist" qəzətində ifşa və satira məqsədilə işlənən *alman köpəyi, alman bayquşları, kor yapalaqlar, ablaq saldatlar, aclar fasıstlər, quldur dəstələri və s.* söz birləşmələrinin hədəfi alman fasıstları olmuşdur. Qəzət bu birləşmələr vasitəsilə xalqın hitlerçi cəlladlara keşkin nifrətini bildirirdi.

Təyini söz birləşməsinin mətbuatda işlənməsindən dənizşarken bir məsələni de qeyd etmək lazımlı gelir. Bu da ikinci tərefi feli isimlərlə ifadə olunan təyini söz birləşməsinin qəzətlərdə işlənəcədir. Müasir ədəbi dilimizdə, eləcə də mətbuat əslübündə geniş şəkildə müşahidə edilən felin isimləşməsi məsəlesi indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmamışdır. Müasir Azərbaycan dilinə aid yazılımış əsərlərdə feli bağlama, feli sıfətlərdən bəhs olunmuşsa da, feli isimlərdən, demək olar ki, dənizşarlılmışdır.

Mətbuat dili üzərində apartları müşahidələrdən aydın olur ki, fellərin isimləşməsi hadisi on çox təyini söz birləşməsinin (əsəsan, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin) ikinci torəfin ifadəsində özünü göstərir ki, bu da mətbuat sahifələrində geniş şəkildə işlənir. Ədəbi dilimizdə, eləcə də onun mətbuat əslübündə, çox sürətlə yayılan bu hadisinin inkişafında rus mətbuatının da müəyyən qədər təsiri vardır.

M. Hüseynzadə belə birləşmələrin Azərbaycan dilində geniş yayıldığı göstərir və onların hüdud genişliyini, başlıca olaraq, ikinci təreflə - feli isimlə ifadə olunan təreflə əlaqələndirir [4, 120]. Bu qrup təyini söz birləşməsinin ikinci torəfində fellərin isimləşməsi melum növdən mechlə növə keçilməsinə, beləliklə də, aktiv ifadə forması əvəzində passiv formanın işlənməsinə meydən verir. Məsələn, "Sinfî mübarizə cəbhəsində keşkin bir silah xidmətini görən maşın-traktor stansiyalarının möhkəmləndirilməsi, işlərin intizama salınması, bu sahədəki başlısoyuqluq və opportunizm ilə şiddətli mübarizə aparılması və yeni quruluş işlərinin bolşevik sürotilə irəliləndirilməsi, yaz pambıq ekini kompaniyasının müvəffəqiyyətlərini təmin edəcəyi kimi kollektivləşmə işinin də müqəddəratını həll edəcəkdir" ("Kommunist" qəzeti, 1931, №14).

İkinci tərefi feli isimlərlə ifadə olunan birləşmələr mətbuatda xırda xəbərlərin verilmesində də çətinlik və mürəkkəblik yaradır; məsələn: Maşın-traktor stansiyaları üçün vəsait toplantı zəif gedir ("Kommunist" qəzeti, 1931, №19).

Bu cümləni birləşməsiz belə yazmaq olardı: Maşın-traktor stansiyaları üçün *vəsait zəif toplanır*.

Yaxud, həmin məqalənin birinci cümləsinə diqqət edək: Yeni maşın-traktor stansiyaları təşkil etmek üçün *kəndli vəsaitinin toplanması* çox zəif getməmişdir ("Kommunist" qəzeti, 1931, №14).

Buradakı *kəndli vəsaitinin toplanması* birləşməsi özündən sonra lüzumsuz sözler (*çox zəif getməmişdir*) tələb etmişdir. Hələ *zəif getməmişdir* ifadəsinin naqışlığını demirik.

Feli isimlərin birləşmə tərkibində işlənməsi mətbuatda en çox qərarların, rəsmi sənədlərin dilində müşahidə edilir.

"Beş illiyi 3-cü qəti ilə istiqrazı *paralarının öz* vaxtında *verilməsinin yoxlanılması* haqqında AK(b)P Bakı rayasət heyəti və Bakı İKM kollegiyasının qərari", İstiqraz üzrə tutulan paraların öz vaxtında banka *verilməməsi*, yeni xidmətə götürülen şəxslərin abunu ilə ilave *ihata olunması* yolunda *tədbirlər görülməməsi*, kredit idarələri ilə istiqraz üzrə olan hesabların *nizamə salınmaması*, istiqraz alan geniş kütlələrin *kafi daracədə idarə olunmaması* və bəzi hallarda gözdən pərdə asmaq faktları... və s. ("Kommunist" qəzeti, 1932, №131).

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, feli isimlərin birləşmə tərkibində mətbuatda həddən artıq işlənməsi aşağıdakı hallara səbəb olur:

1. Fikrin aydın, daqiq, anlaşılı verilməsinə mane olur, ikimənalılıq yaradır.

2. Artıq sözlərin işlənməsinə və təkrarla səbəb olur, cümlənin uzanması üçün şərait yaradır. Halbuki fel cümlədə artıq söz işləməsini aradan qaldırır.

3. Cümlədə ismin eyni hal (yiyelik) şəkilçisinin işlənməsi axınına emalə getirir.

4. Cümlədə tərkiblərin, lüzumsuz birləşmələrin, əlaqələrin yaranmasına səbəb olur.

5. Aktiv ifadə forma əvəzinə passiv formanın işlənməsinə meydana verir.

6. Fəlin zaman və şəkil kateqoriyalarını sıradan çıxarıır. Cümlədə fellərin yarada bildiyi müxtəlif fikir çalarlığını azaldır və s.

Sadə və mürəkkəb cümlələrdən istifadə. Mətbuatda qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq cümlənin demek olar ki, bütün növlərindən istifadə edilir. Sözlərin seçilməsi, yerli-yerində sıralanması ilə yanaşı, düzgün cümlə qurmaq da publisist üçün əsas

şətdir. Çünkü publisistin fikri cümlə halında formalasır və oxucuya bilavasitə cümlələr vasitəsilə çatdırılır. Bundan başqa, bütün sözlərin həqiqi və məcəzi mənası, ekspressiv və emosional məna çalarlıqları cümlə daxilində və metnədə aydınlaşır. Publisist bu iki cəhəti həmişə nəzərdə tutmalıdır. Mətbuat dili sahəsində xeyli maşğıl olmuş Q. Vinokur vaxtile yazmışdır ki, mətbuatın dilində qrammatik formanın seçilməsi prosesi sözün seçilmesi prosesindən daha vacibdir [3, 122].

Prof. K. Bilinski bu barədə danışarkən demişdir ki, mətbuatda irəli sürülən fikrin oxucular tərəfindən düzgün mənimşənilməsi üçün qrammatika və üslubiyət qanunlarını pozmadan eyibsz, qüsursuz və mükemmel cümlə qurmaq jurnalist üçün çox vacibdir [2, 33-34]. Sovet dövr Azərbaycan mətbuat dilinin sintaktik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərək görürük ki, mətbuatımız həmin tələblərə bu və ya digər şəkildə cavab verməyə çalışmışdır.

Sovet dövr Azərbaycan mətbuat dilinin sintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən buna da göstərmək lazım gelir ki, bu dövər qədər ədəbi dilimizin sintaktik quruluşunda ərəb-fars dillərinin təsiri hiss edilir, sovet dövründə rus dili sintaksisini təsirini daha aydın görmək olur. Bu təsir ədəbi dilin mətbuat üslubunda xüsusi nəzərə çarpar. Rus mətbuatından tərcümə vasitəsi kimi istifadə etmək, xüsusi "Pravda" qəzetiinin bəzən məqaləsinin, başlıqların, rubrika-ların tərcüməsi bu təsirin yaranmasına səbəb olurdu. Doğrudur, bu təsir dilin lügət tərkibində daha çox olur və tez nozərə çarpar. Lakin sintaktik quruluşda da bu təsir olmuşdur. Özü də bu təsirin kökləri XIX əsrin axırlarına və bizim əsrin əvvəllərinə gedib çıxır.

Mətbuatda müxtəlif dövrlərdə qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq, intonasiyaya görə cümlənin növlərindən müxtəlif dərəcədə istifadə edilmişdir. Mətbuat dilinin ilk dövrlərində (1920-1930-cu illər) nida, əmr cümlələrinə qəzet sehifələrində tez-tez rast gəlmək olur. Qəzet və jurnalarda şüar, əmr, göstəriş və s. xarakterli materiallar dərəcələndirdi üçün bu tip cümlələr (nida, sual, əmr cümlələri) da mətbuatda çox işlənir. Hey, neft və benzin aşğərləri! Qəti ilda bolşevik hücumuna iləri! Kəndli! Fürsəti oldan buraqma. Zira yubansanız bir daha səhm vərəqəsi tapmazsınız! Mövhumata atas! İşə mane olanlara atas!

Bu qrup cümlələrin dilimizin sintaktik normalarına uyğun qurulub-qurulmamışından asılı olmayaraq qəzetlərdə xüsusi şrift-

lərlə verilməsi oxucunun diqqətini özünə yönəldirdi və qəzeti oxunaqlı edirdi.

Xəbəri felin emr şəkli və emr edatlarının birlikdə işlənməsilə düzələn emr cümleləri də metbuat üçün xarakterikdir. Belə cümlelərdə edatlar cümlənin mezzənəsində müxtəlif mənə çalarları – israr, xəbərdarlıq, qotiyət, nifret, məsləhət və s. yaradır: *Qoy bu gün qətblərimizdə düşmənə qarşı çoşan ədəvət alovu düşməni yandırıb kül etsin* ("Ədəbiyyat qəzeti", 1942, №23).

Sovet dövrü Azərbaycan metbuat dilinin ikinci dövrüne doğru galdıkde, bir-iki sözlə ifadə olunan sade cümlelərin qəzet başlıqlarında atalar sözü ilə verilən (*Məsləhətli don gen olar, El gücü – sel gücü; Xalqın gözü tərəzidir* sade geniş cümlelərin işlənməsi diqqəti cəlb edir.

Metbuatda sual cümlelerinin işlənməsinin bəzi maraqlı xüsusiyyətlərini rast gəlmək olur. Qəzətlərdə oxucunun rəğbətini qazanmaq, diqqətini cəlb etmək və məqəleinin təsir qüvvəsinə artırmaq məqsədilə "ritorik sual cümləsi"ndən istifadə edilir. Adətnə, sual əvəzlikləri ilə işlənən belə cümlelər cavab almaq ehtiyacından deyil, emosional hissi artırmaq, metbuatin dilində ehtiras yaratmaq tələbindən irəli gəlir; məsələn: *Abşeron şanısı, Quba alması, Lənkəran limonu, Göyçay narı, Ağdaş heyvəsi kimə məlum deyil? Azərbaycan meyvasının, üzümünün ləzzətini kim bilmir?*

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzətində "Musiqimiz Nil sahilində səslənəcək!" məqaləsi *Bizim rəqəslərin, mahnuların ecəzkar qüvvəsi kima bollı deyildir!* – sual cümləsi ilə başlıdır.

Metbuatda sual və inkarlı cavab xarakterli cümlələrə də tez-tez rast gəlmək olur. Ədatlar da iştirak edən belə cümlelerin cavabı bəzən xeyr, yox sözləri ilə verilir, bəzən də oxucu sonrakı cümlelərin mənasından bunlara cavab tapa bilir; məsələn: *Məgər sənaye mərkəzi olan Gəncəda bu müddət ərzində komsomola yaranan bir nəşər əməkçi gənc tapılmamışdır! Xeyr, belələri Gəncədə onlar-cadr* ("Gənc işçi" qəzeti, 1933, №279): *Həyat həmişəni belə şən və fərəhli olmamışdır! Həmişəni Azərbaycanı belə gözəl və yaraşlı məktəb binaları, elm ocaqları bəzəmisişdir! Yox, qulaq asın, görün əməkdar müəllim Mahmud Ələsgərli ötən günlərdən, keçmiş zaman-dan nələr danışır...* ("Azərbaycan pioneri" jurnalı, 1947, №18); *Bütün məktəblərdə çalışın müəllimlər öz işlərinə eyni məsləhiyyət hissiliş yanaşırlar mı?* Əlbəttə, yox ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1948,

№12); *Kim deyir ki, sovet jurnalistinin silahı yalnız qələm, mürəkkəb və kağızlardır? Bunlar karguzarın silahıdır. Jurnalistin silahı partiyanın fikri, əzidəsidir* ("Ədəbiyyat qəzeti", 1967, №18); *Müseyib Dadaşovun həyatı doğrudan da bir dəryadır. Yalnız onunun? Baş Ustəbabanın, Ağadadaşın, Afərdənin və yüzlərlə, minlərlə belə gözəl adamların həyatı!* ("Kommunist" qəzeti, 1967, №100); *Məgər bu vəziyyət həmin rayonların komsomol təşkilatlarının məktəb ilə yaxşı slago saxlamaması nəticəsi deyilməlidir?* ("Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 1946, №5).

Sual cümlelerinin metbuatda dialoq şəklində verilmesi qəzətin diline yaxşı təsir bağışlayır. Dialoqdən, eləcə də sual cümlelerilə qurulan dialoqlardan istifadə etmək qəzeti sözlükündən qurtarır, fikrin real şəkildə, həm də obrazlı və canlı verilməsinə kömək edir:

– Görünür kolxozun rəhbərləri sizin qayğıınız qalmırlar, eləmi?

– Tamamilə doğrudur.

– Sədr vəziyyəti bilirmi?

– Bilirsə də qulagardına vurur ("Kommunist" qəzeti, 23.XII.1964).

Öçerk və felyetonlarda suallı dialoqlardan daha geniş istifadə edilir. İ.Şixlimin "Sovxozun bağlarında" ("Kommunist" qəzeti, 1952, №272) öcerkində almadaeron qızların qoca bağbanla dialoqu bu cəhətdən diqqətəlayiqdir:

– Ay dayı, sizin keçmişdə bacardığınız almalar yaxşı idi, yoxsa bizimki?

– Nə demək istayırsınız, yoxsa tariflənməkdən xoşunuz gəlir?

– Tariflənmək niyə, hər nə var onu deyin.

– ...İndi hər şeyiniz vardır. Traktorlar yan-yan düzülüb, maşınların əlindən tərəpnəmək olmur. Hələ ağaclar çiçək açannda onları dərmənləməğə bizə ayrıca təyyarə də verdilər. Agronomlar da ki, ortada fir-fir sırlanırlar. Bundan sonra sizin nə haqqınız var ki, pis alma yetişdirsiniz...

Yazıcı-öcerkist öz əsərinin surətlərini xarakterizə edən, onların bədii portretlərini tamamlayan bu dialoqdakı: ifadələrin vasitəsilə həyatda yaşayan və fəaliyyət göstərən qəhrəmanlarının dilini olduğu kimi vərə bilmişdir. Öçerkdə coreyan edən hadisələri qoca bağbanın sözləri ilə daha maraqlı etmiş müsahibinin – almadaeronların üzərinə yeni vəzifələr qoymuş, onları şərəfi eməyə ruhlandırmışdır.

Sual cümleleri metbuatda müraciat məqsədilə "açıq məktub" lərda işlənərək qəzətin dilini ehtiraslı və maraqlı edir. Ümumiyyətlə desək,

"açıq məktub" karakterli materialların hamısı mətbuatda yaxşı təsir bağışlayır, həvəslə oxunur.

Müraciət şəklində verilən məktublar müxtəlif olur, bəzən məqalə müellifi, yaxud çıxış edən (çixışı verilen şəxs) konkret olaraq öz tənqid hədəfində sual cümləsi ilə müraciət edir. Bu cəhətdən "Kommunist" qəzetiñ işi diqqətəlayiqdir. Qəzet əsasən tənqid məqalələrində öz hədəfina eley mədəni şəkildə müraciətə toxunur ki, neinkin tənqid olunan şəxs, həttə oxucu da iştir-isteməz həyəcanlanır: *Həm də yüksəlmək, adlı-sənlə adam olmaq vəzifə-dənni asılıdır! Yan-yərəna bax, Vidadi. Əgər diqqətlə baxsan, görərsən ki, adı kolxoşçu özünün şərafı, namuslu əməyi sayasdə... şöhrət qazanmışdır. Bu baradə çox danışmayacağam. Hamu bilir ki, adı vəzifə yox, əmək ucaldır. Bunu qətiyyən unutmamalısan ("Kommunist" qəzeti, 19.II.1965).*

"O dünyadan məktublar" felyetonu da müraciət şəklində yazılmışdır. Felyetonda müasir həyatımızda əl-ayağa dolaşan, köhnəliyin tör-töküntüsü olan, hər cür pis, iyircən hərakətləri üçün dini qalıqlardan istifadə etməyə çalışın, adını hacı, molla qoynan şəxslər gözəl publisist sözün gücü ilə gülünc vəziyyətə salınır, ifşa olunurlar.

Birinci məktub. *Əziz və hörmətli Təvəkkül! Bilirəm, bədənəllərindən səhəbat açmağım qanını qaraldacaq, vəziyyətini ağırlaşdıracaq, ancaq çara nədir...*

İkinci məktub. *Möhtərəm Hacı İman! Əshi, sənin şəxsi işində qaribə şəyər var?.. Sənə Hacı titulunu kim verib? Ay İman, bu nə oyundur, çıxarırsan?..*

...Dördüncü məktub. *Qarmonçu Əli! Sən də molla olmusan? Hansı yuvanın quşu olduğundan xəbərin varmı? ("Kommunist" qəzeti, 1966, №105).*

Sual cümlələri vasitəsilə müraciətdən qəzətde həmişə tənqid məqsədi ilə istifadə edilmir. Suallı müraciətlər şəklində qurulan məktubların bazisində oxucuya təsir edən səmimi hissələr, gözəl fikirlər və ehtiraslar, vətən məhəbbəti, əmək eşqi, yazmaq, yaratmaq həvəsi duylur. "Ədəbiyyat qəzeti"ndə (1940, №1) "Əziz anama" adlı bir əsgər məktubu çap olunmuşdur. Məktubun dili, üslubu aydın və səlisdir. Sual və müraciət şəklində qurulan bu publisist yazı oxucunu həyəcanlandırır, onun anaya, Vətənə məhəbbət hissini alovlandırır. Məktub belə başlayır: *Anacan, keyfin necadır? Əgər mənim keyfimi xəbər alsan, sağ-salamat varam. Mən yalnız*

səndən nigaranam, özünü neca hiss edirsən? Xəstələnməmişən ki? Qocalmaqla aran necadır? Mən əsgər getdikdə sənən başında ikicə aq tük görmüdüüm. İndi bu aq tüklərin artub, yoxsa azalıb?..

Anacan, xabərin varmı, biz Vətən qarşısında böyük tarixi bir rol oynadıq... Qəribi Ukrayna xalqını Polşa panları və zabitlerinin zülmündən xilas etdik...

Əziz anacığım, sən mənim bu şən müjdəmi eştidikdə cavanlaş-mayıb bəs na edəcəksən?..

Məktub axıra qədər sual şəklində belə bir üslubda davam etdirilir və həvəslə oxunur. Onun dili, gördüyüümüz kimi, xalq ifadələri əsasında qurulmuş ən yaxşı bedii dialoqu xatırladır.

Qəzətlərde suallı müraciətlər bəzən bir nəfərə deyil, ümumiyyə aid olur, burada müəyyən bir qrupa, eyni ixtisas sahiblərinə müraciət edilir və sual edən müəllif özü də cavab verir: *Gəlin əsrimizin İsləmdərnəməsini, İliadəsini yaradaq! Yarada bilərikmi? Mən amınam ki, uzun zəhmət, böyük sənət eşqi hər şeyi yaratmağa qadirdir ("Ədəbiyyat qəzeti", 1945, №1).*

"Kommunist" qəzeti hətta bəzi baş məqələlərinin başlığını (Taxıl yığımına hazırlızınız?) sual şəklində qurur və həmin məqalə sual cümlələri ilə müraciət şəklində başlayır. *Kolxoşların və sovxoşların başçıları, briqadırlar, mexanizatorlar və mütəxəssislər, vaxt gəlib çatıb, taxıl yığımına hazırlızınız? Kombaynların yaxşı hərəkat etməsi üçün zəmiləri qaydaya salıb, aqreqatları təmir etmisişiniz? Anbarlarda, xırmanlarında, bəzəkliyin ilinən məhsulunu qəbul etmək üçün qayda yaratmışınız?*

Göründüyü kimi, qəzet çox gözəl üslub seçərək sual cümlələri ilə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinə müraciət edir, onların əsas vəzifələrini sual şəklində xatırladır. Xitab və müraciət şəklində verilən belə yazıldardan daha geniş istifadə etmək mətbuatımız üçün faydalı olardı.

Mətbuat üslubuna xas olan sintaktik xüsusiyyatlardan biri də cümlə üzvlərinin əlavələrlə işlənəsidi. Müşahidələr göstərir ki, dili, üslubu aydın, səlis, gözəl olan ən yaxşı publisist əsərlərdə cümlə üzvlərinin əlavələri tez-tez işlənir. Publisist əsərlərdə əlavələrin işlənəsidi mətbuat dilinin doğiq və konkretliyi tələbindən irəli gelir. Əlavələr mətbuat dilinin konkretləşməsinə kömək edir. Bəzən də müəyyən cümlə üzvünün lazımı dərəcədə izahı üçün bir əlavə kifayət etmir. Buna görə ikinci, üçüncü əlavənin işlənəsidi lazımlı gelir. Beləliklə, əlavə bir sözdən və söz birləşməsindən deyil, bir neçə

söz ve birleşmeden, "paralel elavə"den ibarət olur. Belə həllar qəzətin dilini konkretlaşdırmaqla beraber, həm də onu etiraflaşdırır: *Niyazinin qayğılı, sirayətedici gözləri orkestrə dikilir, hamının – müsiqicilərin də, tamaşaçılardın da næzi onun yuxarı qalxmış, qartal qanadı kimi garilmiş allərindədir* ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1967, №18); *Həm – goca da, cavan da, qız da; qadın da silaha sarıldı, mütqaddəs torpağımızı faşist tapdağından qorumağa getdi* ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1967, №18); *İnsan hər yerdə – yüksəkda da, alçaqda da, böyük vəzifədə da, kiçik qulluqda da insan olaraq qalmalıdır* (N.Babayev. "Oğluma məktublar", B., 1966, səh. 67); *Bu bayram günləri baharın an gözəl çəgına – lələrlərin, nərgizlərin yamacları bəzədiyi bir zamana, qaranquşların eyvanlardı yuva qurdugu bir vaxta təsadüf edir* ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1967, №18).

Mətbuatda əlavənin xüsusişməyən növüne (*manekin – sürücü, mühəndis – geoloq*) nisbatən xüsusişən növü daha geniş miqyasda işlənir. Xüsusişən əlavənin mətbuatda işlənməsinin bir əhəmiyyəti de odur ki, oxucular ondan (əlavədən) yeni bilik – məlumat alır, yaxud öz məlumatını genişləndirir. Məsələn, aşağıdakı misalda, oxucu bir daha yəqin edir ki, mədəni-maarif müəssisələrinə hansı idarəe xaidildir.

Çoxlu mədəni-maarif müəssisələri – mədəniyyət sarayları və mədəniyyət evləri, klub və kitabxanalar, muzeylər zəhmətkeşlərə mədəni xidmət göstərir ("Kommunist" qəzeti, 1957, № 249).

Mətbuatda mürəkkəb cümlənin bütün növlərindən, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən geniş istifadə edilir. *ki* bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin mətbuatda işlənməsi diqqəti xüsusişlərə cəlb edir. Ona görə də mürəkkəb cümlənin mətbuatda işlənməsindən bəhs edərkən tabeli mürəkkəb cümlənin bütün növlərindən deyil, mətbuat üçün daha seciyyəvi olan yalnız bu növündən bəhs etmeli olduq. *ki* bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş məqalədə, redaksiya yazılarında, məruzələrin xülasələrində, rəsmi materialarda və bildirişlərdə daha çox işləndiyi müşahidə edilir.

Məlum olduğu kimi, *kim* sual eveziliyindən emələ galmış *kim/ki* bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlə, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində, eləcə də bəzi türk dillerində geniş yayılmışdır¹. Bu bağlayıcı vasitə-

silə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələri başqa dillərin tesiri hesab etmək doğru olmaz. Onların mətbuatda geniş yayılması da belə cümlələrin ədəbi dildəki mövqeyi ilə əlaqadاردır. İndi qozet başlıqlarının, rubrikaların bəzisi də *ki* bağlayıcı cümlələrlə verilir: "Arzu edirik ki..." ("Bakı" qəzeti, 1967, №107), Səbəbi odur *ki*... ("Kommunist" qəzeti, 1967, №117), Yolunuz düşsə görəsiniz *ki*... ("Kommunist" qəzeti, 1957, №257), Təcrübə göstərir *ki*... ("Kommunist" qəzeti, 1962, №15), Musa dayı dedi *ki*... ("Kommunist" qəzeti, 1962, №19) və s.

Ki bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsi şəklində verilən belə başlıqlar mətbuatın dilində yaxşı təsir bağışlayır, oxucunu həmin bağlılığı oxuyandan sonra bir növ intizarda qoyur, bu məqaləni oxumağı sövq edir.

Yeri gəlmüşən onu da qeyd edək ki, ilk dövrlerdə tabeli mürəkkəb cümlələrin mətbuatda işlənməsinin müasir dilimizdən fərqliyənə bəzi xüsusiyyətinə təsadüf edilir. Baş cümlə mürəkkəb cümlənin sonunda (həm də mübtədəsi ixtisarla) işlənir; məsələn: *Onun üçün başqa bir zaman müsaid olur, zənnindəyik* ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1926, №8).

Halbuki quruluş etibarilə buna uyğun gələn cümlələrdə indi, dilimizin müasir vəziyyətində bir qayda olaraq əvvəlcə baş cümlə, sonra budaq cümlə işlənir. Məsələn, hazırda həmin cümlələrdən birini belə yazardıq: *Biz zənn edirik ki, onun üçün başqa bir zaman müsaid olur*.

Bələ quruluşlu cümlələrə an çox "Maarif və mədəniyyət" jurnalında təsadüf edilir. Bu dövrde başqa jurnal və qəzetlərə nisbatən "Maarif və mədəniyyət" jurnalında türk-osmanlı dilinin sintaktik təsiri daha güclüdür. Bunun da səbəbi orada işləyen mütəxəssislərin Türkçədə təhsil almış ilə əlaqadاردır.

Ümumiyyətlə, ilk dövrlerdə baş və budaq cümlələrin yeri sabit olmamışdır. Budaq cümləsi atalar sözündən ibarət olan mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə budaq cümlədən bəzən sonra (*Əmma axsaq atın kor nalbandı ola, demişlər* – "Kommunist" qəzeti, 1933, №215) bəzən də əvvəl (*Dogrı demişlər ki, nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına* – "Kommunist" qəzeti, 1928, №31) işlənmişdir.

Baş cümlələrin xəborları vəzifəsində işlənen sellərin tosrifləməsində də fərqli cəhətlər özünü göstərir; məsələn: *Açıq deyəcək olursaq* ("açıq desək" mənasında), bugünkü imlamız yerləşmiş,

¹ Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964.

qərəlaşmış, sistemleşmiş degildir ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1928, №1).

Mənimsəməlidir ki, (bilmək lazımdır ki,) bolşevizmə yiyələnməyenlər çox asanlıqla düşmənin elində oynucaya çevirilər, çətinliklər qarşısında diz çöker, özünü itirər... ("Kommunist" qəzeti, 1937, №78).

Öylə etməlidir ki. Oktyabrın XX ildönümüñ xırda hekayə ve oçerklerde deyil, iki ve ciddi romanlar, pyeslər və poemalarla qarşılaya bilək ("Ədəbiyyat qəzeti", 1936, №28).

İlk dövrlərdə baş cümlənin xəbərindən əvvəl *bununla* sözü işlənilir. Əslində bu sözün cümlənin menası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və onun cümlədəki fikrə heç bir manfi və ya müsbət təsiri hiss olunmur. O dövrde mətbuatda belə sözlərin işlənməsi, nadənsə, bir adət şəklini almışdır; məsələn: Zaqqafqaziya demiryolu idarəsi *bununla* bildirir ki, bu il hazırlanın birindən etibarən... üçüncü zəng verilməsi lağv edilir ("Kommunist" qəzeti, 1925, №123).

Bakı maliyyə şöbəsindən *bununla* bütün vətəndaşlara bildirilir ki, müttəfiq şuraların mərkəzi icraiyyə komitəsi və xalq komissarlar şurasının... və s.

Bu cür hallara indi da bəzi şəxsi ərizələrdə (*bununla* yazıb siz-dən xahiş edirəm ki...) rast gəlmək olur.

Mətbuatda işlənen *ki* bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin mübtəda və xəbəri tekrar olunur, bu tekrar məqalənin dilini təsirli edir və ona emosional ton verir. "Ədəbiyyat qəzeti"ndən (1942, №23) götürülmüş "Bizim andımız" adlı məqalədən bir parçaya diqqət verək:

Biz düz-cörəyimizə *and içirik ki*, öz xalqımızın şərəfini və azad emyin qorumaq uğrunda son nəfəsimizə qədər vuruşacaqıq.

Bizi doğan və besleyen anaların halal südünə *and içirik ki*, uşaq-larımızı, vüqarlı Qafqazın qadın və qızlarının təmiz namusunu faşist zabitləri və saldatlarından köksümüzə qoruyacaqıq...

Baş cümləsi iki üzvdən (mübtəda və xəbərdən) ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu cür tekrarlar daha çox davam edir:

Arzumuz budur ki, rəssamlarımız xalqımızın heyatını iri həcmli monumental lövhələrdə göstərmək üçün daha ciddi yaradıcılıq axtarışları aparsınlar...

Arzumuz budur ki, ədəbi tənqidimiz yeni ilədən daha cosarlılı, daha obyektiv və daha principial olsun... *Arzumuz budur ki*, bu gözəl təşəbbüs müntəzəm surətdə davam etdirilsin.

Arzu edirik ki, 1966-cı il respublikamızın ədəbi və mədəni həyətində... nailiyyətlər ili olsun.

Arzu edirik ki, respublikamızın yazıçıları, bestəkarları və rəssamları tarixi bayramları fərqli hədiyyələrlə... qarşılıqlınlardır ("Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti, 1966, №1).

Bu misallar "Ədəbiyyat və incəsənat" qəzetiñ "Salam, yenil!" adlı baş məqaləsindən götürülmüşdür. Məqala, demek olar ki, başdan-başa *ki* bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələr osasında qurulmuşdur.

Mətbuatda tamamilə budaq cümlələri, xüsusən baş cümləsinin xəbəri felin vacib şəkli ilə ifadə olunan mürəkkəb cümlələr de geniş yayılmışdır. Belə cümlələrdə baş cümlənin hərəkəti bildirən sellərlə ifadə olunan xəbəri adətən oxucunun diqqətini cəlb edir və səfərbərdicili, təbliğicili, təşkilicili xarakter daşıyır: Buruq işçisi *bilməlidir ki*, quyrunun oyılmasına yol vermək olmaz; Keşfiyyat işlərində çalışan işçi *bilməlidir ki*, neft ehtiyatı tezliklə meydana çıxarılmazsa, neft sənayesine böyük zərər dəyə bilər ("Kommunist" qəzeti, 1931, №36); Bütün diqqət oraya verilməlidir ki, hər bir yeni qəbul ediləcək əməkçi, Lenin firqəsinin həm adına, həm namına layiq olsun ("Kommunist" qəzeti, 1925, №146); Partiya təşkilatları daim fikir *verməlidirlər ki*, bütün qəzetlər, jurnallar və neşriyyatlar öz fəaliyyətlərində içtimaiyyətin geniş dairələrinin köməyinə arxalansınlar ("Kommunist" qəzeti, 1952, №5).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdən her yerde, hər zaman istifadə etmək doğru olmaz. Dilin grammatic qanunlarını yaxşı mənimsəməş publisist bütün cümlə növlərindən yerli-yrində istifadə etməyi bacarmalıdır.

Eyni tipli tabeli mürəkkəb cümlənin bezoən eyni məqalədə həddindən çox işlənməsi qəzetiñ dilində yeknəsəqlik yaradır, oxucunu darixdirir, məqaləni maraqsız edir. Çalışmaq lazımdır ki, hər bir məqalədə tabeli mürəkkəb cümlənin bütün növlərindən yerli-yrində istifadə edilsin.

Son zamanlar resmi materialların xülasəsində tabeli mürəkkəb cümlələrdən *ki* bağlayıcısı, iki nöqtə (-) ilə, vasitosız nitq şəklində istifadə edilir. "*O deməsidir: Biz Azərbaycanın böyük oğlunu... yubileyini sovet dövlətinin 50 illiyi arəfəsində qeyd edirik*", "*M.Dadaşzadə daha sonra deməsidir:*", "...F.Köçərli deməsidir:" ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1967, №48).

Mətbuat dilinin, ıslubunun özünməxsus və onu ədəbi dilin başqa ıslublarından fərqləndirən sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də tabeli mürəkkəb cümlənin mətbuatda müyyəyan ölçüde, qəlibde işlənməsidir. Adəten (elbette, hemişə yox), baş məqalənin, bəzi redaksiya materiallarının və rəhber teşkilatın nümayəndələrinin yazılışı aşağıdakı quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlə ilə qurtarır: "Şübhə yoxdur ki, respublikamızın bütün yaradıcı ziyyələri ongönlüyə hazırlığı müvəffəqiyətla başa vuracaq..." "Ədəbiyyat və incəsanət" qəzeti, 1958, №4; "Şübhə yoxdur ki, respublikamızın komsomal teşkilatları partiya teşkilatlarının rəhbərliyi altında qarşılığında duran vəzifələri şərəfle yerinə yetirəcək... Şübhə yoxdur ki, respublikamızın zəhmətçəşəleri məsə salmaq və yaşıllaşdırmaq aylığında nəzərdə tutulan tədbirlərin tamamilə həyata keçirilməsini təmin edəcək..." ("Kommunist" qəzeti, 1952, №272).

Tənqid məqalələrin sonu ise ekser hallarda bu tip cümlələrle qurtarmağı teleb edir. *Sorusulur: buna diqqatsızlıq və məsuliyyətsizlikdən başqa nə ad vermək olar?* ("Kommunist" qəzeti, 1950, №3); *Lakin bu adamlarda birçə sey çatışmur: təşəbbüs və qeyrət*, ("Kommunist" qəzeti, 1948, №183) və s.

Azərbaycan mətbuat dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, ədəbi dilimizin mətbuat ıslubu sovet hakimiyyəti illərində leksik-grammatik cəhətdən xeyli təkmilləşmiş, yüksək inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır. Bu inkişafı bir daha aydın nəzərə çarpdırmaq üçün aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1. *Bütün xalq tasərrüfatımızın inkişafının mənafeyi, tamamilə kooperasiyonun mənafeyi ilə uyğun olan bugünkü günün an asası məsələsi son vəqtlər həyatın bütün genişliyi ilə iləri sürdürücə mal satışı şəbəkə məsələsi, ticarət kapitalı, ticarət aparıcı məsələsidir* ("Kommunist" qəzeti, 1925, №74).

2. *Azərbaycanda bahardır. Zəhmət adamları oyanmış torpağın üstüne həcum çəkmişlər. Bəli, torpağın üstüne, çünki bahar takca gül-ciçək fəsli deyil, hünər meydandır* ("Kommunist" qəzeti, 1967, №90).

Hər iki misalda: bu cümlələrin qəzetlərdə yazıldığı tarixlərin arasındakı fərq qırı ilden bir az artıqdır. Lakin cümlələrin grammatika, məntiq, ıslubiyat qanunlarına əsasən tərtib edilmesində çox fərq vardır. Birinci misalda sözçülük, təkrar (burada *məsələ* sözü üç dəfə, *mənafeyi*, *gün*, *ticarət* sözləri iki dəfə təkrar edilir), fikir dola-

şılığı, sözlərin düzgün sıralanması, eyni qrammatik hal şəkilçi-sin işlənməsi ilə yaranan yeknəsəqlik vardır.

İkinci misaldakı cümlələr ayndır. Burada hər şey öz yerindədir. Birçə sözün da sırasını dayışmak mümkün deyildir. Sözlər dəqiq şeçilmiş, fikirlər obrazlı ifadələrlə (*torpağın üstüne həcum çəkmişlər, gül-ciçək fəsli, hünər meydani*) yiğcam verilmişdir. Bu misalların müqayisəsi bir daha göstərir ki, sovet hakimiyyəti illərində, yarımesrlək bir vaxtda ədəbi dilimiz, onun mətbuat ıslubu nə qədər təkmilləşmiş, səlisləşmişdir.

Mətbuatın istifadə edilən cümlələr yad dillerin sintaktik təsirindən xilas olmuş və olur. Azərbaycan dilinin öz grammatik qayda-qanunlarına əsaslanan düzgün qurulmuş, məntiqli, ıslubca gözəl, ahəngdar cümlələr işlenir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan mətbuatı yüksək inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır. Hazırda respublikamızda 130 qəzet və 107 jurnal çıxır ki, onların da birdeflik tirajı 2,5 milyon nüsxəyə qədərdir. Azərbaycan mətbuatı sabit orfoqrafiya qaydalarına, zəngin elmi terminlərə malik olmuşdur. O hər cür lüzumsuz əcnəbi sözlərdən, yəli dialectizm ünsürlərindən təmizlənmiş, zəngin lügət tərkibinə sahib olmuş, yeni sözlər meydənamə çevrilmişdir. Mətbuat dilinin cümlə quruluşu yaxşılaşmışdır.

Yeni qəzet janrları, bədii publisistika, oçerk, felyeton janrları yaranmış, genişlənmiş və inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində də mətbuat dili daha da canlılaşmış, kütləviləşmiş və ədəbi dilin ən işlek ıslublarından biri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1960.
2. K. Bılyinskii. Язык комсомольской газеты. Бюллентень для молодежных и детских газет, 1946, №7-8.
3. Г. Винокур. Язык нашей газеты. М.-Л., 1924, №2.
4. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis. Bakı, ADU naşriyyatı, 1959.
5. H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
6. M. Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formallaşması tarixi. Bakı, 1965.

Bədii üslub

Sovet dövründə Azərbaycan bədii ədəbiyyatının inkişaf yolunu, onun nailiyətlərini, müsbət və çatışmayan cəhatlərini göstəren onlarla monoqrafiq əsər yazılmışdır. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən buraxılan "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi" kitablarında, ədəbiyyatın ve tənqidçilərin, şair və nasırların yaradıcılığına həsr etdikləri əsər və məqalələrdə bədii ədəbiyyatın inkişafı ardıcıl-xronoloji şəkildə tədqiq edilir, işqalandırılır.

Müasir dövrde bədii ədəbiyyatın tədqiqinə bu cür diqqət təsədüfi deyildir. V.V. Vinoqradovun dediyi kimi, "Sovet İttifaqında sosialist millətlərinin inkişafı onların məzmunca sosialist, formaca milli mədəniyyətlərinin durmadan inkişafı ilə bağlıdır. Milli mədəniyyətdə bədii ədəbiyyat və ümumxalq dili böyük yaradıcı və formalaşdırıcı rol oynayır" [18, 52].

XX əsrin ilk on illiklərindən başlayaraq, mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də Azərbaycanın görkəmli sənətkarları realist ədəbiyyat uğrunda mübarizəni gücləndirir, ədəbiyyatımızı həm mezmun, həm formaca geniş xalq kütlələrinin arzuladıq müvafiq inkişaf etdirməye çalışırlar.

Yazıcılar və ədəbi qüvvələr ədəbiyyatın milli zəmin üzərində inkişafı uğrunda azımla çalışır, öz əsərləri ilə ideyalarını geniş oxucu kütlələrinə çatdırmağa, Vətənə məhəbbət və sədaqət hissələri aşlamaga sey edirlər. Bu dövrde əsil inkişaf yoluunu tapan ədəbiyyatımız həm də daxili və xarici siyaseti, xalqın keçmiş və indiki hayat tərzini bədii şəkildə canlandırır. Ədəbiyyatda yeni hayat, yeni adət-anənə, yeni təlim-terbiya, təhsil, yeni kənd, yeni şəhər, yeni mədəniyyət uğrunda mübarizə motivləri ədəbiyyatın əsas mövzuları sırasına keçir. Bu daha çox S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, Ə.Əbülləşən, S.Rəhimov, Mir Cəlal, Ə.Vəliyev, M.Hüseyn, S.Rəhman və başqalarının əsərlərində özünü göstərir.

XX əsrin əvvellərində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, normalaşış sabitləşməsində də bədii ədəbiyyatın rolü artmış, yeni keyfiyyətlər qazanmışdır.

Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, məcburi təhsilin tətbiqi, savadlanma uğrunda aparılan mübarizə, geniş xalq kütlələrinin mənəvi inkişafı üçün görülen tədbirlər bir tərəfdən ədəbiyyat-

marağı artırır, digər tərəfdən isə bədii ədəbiyyatın xidmət dairəsini, ictimai funksiyasını genişləndirir.

Melumdur ki, ümumxalq Azərbaycan diline münasibət, fars, ərəb, türk dilindən istifadə baxımından sovetleşməden əvvəl dilde mövcud olan cərayanlar sovet dövründə özünü açıq şəkildə göstərmir. Xüsusən XX əsrin əvvellərində əsərlərinin dili cəhətdən fərqlənən yazılar, mətbuat nümuneleri daha çox idi. Bir tərəfdən, qəлиз ərəb, fars, türk söz və tərkiblərini, morfoloji və sintaktik formallarını bol bol işlədən "Heyat", "Füyuzat" kimi jurnal və qəzetlərin ətrafında toplaşan yazıçı və jurnalçıların dili, bir tərəfdən əsasən ümumxalq danışq dilinə çox yer verən "Molla Nasreddin" jurnalının ətrafında toplaşan yazıçı və mühərrirlərin dili, digər tərəfdən də, ədəbi dili daha yaxın bir mövqə tutan bolşevik mətbuatında çap olunmuş materialların dili ümumxalq dili normalarına yaxınlıq və uzaqlıq cəhətdən fərqlənirdi. Bu fərq özünü həm leksik tərkibdə, həm morfoloji-sintaktik quruluşda, həm də xidmət etdiyi ideyadən asılı əslubda göstərir. Bu dövrə isə veziyət tamamilə döyişir. Sovet dövründə bütün yazıçılar bir məslək ətrafında birləşir. Yeni yaranan quruluş möhkəmətlətmək, dövlətin siyasi-iqtisadi qüdrətini artırmaq, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək yazıçılar arasında mühüm bir vazife kimi qoyulur; ideya birliliyi, məslək birliliyi bu dövrün yazıçılarını başqa sahələrdə də birləşdirir. Bu dövrə yazıçılar arasında zəhmətkeşlərin savadlanması uğrunda mübarizə şüarının həyata keçirilməsinə öz əsərləri ilə yardım etmək, sadə, aydın və ümumxalq dilinə müvafiq yazmaq, ədəbi dili inkişaf etdirmək kimi həlli vacib məsələlər də dururdu.

Bu məsələlər xalqını sevən, xalqına xidməti özünə məslək seçən yazıçıları həmişə düşündürməkdür. M.P. Vaqif, M.V. Vidadi, M.F. Axundzadə, Q.Zakir, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, A.Səhhət, N.Nərimanov, A.Şaiq və digər yazıçılar öz əsərləri ilə sübut etmişlər ki, ümumxalq dili qaydalarına riayət etmək, sadə, aydın, kütlələrin başa düşəcəyi, anlayacağı bir tərzde yazmaq olar.

Əlbəttə, hər dövrün özünün siyasi-ictimai vəziyyəti də nəzəre alınmalıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin dili qrammatik cəhətdən ədəbi dil normallarından müəyyən dərəcədə fərqlənən də, onun, elecə də "Molla Nasreddin" jurnalının ədəbi dilin xəlqiləşməsində, sadəlaşməsində, kütləviləşməsində böyük rol olmuşdur.

Cüntki bu dil həm də xalqa xidmət ədən, onun mənafeyini güden idealların, möqsədlerin ifadəsi idi. Diger tərəfdən, dil sahəsində "Molla Nasreddin"ın "bu müvəffaqiyəti demokrat yazıçıları cəsarətləndirmiş, onlara qüvvət vermiş və ədəbi dilin düzgün yolla inkişafını temin etmişdir" [7, 223].

Bədii adəbiyyatın ümumi həcmi nəzərə alaraq deməliyik ki, son dərəcə inkişaf etmiş müasir ədəbiyyatın dili çox az öyrənilmiş, xüsusilə keçirdiyi inkişaf prosesi demek olar ki, tədqiq edilmişdir. Bədii dili aid yazılış ümumi xarakteri məqaleleri nəzərə almasaq (bədii dil və üslub tipi), bədii ədəbiyyatın (sovət dövründə) ümumi həcmi ilə onun dilinin öyrənilmesi kamisiyyəti arasında çox böyük fərqlər vardır. Xüsusilə 1950-ci illəre bədii ədəbiyyatın dili çox az tədqiq olunmuş, əsərlərin müqəddimələrindəki qeydlər, kiçik qəzet və jurnal məqaleləri ilə kifayətlənləşmişdir.

1950-ci illərdən başlayaraq bədii ədəbiyyat dilinin tədqiqi genişlənir. Ayrı-ayrı əsərlərin dili həm olunmuş məqalelərlə yanaşı monografik əsərlər, dissertasiyalar da meydana gəlməye başlayır. Bu əsərlərdə yazıcıların dili əslubi cəhətən izlenilir, müvəffaqiyətlər və nöqsanlar üzə çıxarılır; əsərlər daha çox leksik cəhətən (arxaizm, dialektizm, neologizm, frazeoloji birləşmələr və s.) tədqiq və şərh olunur, əslubi leksika məsələləri araşdırılır.

Diger tərəfdən, müasir dil problemləri ilə əlaqədar müxtəlif məsələlər nəzəri cəhətən işlənərken de, demək olar ki, tədqiqat obyekti kimi bədii ədəbiyyat götürülmüş, həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriyaları ehətə edən bütün məsələlər baxımdan xarakterize olunmuşdur [4]. Yazılan əsərlərə görə demək mümkündür ki, son dövrlərde bədii ədəbiyyatın dili müasir ədəbi dilin normalarına cavab verir, onu hərtərəfli ehətə edir (əlbəttə, bədii ədəbiyyatın məxsus xüsusi əslubi vəziyyətlər, cəhətlər, bir sırə nöqsanlar nəzərdə tutulmur).

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan tədqiqatlar əsasən 1940-ci ildən sonra yazılan və ya yenidən nəşr olunan əsərlər ətrafında aparıldıq üçün 1920-ci və 1930-cu illərdə yazılan bədii ədəbiyyat nümunələrinin dili (həmin illarda mətbuatda nəşr olunan bir neçə məqalə [20; 23; 24; 25; 33; 60; 66; 68] mütəsnəs olmaqla) demək olar ki, kənarda qalmışdır. Bədii dilin nə kimi inkişaf prosesi keçirdiyini, ayrı-ayrı pillelərindəki vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün isə bu illərin bədii ədəbiyyatının öyrənilmesi vacibdir.

Hansı dövrde, hansı bədii janrda yazar-yazısın, yaziçi əsərinin dili, hər şeyden əvvəl, dövrünün ədəbi dili qanunları çörçivəsindən kənaraya çıxmamalıdır. Bədii dilo xas olan poetik ifadə vasitələri – təsbehələr, mecazlar, istiarələr, qafiyələr, ricətlər və s. ədəbi dilin normalarına zidd olmamalıdır. Fikirlerin mənəti ardiciliyi, əsərin müyyəyen süjet xətti üzrə ardıcıl təsviri, məzmun aktuallığı nə qədər vacibdirsa, bədii əsərdə forma məsəlesi de bir o qədər əhəmiyyətlidir. Yaxşı bədii əsər nümunası o əsər hesab olunur ki, onda günün tələblərinə cavab verən və tam qavranılmış məzmun bədii əsərətkarlıq seviyyesində yazılışın, onda həm ədəbi dilin ümumi qanunları, həm də bu qanunlar çörçivəsində bədii əsərə məxsus xüsusiyyətlər vəhdət təşkil etsin. Bədiilik xatirinə sünü sözlər yaratmaq, qafiyə xatirinə sözlerin orfoqrafiyasını doyişdirmək, qrammatik formaları yerli-yersiz ixtisar etmək, əsəri həddindən artıq bədii vasitələrə yüklemək, leksik tərkibdən necə geldi istifadə yolu ilə yüksək əsərətkarlıq mümkin dəyil. Yüksek əsərətkarlıq əsərini ancak ədəbi dilin normalarına əsaslanan yazıçılar yaza bilər. N.Q.Cernișevski deyir ki, forma məzmunundan asılı olsa da, "o məzmunun qiymətini çox artırır, yaxud xeyli azaldır", "...bədii əsərdə forma, yəni bədii dil məzmundan az əhəmiyyətli deyildir" [49, 135, 136].

Ədəbi dilin inkişafında, onun səlisləşib gözəlləşməsində bədii ədəbiyyatın rolunu öyrənmək üçün ayrı-ayrı yazıçılardan, şairlərindən əlyazmaları üstündə tədqiqat aparılmalıdır və yaxud əsərin ilk nəşri əsas götürülməlidir. Cüntki yaziçi öz əsərini ilk dəfə nəşrə hazırlarken apardığı eməliyyatı, sonrakı illerde de, yeni nəşrlər vaxtı da davam etdirir, həm məzmun, həm də formacı nöqsanlardan, çatışmazlıqlardan temizləyir, onun dilini əsərini çap etdiriyi illərin ədəbi dili seviyyəsinə qaldırır. Yəni yazıçının öz əsərinin dili üzərində işləməsi, həm də dilin inkişafına xidmət edir, ədəbi dilin mövcud qanunlarının möhkəmlənit sadələşməsinə, kütləvilişməsinə, bu qanunların ümumxalq arasında yayılmasına kömək etmiş olur.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparan, əsərlərinin dilini dövrün ədəbi dili seviyyəsinədək yüksəltməyə, bədii dilin yad ünsürlərdən təmizlənilək kütləvilişməsinə çalışı şan yazıçılarımızın demək olar ki, hamisi öz əsərləri üzərində işləməklə ədəbi dilin qanunlarının normalaşmasında və kütləvilişməsində müyyəyen rol oynamışlar [1; 21; 36; 65]. Cüntki "...Yazıcıının öz əsərlərinin dili üzərində işləməsi – xüsusi, şəxsi iş deyil, ümumi xəlqi işdir. ...Yeni yazıçının dili – ümumxalqın malıdır" [18, 53].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif leksik-grammatik formalar dan, elcə də danışq dilinə məxsus sözlərdən kobud, vulqar ifadələrdən, söyüslərdən, qarğışlardan, atalar sözü, məsallerdən istifadədə bedii dil başqa əslublara nisbatən müyyən imkanlara malikdir. Lakin bütün bunlar bedii məqsədə, surətlərin tipikləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsinə, tipin dünyagörüşünün oxucuya bedii şəkildə çatdırılmasına və s. xidmet etməli, bedii effekti, emosional təsisi artırmalıdır.

Ümumiyyətə götürdükdə, bedii əsərin özünəməxsus dili yoxdur. Bedii ədəbiyyatda bir sıra əslubi qrammatik-leksik vahidlər də iştirak etdiykləri əsərdən kənarda ümumdir vahidləridir. Q.O.Vinokur göstərir ki, "Poetik dilin eley bir faktı yoxdur ki, həmin fakt poetik mətnindən kənarda ümumdir hadisəsi kimi melum olmasın" [38, 77]. Hatta "danışq dilindən, elcə də ədəbi dilin başqa əslublarından götürülüb bədiiləşdirilən hər hansı bir söz bedii əslubun "malına" çevrilir, götürüldüyü yerde də istifadə olunmaqla davam edir" [38, 68]. Bedii ədəbiyyatda isə həmin sözler, ifadələr, qrammatik formalar, başqa əslublardan fərqli olaraq, əlavə estetik vəzifə daşıyır, surətlərin, hadisələrin tipikləşdirilməsinə və başqa bedii məqsədlərə xidmet edir. Məhz buna görə də yazıçıların fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri ədəbiyyatın və ədəbi dilin ümumi inkişaf xəttinə uyğun olmalıdır. Cənubi bedii dilin xəlqiliyi, zənginliyi, temizliyi, həm də ədəbi dilin xəlqiliyinə, zənginliyinə, temizliyinə yardım edən mühüm amillərindəndir.

Ədəbiyyatın dili, onun leksik tərkibi, qrammatik quruluşu düzgün istiqamətdə inkişaf etmiş, təsvir vasitələri gözəlləşmiş və xəlqileşmişdir. Yazıçıların müxtəlif mövzularla bağlı söz seçmək istiqamətləri müyyən olmuşdur, sözin heqiqi və məcazi mənalardan, sinonim, omonim, antonimlərdən, dialektizm, arxaizmlərdən, neologizmlərdən, satirik ifadə vasitələrindən, danışq dilindən, başqa əslubların leksik imkanlarından və s. istifadə hüdudları deqiqləşmiş, söz seçmə və onu bədiiləşdirmə qabiliyyəti püxtələşmişdir. Bu inkişafı ancaq 1920, 1930-cu və sonrakı illerde yazılın bedii ədəbiyyatın dilini ardıcıl surətdə nəzərdən keçirməklə düzgün təsəvvür etmek olar [63, 145].

Doğrudan da, bugünkü inkişaf seviyəsində baxdıqda aydın olur ki, 1920-1930-cu illerin bedii əsərlərinin dilinde 1940-cı və sonrakı illerin bedii dilindən fərqli bir sıra cəhətlər vardır. Bu cəhət-

lər yaradıcılığa başlama tarixində asılı olmayaraq, demək olar ki, əksər yazıçıların əsərlərində bu və ya digər dərəcədə özünü göstərirdi.

1920-ci, qismən də 1930-cu illərin bedii dilində nezəre çarpan cəhətlərdən biri sözlerin yazılışında müasir dilin fonetik – imla sistemindən fərqli xüsusiyyətlərin olmasınadır. Bu xüsusiyyətlər ancaq bedii əsərlərin dilinə deyil, ümumiyyətlə, dövrün ədəbi dilinə xas cəhətdir. Aşağıda göstərəcəyimiz xüsusiyyətlər əvvəlki dövrlərin ədəbi dilində də mövcud olmuş, orəb əlifbasından istifadə vaxtı Azərbaycan ədəbi dilinin sabit orfoqrafiya qaydalarının olmaması, başqa dillerin təsiri üzündən yayılmışdır.

1. Bu illərdə yazışb-yaradan, demək olar ki, əksər yazıçıların əsərlərində bir çox halda əslində x samiti ile təleffuz olunan bir qrup sözler q hərfi ilə, q samiti sözler isə x samiti ile yazılırdı. Birinci vəziyyət əsəsən söz ortasında və sonunda, ikinci isə sözlərin sonunda özünü göstərir. x ile yazılın sözlərə daha çox M.S.Ortabadi, C.Cabbarlı, Ə.Veliyevin əsərlərində rast gəlmək olur: *aclıx, maraxlanmaq, lorulux, sağlıx, aralıx* və s.

2. Ister seirde, isterse də nəsrde bir neçə sözdə d hərfi t, t hərfi d ilə evez olunurdu (*kənd – kənt, dörd – dört, uddugunu – utduğunu, tutalım – dutalım, tutmuşdu – dutmuşdu* və s.).

3. Söz ortasında və sonunda gəlen y, k samitləri, elcə də saitlə qurtaran sözlərə saitla başlayan şəkilçilər artırıldıqda əlavə olunan bağlayıcı y samiti ile yazılımlı olan sözlər əksər halda g samiti ilə işlədilirdi (*gög, göğdə, göga, ürägim*).

4. Bu illərin bedii dilində bir sıra əsərlərin əvvəlinə samit, bir qismindən isə sait əlavə olunur, bəzən də sözlərin ilk hərfi düşür (*yızılı, urus, yüz, yürək, yigit, yuvaltmag, yıldırım, örülümiş* və s. sözlərdə olduğu kimi).

5. Söz köklərində saitlərin bir-birini evez etməsi, əslubi çalar-sız ahəng qanununun pozulması, sözlərin danışqdakı deyiliş tərzindən istifadə bedii əsərlərin dilində geniş yayılan xüsusiyyətlərindən idi (*dayıl, av, haman, avic, saviq, qavmaq, suval, ləyli, məktəbi, istəkan, süfət, çəvirilmişdir* və s.).

6. Sözlərin ortasında və sonunda n ilə təleffuz olunan *indi, qonşu, hərdən* sözləri əksərən m hərfi ilə işlədilirdi (*imdi, qonşu, hardam*).

7. Yuxu, körpü, çarpzalanmaq, irəli, torpax sözləri əksər halda *uyqu, köprü, çarpzallaq, iləri, torpaq* kimi yazılırdı.

8. Bu illərin bedii ədəbiyyatında da bir çox halda *kimi* qoşması kibi, *mən* evezliyi *bən*, *min* sayı isə *bin* şəklində işlədirilir.

9. Sabit orfoqrafiya qaydalarının, mükemmel orfoqrafiya lügətinin olmaması üzündə alınma sözlerin yazılışında ümumi bir prinsipə riayet edilmirdi. Alınma sözler bir növ yazıçıların arzusuna müvafiq olaraq gah olduğu kimi, gah danışq dili tələffüzünə müvafiq yazılır, gah da eyni sözün bir neçə tələffüz formasına rast gelinir.

Əlbətə, əslubi məqsədə alınma sözləri müxtəlif fonetik variantda işlətmək olar və bu bədii dilin əslubi imkanlarına müvafiqdir. Lakin yuxarıda sadaladığımız variantlar həm müəllif, həm de müxtəlif xarakterli surətlərin danışığında işləndiyindən, onlar sözlərin yazılışını ikilösdirir, sabitliyi pozur, cəxvariantlılığı səbəb olurdu.

Sonralar ərəb olifbasının dayışılması, danışq dilindən və dialektlərdən istifadənin normallaşması, nisbətən sabit orfoqrafiya qaydaları neşri ilə bağlı bədii ədəbiyyatda sözlerin yazılışındakı cəxvariantlılıq aradan qalxır, ədəbi dile məxsus yazılış tərzi üstünləşir. Ümumiyyətə, bu qobil fərqli cəhətlərin olmasına baxmayaraq, sovet dövründə bədii ədəbiyyatın dili fonetik-impla cəhətdən ədəbi dilin normalarına müvafiqdir və onu eks etdirir. Bədii ədəbiyyat ədəbi dilin fonetik normalarını eks etdirməklə bərabər, fonetik vasitələrin əslubi vəzifələrini də üzə çıxaran on mühüm menbedir. Ədəbi dilin başqa əslublarından fərqli olaraq bədii ədəbiyyatda ahəngdarlıq, axıcılıq, emosional təsiri təmin edən, surətlərin tipikləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi, xüsusən tebət hadisələrinin real təsviri işində müəllifa kömək edən "fonetik əslubi vasitə"lərdən -sövti-təqlid sözlərindən, ahəng qanununa tabe olan və olmayan sözlərindən, mısralarda, bandlerde, cümlelerde eyni tipli hərfərin, heçaların təkrarından, assimilyasiya, dissimilyasiya hadisələrindən, danışığa və başqa dillərə məxsus deyilish tərzindən müəyyən ölçüde istifadə olunur [29, 43-67; 10, 5-20]. Həmin fonetik əslubi vasitəleri təpib yerində işlətməklə onların bədii dil üçün müsbət əslubi vasitə kimi sabitləşməsindən yazıçıların, xüsusən şairlərin böyük əməyi vardır. M.Müşfiq, S.Vürğun, S.Rüstəm, R.Rza kimi yazıçıların bu sahədə xidmətləri daha böyükdür.

Azərbaycan ədəbi dilinin avvalkı dövrlərində olduğu kimi, bu dövrdə bədii ədəbiyyat uzun əsrlər boyu işlədilərək sabitləşən morfoloji vahidlərə əsaslanır. Məhz buna görə də bədii ədəbiyyat dilimizin morfoloji quruluşunu elmi cəhətdən işqınlardırmaq üçün əsas dil materialı kimi götürür, tədqiq edilir. Aydınlaşıb ki, hansı ədəbi janrıda yazmasından asılı olmayaq yazıçılar ədəbi dilin nor-

malarına daxil olan morfoloji formaları ardıcıl surətdə işlətməkla onların təkmilləşməsində, sabitləşməsində mühüm rol oynamamışdır. Ayrı-ayrı klassiklərin dilinə, müxtəlif morfoloji kateqoriyaların inkişafına, habelə Azərbaycan dilinin dialektlərinə aid yazılmış elmi əsərlərdə verilən morfoloji faktlarla [26, 27, 28, 46, 52, 53, 56, 71] müasir vəziyyət, xüsusən 1940-ci ildən sonrakı voziyyət müqayisə edilərə, vahidlaşmə, sabitləşmə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, bir fakta nəzer salaq. Tarixən dilimizdə əmr şəklinin I şəxs və III şəxs tek və cəminin ifadəsi üçün -im, -im, -um, -üm; -ayim, -ayim; -ayın, -ayın; -aq, -aq; -avuz, -avuz, -avız, -avız; -alm, -əlm, -əlm; -alı, -alı; -aq, -ək (XVII-XVIII əsrlərdən); fel kökü, -gil, -gil; -gilən, -ginən; a+gör, a+gör; igör, igör; agörgil, agörgil; -in, -in, -un, -ün; -imz, -intz, -unuz, -ünüz və ixtisar forması (söylən - söyləyin) kimi şəkilçilərdən istifadə olunurdu. Müasir adəbi dilde, həm də bədii dilde isə bu şəkilçilərdən -im, -im, -um, -üm, -aq, -ək fel kökü, -in, -in, -ün, -ün, -imz, -intz, -unuz, -ünüz şəkilçiləri sabitləşmişdir. -alı, -əli, -ginən, -gilən isə müasir danışqda yaşadıqdan, əsasən, bədii ədəbiyyatda surət nitqində özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də müxtəlif səbəbər üzündən ədəbi-bədii dilde bir sıra paralel morfoloji formalar nəzərə çarpırdı. Belə ki, qrammatik kateqoriyaların işlədilməsində həm ədəbi dila, həm danışq, həm də başqa dillərə məxsus variantlara müraciət edilirdi. Məsələn, indiki zaman -ir, ...-yor, -ar, -ur; əmr formasının I şəxs -aq, -ək//-alm, -əlm; II şəxs fel kökü -gilən, -ginən//-a, -a; comlik olaməti kimi q-k//z; I, II şəxs sonluqları -am, -əm, -an, -ən//-im, -im, -m, -in; müzərə zaman -ar//-ir şəkilçiləri ilə ifadə olunurdu. Bunlardan əlavə, bədii ədəbiyyatda və başqa əslublarda -lar, -lar cəm şəkilçisi ilə yanaşı, ərəb cəm formalarından, başqa dillərə məxsus bağlayıcılardan, qoşmalarдан, fellorin zaman və şəkilçilərinin ifadəsi zamanı paralel formalarдан (-ib//-mış, gərək getsin//getməlidir və s.); fellərdə inkarlığı bildirmək üçün müxtəlif olamətlərdən (yazmuram, yazmam, yaza bilmarəm, yaza bilnməm, yazamam, yazamaz və s.); müxtəlif felİ bağlama şəkilçilərindən (-madən, -mədən, -məksizin, -andə, -ənda//-əli, -əli və s.), -lar, -lar cəm şəkilçisi, eləcə də -mi sual şəkilçisinin müxtəlif yazılış tərzindən (alırdılar, alırlardı, alırsanmı, alırmışın); qoşmaların müxtəlif variantlarından (ilo, ilən, lən, yla, lo) və s.

istifadə olunurdu. Ədəbi dilin bütün üslublarında özünü göstəren ve bu qəbil müvazilik, kəmiyyət fərqi nəzəre alınmazsa, sovet dövrünün əvvellərində bədii üslubda da özünü göstərirdi.

Məlumdur ki, isimlər hallanarken təsirlik halında saatle qurtaran sözlərə n birləşdirici samitı artırılır, məsderlərdə isə təsirlik halda q hərfi ğ samiti ile əvəzlenir. Bədii əsərlərin dilində bir sıra həllarda təsirlik halda birləşdirici n hərfi və ğ samiti y samiti ile əvəzlenir. Bu hal daha çox danışq dilinin ədəbi dilə təsirinin qüvvətlənməsi hadisəsinə də təsadüf olunur: adlıq hal yönük hali [M.M. I, 88]; Bir gün həmin sarayı, tikən böyük ustaya [M.M. II, 126]; Gündüzün gecəyi boğduğu yerde [R.R. Q., 95]; Azər durub onu yaxın sələyi [H.C. "Azər"]; Mən özüm indi kimsəyi qanmam, aldanmam [C.C. S.e. I, 129]; ...deye bu sarsılmaz qollar arasından kəndisini çıxarmaya çalışırı [C.C. S.e. I, 160]; O görmüş her zülmü, her bir cəfayi [15 il, 83] və s.

Bu dövrədə bədii ədəbiyyatın dilində halların əvəzlenənisi ilə izah olunur: Yaşadıqça çarpışmayı, sevmayı əvəzində: ciyinləri köndələn çinli, işlərdə piləkli tujurka ismarlamışdı [Y.V. Q.y., 10]; Otuq-qırq qədər arvad, 4 nəfər de kişi dayanmışdı [Q.Ə. Ş., 48]; Müahidə üzrə sosyalının yarışı vəqtinən tərəmmüma iyirmi gün qədər qalıbırdı [Ə.Ə. A., 34]; Bu tərəf doğru yaqlaşıb... [Q.Ə. K., 69] və s. Adlıq hal təsirlik hal əvəzində: Yازın işk ayında ulus şurasının qərarına görə saflaçıq məcmət icab etdi [Y.V. Q.b., 108]; Öz istirahətini pozub otaqların birin də verməli [S.H. Y.h.y., 63] və s.

Yiyelik hal təsirlik hal əvəzində: Məşədi Qədirli Heydərqulun klubu yandırmaq istədikləri halda dutmuşlardır [Sim. Ə. 175].

Yönlük hal təsirlik hal əvəzində: Anam menim ağla-mağımı görünce manə məzəmmət edirdi [Sim. Ə. 150]; Ədhem qarşısında ayaqda durmuş o səda, lotif komsomolcanı dinmez-söyləməz tamaşa edirdi [Ə.Ə. B., 52]; Vaqtılı Ceyran ancaq məmləqə olmaq xassəsini hayiz idi [S.H. Y.h.y., 30]; Bunu mütəqaib lampa yandırılmışdı [Ə.Ə. A., 21]; O, Bünyadı yatmış bulacağını ümud edirdi [Ə.Ə. Y., 74] və s.

Yönlük hal yerlik və çıxışlıq hal əvəzində: Kent təsərrüfatının sosializm esasında yeniden qurulması və müstərək təsərrüfatın fərdi təsərrüfatı üstünlüyü... haqqında məruzə bitmişdi [Sim. Ə. 7]; Bir ara Zərrin ona heç bir şey sormadı; Zərrin ona sormuşdu [Ə.Ə. B., 83, 86]; Yoldaş, bunu kolxoçuya bir sor [M.M. I, 88]; Ona bu qədər hörmət edib, sevincinə iştirak edənləri sevir [C.C. S.e. I, 157] və s.

Şeirdə xüsusən təsirlik hal şəkilçisinin düşməsinə çox təsadüf olunur ki, bu əsəsen həcların sayını bərabərşədirmek, vəzni, qafiyə ilə bağlıdır: Çəkerək bir azabi-vicdanı; Keçmişin, sevdiyin, özün, ürəyin; gələcək günlərin, adın, diləyin; həpsin, həpsin atib onu tutsun; Bilərek kəndisin fəda etsin [C.C. S.e. I, 135] və s.

Sonra ədəbi dilin başqa üslublarında olduğu kimi, bədii dildə də Azərbaycan dilinə məxsus əvəzliliklər, onların morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri əsasdır. Lakin bir sıra yazıçıların əsərlərində bən, ol, şu, şuracıq, neredə, həpiniz, həpsi, kəndi, oyla, boyla kimi türk dilinə məxsus əvəzliliklər də rast olunur. Bəzən man, san əvəzlilikləri yönük halda bana, sana fonetik tərkibində da işlənilirdi: Ər ister mana saldırı; Diz çökərlər sana qarşı har yanda [H.C. "Şayavus"] ; Yəhərləmiş bana qanadlı bir at; Eylərmi mana [M.M. I, 26, 73]; Sana bir gəda eşimi? [M.M. II, 148] və s. Qeyd etmək lazımdır ki, Sanılı, M.Hüseyn, Mir Cəlal, Ə.Veliyev və b. yazıçılar demək olar ki, bu əvəzlilikləri işlətməmişlər. S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, N.Refibəyli və s. yazıçılar isə ilk əsərlərində işlətsələr də, tezliklə onlardan imtina etmişlər. Məhz buna görə də 30-cu illərin əvvellərindən başlayaraq bədii dil türk dilinə məxsus əvəzliliklərənən təmizlənir.

Bədii ədəbiyyatda morfoloji formalarda müvazilik özünü daha çox fellərin zamanı və şəkilləri, şəxs sonluqları ilə bağlı göstərir. Məsələn, felin indiki zaman şəkilçisinin əsas şəqli eləmeti -ir, -ir, -ür olsa da bəzən -yor şəkilçisindən də istifadə olunur. Məlumdur ki, -yor şəkilçisi klassik ədəbiyyatın dilində olmamışdır [51, 213-243; 48, 239-248]. XX əsrin əvvellərindən türk (osmanlı) dilinin təsiri ilə, əsəsan burjua yazıçıları, burjua mətbuatı vasitesi ilə gətirilmiş, başqa ideyalı mətbuatılarda, elecə də yazılı bədii dildə də müəyyən dərəcə işlənmişdir. Sovet dövründə bu şəkilçiyə ən çox H.Cavidin əsərlərində, M.Müşfiq, C.Cabbarlının şeirlərində təsadüf olunur. Başqa yazıçıların əsərlərində isə keçici xarakter daşımışdır.

Feli və ismi xəbərlərdə I şəxs cəmlük eləmatı -q, -k, -nun, -am, -əm, -an, -ən I və II şəxs nisbat şəkilçisinin; əmr şəklini ifadə edən -im, -im, -um, -üm; -aq, -ək şəkilçilərinin işləkliyi üstünlük təşkil etse də, bir çox halda -z cəmlük eləmetindən; -im, -im, -m, -in nisbat şəkilçisindən; -ayım, -əyim, -alım, -əlim şəkilçilərindən də istifadə olunurdu.

Başqa üslublarda olduğu kimi, bədii üslubda da fellerin inkarında müvazi formalar olmuşdur. Belə ki, fəlin indiki zaman ve bəzən müzare zamanın inkarının ifadəsi üçün müasir dildə sabitleşən formalar (*etməyiram*, *etmirəm*, *eda bilmirəm*, *eda bilmərəm*) üstünlük təşkil etəcə də, bəzən *ma+m*, *ma+m*, *ma+z*, *ma+z* şəkilçilərinin işlənilmesi de müşahidə olunur. Qeyd etmek lazımdır ki, əsas formalara müvazi işlənen *z cəmlək əlaməti*, *-alim*, *-alim*, *-ayım*, *-ayım* şəkilçiləri, *-mam*, *-məm*, *-maz*, *-məz*, inkarlıq formaları klassik adəbiyyatın dilinə həsr olunmuş elmi adəbiyyatda qeydə alınmışdır. Əsrin əvvellərində bu şəkilçilərin feallaması daha çox türk dilinin təsiri ilə bağlıdır. Ona görə də ayrı-ayrı yazıçıları əsərləri, bunların işlənilmesi kəmisiyyətinə görə forqlənir. Belə ki, bu şəkilçilərə H.Cavid, M.Müşfiqin əsərlərində, C.Cabbarlinin şeirlərində, xüsusən "Qız qalası" poemasında nisbatən çox, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, N.Rəfibeyli, S.Hüseyn, Simürq, Qantəmir və digər yazıçılarının əsərlərində nisbatən az təsadüf olunursa, Sanlı, M.Hüseyn, Mir Cəlal, Ə.Veliyev, S.Rəhimov, Ə.Əbülhəsən, S.Rəhman kimi yazıçıların əsərlərində isə demek olar ki, müşahidə olunmur. Ümumiyyətə, bu formalar şeirdə nəsənə nisbatən daha çox işlənilmişdir. 30-cu illerin sonuna doğru bədii dilde bu şəkilçilərin işləkliyi məhdudlaşır, 40-cı ildən sonra isə tamamilə dildən çıxır.

Bədii dilde fellerlərə bağlı bir sıra başqa xüsusiyyətlər də vardır ki, bunlara sonrakı illərin bədii dilində az tosadıf olunur. Məsələn, fəlin: qəti gelecek zamanı ədəbi dil üçün *-acəq*, *-əcək*, müzare zamanı isə *-ar*, *-ər* şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranır. Lakin bəzən qəti gelecek zaman şəklinin əlaməti *-asi*, *-əsi* şəkilçisi ilə də ifadə olunur [53, 266]. Bu gün-sabah Fərman bay də öz dəstəsini çəkib gedəsidi [H.M. T., 447]. *-ar*, *-ər* şəkilçisi isə bəzən *-an*, *-ən* şəkilçili feli sıfət kimi çıxış edir: Qırat Koroğlunun *qaçar* ayağı [C.C. S.ə. I, 30] kimi. Fəlin indiki zaman şəkilçisi *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* müzare zaman şəkilçisi *-ar*, *-ər*-in monasını ifadə edir: - Belə sohlenkarlıq olurmu, zalim? [M.M. I, 177]. Fikrin nədir? Ona göstərir zaman [H.C. S.]; Mövtündə şad olurmu? [M.S.O. S.ə., 5]; Öz canımı mühafizə et ki, geləcək inqilab üçün lazım olursan [S. H. Ə., 15]; Hərgəluh bu barədə bir yerdə səhbət açılsısa, mən sizinlə ikinci kərro görüşməyə məcbur olacağam! - dedim [M.S.O. D.T., 485]; Qoy yandırınsınlar, biz yol *tapırıq* [H.M. D., 43] və s.

Bəzən de müzare zaman şəkilçisi *-ar*, *-ər* həm də indiki zaman anlayışı ifadə edir: Çin elçisi nerdi, çağır da gelsin; birinci nödime (qapıya doğru *baxar*) [H.C. S.ə., 470]; Onu fabrikde tanımayan yox idi, hər kəs ona *buyurar*, işlədir və onuna eynənirdi [Y.V. Q.y., 23]; və heç mən senin cesiyin də dilini bilmirəm, - *deyar* və yorğanına girərdi [S.R. Ə., 42]; Azmı zənn *edərsən* böylələri var; İstanbulun soqqlarında [M.R. A., 15]; Ortaç zülmət *kəsilər* [S. H. K., 64]; Rəfibəzadə və Mahmudxan isə üst paltarlarını soyunub *oturar* [M.S.O. D.T., 450] və s.

Əmr şəklinin arzu, xahiş, rədd etmə və s. məna çalarlıqlarını bildirmək üçün bəzən II şəxs tekədə *-sana*, *-a*, bəzən də *-gilan*, *-inən* əlaməti fellerden de istifadə olunur. Üzərindən *govsana* bu iynəli rüzgarı; Can usta *qurtarsana* ruhumun məvasini [M.M. I, 19, 159]; *Ala!* Bu çervonlar, *ala* bu pullar [M.M. II, 156]; *İnangilan* qurt quzuya otlardı [San. A.k., 16]; Gel yoxsullara *olgilən* dirək; Yetimli dullara *vergilən* çörək; *Degilən* bu günlər çıqacaq yatap [San. T.q., 115-116]; Bir yolluq *deyinən* anlayıım men də [San. T.q., 23]; ... və *olgilən* razi [15 il, 19] və s.

-madən, *-madən* feli bağlaması ilə yanaşı az da olsa nəsrədə - *mək* sizin şəkilçisindən de istifadə olundur: ... Sabahdan bəri ayaq üstə *dincalmaksızın* çalışıram; Şahverdi oğlu Yunus *düşünməksizin...* [T.Ş. Ə. I, 137, 138]; Bir-birini taqib ilə *ardıksılmaksızın* Rüstəmin başını maşğul edən... düşüncələr [T.Ş. Ə. I, 28]; Heç bir torəddüb *göstərməksızın* əlindəki zənbilini sallayaraq... piyadaçıların təqib etdi [S.H. Y.h.y., 13] və s. Bir sıra əsərlərdə isə ədəbi dilo məxsus - *anda*, *-ənda* feli bağlamaları ilə yanaşı, həmin mənada daha çox danışq dilində işlənən -*alı*, *-əli* şəkilçili feli bağlamalarla rast gəlmək olur. Mələmətdür ki, -*alı*, *-əli* feli bağlamalarla şəkilçilər klassik ədəbi dilde hətta "əmr şəklinin I şəxs canını ifadə etməkə omrin təklif və maslahət çalarını" bildirir [53, 52-55]. Sovet dövrü bədii ədəbiyyatında isə -*alı*, *-əli* feli bağlama şəkilçisi kimi çıxış edir; Sizdən *ayrılılı* vəhşi kibiyəm [M.M. II, 72]; Əsirlər yatağında səssiz yatalı [M.M. I, 152]; Kəndə *gələli* monim sayamdo, kolxozdan on beşə qədər adam çıxıb [H.M. T., 33]; Hər halda yoldaşlardan ayrı *düşəli* beş saatdan artıq olmalı? Zeynəbəxanı bu evə *gələli* saat yardımın artıq olardı [S. H. K., 64] və s. Bir neçə yerdə isə -*ib* feli bağlama şəkilçisi evezinə *a* əlamətindən istifadə edilmişdir: *Dona* qalmış bir şairəm [M.M. I, 63];nöqtələrə baxıb yeno də *dona* qaldı [S.R. Ə., 90] və s.

1920-1930-cu illerin bedii ədəbiyyatında sözlərde bəzi şəkilçilərin sıralanmasında daqiqislik özünü göstərir. Məsələn, bedii ədəbiyyatda *-lar*, *-lər* şəkilçisinin *-idi*, *-imis* köməkçi feliñden evvel işlədilmişəs hallarına tez-tez təsadüf olunur. Ədəbi dilimizdə geniş istifadə olunan bu xüsusiyyət sonrakı dövrdə ədəbi dilin başqa üslublarında da vardır: Haman məktəbdə oxumağa *başlamışlardı* [T.S. Ə. I., 150]; Bütün bu uludzalar daha sürurla işiq *verirlərdi* [T.S. D., 26]; Bunu görən kənd itleri daha imroşır, dal ayaqları ilə qarları eşərək *mırıldasırlardı* [S. H. K., 28]; İmdad ümür kibi sükut *dalmışlardı* [15 il, 56]; Onları dərtib aşağı salmaq *istayırlardı* [Ə.Ə. Y., 51]; Analar *düşümlər idi* çıqlırmaz sarı derde [N.R. Ş., 37]; Doğrudur, firqa təmizliyində bunun üstündə ona sıddıtlı töhmət *vermişlardı* [Ə.V. N.c., 16]; Onu konsulxanada *saxlamışlardı* [M.S.O. D.T., 21]; Tiflisi doğru *gedirlərdi* [H.M. D., 27, 31] və s.

Bir çox halda isə *-mi*, *-mi*, *-mu*, *-mü* sual şəkilçiləri şəxs sonluqları ve xəberlik şəkilçilərindən evvel işlədirildi. Bu xüsusiyyət daha çox seirde özünü göstərirdi: Əcəb *sizmisiniz* böyle oynayan [M.M. I., 30]; Eşdiyin ovcunda *qalacaqmıdır* [M.M. II., 189]; Cəlladılmışın, sonda könül *yoxmurdur*? [H.C. S.e., 409]; Səndən başqa *varmadır*? [R.R. Q., 58]; Ruhuna asına bir *gairmisin*? [M.R. A., 48]; Bura *gələcəkmışan* hanna [M.S.O. D.T., 435]; Burası sizin Bakıdan *çoqmu* pisdir [Simürq Ə. 44]; *Bilməzmiyəm*? [Q. Ö. N. K. 69]; Sən *getməzmışan*, şair? [Ə.Ə. Y., 52] və s.

Göründüyü kimi, bu xüsusiyyətlər hem seirde, hemdə nəsrde özünü göstərir. Əger bir müəllifin və ya bir surətin danışığında olsaydı, onu montiqi vurgu və ya üslubi vəziyyətə əlaqədar izah etmək mümkündü. Lakin hər iki forma müəyyən müddət paralel işlədirilir, 40-ci illərdən sonra Azərbaycan dilinə məxsus deyiliş tərzi (*başlamışdır*, *dönməyirdim*...) sabitləşir.

Sonra *idi*, *imis* köməkçi felleri, *-ila*, *-ikan* qoşmaları eksər halında bir yerde danışq dilinə müvafiq y birleşdiricisi samitinin eləvesi ilə, bəzən də *y-siz*, bitişik yazıldırdı; İnləbinin *zarbasiylə* gələrək dile; ...*anya göllər kibiydi*; Məktəb *zavxozuymuş*... və s.

Əsas morfoloji formalarda paralel şəkilde işlədilən bu qəbil faktlardan bir qismi (*-yor*) indiki zaman şəkilçisi, I şəxs cəm olaməti: *-am*, *-əm*, *-an*, *-ən* şəxs şəkilçiləri əvəzində işlənən *-im*, *-im*, *-in*, *-in*; *-mam*, *-əməm*, *-məz* inkarlıq olamətləri; *-əlim*, *-əlim* əmr şəkilçisi; *-məksizin* feli bağlaması; *-mi*, *-lar*, *-lər* [19] şəkilçilərinin xəberlik

və şəxs sonluqlarından evvel işlənəsi; anlatamaz (anlaya bilməz) inkarlıq forması *n*, *g* birləşdirici samiti əvəzində samitin işlənilməsi və s. 1940-1950-ci və sonrakı illərin bedii ədəbiyyat nümunələrində yoxdur, bunları ədəbi dölfə məxsus formalar tamamilə əvez edir. Çünkü forma ikiliyinə sobələnən faktları dil özündə uzun müddət yaşatır, daxili inkişaf naticasında formalardan biri dildən çıxır, digəri isə sabitləşir, yaşayır.

Morfoloji formaların bir qismi isə (-*ah*, -*əli* feli bağlaması, əmr şəkinin II şəxs tekində işlənən *-sana*, *-a*, *-gilən*, *-idi* köməkçi feli və *ila* qoşmasının y bitişdirici samitile ifadesi və s.) daha çox danışq dili təsiri ilə bedii ədəbiyyatı təqibirdiyindən son dövr bedii əsərlərde də ar-a-sıra özünü göstərir. Məsələn, *idi* və *ila*-nın y bitişdirici samitile, eləcə də üçün qoşmasının *cün* şeklinde sözlərə birləşərək işlədiləməsi nəşr əsərlərində yoxdursa da, şeirdə hətta son illerde de təsadüf olunur. Anaların *adiylə* biz: *öpişüyüla* oxşayanda: Yürümüşük *qurtarmaqçın* (S.Rüstəm. "İgidləri xaturlayın"), Onun ürəyinən sənməz olduğunu: *Susmağıyla* hər axşam-səhər: *Onuncun* bir gözəl ceza tapmışam: Bu *əzab düşməncün* uğursuz olur (B.Vahabzadə. İkinci əmr. "Kommunist" qəzeti, 5 may 1965); Kaş mən eşidəydim ("Azərbaycan" jurnalı, 1973, №11, səh.12) və s.

Klassik ədəbi dilde geniş yayılan indiki və müzare zaman şəkilçilərinin biri digərinin mənasında çıxış etməsi [48, 225, 228; 51] faktı isə son dövr bedii ədəbiyyatında da təsadüf olunan qrammatik hadisələrdəndir və s. [40, 20-22].

Ümumiyətə, ədəbi dilde özünü göstərən bu qəbil müvaziliyə qarşı mübarizədə bedii ədəbiyyatın və onun qabaqcıl nümayəndələrinin mühüm rolü olmuşdur. Yəzicilər ədəbi dölfə məxsus morfoloji olamətlərə üstünlük verib, onları ardıcıl surətdə öz əsərlərində işlətməklə müvaziliyin aradan qaldırılması, əsas formaların sabitləşməsi və yayılması işinə xidmet edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrədə ədəbi dilin hortərfli inkişafı, nüfuz və ehətə dairəsinin genişlənməsi nəticəsində bedii ədəbiyyatda surf danışq dilinə məxsus morfoloji formaların işlənilməsi faktları da xeyli azalmışdır. Bu zaman ədəbi dilin morfoloji formalarına və onların üslubı imkanlarına daha çox yer verilir. Bedii üslubu fərqləndirən cəhətlərdən biri də onda morfoloji olamətlərin üslubı imkanlarından geniş şəkildə istifadə edilməsidir. Hətta ədəbi dilde az işlənən şəkilçilər belə bedii ədəbiyyatda əlavə üslubı mənalarda

çalışır edir; məsələn: -*cıq*, -*cık* şəkilçiləri elmi üslubda termin yaranan şəkilçi (*gulagçılıq, mədəcik*) kimi özünü gösterir, mətbuatda bəzən təqnid məqamada (*alimcik, saircik*) işlədir. Bədii ədəbiyyatda isə bu monalarla yanaşı, həm də xüsusi münasibət, *azizləmə, kiçitmə*, özünü başqasından fərqləndirmə kimi mənalar da ifadə edir (*uşaqçıq, galincik və s.*) [29, 32, 187].

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövr bədii ədəbiyyatın morfoloji-üslubi imkanları çox ve rəngarəngdir. Bədii dilin üslubiyatı ilə müşəqədən istiqətçilərin göstərdikləri kimi fikrin yüksəm, aydın, obraxlı ifadəsindən her bir nitq hissəsinin, her bir morfoloji əlamətin müəyyən rolü vardır. Fel çox işlənən metnədə bir dinamiklilik hiss olunursa, sıfetlərə dolğun səhnələr bədii teyin cəhətdən zəngin olur; müxtalif məzmunlu zərflərin iştirakı cümlələrdə zaman, məkan, hərəkətin süreti anlayışlarını daha dəqiq ifadə edir. Bədii ədəbiyyatda işlədiyən hər bir ismin, əvəzliyin, sıfətin, sayının və s. üslubi çalarlıqları vardır. *Mən əvəzine biz, san əvəzine siz-in işlənməsi, biz, siz əvəzliklərinin cəm şəkilcisi qəbul etməsi, hadisələrin tasviri vaxtı fellərin eyni və ya müxtəlif formalarından ardıcıl istifadə və sairənin hamısının bədii ədəbiyyatda üslubi vəzifələri vardır* [29, 179-258; 62, 235-263]. Bunları yazıçı özü tapır, özü seçir və maqsədini müvafiq işlətməklə emosiyani qüvvətlendirir, bədii tasviri canlandırır, surətləri fərdiləşdirir. Mehə buna görə de morfoloji formalıların üslubi imkanlarını dəha çox bədii ədəbiyyatda üzə çıxaraq mümkündür. Məsələn, adı cəmlik bildirənlər, -*lar* şəkilçisinin bədii ədəbiyyatda onlara mənə variənti qeydə alınmışdır. Müxtalif məzmunlu xüsusi və ümumi, konkret və mücerred isimlərə, sıfət, say, əvəzlilik, fel və başqa nitq hissələrinə əlavə olunmaqla ekspresiv təsir, bədiiliyi gücləndirən növ çoxluğlu, konkretlik və mücerroqluk, müəyyən nəsəl, tayfa, familyaya, ölkə, şəhər, kənd və s. mənsubiyət, konkret və ümumi miqdardın dərəcəsi, substantivləşmə, müəyyən zaman və məkan daxilində prosesin davamı, ifadədə əzəmet, ardıcılıq kimi mənə çalarlıqları yaradır (*daşlar, qələmlər, sular, meşələr, nizamlar, sevgilər, qorxular, dəhəşətlər, ordular, xəyallar, vicdanlar, milyonlar və s. kimi*) [29, 190-193; 62, 248]. Bu monalardan başqa üslublarda bir neçəsinə təsadüf olunur (*ağlar, qırmızılar, iyirmialtlılar kimi*). “Bədii dildə morfoloji vahidlərin üslubi imkanları çox genişdir. Bütün nitq hissələrini, elcə də morfoloji kateqoriyaları əhatə edən həmin

üslubi imkanlardan bədii dilin inkişaf tarixi boyu istifadə edilmişdir. Sovet dövründə də, xüsusən son illərdə bədii effekt yaranan əsas vasitələrdəndir. Yazıçıların bu qobil üslubi imkanlara ardıcıl müraciəti həmin üslubi vasitələrin yayılmasına, başqa üslublarda da işlədilməsinə səbəb olur. Bu sahədə sovet yazıçılarının xidməti böyüküdür” [62, 235-261].

Müasir dövrde nəşr olunan bədii əsərlərin dili sintaktik cəhətdən əsasen dilimlilik qanunları çərçivəsindədir. Mövzudan, yazıçının məqsəd və istiqamətindən asılı olaraq sadə cümlələrlə töhkiyə, mürakkəb cümlələrdən istifadə, söz birləşmələrinin quruluşu, cümlədə sözlərin sırası və s. əsasen ümumxalq dili qanunlarına uyğundur, ədəbi dilin normalarına müvafiqdir. Lakin bəzən ilk illərdə başqa dillərə mənsub izafətlərə, formalarla da təsadüf olunurdu. Bu məsələdə yazıçılar bir-birinden fərqləndiyi kimi, bir yazıçının müxtalif əsərlərinin dili de bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, yaradıcılığını oxuculara yaxşı məlum olan yazıçılarından A.Şaiq, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadının əsərlərinə nəzər salaq. Ədəbi-bədii əsərlərin en yaxşı nümunələrini yaranan A.Şaiqin bir sıra şeir və həkayələrində türk dilinə məxsus deyiliş tərzi, sintaktik ifadə tərzi özünü göstərir. *Bu qüsür mənimimi, ya sizinmi? Əllərinə dua edər kimi... açaraq, noyabrın açılıq bir sabah idi; Bacaların inlər kimi viyultı... pançaraların fəryad edər kimi qışqırıtsı... ruhlara qadər ağılır verir və sinirlərdə acı bir sizi hiss etdirirdi; nəzakət andırır bir vəziyyət... mülliəm bir şey anladırıñ o, dalib-dalib gedir; fəqat o fəna devil; O halda bilmək icab etməzni... Burası ev deyil, zindandır; Dərs-lərni çətindir, ya sənmi dəqiqiñ?* (“Vəzifə”, 1923).

Böyük sənətkar C.Cabbarlı ədəbi-bədii dili ağırlaşdırın amilləri, səbəbləri öz nitqlərində, məqalə və çıxışlarında həmişə göstərmış, təqnid etmiş və bu təsirdən qurtarmaq üçün əməli təkliflər irəli sürmüştür. “Ümumiyyətlə, yazını ağırlaşdırın cəhətlər bunlardır: sözlərin düzülüşünün tərs-avand olması ilə cümlə qurulğunun pozğunluğu, ümumən uzun cümlələrin işlədilməsi, yabancı dillərdən alınmış sözlərin, xalqın bilmədiyi köhnə sözlərin işlədilməsi və ilax...” [ADT. M. inv. №534]. Əsərlərinin dili üzərində inadla işləyen C.Cabbarlı bədii dil qarşısına qoyduğu telebələrə əməli şəkildə riayət edirdi. Onun müxtalif məzmunlu həkayələrinin, vətənpərvər, mübariz, somimi, tomiz hissələr torənnüm edən dram əsərlərinin dili sintaktik quruluşca da yiğcam, mənalıdır. “C.Cabbarlı

sözləri mum kimi yumşaldaraq istədiyi şəkəl salır və ildirim səsi verən ifadələr yaradır. Bu dil mürəkkəb olsa da, ayndır. Zahirən dəbdəbeli olsa da, qüdretlidir. İnsan qəlbindəki həqiqi ehtirasların sesidir. Azərbaycan dilinin ancaq sadə cümələləri sevdiyini gümən edenlər bir daha Cabbarlım oxusunlar” [34, 22].

Doğrudan da, Cabbarlım dram əsərlərində, hekayelerində sözlər arasındaki rabitə, sözlərin sırası, cümələlərin məntiqi bağlılığı, ardıcılılığı, sadoliyi təsvir olunan məzmunun anlaşılmışmasına, bədiiyinə yardım edən məməhüm vəsitlelərdəndir: *Bu gəcə bütün kənd sevinirdi. Qızlar, gəlinlər sevinir, usaxlar, gənclər, ixtiyarları sevinir, bütün kayınat belə sevinirdi... Yalnız o... yalnız o bunları görmür, eşitmır; qadınların böyük bir gurultu qopardığı darısqal və yarımqaranlıx daxmanın bir bucagına sixılmış, bütün bu sevincilərə dərdir, bu şənliklərdən sixılır və eşitdiyi bütün bu gülüşlərdə, bu gurultularda müdhiş bir fəlakət bayquşunun qorxunc sədəsini hiss edirdi* [C.C. S.ə. I, 153].

Bu sadəlik, aydınlıq onun hekayə və dramlarının dilinə istrisnasız aid edilə bilər. Lakin C.Cabbarlımın bu illərdə yazdığı şeirlərində işlətdiyi *tifli-dəbəstan, ağuşa-nacibana, həmdərdi-biyaban, zövgi-əsas, qanunkesi-xilqat, nevzadi-tabiat, qovğayı-hayat, təhsili-elm, nəfxi-sur, xələqəl-insan, əlləmal-bayan, fəbiyi-alayı, rabbəüküm, keyfi-mayaşa, mehişəban, filbehəti-ləhir-vəlqılqılım, əhalisi-Iran, bəzəmi-məbusan, hissi-heyvan, zevqi-rühani, azabi-rühani, kəmali-dıqqət, şərti-iləha, bəni-bəsar* və s. kimi izafət tərkiblərinin çoxu yerina düşməmiş, ifadəni artırılmışdır.

Bu tip izafətlər M.S.Ordubadinin şeirlərində, xüsusən ictimai-siyasi məzmunlu felyetonlarında da müşahidə olunur. Müxtəlif şeirlərində götürdüyümüz *fəsl-i-zəmistan, səhni-gülüstən, hürriyyəti-vicdan, təzhiri-fənd, mahi-əza, busati-təziyyə, badi-həva, qulimovla, haləti-təgəyr, misli-himar, azimi-rizvan, sövti-münacat, qaziyil-hacat, ədirşəbi-zərtar, ariziyi-vaslı-gilman, haddi-zati* və s. izafətlər şeirlərin daha tez qarvanılmasına mane olur. M.S.Ordubadinin nəşr əsərlərində isə bu tip izafətlər azdır, hem də üslubi çələrlidir. Məsələn, *abavu-acdadımız, kalmeyi-şəhadat, siğayı-mütə, evlidi-zükur, dərsi-ibrat, bayani-təssusi, bayani-təziyyət, xudayı-mütləq, səvayı-batin* [D.T.] tərkibləri surət danışğındadır. Qeyd edilməlidir ki, bu cür tərkiblər əsərlərini nəzərdən keçirdiyimiz yazıçıların dilində az da olsa vardır, onlara yaradıcılığa sovetləşmədən

əvvəl başlayan yazıçıların əsərlərində isə nisbəten tez-tez rast gəlmək olur. Lakin Azərbaycan dilinin sintaktik qanunları əsasında yaranan söz birləşmələrinə görə bu cür izafətlər çox azlığı təşkil edirdi, 30-cu illərin sonuna yaxın isə ister yeni yazılan əsərlərdə, isterse de tekər olunan əsərlərdə demək olar ki, yoxdur. Bədii ədəbiyyatda söz birləşməsi ilə əlaqədar bir xüsusiyyətdə III növ söz birləşməsində bəzən hər iki tərəfin, bəzən birinci tərəfin şəkilcisi, bəzən də təktərəflər birləşmələrin olmasıdır: *Bazara gedənlər hamı golmıldı* [Ə.V. N.c., 87]; *Anası... kənd dövlətiləri üçün əgirdilər naziklik, toxudugu xanaları...* Firuzun gözəl yaşaması üçün idi [Ə.V. N.c., 63]; Məqsədim ancaq *qadınlar danışığına* qulaq asmaq idi [S.H. S., 90]; *Böyük dövlətlər nümayəndələrinə...* [M.S.O. D.T.]; Zira Rayannın öz redikulundakı məktubu götürüb öz qoynunda gizlətdiyini hiss etmişdi [M.S.O. D.T., 131]; Sonra Surxay inqilabı, *talabəliyini* və bütün yaşadıqlarını göz qabağından keçirirdi [55]; *o namusu ile yaşamaq, əlinin eməgi keçimək isteyirdi* [S.H. Y.h.y., 39] ...*ərvatlarumuzın ismət və namusunu xələldər etmək...* [T.Ş. D., 170] və s.

Bu qəbil birləşmələr, xüsusən təktərəflə söz birləşmələri danışq dilinin əsəri ilə ədəbi-bədii dilə görətiildiyindən son illərin bədii dilində de özünü göstəren sintaktik vəsítələrdəndir.

M.Quliyev “Dünya qopur” romanı (Ə.Əbülləsən) məqaləsində göstərir ki, Əbülləsən “Cümələri hər cür gəldi işladır, toshih etmeyir. Cümələri uzun, yanlış tobir və ifadələrlə doludur. Bir neçə misal getirəlim. “Şirinin yanlarında olduğunu unutmuş olan gənc qadın, yorğun höküklər, spilka və zərli daraqla peysərində toparlanan xoş qoqulu gözəl başını özündə boylu olan ərinin köy-süna toqondurdu”. ...Əbülləsən öz qəhrəmanlarının dilini düşüncəli və gözəl verməye çalışır. Özü danışmağa başlar-başlamaz cümələrə ağırlaşır, ifadə çətinlaşır və dəftərxana dilinə keçir” [20, 50]. Və, yaxud Mir Cəlal M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” əsəri haqqında yazardı ki, “Dumanlı Təbriz” romanının stilistikası da xamdır. Bəzən on adı ədəbi qaydalarla belə riayət edilmir. İki mənə verən, müəllifin qəsd etdiyi mənəni yox, başqa mənəni verən cümələlər çoxdur... əsərdə... yanlış və dumanlı cümələlərə addimbaşı təsədűf edilir... Çarpayı qəbilindən bir şey yox idi; Sərdar manı göndərib çağırıdı (Sərdar adam göndərib məni çağırıdı – demək isteyir); bibimin ərinin ölməsi münasibətilə özünə veriləcək təqəüd almaq mümkün olmadı...” [67].

Son illerin bedii dili ile müqayisede aydın olur ki, bu dövrün eserlerinde dolaşış, uzun, alınma bağlayıcı ve sözlerin iştirakı hesanın anlaşılmayan cümleler az deyildi. Bu vəziyyət özünü bir neçə şekilde gösterirdi.

Birinci. Cümledə sözlerin sırasının pozulması onun anlaşılmamasına səbəb olurdu. Məlumdur ki, şeirde məntiqi vurgu, vəzn, qafiyə ilə əlaqədar sözlerin sırası bir çox halda pozulur. Lakin bu, şerindən mezmununa xələf getirmir. Nərədə de məntiqi vurgu ilə bağlı sözlerin sırasında deyişiklik aparmaq olar. Ancaq bedii ədəbiyyatda əslubi məqsədsiz, həm də müəllif danişığında sözlerin sırasının pozulması eksərən fikir dolaşılığına götürüb çıxarır. Əlbəttə, əvvəlki bu illerde bedii dildə cümlələrdə sözlerin sırasında sabitlik, qanunauyğunluq nəzəri dahil çox cəlb edir. “Çünki sovetləşmədən əvvəl nainki bedii ədəbiyyatda, eləcə da başqa üslublarda, cümlədə sözlerin sıralanması və cümlə üzvləri arasındaki əlaqə zəif idi. Sovet dövründə cümlədə sözlerin sırasının müəyyənləşməsini sübüt etmək üçün M.F.Axundzadənin, Ə.Haqverdiyevin, C.Məmmədquluzadənin və başqalarının əsərlərindən misal götürüb, onları müasir yazıçılarımızdan M.İbrahimov, H.Mehdi, M.Cəlal, S.Rəhimov və başqalarının əsərlərindən götürdiyimiz misallarla müqayisə etmək kifayətdir.

...M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyevdə (xüsusilə inqilabdan əvvəl yazılmış hekayələrinde) cümlədə sözlerin sıralanması serbestdir” [43, 120-121]. Bu vəziyyət son dövr bedii ədəbiyyatında əsasən aradan qalxdığı halda, sovetləşmənin əvvəllerində çap olunan əsərlərdə müəyyən derəcə özüne yer tapırdı; məsələn: ...Nişanlısı *tabii varlı* idi [Y.V. Q.y., 41]; *Xırıltılı Tavus* *zavoduna doğru* *yüyürən* *vağonetkalar* *siddətli* *küləyə* *doqu-nub* *viyıldır*, *simlər* *üzərində* *şütyürdü* [H.M. K., 289]; Kərbəla hadisəsinə dair bir kəlmə *bəla* *da* *olsa* *danişılmirdi* [M.S.O. D.T., 14]; Bir neçə deqiqə dayandı, hor kəs götürdüyü şeyləri *qoyub* *yanında* *dayanmışdı* [M.S.O. D.T., 9]; *Qüdrətəlinin* *özü* *seçmiş* *olduğu* *kotun* *qarşısında* *duran* *Rüstəm* *düşmənə* *tam* *nifretlə* *baxır*, *düşünürdü* [T.Ş. D. 67]; Şirin uyqudan oyadılmış kənt adamları *səs gələn* *yera* *hərə* *bir* *yandan* *haraya* *yügüründürlər* [T.Ş. D. 3] və s. Bu cümlələrdə *tabii*, *xırıltılı*, *siddətli* *külək*, *bəla*, *qoyub* *Qüdrətəlinin*, *səs gələn* *yera* *kimi* *söz* və ifadələrin yerində işlədilməməsi fikir dolaşılığı yaradır. Lakin ümumiyyətlə götürdükdə son illerde olduğu

kimi, bu illerde de cümlədə sözlerin sırası edəbi dilin qanunlarına müvafiq vəziyyətdə idi. Üslubi məqsədlə cümlədə sözlerin sırasında aparılan her bir deyişiklik, inversiya “obrazlılıq, ifadəlilik, bedii əsərlərdəki surətlərin hadisələrə münasibəti, məntiqi vurgunun yerini deyişməsi və s. hallarla sıx bağlıdır” [59, 288].

İkinci. Sözlerin məzmununa müvafiq doqquq seçilməməsi, artıq sözlerin, təkrarların hesabına cümlələrin uzadılması fikir dolaşılığına səbəb olurdu. *Bircə tüşəng olaydı* – deyib elini dizinə vuranda başı, hündür andın dirnəğinə sallanmış kürklü əsgər doğın tilinə çıqınca mesə heyvanları qaçıb artıq görünənmiş oldular [S.R. Ş.]; – *Paho, a kişi! Salam! Salam!* – deyə iki səmimi əller bir-birinə qavışıb yüksərə qalqıb enişə ayılən başlar dodaqlar üzərində duraraq qayıtdılar [S.R. Ş.]; Qarğıdan yapılmış komada təzəcə yarpaqlanmış qurtları olduğaya yavaş tut yapraglarının üstüna çıqıb yeməgə məşğıl idilər [Ə.V. N.c.]; Narazılığında səbəb o gün *Güllərin yanına* göndərdiyi adamdan *Güllərin nişanbazlığını* getməyə *Güllərin icazə verması* və onun məhrüm olması idi [Ə.V. N.c.]; Məktəbin günahsız mühiti, arqadaşlarının samimiyyəti *Nigar tora*ndan o qədər sevilmiş və mənimşənilmişdi ki, ondan uzaqlaşmaq ağır idi [Y.V. Q.y.]; Bir-birini təqib ilə ardıksızlıksızın *Rüstəmin* başını məşğul edən bir çox qatmaqarışqı düşüncələrdən sonra *Rüstəm* yenisi *fırqa təskilatçılığı* ilə məsləhətəşəndən sonra yoqşul kəntlər kəmisi-təsile bir yerde özü kibi kəntlərin cəlb etməklə həyata keçirə biləcəginə qənaət hasil edə bilmədi [T.Ş. D.]; İndi artıx na Leylanın Sadovskile, na də Rayanın İvanovla olan səhəbatları *əsidi*lmirdi [M.S.O. D.T.] və s. Bu cümlələrdə fərqləndirilən söz qruplarının artıqlığı, lüzumsuz təkrarlar noticəsində fikrin aydınlığı, dəqiqiliyi pozulur, müəllifin demək istədiyi anlaşılmır.

Üçüncü. Cümle üzvlərinin, xüsusiən, kəmiyyətə görə uzlaşmasının halları az da olsa nəzərə çarpıdır: ...iki səmimi əller qavışıb... [S.R. Ş., 14]; dörd göbrək oğulların işidir [Ə.V. Q.d.]; Bu geriləməyə hamidən artıq *biz*, qızıl bayraqlı briqada *masul idi* [H.M. K.] və s. Hazırda bedii dildə bu qobil kəmiyyət uğünsuzluğu, demək olar ki, yoxdur.

Dördüncü. Məlumdur ki, ədəbi dilin əvvəlki dövrlərində, xüsusiən, XX əsrin əvvəllerində durgu işarolarının işlənilməsi nisbətən səbəst xarakter daşıyırıldı. Yəni bozən cümlənin sonunda nöqtə, həmcins üzvlər, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı cümlələr

arasında vergül ve lazım olan başka durğu işaretleri qoyulur, bəzən də qoymurdur. Sözlərin tekrarı yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər eksərən defisiz, bozən defisli, bəzən də vergüllə yazılırdı. Sual, nida işaretlərindən istifadə olunsa da dırnaq, üç nöqtə, iki nöqtə, nöqtəli vergül, tire kimi işaretlərdən çox az istifadə olunurdu.

Başqa üslublarda olduğu kimi, bədii üslubda da durğu işaretlərinin işlənilməsində qeyri-deqiqlik az da olsa var idi. Durğu işaretləri ve onların cümlədə vəzifələri elmi cəhətdən hələ müəyyənəlmədiyindən, onların töhfəti müəllifin özündən asılı idi.

Məsələn, faytonunun somimi, yanlıqlı bir səslə oxuduğu gözəl mahni xırıp kəsildi [H.M. T., 17]; O özünü atasının qucağına ataraq [S.R. Ş., 11]; Südəmər yaşında ikən anasını qeyb etmiş, 12 yaşı Gülo [S.R. Ş., 11]; O aldığı pulla ancaq külfətini saxlayır [Ə.V. N.c., 17] və s. kimi nümunələrdən göründüy kimi, vergüllən işlədilməsində sabitlik yoxdur. Lakin başqa üslublarda olduğu kimi, bədii üslubda da sovet dövründə, xüsusən 1940-cı illərdən sonra durğu işaretlərinin işlənilməsində bir qanunauyğunluq, deqiqlik hiss olunur. Durğu işaretlərindən neinki qrammatik vasitə kimi, həm də bədii effekt yaradan, obraxlılığı, emosional təsiri qüvvətləndirən üslubi vasitə kimi de istifadə genişlənir [15, 343–356]. Buna durğu işaretlərinin nazəri cəhətdən öyrənilmesi də kömək edir.

1940-ci ilden sonrakı illərin bədii adəbiyyatı dilinə aid yazılmış məqalələrdə, əsərlərdə faktik material əsasında haqlı olaraq qeyd edilir ki, “yazıcılarımız ümüm xalq danışq dilinin, elecə de xalq adəbiyyatının zəngin xəzinəsindən istifadə edərək, bədii əsərlərin dilini daha da sadələşdirmiş və ifadələri yüksəldmişlər”. Lakin bəzi yazıçılarımız əsərlərində bu mühüm cəhəti unudur, düzgün mona ifadə etməyən söz və ifadələrə, ağır, dəlaşq cümlələrə yer verirlər. Bu fikir S.Rəhimovun “Ata və oğul”, “Şamo”, Ə.Əbülləhənin “Mühərribə”, H.Mehdinin “Abşeron”, Ə.Məmmədxanlıının “And” və s. əsərindən getirilən nümunelerlə sübut olunur [44]. Əlbəttə, bu cür çatışmazlıqların sovetləşmenin ilk illərində çox olmasına həm də adəbi-bədii dilin nezəri məsələlərinin az işlənməsi, yeni yanan yazıçıların tacribəsizliyi, adəbi dilde özünü göstərən qeyri-sabitliklə əlaqələndirib, buna nisbəten bərəət qazandırmaq mümkündür. Lakin son illərdə bunlar bədii dilin xəlqiliyinə xələl getirən nöqsan [10, 60], üslub qüsüruna, cümlə xətasına və fikir təhrifinə səbəb olan [3, 183] faktlar kimi izah edilir, qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif cümlə növlərinin hansı illərdə daha çox, hansı illərdə az işlənildiyini və ya heç işlənəmədiyini, müəyyən illər üçün hansı cümlələrin daha çox xarakterik olduğunu müəyyənəşdirmək çox çətindir. Doğrudur, bəzən zahiri eləmatlərə görə müəyyənəşdirmək olur. Fərdi üslubdan və dövrün ictimaiyyəsi veziyətindən asılı olaraq yazıçıların əsərlərinde bu və ya digər cümlə növləri müəyyən illərde nisbəten üstünlük təşkil edir. Məsələn, M.Müşfiq, S.Vurgun, R.Rza, M.Rahim, N.Rəfibəyli və s. şairlərin ilə əsərlərində yeni ictimaiyyəsi quruluşun tərənnümü ilə bağlı sual, nida cümlələrinə, müraciət, xahiş, arzu bildirən xitab cümlələrə, əmr, tesdiq, inkar eləmatlı cümlələrə, xəbəri I şəxsin tek və cəminə bildirən şəxs sonluqlu cümlələrə tez-tez müraciət olunur. Bu, həm də şairlərin özlərini təsvir-tərənnüm etdikləri mövzuların iştirakçısına hesab edib, onlara öz münasibətlərini bildirmədikləri ilə bağlıdır. *Ey quduz sərvətin, quduz övladı! Yeni əsrimizin yeni cəlladı! Etdiyin ovcunda galacaqmadır?* [M.M. I, 189]; *Tozu dumana qatdıq, dumani toza qatdıq; Ortabay kandılları çəkdik kolxoza qatdıq* [M.M. I, 97]; *Qol-budaq at; böyü, Kürüm!* *Al qoynuna sənə həsrət; obaları, göyü Kürüm* [R.R. Q., 105] və s.

Şeirdə dəha çox təsədүf olunan bələ cümlələr xüsusən mühabibə dövrü adəbiyyatında da geniş yayılmışdır. Vətənə məhəbbət, düşmənə nifrat, dostluq, həmçürlüyü çağırış, sovet adamında qələbəyə inam hissələrini gücləndirmək motivləri bələ quruluşlu cümlələrin işlədilməsini tələb edirdi: *Bilsin ana torpaq, eçitsin vətan; Müsəllah əsgəram man da bu gündən! Qov vatan torpağı ayağa qalxın; Hər igid gözündə ildirim çaxınsın. Get, düşmənə aman verma davada; Batur, suda, vur quruda, havada* (S.Vurgun); *Vur gözünə döñüm, vur!* *Vətənən amri budur!* (R.Rza); *Tez ol, sevgilim, tez ol; Qoymayan aşüb ərzin dağlarını, düzünü; Taun kimi bürüyə bu alov yer üzünü* (Ə.Cəmil); *Yoxdur yer üzündə qatılı aman, Vurun qatılıları, vurun durmadan!* (M.Dibəzi); *Sərimlə cəbhəyə gedəcək canım!* *Ucuz tutulmasın bu ərməğanım* (O.Sarıvəlli) və s. Lakin qrammatik cəhətdən hansı cümlə növlərinin hansı illərdə daha çox işlənilməsini deqiq müəyyənəşdirmək çətindir, bəlkə də qeyri-mümkündür. Məsələn, son illərin bədii əsərlərinin dil-üslub məsələlərinə həsr olunan məqalələrdə yazılmış ki, və bağlayıcı ilə başlayan cümlələr adəbi dilimizdə son illərdə özünü göstərir [75]. “Ə.Əbülləhənin dili çox qüsurludur. Onun “Mühərribə” romanında qrammatik cəhətdən

düzgün qurulmamış cümlələrə çox təsadüf edilir. "Mühəribe"də və bağlayıcısı ile başlanan cümlələr çoxdur" [44, 118]. Başqa bir məqalədə isə və ilə başlayan cümlələrin son dövr bədii dilində işlənilməsi "yeni bir keyfiyyət" kimi qiymətləndirilir. "Bir zaman cümlələrin və ilə başlanmasına etirazlar edildi. Bu məsələdə on çok Ə.Əbühləsənə, xüsusen, onun "Mühəribe" romanına irad tutulurdu. Lakin təcrübə göstərir ki, əslində Ə.Əbühləsən yeni bir keyfiyyət müəyyən etmişdir. Düzdür, və ilə başlayan cümlələr Ə.Əbühləsən-dən əvvəl də, XX esrin əvvəllərində (hətta XIX esrde "Əkinçi" qəzetində) bədii dilde, metbuatda işlənmişdir. N.Nerimanovun, Ü.Hacıbəyovun, C.Məmmədquluzadənin, F.Köçərlinin əsərlərində belə cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Bu cür cümlələri işlətməklə Ə.Əbühləsən daha çox ardıcılıq, müsbət mənada "inad" göstərmüşdür. Artıq bir sira əsərlərin dilində və ilə başlayan cümlələr geniş yar tutur. Nəinki cümlələr, hətta abzəslər "və" ilə başlanır. S.Dağının "Bahar oğlu" povestində, Sabir Əhmədəvən hekayələrində, İsa Hüseynovun "Telegram" povestində belə cümlələr çoxdur [3, 184]. Əlbəttə, məsələ bu növ cümlənin dildə müsbət və ya mənfi qarşılığında deyildir. Məsələ burasındadır ki, əvvəlki dövrlərdə, eləcə də sovetləşmenin ilk onilliklərində yazılib çap edilən bir sira başqa əsərlərdə də və, həm də ki bağlayıcıları ilə başlanan cümlə növündən istifadə olunmuşdur; məsələn: *Və yənə da siz bilirsiniz ki, yolun mühüm hissəsi açılmışdır* [M.S.O. D.T., 55]; *Və çox da siyasi səhbatlar etdilər* [S. H. Ş., 10]; *Və cahan qavğasının sıtamlı sinasından* [M.M. I, 113]; *Və şəhərin tarixi buradaca qurtardı* [H.M. T., 173]; *Və maləklər dünyasının bir afəti demədim* [N.R. Ş., 34]; *Ki çıxın yağımnın əlindən yaxamız* [M.M. I, 80]; *Ki həpsi qəlbim kibi köksündə titrəşərdi* [M.M. II, 23] və s.

M.Adilov bədii dilişimizde "Yeni keyfiyyətlər" başlığı altında yazar ki, bəzən tamamilə yeni quruluşlu cümlələr elə müvəffəqiyyətə işlənir ki, bunların mütləq ümumi ədəbi dil norması kimi yayılacağına, inkişaf edəcəyinə şübhə qalmır. Son illərdə tamamilə yeni tipli cümlə növlərinə rast gəlirik. Bu kimi cümlələr bir və ya iki əsərdə deyil, on müxtalif nəşr əsərlərində, müxtəlif yazıçıların dilində işlədirilir. Məsələn, I. "Bahar oğlu" romanının müəllifi əlavə cümlələrdən müvəffiqiyətə istifadə edir: *Oğlun da gözləri doldu – özündən artıq anasının sevinci üçün* ("Azerbaycan" jurnalı, 1961, №68); *Cəfər sahildə tək qaldı. Tək yox, dalğalarla qaldı. Xəzərin və*

fikrinin dalğaları ilə

("Azerbaycan" jurnalı, 1961, №175). 2. Müəyyən cümlənin son söz və ya ifadəsi ikinci cümlənin əvvəlində işlənir: *Minaxanum... gözlərini gənclə tarəf süzdürüb baxdı. Baxdı və evləndilər* (M.Ibrahimov. "Azerbaycan" jurnalı, 1961, № 49); *O yavaşça bağlamaları götürüb pəncərədən yera buraxdı. Buraxdı ki, burada heç bir iz-toz qalmasın* (S.Rəhimov. "Kəsilən kendir", "Baki" qəzeti, 22.12.61).

Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, bu qəbil cümlələr "fikri aydınlaşdırır və emosional təsir oyadır; sözün bu cür təkrarı ilə ardıcıl gələn cümlələrdə six bir əlaqə, yaxınlıq yaranır, müəyyən təkdidlik, səbəbiyyət bildirilir" [3, 183].

Lakin bu cür ifadə tərzi, bu qəbil cümlə növlərini son dövr bədii dilimiz üçün yeni keyfiyyət, yeni tipli növləri hesab etmək olarmı? Əlbəttə, yox. Ümumiyyətə, hər hansı bir hökmü verəndə əvvəlki illərin, əvvəlki əsərlərin ədəbi dil materiallarının nəzər salıb yoxlamaq zəruridir. Fikrə əlavə cümlələrlə izah etmək, açmaq, müəyyən cümlənin sözlərindən birinin və ya sonuncusunun sonrakı cümlədə təkrar edilməsi halları "xalq danışq tərzinə yaxınlaşan" bir üslub olduğundan həmin ifadə tərzinə nəinki sovetləşmənin ilk onilliklərində nəşr olunan bədii ədəbiyyat nümunələrində, hətta əvvəlki əsərlərin bədii əsərlərdən de tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, XIII esrin sonu XIV esrin əvvəllərində yaşamış Həsənoğlunun məşhur qəzəbil mehz bu ifadə tərzi əsasında yazılmışdır:

Əzəldə canım içinde yazılıdı suratı-məni,
Nə meni, məniyi-surət, nə surət, suratı-dəftər.
Men ölsəm, san bütü-süngül, sürəhi, cylonma qıl-qıl,
Nə qıl-qıl, qıl-qılı bəde, na bədo, bədeyi-əhmər...

Bu dövrə fikrin əlavə cümlələrlə dəqiqləşdirilməsi və izahı, cümlədə verilən sözlərin, xüsusən son sözlərin sonrakı cümlənin əvvəlində, eləcə də başqa yerlərdə təkrarı ilə bədii təsirin qüvvələndirilməsinə aid yazıçıların əsərlərindən onlarla nümunə gətirmək mümkündür:

1. *Heç xatrımdan çıxmaz. O gün gəldi, çatdı. Qorxudığum gün, həyatımda böyük bir tasır buraxmış bir gün. Qarabəxt bir qızın, qara günü!* (T.Səhbəzi. "Yol" hekayəsi); *Sənin kimi rəhbərin asıl cəbhəsi buradır – kandır* (Mir Cəlal); *Bizim şəhərin qaribə quruluşu var: üç tərəfdən dağlıqdır, bir tərəfdən düzənlilik* (S.Rəhman); *Bu gecə*

bütün kənd sevinirdi. Qızlar, gəlinlər sevinir, uşaqlar, gənclər, ixtiyarlar sevinir, bütün kainat belə sevinirdi (C.Cabbarlı); Tikilişlərimiz qurtarmayıb... bu elektrik stansiyası, bu uşaq bağçası, bu da yaşlı (H.M. "Kin") ve s.

2. Güzər ağlayırdu... Ağlayırdı çünki başqa çarşı yox idi (C.Cabbarlı); Əcəba, məni kima, nə vaxt bunlar arə vermişlərdir? Vermişlər, mən nə üçün heç bir şey bilməyirəm [T.S. Ə. I, 151]; O dəm, o saat, o gün, o saat, o dam: Bir az gəncə ola bilsəm, bir az gəncə ola bilsəm; Gedirik, gedirik, gedirik; getməyir, uçuruq, uçuruq; Uçma-yır, bir şimşək olub çıxarıq! [M.M. I, 22, 76]; Alış sanın mazaranı bu qardaşlıq dünyasından! Bu qardaşlıq dünyasının qayğılarından, sevdaından [M.M. II, 169]; Ah sevdim; Sevdim səni, Leyla (Ü.Hacıbəyov); Biz atmışq; atacağı; tək daxmanın, tək öküzün... tək zavodun daşını! (R.Rza); Zivər düz qaydırıb rayona yol aldı. Yol aldı, ancaq nə ayagalar gedir, nə gözlərin atrafından çəkilirdi. Qələndər özü də bir atıd. Atıd, ancaq bunun atılığında başqalıq var (Mir Cəlal) ve s. Müxtəlif illerin bədii ədəbiyyatından getirilən həmin nümunələr məqaladə verilən nümunələrə uyğun gelir. "Əlbət, fərdi üslubla bağlı bele cümlələrin formasında müxtəlifiyin olması töbuidür. Lakin edəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq bədii ədəbiyyatda dili zənginləşdirən və bədiiliyi artırınan bu cür sintaktik ifade vasitələri çoxdur və buna müxtəlif dövrlərin ədəbiyyatından onlarla nümunə gətirmək olar" [57, 263-353]. Bu cəhətdən nezərə çarpan fərqli odur ki, son illərdə edəbi dilin inkişafı ilə əlaqədar sintaktik vasitələrin faaliyyəti və üslubi imkanları daha da genişlənmiş və dəqiqləşmişdir (bu bədii əsərlərin həcmə çox olması ilə deyiblər).

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, bu mərhələdə bədii ədəbiyyatında Azərbaycan diline məxsus bütün sintaktik formalar əsasdır. Bədii əsərlər müxtəlif məzmunlu, müxtəlif formalı söz birleşmələri, sade, mürəkkəb cümlələrə zengindir. Lakin başqa üslublarda müqayisədə aydın olur ki, bədii ədəbiyyatda əsasən sade, sadəgeniş cümlələr, nisbətən az sözlü, sade quruluşlu, "danişq dili sintaksisinə" [70, 599; 79, 30] yaxın mürəkkəb cümlələr daha çoxdur. Mövzudan asılı olaraq hadisələrin müəyyən zaman və məkan daxilində cəreyan etməsi, fikrin yüksəməsi, aydın, tam, ardıcıl, əlaqəli şəkildə təsviri müxtəlif növ cümlələrdən istifadəyə səbəb olur. Müəyyən halda sade cümlələrlə ifade tərzi, başqa bir vəziyyətdə

ise mürəkkəb cümlələrə müraciət məqsədə uyğun gelir. Bu, yazının sonetkarlığından, fərdi üslubundan və məqsədindən asılıdır. Doğrudur, "mürəkkəb ifadə tərzi daha çox müəllif dilində, sadə ifadə tərzi ise surət dənmişində özünü göstərir. Lakin burada da müəyyən dəyişilməz bir ölçü, qayda yoxdur. Bədii əsərlərdəki surətlərin dilində, əsasən, sade cümlələr işlənə də, burada mürəkkəb cümlələr də özüne yer tapır. Tiplərin ifadə etdiyi fikirlərin sade, yaxud mürəkkəb cümlələr üzərində qurulması həmin surətin comiyətdə tutduğunu mövqeyi, onun ixtiyası, savad dərəcəsi və dünyagörüşündə asılıdır" [58, 392]. Bədii ədəbiyyatı ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, oxucunun fikrini her hansı bir məsələyə, hadisəyə cəlb etmək, arzu, xahiş, istək, şübhə mənalarını bildirmək, fikri obrazlı, həm də təsirli şəkilde oxucuya çatdırmaq və s. məqsədlərle bağlı sual cümlələrindən, yüksək emosiya, hiss-haya-can yaranadı nida cümlələrindən, müəyyən hal, vəziyyət, şəraitin hərəkəflə təsviri maqamında noqlı cümlələrin müxtəlif növlərindən istifadə olunur [16; 17, 269-284]; "Fikirlərin, hadisələrin gedisi əlaqəli, ziddiyətli olması, ardıcılığı və məntiqi bağlılığı; zaman və məkan vəhdəti, hadisələr və surətlər arasında qarşılıqlı münəsibət və s. bağlı müəlliflər müxtəlif mürəkkəb cümlə növlərinə müraciət edir. Məhz buna görə də bədii əsərlərdə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin ədəbiyyatda qeyd alınan bütün növlərinə, hətta bəzi qarışıq tipli, silsiləli mürəkkəb cümlələrə də təsədüf olunur" [2; 9; 12; 57, 330-343]. Bu, sovet dövrü bədii ədəbiyyatının bütün illərində özünü göstərən müsbət keyfiyyətdir.

Beləliklə, ardıcıl müşahidəyə və sintaksisin müxtəlif problemlərinə aid elmi əsərlərə əsasən demək olar ki, bu dövrde bədii ədəbiyyatın sintaktik quruluşu leksik cəhətdən sadəlaşmış, dilimiz yad bağlayıcılarından, izafələrdən temizlənmiş, edəbi dilin normallarına cavab verən və bu normaları eks etdiren bir vəziyyətə gəlib çatmışdır. Bu işdə görkəmli yazıçılar C.Cabbarlı, M.Hüseyn, Mir Cəlal, M.S.Ordubadi, A.Şaiq, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Ibrahimov, Ə.Əbülhəsən, S.Rəhman, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim və başqalarının böyük sayı və rolü olmuşdur.

Bədii əsərlərin dilində fərdi yaradıcılıq özünü daha çox leksik vahidlərdən istifadədə göstərir. Bu, hər şəxson əvvəl, mövzu ilə bağlıdır. Mövzu bədii əsərin leksik tərkibini müəyyənləşdirir: yazının qələmə aldığı mövzuların asılı olaraq əsərlərinin leksik tərkibi

formalasılır. Diğer tərəfdən, canlı danışığa, dialektlərə məxsus sözlərden, başqa dillerin leksik vahidlərindən, yeni yaranan sözlərdən istifadədə də yazılıclar bir-birindən fərqlənir. Çünkü bu istifadə hem də yazılıçının sənətkarlığı ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, uzun əsrlər boyu Azerbaycan ədəbi dilində işlədilib vətəndaşlıq hüququnu qazanan alınma sözlər, başqa üslublarda olduğu kimi, bədii əsərlərin dilində de vərd. Bunlar ümumişlik xarakterli olub, bütün yazılıcların əsərlərində leksik vahid kimi istifadə olunmuş və olunmaqdır. Əlbəttə, başqa dillerin leksik tərkibindən istifadədə bedii ədəbiyyat başqa üslublarda nisbətən müyyən imkanlara malikdir. Lakin bu imkanlar bədii məqsədə, surətlərin, hadisələrin tipikləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Təsvir olunan hadisələr hətta tarixi keçmişlə, başqa xalqların hayatı ilə bağlı olsa belə, müəllif ancaq üslubi effekt üçün homin xalqların dilindən müyyən ölçüdə zəruri halda istifadə edə bilər, xüsusən coğrafi şərait və adət-ənənə ilə bağlı bir qrup sözləri əsərine getirə bilər və bu tövdiidir. Məsələn, *tacdar, məlaka, həram, cariya, divan-bayı, yavər, pişxidmət, vali, müşavir, nədime* və s. ("Səyavuş"), *nəzmiyyə rəisi, rəxtxab, vüzurgüvar, siyəyi-müti, əşrərətçilər, iştirakiyun əqidəsi, firqa, intibahnama, nəzmiyyə əfradi, həşəmətli, Sahayilik dini* və s. (M.S.Ordubadi, "Dumanlı Təbriz"); *keyfiniz nəsildür* (S.Vurğun, "Xanlar"); *ahvalı-sümə çetəri, mersi, çəmixahi, bəçəşəm* (M.İbrahimov, "Geləcək gün"); *yoldaş, hinger, amxanoglu* (S.Vurğun, "Fanar") [8, 60]; *əmir, xagan, xatibi, hökmədar, cariya, kəniz, niqab, försəng, mizraq* və s. (M.S.Ordubadi, "Qılınc və qələm") kimi alınmaların mənası hamiya aydın olmasa da, etnik şərait, milli mənsəbviyyətlə bağlı surətlərin, hadisələrin tipikləşməsini tamamlayıdındıqdan bədii əsər üçün nöqsan sayılır.

Sovetləşmənin ilk onilliklərində qadın azadlığına, din əleyhinə, köhnəliklə yeniliyin mübarəzəsinə həsr olunan əsərlər çox yazıldıqından bu qəbil üslubi alımlarala daha çox yer verilirdi. Məsələn: "Məsələ çox böyükdür; arvatlarımızın ismət və namusunu xələldər etmək, biz kişilərin kəmərət və biarlılığı sayesində ola bilən işdir. Kişiin ağa və zəka sahibi, arvatların isə *naqisul-əql* olduqları üçün bu məsələdə elbette, birinci vəzifə kişilərin öhdəsinə düşəcəyi mülahiq qəqəndir. Bəli, bu baradə bir çox *hadis* və *kəlamlar* vardır. *Laməzəhəblərin* başına od yağıdırılmalıdır. Tainki, *cəməati-əqəvm* gərsün ki, *xudayı-ləmyəzəl* din və Quran düşmanlarını odla cəzalandırı-

Allah-təalə insanları *əşrəfi-məxlüqat* yaratmışdır (Simürq, D.170). Mətndə fərqləndirilən sözler, tərkiblər din xadiminin danışığını xüsusiləşdirmək məqsədilə yerində, məqamında, anlaşılıq sözlər ehətesində işlədildiyindən asan başa düşülür, matnın mənasını çətinləşdirmir. Bunun əks halları da ola bilər. Ümumiyyətə, üslubi məqsədə əsərə getirilən leksik vahidlərden istifadənin özü bədii dil qanunları çörçivəsində aparılmalıdır, yeni üslubi məqsədə əsərlərə hədən artıq yersiz alınmalar getirmək olmaz.

Ayni-ayni illərdə çap olunan və yenidən nəşr edilən bədii əsərləri nezərdən keçirdikdə aydın olur ki, son illərin bədii əsərlərinin leksikası öz zənginliyi (bu müasir ictimai-siyasi heyatın ədəbiyyatda əksi ilə de bağlıdır), aydınlığı, xüsusiən, təmizliyi ilə əvvəlki illərdən fərqlənir. 20-30-cu illerde bədii əsərlərə qarşılığı Azerbaycan ümumxalq dilindən onurlarla lüzumsuz alınmalarla təsadüf edilir. Bu sözlər ayrı-ayrı yazılıcların müxtəlif əsərlərində müəllif dilində özünü göstərdiyi kimi, ictimai-siyasi vəziyyətyəndən, miliyyatindən, tehsil və dönyagöstərindən, coğrafi mənsəbviyyətindən asılı olmayaq müxtəlif vəzifələi müsbət və manfi, əsas, ikinci və üçüncü dərəcəli, qoca, cavan, kəndli, şəhərli, azerbaycanlı, rus, türk və s. surətlərin dilində də işlənirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, lüzumsuz alınmalarдан istifadə dərəcəsinə görə yazılıclar bir-birindən ayrılır. Məsələn, H.Cavid demək olar ki, bütün əsərlərindən başqa dillerin leksik vasitələrindən həddən çox istifadə edirdi [69]. Onun bu fəaliyyəti heç bir üslubi məqsədə əlaqədar olmayıb, ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə xidmat etmir, əksinə, əsərlərinin dilini qəlizləşdirir, yadlaşdırır. Bu baxımdan H.Cavid öz müasirlərindən fərqlənen yegane yazılıçıdır. Doğrudur, homin illərdə müasirlərinə nisbətən M.Müşfiqin əsərlərində də lüzumsuz alınmalar az deyildi. Lakin H.Caviddən fərqli olaraq M.Müşfiqdə homin sözlər az olduğu kimi, söz vahidlərinin müxtəlif mənalılığına görə də seçilirdi. Yəni Müşfiqdə nazərə çarpan coxluq eyni mənalı alınmaların dəfələrlə təkrarı hesabına yaranırdı. Digər tərəfdən, Müşfiqdə ümumxalq Azerbaycan dilinə məxsus sözlərdən, istifadə vasitələrindən istifadə üstünlük təşkil etdiyində homin sözlər qabarıq şəkildə nazərə çarpmırıldı. Lakin lüzumsuz alınmalarдан demək olar ki, istifadə etməyən Sanlı, Mir Cəlal kimi yazılıcların sayı getdikcə artırıldı. Bunlar imkan daxilində qarşılığı Azerbaycan dilində olan ərəb, fars, türk sözlərindən istifadə etməməyə çalışırdılar.

Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatın müxtəlif janlarında yazan yazıçılarımız da az deyildi. C.Cabbarlı, A.Şaiq, M.S.Ordubadi və b. yazıçılar həm şeir, həm də nəşr sahəsində fəaliyyət göstərirdilər. Müşahidə noticəsində aydın olur ki, bu qəbil yazıçıların şeir dili nəşr dilinən məhz bu baxımdan fərqlənirdi. Yeni Azərbaycan dilinin bütün incəliklərindən istifade yolu ilə temiz, aydın, obrazlı bir dille yazılan nəşr əsərlərinin müəllifləri şeirlərinin bir qismində orəb, fars ve türk sözlərinə az da olsa yer verirdilər. C.Cabbarlinin, A.Şaiqin, M.S.Ordubadının bir sıra şeirlərində bu hal müşahidə olunur.

Simürqün (Tağı Şəhbazı), Yusif Vəzir, Seyid Hüseyn, C.Cabbarlı, A.Şaiq, M.S.Ordubadının yaradıcılığı sovetləşmədən əvvəl başlayan digər yazıçıların əsərlərində lüzumsuz alınmaların varlığı həm də XX əsrin əvvəllerindən ədəbi dilde özünü göstərən bu meylin təsiri noticəsidir. Beləliklə, 1920-30-cu illərin bədii ədəbiyyat nümunələri nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, həm şeirde, həm də nəşrdə üstünlük təşkil etməsə də, bərəsə lüzumsuz alınmalarla təsadüf edilir; məsələn: *arqadə, eş, bəlli, davul, yavru, umuz, yosma; çamur, şabardar, qurnaz, dosisə, şahpar, haylaz, kəndi, kəndisi, həşmət, soqaq, yarın, cühəla, ictihad, müsəllət, müləzim, təkəllüm, şahiqə, haydi, pakey, halo, öksüz, cıvar, qonuşma, həpsi, mədfun, tədavi, mütazzərrirə, briçiz, təhəmmül, mücib, ufaq, zahib, icab, ixtar, cəvvaliyat, biqdirici, etidal, tacalı, təzvīc, tqayı, məbbəzül, ibtilə, münfarid, ruhsınas, icabat, bəlağat, tavassüt, iqtişa, ləin, faci, əsrar, mədid, yevza, ilca, mücadəla, çınlamatmaq, yapmaq, qonuşmaq, yaxlaşmaq, bəkləmək, yeltənmək, hənüz, qac, zəfan, şu, şimdil, nerda, nastı, həp, istə, əvvət və s.*

Əlbette, ədəbiyyat tarixində qeyd edildiyi kimi, "bedii forma sahəsindəki bu nöqsanlar şairlərin yeni həyatın əzəmetindən doğan sevinc və həycənlərindəki səmimiyyəti, xalqa xidmət hissindən, vətəndaşlıq qırurundan doğan feallığı, optimizmi şübhə altına ala bilmədi" [5, 42]. Lakin peşəkar yazıçıların bu qəbil yad leksik vahidləri işlətmələri yaradıcılığı sovet dövründə başlayan yazıçılara öz təsirini göstərirdi. Məhz buna görə də öz əsərlərinin məzmunu, aktuallığı və bədii forması ilə geniş oxucu kütləsi arasında böyük şöhrət qazanan S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, H.Mehdi, Ə.Vəliyev, M.S.Ordubadi, Ə.Əbülhəsən, S.Rəhman və başqa yazıçıların ilk əsərlərində bu qəbil sözler təsir noticəsi olaraq işlədilmişdir [13]. Hətta müxtəlif dillərdən tərcümə olunan əsərlərdə də bu təsir özünü müyyəyen dərəcə göstərirdi. Halbuki tərcümə olunan

əsərlərdə təsvir edilən heyatla, adət, ənənə, coğrafi şəraitlə bağlı bir sıra sözlər verilə bilər. Lakin suratlarının biri də türk və ya azərbaycanlı olmayan əsərlərdə lüzumsuz orəb, fars, türk sözlərinin işlədilməsi tərcümənin dilini sünileşdirir, bayaqlaşdırır [14].

Ayrı-ayrı şair və nasırların əsərləri diqqətə işlənildikdə aydın olur ki, lüzumsuz işlənilən orəb, fars, türk sözlərinin əksəri eyni söz vahidləridir. Yeni yaranan və ya nazərə çarpan çoxluq bu qəbil sözlərin bədii əsərlərde sadəcə olaraq dəfələrlə tekrarının noticəsidir. Məhz buna görə də sözlərin ümumi miqdarması görə həmin sözler bədii leksikanın çox az hissəsinə toşkil edir. Həm də bu sözlərin çoxu ədəbi dilin başqa üslublarında da özünü göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda bu qəbil sözlərin işlədilməsinə qarşı mübarizə ciddi olmuşdur. 30-cu illərin sonuna doğru bədii dilin lügət tərkibində safşasma, temizləmə özünü açıq şəkildə göstərirdi. Yazıçılar bir tərəfdən yeni əsərlərində lüzumsuz alınmaları imkan daxilində yer vermədikləri kimi, öz əsərləri üzərində ciddi işləyərək əvvəlk illərdə istifadə etdikləri yersiz alınmaları yeni nəşrlərdə Azərbaycan sözləri ilə əvəz edirdilər. Digər tərəfdən, bu zərərli meyli qarşı çıxış edərək yazıçıları Azərbaycan dilindən geniş istifadəyə çağırırdı:

"Bizdə "ərəbçilər" adlı bəlli olan bir cəreyan çox vaxt yabançı sözleri bir ehtiyac üzərinə deyil, sadəcə cümlənin gözəl və inca olması məqsədilə ali və həmin sözlərin azərbaycanca olan qarşılığında xalqa anlaşıldığını baxmayaq, "kobuddur" deye yazmırlar... Biz ümumi Azərbaycan ədəbi dili uğrunda mübarizə aparmalıyı... Bizcə, bu vaxtadək ərəblərdən, farslardan götürülmüş və xalqca menimsənilmiş sözlərə toxunulmayıb, yalnız ahəng etibarilə dilimizə uyumayan və xalq tərəfindən menimsənilməyən sözler atılmalıdır" [61].

Doğrudan da, yazıçıların söyle noticəsində 40-ci illərdən başlayaraq bədii ədəbiyyatın dildə lüzumsuz alınmalar müqayisədilərək dərəcədə azalır.

1940-cı illərdə çap olunan "Tərlan", "Ürək", "Nizami", (H.Mehdi), "Açıq kitab", "Bir gəncin manifesti" (Mir Cəlal), "Səçli" (İ.İhsən), "Məhman", "Aynalı", "Medalyon" (S.Rəhimov), "Məhəbbət" (M.Ibrahimov), "Vəfa" (R.Rza) əsərləri, eləcə də onlara həkayə, şeir, dram bunu sübut edən an yaxşı nümunələrdir.

Əsərlərdəki həm leksik, həm qrammatik cohetlən sadə, hamı tərəfindən anlaşılan ifadə tərzi sonrakı illərin bədii ədəbiyyatına xas

keyfiyyət kimi davam edir. Birçə bunu demək kifayətdir ki, 1936-ci ildə yazılığına baxmayaraq, iri həcmli "Tərlan" romanında *nəhr, intiba* (buraxıldı), *müxatəb* (axtaran) kimi bir neçə yersiz alınma söz işlədilmişdir.

Bədii dilin sonrakı inkişaf pillələrində bu qəbil alınmalar çox azdır ve təsadüfi xarakter daşıyır. Sovet yazıçıları öz əsərlərində xalq dilinə məxsus sözlərə, ifadələrə geniş yer verməklə, bədii dilin xəlqleşməsini, təmizliyini, düzgün istiqamətdə inkişafını temin edir, onun leksik imkanlarını zənginləşdirirlər.

Dünen şerimin belli yarısı,
Tutulmuşdu ərəb, fars balasına.
Mən yaxın qoymaram ərəbi, farsi
Doğma şerimin gül bağçasına

— deyən S.Rüstəm kimi sovet yazıçıları yad meyillərə qarşı əməli şəkilde mübarizə aparırlar. Müxtəlif əslublarda, müxtəlif mövzularda yazsalar da, sovet yazıçılarını bir də bu cəhət — "xalq dilinin möhkəm zəminini birləşdirir" [10, 56].

Xalq dilindən səmərəli istifadə müasir dövrün bütün illərində bədii ədəbiyyatda özünü göstəren müsbət bir istiqamət, keyfiyyətdir. Sadəlik, yüksəmlilik, tömənlilik, selislik, yüksək obraxılıqlı uğrunda mübarizə edən C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Sanlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, M.Hüseyn, Mir Cəlal, A.Şaiq, M.S.Ordubadi, M.Ibrahimov, Ə.Əbülləhəsan, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, O.Sarıvelli, İ.Əfəndiyev, Ə.Məmmədxanlı, B.Vahabzadə, B.Bayramov, İsa Hüseynov, H.Hüseynzadə, İ.Şıxlı, N.Gəncəvi kimi yazıçılar xalq dili xəzinəsindən istifadə etməklə bədii dili yeni söz və ifadələrə zənginləşdirir. Xalq dili xəzinəsindən səmərəli istifadəni təbliğ edən Mir Cəlal yazır ki, "ilk baxışda yazı üçün birtəhər görünen *sayışmaq, şüfürəmək, köyrək, nisgil, sanbal, ilgar, quzey, güney, ilhq, qalbi, yiğhal* və s. kimi sözləri indi hamı başa düşür. Eldən alınan bu sözler bədii ədəbiyyatda vətəndaşlıq hüququ qazanır" [50]. Danışq dilindən məhz elə sözler götürülməlidir ki, onlar bədii dilin lügət tərkibini zənginləşdirsin, sinonim cərgələrin yaranmasında iştirak etsin, ümumən anlaşılsın, zaman keçidkə vətəndaşlıq hüququ qazanır ədəbi-bədii lügət tərkibində keçə bilsin [29, 86-88; 44, 116-118; 63, 139; 64; 72, 14-15; 76, 60].

Danışq dili söz və ifadələri ədəbi dilin bütün mərhələlərində bədii dilin lügət tərkibini zənginləşdirir, əslubi imkanlarını genişləndirir vəsiti olmuşdur. Çünkü danışq dilinə tez-tez müraciat bədii dilin xəlqleşməsi, kütləviləşməsi, yad ünsürlərdən temizlənməsi prinsipinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Mir Cəlal, H.Mehdi, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Müşfiq, S.Rüstəm kimi əsərlərində danışq dili və dialektlərə istifadə əsasən bədii dilin hüdudları daxilindədir. Başqa qrup yazıçılar (S.Hüseyn, Tağı Şahbazi, Yusif Vəzir Çəmənzəməli və b.) fonetik, morfoloji dialektizmələrə daha çox yer verirdilər. Bir qism yazıçılar isə dialektlərə istifadədə ifrət varır, daha çox müəllif dilində xalis dialektizmələrə yer verməklə əsərlərinin dilini sünə şəkildə sadələşdirirlər. Bu, seirdə Sanlı yaradıcılığı, nəsrde isə S.Rəhimovun yaradıcılığı üçün xarakterik xüsusiyyət idi. Sanlı həttə əsərlərində işlətdiyi *yan qalibi, dükçə, girma, dinaz, zilgə, qıracı, gəran atməq, irpidi, cərcəm, dincə* kimi sözlərin başa düşülməsindən ötrü onların izahını da verməyə macbur olmuşdu. Onun "Namus davası" əsərində izahı verilən məhəlli söz və dialektizmlərin sayı 150-yə çatmışdır [47].

Nəsrde dialektizmələrə daha geniş yer verən S.Rəhimovdur. "Süleyman Rəhimovun nasırlarımız" içərisində böyük bir realist, dərin müşahideçi, inca bir psixoloq və cəsarətli bir təşrihçi olması son zamanlarda her kəs tərəfindən təqdir edilməkdədir. Onun "Şamo" və xüsusi "Saçlı" romanı bədii nəşrimizin en yaxşı nümunələridir. S.Rəhimovun özüne məxsus bir əslublu vardır. Dialektizm onun əslubunda böyük yer tutur. Son əsərlərində S.Rəhimov məhəlli sözləri az islətməyə çalışırsada, özünü tamamilə onun hakim təsirindən xilas edə bilmir" [7, 234]. Doğrudur, S.Rəhimovun bir sıra əsərlərində, "Ağbulaq dağlarında", "Mehman" və s.-də məhəlliçilik özünü az göstərir. Lakin onun lap son illərdə çıxan əsərlərində də, xüsusun müəllif danışlığında bu qəbil məhəlli sözlər kifayət qədərdir [54]. "Halbuki yazılının tasvir dilində verilən sırf dialektizmələr əsəri canlandırmır, təzələmir, onu geniş xalq kütləsi üçün anlaşıqlı etmir, eksinə, bu möziyyətlərdən mahrum edir" [37].

Məhəlli söz və dialektizmlər müxtəlif illərə yazılaraq başqa yazıçıların əsərlərində də vardır. Lakin kəmiyyət etibarılı götürükdə son illərdə bu qəbil sözlərin azaldığı müşahidə olunur. Kiyəv, hala, yalagān, ilgınlıq yeri, çəştəmə, dınıq şallanmak, gözəllənmək (Ə.Vəliyev); çığra-çığır, nanix, hancarı, ikişər (Simürq); yalım-

yalşım (yumşaq), *qıvrانىش*, *sağىنىق*, *qaltaq*, *ənik*, *agınəvaz*, *dütqa* (destek) *ärkin*, *morartuları* (Ə.Əbülləsən); *həlləndi*, *həllənmək*, *lüpbə-lüpbə* (Y.Vəzir); *nəmənədi* (atları) *təkimləyiniz*, *marix verir* (Qantəmir); *yolaq*, *huruş-huruş*, *diriklənarək*, *dizix yanğılığı*, *gəvən*, *kürnəcə*, *licim*, *xaldrımaq*, *sırtı-sırtı* (S.Rəhimov); *süməklənmək*, *döşürmək*, *sırgalanmaq*, *imsiləmək*, *aylanır*, *şanqara* (S.Vurğun); *boyaz*, *yansi*, *tusmaq*, *tutaqlı*, *uzasır*, *yamalı lopar-lopar* (R.Rza); *ümül-ümül* (O.Sarıvelli) [63, 139-140]; *mozaraçılıq* (ziyanvurmaq), *tusna*, *sur*, *maxlaşa*, *oyalanmaq* və s. (S.Rəhimov); *mica*, *salt*, *əncar*, *yiyürübba*, *annavaz* (Ə.Əbülləsən); *çantraq*, *yemənmək* (Mir Celal); [44, 118] kimi sözler hətta cümlə daxilinə, başqa sözlərin əhəsəsində belə anlaşılmadığından əsərlərin dilini ağırlaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbil sözlərin işlenilməsinə qarşı yazıçılar özleri ciddi mübarizə aparır, öz qələm dostlarının əsərlərində rast gəldikləri yerinə düşməyen, üslubi cohetdən istiqamətləndirilməyen sözləri vaxtında təqnid edir, bu barədə öz mülahizələrini söyləyirler. "Xalq dili xəzinəsindən istifadə haqqında səhəb gedəndə, sözləri mexaniki olaraq bədii əsərə getirmək nəzərdə tutulmur. Burada xalq mənəviyyatının dərinliklərinə nüfuz etmək və xalq təfakkürünün xüsusiyyetlərini anlayıb izah etmək bacarığı nəzərdə tutulur" [41, 11]. Yaradıcılıqlarını bu əsas istiqamətdə davam və inkişaf etdirən yazıçıların əsərlərində danışq dilinə maxsus külli miqdarda müxtəlif məzmunu sözlər vardır ki, onlar əsərlərə sadəlik, təbiilik gətirir, ifade vəsítələrini və üslubi imkanları zənginləşdirir. Bu qəbil sözlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən, frazeoloji vahidlərdən ibarətdir.

Bədii ədəbiyyatda işlədilən ister sadə, ister düzəltmə, isterse də mürəkkəb sözlər xalq mösiati, təbiət hadisələri, bitki və heyvanlar aləmi, mösiətdə işlənən müxtəlif alətlər, geyim və yemək adları, maldarlıq, ekinçiliklə bağlı anlaysıları ifadə edən sözlərdir; məsələn: *tik*, *qaz* (tikin qası), *toxmaq döş* (dağın döşü), *tika*, *fəsəlli*, *cəhrə*, *nahra*, *naxır*, *sürü*, *buzov*, *təkə*, *qorug*, *daraq*, *başaq*, *yumaq*, *kələf*, *çatma*, *süzəmə*, *oxşama*, *üzəngi*, *siğırçı*, *goynuçu*, *suçu*, *odunçu*, *yemlik*, *avaslıq*, *dəyirmanlıq*, *alırbılık*, *mənənlilik*, *damazlıq*, *pambıqlı*, *yağlınlı*, *quzuqulağı*, *şısbuyuz*, *durnabogaz*, *göz-göz*, *dürlüdürlü*, *bircə-bircə*, *çimkə-çimkə* və s. (Sanlılı); *yel*, *dəm*, *çağ*, *yoxuş*, *yığnaq*, *erkən*, *deyikli*, *nalqıran*, *göbəkkəsmə*, *dolambac* (M.Müşfiq); *çörəkçi*, *çalğıçı*, *bacılıq*, *paltarlıq*, *nişanlı*, *tikili* (Y.Vəzir); *carçı*,

müjdəçi, *dönləq*, *deyintili*, *üzümçülük*, *ariçılıq*, *ağızlaşmaq*, *bağrıyanıq*, *dağlararası* (S.Rəhimov); *örpək*, *kasad*, *böyüür*, *yan*, *arat*, *yolcu*, *ışlok*, *bağçı*, *xırçı*, *palanlama*, *çullama*, *külləmə*, *dutasma*, *takəmseyrək*, *güneyboyu* (Simürğ); *xana*, *qor*, *axta*, *yuxa*, *bürünçək*, *isitməli*, *törtöküntü* (Ə.Vəliyev); *yorğa*, *səhəng*, *qulp*, *qas* (yəhərin); *cecim*, *kür*, *horra*, *yedəkləmək*, *doğramac*, *biçənək*, *yemlik*, *cığallıq*, *gödəkçəlik*, *dəliqanlı*, *siğırçı*, *şır-şır*, *qaşqabaq*, *sağmal* (M.Hüseyn) və s. kimi adı xalq sözləri bədii əsərlərin dilini sadələşdirir, bədii təsiri qüvvətləndirir, onu zənginləşdirməyə, sinonim, omonim, antonim rəngarəngliyi yaratmağa xidmət edir.

Əlbəttə, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, Mir Cəlal, H.Mehdi, Ə.Əbülləsən, S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, O.Sarıvelli, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, Ə.Məmmədxanlı kimi yazıçıların müxtəlif mövzularda yazdıqları əsərlərində götürülən faktlar hesabına bu nümunelərin sayını çoxaltmaq mümkünkündür. Lakin verilən nümunələrdən da aydın olur ki, danışq dilindən yerində, möqamında istifadə XX əsrin bütün illəri üçün xarakterikdir, bədii dilin lügət tərkibini zənginləşdirən asas mənbədir.

Ədəbi dilin ümumi inkişafı ilə səsleşən yeni sözlərlə yanaşı, bədii ədəbiyyatda üslubi neologizmlər de xüsusi yer tutur. Üslubi neologizmlər bədii ədəbiyyatın bütün inkişaf mərhələlərində özünü göstəren xüsusiyyətlərdəndir. Dilçilik ədəbiyyatından məlumdur ki, bu qrupa daxil olan sözler xüsusi və fərdi mahiyyəti, ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən yaradılmış olduğə ifadəli, ekspressiv-emosional xarakterli sözlərdir və əsasən məhdud fərdi sökimi qalır və çox vaxt əsərdə kontekstdən konara çıxmır [29, 113; 32, 90-91; 39, 42-43; 64]. Çünki hadisələri, ayrı-ayrı adamları təsvir-teronnüm vaxtı mövcud leksik vahidlər yazılımı tomin etmadıkdo, onlar müxtəlif sözyaratma modelləri əsasında yeni sözlər, birləşmələr yaradıb əsərlərində işlədirler. Bu sözlərin çoxu ədəbi dilin lügət tərkibinə daxil olmur, işləndiyi əsərdə daşlaşır qahr. Məsələn, nəşr olunan hekayelərdən birində uzun müddət doğma kəndindən ayrı düşən bir nəfərin kəndə gələrən keçirdiyi höycəni, hissi, görüsəcəyi müxtəlif adamları təsvir edərən *küçəlilərim* sözü də işlədirilir: "Anam düyü eziş, bacım at çəkir, qızları da əl-ayaq eyləyirlər. Gəlmişlər qonaqlıq olacağımı bilirəm. Əlbəttə, köhnə dostlar, *küçəlilərim*, yaxın-uzaq qohumlarım gelecekələr. Zarafat deyil, son on ilə şəhərimizdə cəmi bircə dəfə olmuşam" [42].

Məlumdur ki, *küçəlilərim* sözü nə dənmişq dilində, nə de ədəbi dildə vardır. Bu, yazıçı tapıntısidir. Görünür, *qonşularım* sözü yazıçıni tömən etmədiyindən daha geniş sahoni əhatə edən *küçəlilərim* sözünü işlətmüşdür.

Bəzən de "Dilin bütün sözyaradıcı imkanlarından istifadə edərək yazıcının yaratdığı yeni sözler avvel bədii dilde işlədir, zaman keçidkəc ümumxalq xarakteri kəsb edir. Məsələn, C.Cabbarlinın yaratdığı ve ilk dəfə öz dramlarında işlətdiyi Sevil, Yaşar, Güler, Qorxmaz, Solmaz, Dönmez, Sönməz, Ötgün, Gülgün kimi yeni xüsusi şəxslər adılar onalar xalq arasında geniş yayılır" [70, 598] (elbəttə, bu adlar başqa manada dilde mövcud idi, Cabbarlı onları xüsusi ad kimi formalasdırılmışdır – İ.G.).

Yazıcılar bir çox halda bədii ədəbiyyatda mövcud olan, başqa yazıçılar tərəfindən yaradılan və ya mətbuatda işlədilən əslubi neologizmlərdən istifadə edirlər. Yəni bù qəbil sözlərin bir qismində bir neçə yazıcının əsərində rast gəlmək mümkündür. Bəzən de sovetləşmədən avvel bədii dilde və ya mətbuatda işlədilən əslubi neologizmlər müasir yazıçıların əsərlərində də işlədir. Məsələn, köhnə fikrili adamlar mənasında "köhnə(lər)" sözü, *molla fabriki*, *seyid zavodu*, *darviş madani*, *Allah evi*, *müsavat tör-töküntüsü*, *kapitalizm manğanəsi* və s. birləşmələr sovet dövrü bədii ədəbiyyatında da vardır. Nefesli musiqi çalsa polkani; Qızışar köhnənin soyumus canı (Sanlı); yada gör dikməməm, şükr köhnələr kimi (R.Rza); *Tanışarıq* onda qismət olarsa (Sanlı); *tanışmadım...* (N.Rəfibaylı) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, əslində müvəffəqiyyətlə işlənmiş hər bir bədii ifadə vasitəsi – epitetlər, məcazlar, xüsusən metonimiyalar əslubi neologizmlərə nümunə verile bilər. Çünkü bu kimi ifadə vasitələrinin çoxu müəyyən mövzularla bağlı, başqa-başqa məqsədlərlə işləniləndiyindən, onlara əsasən bir əsərdə təsadüf olunur.

Azərbaycan dilinin sözyaradıcı morfemlərinə əsaslanan əslubi neologizmlər dilde mövcud olan ister məhsuldar, ister qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilcilerin (-çı..., -lıq..., -lı..., -siz..., -laş və s.) iştirakı ilə, sözlərin mürəkkəbleşməsi və söz birləşmələri yolu ilə yaranır. Yazıcılar tərəfindən yaradılan əslubi frazeologiya da əslubi neologizmlərə aiddir.

Müxtəlif məzmunlu və formali əslubi neologizmlər çoxdur və bu xüsusi tədqiqat toləb edir. Lakin fikrimizi təsdiq üçün müxtəlif yazıçıların əsərlərindən götiirdiyimiz bir neçə misalla kifayətlənək:

qırınçilar, qonaqtı (evi), oqucu (quşlar), kösöyləşir, gəmişdirmə, adlı qaçqalar, davamlı Əjdər, hünarlı Dadaş, qorxusuz Xaçay, qəhrəman gorgudulmaz Qurban, qurpinmaz Götüs, yanq (yetim) Əjdər, kəllədar (mal-qoyun sahibi), kalpeysarlar (dövlətilər), cırdı qaranlıq çadra (səhər açıldı) və s. (Sanlı); elliklər (kollektiv təsərrüfat), qaynaqlar, qaldırımlar, çağlayanlar, qoşuşan (atlar), genişləyirlər (artırlar), cahan qırırmışlaşı, göy işləşgənləri (ulduz), maarifin gülsə ordusu, aydınlıq ordusu, günzər ordusu (məktəblə), kaşəf Qolumb, azad ellər, işqli səhər, qardaşlıq dünyası (Sovet hökuməti), quduz sərvətin quduz övladı, yeni cəlləd (Hitler) və s. (M.Müsqif); gəzəmlər (polis) mənə yaxınlaşarkən (M.S.Ordubadi); gələcəkli iş, kişiñartılı at, yasavulun uzanılışı (ölüsü), yurdçu, görünür bu da qocalayıb, asıl şair on çatın bir doğuluşdur, ötədən-bəriyə (lap keçmişlərdən), boy-a-boy (inkişaf), logman başlar, istisu yallısı, şəfa qaynaqları (mineral sular), göy yolu, yer yolu, dəmir köhlən (traktor), yersöken maşın (ekskavator), uzunluqlaşılık (çərçi), axar-baxarlı mənzərə, dağlı-aranlı çobanlıq və s. (S.Rəhimov); yançılard, oquyucu (savadlı) qadınlar, biçən maşın, döyən maşın, əkən maşın (Kantemir); bəzicilər, vaxtdaş, ölümsüzlük, bəzəməyişlər (həkk olundu), öyrənişlər, axşamla-axşamla və s. (R.Rza); ağ çöllər (pambıq), qızıl mübariz (sovet vətəndaşı) (N.Rəfibaylı); at qoşaşdırmaq, qıymətlili gizlincilərinin (dəfinə), sair-sair (müxtəlif) hakimlər, qazandığımızın yetmiş faizi titiklişə, yaşıya, məktəbə gedir... deyə Ilyas onu xəbərlədi və s. (H.Mehdi). "Onu da nəzəra almali ki, bədii söz ustalarının yaratdığı yeni söz və ifadələr bədii dili heç də mürəkkəbəldirmir və xalqdan uzaqlaşdırır. Əksinə, bu kimi sözlərlə bəzən bədii dilimiz əslubi imkanları daha da zənginloşır" [44, 116; 64].

Bədii ədəbiyyatda xalq dilinin, dənmişq dilinin təsiri özünü daha çox müxtəlif məzmunlu, müxtəlif formalı frazeoloji vahidlərdən – idiomlardan, atalar sözü və məsəllərdən istifadəda göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatının bütün inkişaf pillələrində əsas ifadə vasitələrindən sayılan frazeoloji vahidlərin işləklili homin dövrda dəha də artır. Leksikanın müəyyən hissəsinə təşkil edən, bədii dilin lügət ehtiyatını zənginləşdirən frazeoloji vahidlər bədii əsərə milli kolorit verir, əsərləri canlandırır, müəllifin qələmə aldığı mövzulara, suratlara münasibətini daşıqlaşdırır, təsvir olunan hadisələrin oxucuya tez çatmasına kömək edir. Yerində və məqamında işlədilən hər bir idiomatik ifadə, atalar sözü və məsol bədii əsərdə obraxlığı,

yığcamlığı, aydınlığı, kəskinliyi, suretlərin, hadisələrin tipikləşdirilmesi və ferdileşdirilməsinə təmin edir, ifadəni gözəlləşdirir, səlislesdirir, kütleviləşdirir. Bədii ədəbiyyatı idiomatik ifadə, atalar sözü, məsəller, hikmətli sözlər, aforizmlərlə zəngindir. İster müəllif danişğında, isterse də surət nitqində verilen frazeoloji vahidlər hemişə danişq dilində olduğu kimi yox, bəzən yazılıçının məqsədində müvafiq və dilin qanunları imkanında formaca və məzmunca başqa şəkilde işlədir. Bu zaman frazeoloji vahidi taşkil eden sözlərdən biri ve ya bir neçəsi başqa sözlə evez olunur. Onların düzülüşü, sırası deyişdirilir, bəzən də yeni forma və məzmunda çıxış edir; məsələn: *aşına-aşına, çıxdın ocaq başına - aşına-aşına çıxacaqsınız iş başına* (S.Rəhimov); *hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi - hər şeyin təzəsi, aşınanın köhnəsi* (Qantəmir); *Hər şeyin təzəsi, dostun həməzəsi, həm də köhnəsi* (Mir Cəlal) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif məzmunlu adlardan ibarət və feli frazeoloji vahidlər, atalar sözü və məsəller yazılıçının qəlema aldığı mövzu ilə bağlıdır. Sanılı, M.Müşfiq, Simürq, Qantəmir, Çəmənzəminli, H.Mehdi, Ə.Əbülhəson, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev və başqa yazılıçılardan sovetləşmənin əvvellərində yazdıqları əsərlərdə işlədilən frazeoloji vahidlər daha çox xalqın inqilabından əvvəlki ağır vəziyyətinə bedii şəkildə ifadə edirdi: *ağır yük, uzun əl, quyrug doğmaq, süd yağmaq, tutluq tak dolmaq, qurt yerin qaranlıq istor, at oynatmaq, düşələr tora, işin ayrı-düzü, iyuyub, qarami seçib, ürayı qan, qulağı çaldi, zəhməti dağ boyda, ücrati heç zad, yediyni düzçörək dursun gözünə, çovğun vurmış kibi onlar büzüdü, gözünə çökmüşdə qan, Qurbanın üzündə qalmamışdı qan, boğulub batırıldı gəmin selində, salınsa yaxşıdır başına bir daş, bəsdir sinəmizdə Osmanın dağı* və s. (Sanılı, "Kendimiz və aran köçü"); *qaşçı çatıq, baxtı yatiq, üzüldü əlim, açılmaz aynam, canundan keçmək, yaşa dolmaq, viran qoymaqla, tutuldu əməmə, açdı sandığı, tökdə pambıçı dalğa-dalğa, bürümüs ən nəhayət kölgələr baxışını, zaman çəkmış canına gözlerinin nuruunu, ürəyinin sapi nazik fəqir, qul xatasız olmaz, ağa kərəmsiz* və s. (M.Müşfiq); *qulaq burması, əla keçmək, dilgir olmaq, canı çıxməq, istidən ilan mələyir, qatarından ayırməq, botaz tel tak uzamb, disla-dırnaqla toplamaq, suyun başını açmaq* və s. (Simürq); *allarını dizlərinə daraqlamaq, gözünü dirəmək, isti aşına soyuq su qatan, dişi ilə dirnağı ilə çalışır* və s. (Ə.Əbülhəson); *yağlı tika, başı örtülü, təngə gəlmək, gözə kül atmaq, su içim*

saatla, kürküna birə düşmək, sümüyü zəhmətlə yoğrulmaq, ləzgi hara, güzgi hara, sözün zoğalını adamın üzünə, şax alnına deyərlər, eşyək qazanar, at yeyər, mədaxıl mənbəi get-geda quruyurdu, atını sağa da çapırdu, sola da, kəsdiyi başın sorğu səvalı yox idi və s. (Qantəmir); *fəlakət bayquşu, odlu ox (ıldırım), ıldırım oynağı od dənizi, qabıqdan çıxdi, bağrı çatlıyır, ürəyi döyüñür, dirlər məzəri, borca düşmək, yağış vedrən tökən kimi tökürdü, balıx kimi çapalayırdu, başqa çarəsi yoxdu, dünha bir-birinə çəxnaşmışdı, dünaya heyvan gəlmışık, heyvan da gedəcəyik (C.Cabbarlı, Hekayələri); əldən düşmək qapım bağlanar, sümükləri muna dönmək, cılıvunu çəkmək, qaş-qabağı açılmadı, rəngini turşutmaq, əli üzülmək, bir ayağı qırqda, yarasının üstünü açıb qanadırdı, əlkəçinin qıl verəni, qara gününə saxlamaq, hayatın acısını diyməq* və s. (M.Hüseyn). Bu qəbil frazeoloji vahidlər mətn daxilində yerində, məqamında işlədiyiindən zəhmətkeş xalqın heyatını, vəziyyətini aydın təsəvvür etməye imkan verir.

1940-ci illərdən sonra bədii ədəbiyyatın ehətə dairesi genişləndiyindən frazeoloji vahidlərdən istifadə məqamları çoxalır. Bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlər, atalar sözü, məsəller "müəllif tehkiyisilə, obrazların nitqi ilə qaynayıb-qarışır. Yazıcı bəzən xalq ifadələrini əsərdə adı bir cümlə kimi işlədərkən, yiğəm şəkildə meydana çıxarıb" [10, 52; 11]. Buna bütün yazılıçılardan əsərlərindən onlarla nümunə göttirmək olar. Xüsusun, atalar sözü, məsəllərdən əsərlərin ümumi məzmununa istiqamət verən epiqraf kimi, eləcə də əsərlərin, onların ayrı-ayrı fəsillərinin adı kimi daha çox istifadə olunur. Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti", "Təzə şəhər", Ə.Vəliyevin "Çicaklı", "Turachiya gedən yol", M.Ibrahimovun "Gələcək gün", S.Rəhimovun "Saçlı", "Şamo" və s. əsərlərində, eləcə də başqa yazılıçılardan əsərlərdə atalar sözü, məsəller, hikmətli ifadələrdən ibarət onlarla epiqraf və başlıq vardır [30, 172-173]. Bədii dilin bütün janrlarında obrazlı ifadə vasitəsi kimi müvəffəqiyyətə istifadə olunan müxtəlif məzmunlu, müxtəlif quruluşlu frazeoloji vahidlər dram əsərlərində də xüsusi üslubi əhəmiyyətə malikdir. C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Ibrahimov, M.Hüseyn, S.Rəhman, Ə.Fəndiyyev və başqa dramaturqların dram əsərlərində frazeoloji vahidlər, atalar sözü, məsəller surətləri, hadisələri tipikləşdirən, ferdileşdirən, dialoqları monalandıran, canlandıran əsas ifadə vasitələrindəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Hər bir yazıçı dil vasitələrinin zənginlaşması və inkişafında müəyyən rol oynayır. Bununla da o, məlum frazeologiyadan istifadə üçün yeni yollar, üsullar axtarır, ümumi milli dilin xəzinesine öz payının düşen müvəffəqiyətli ifade və tərkiblər getirir" [35, 97]. M.Qorki, V.Mayakovski, L.Leoçov, V.P.Lebedev-Kumaç və b. yazıçılarından getirdiyi nümuneler əsasında Q.İ.Şklyarevski yazır ki, yazıçılar da xalq təfəkkür tərzinə müvafiq yaratdıqları hikmetli ifadələrə frazeologiyamın inkişafında müəyyən rol oynayırlar [74, 72]. Azərbaycan ədəbiyatında da xalq arasında geniş yayılmış frazeologiya ilə yanaşı, yazıçılardan özlerinin yaratdıqları hikmetli ifadələr, aforizmlər az deyildir. "Vaqif" yüksək bədii bir dilde yazılmışdır. "Bütün Azərbaycan dramaturgiyası tarixinde on yaxşı poctik bir əsərdir. Qüvvəti və orijinal aforizmləri son dərəcə gözlədir. Belə ideyaca dolğun, ümumiləşdirilmiş, ləkən, bədii cəhətdən heyredəcidi aforizmlər dramaturgiyada nadir təsadüf edilən haldır" [6]. Yazıçılardan yaratdıqları aforizmlərdən müvəffəqiyətli ləri zaman keçdikcə yayılır, ümumişlək xarakter alır. M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, C.Cabbarlı, M.İbrahimov, S.Rehimov, Mir Cəlal və digər yazıçılardan əsərlərində həm müəllifin, həm də surətlərin dilində işlənən netica, hökm xarakterli cümlələr, ifadələr, aforizmlər az deyildir; məsələn: *səma əsgərləri* (çelyuskinçilər), *söz üzüyünün yanar alması* (şair) (M.Müşfiq); *qızılı udsa da qara torpaqlar, yena qıymatını özündə saxlar; gınağı örtsa da qara buludlar, yena günəş adlı bir qüdrəti var; əzəldən hüdudu yoxdur kamalın; soyuq məzara da zinətdir insan* (S.Vurğun) [22]; əzənlər bütün millətin düşmənidir, dostlara qurban getməyən baş çiyini üstündə ağıb bir yükdür; kasıbların dostluğu möhkəm olur (M.Ibrahimov); *deyirlər ki, yaman günün dostlarını qılınc da bir-birindən ayıra bitməz* (M.Hüseyn); *xalq öz böyük adamıyla, böyük adam da öz xalqıyla böyükdür; müəllim özü işquđır, kitabxana ağlın laboratoriyasıdır* (S.Rehimov); *gərək saatla yox, vicdanla islayasən, xirdə iş yox, xirdə adamlar var* (M.Hüseyn); *sosializm yarışı hər şeydən əvvəl namuslu əməkdir, namuslu əkil-məyən yerdə çörək bitməz* (Ə.Vəliyev) və s. kimi onlarla aforizm sovet quruluşu, sosialist eməyi, tərbiyəsi, vətənə, insana məhəbbət hissili ilə əlaqədar yaradılmışdır [11]. Başqa əslublara nisbətən bədii ədəbiyyat üçün daha xarakterik olan frazeoloji novatorluq [39, 74] ədəbiyyatımızın bütün inkişaf pillələrində özünü göstərən bir

xüsusiyyətdir [31, 180]. Son illərdə isə daha çox təsadüf olunan bu qəbil frazeologiya bədii dilin lügət tərkibini və ifadə vasitələrini zənginləşdirən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Çünkü atalar sözü, məsəllər, hikmətlər ifadələr, idiomatik vahidlər başqa əslublarda işlənilsə də, onların "on çox və hərtərəfli istifadə meydani bədii əslubdur" [29, 169].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrde Azərbaycan bədii ədəbiyyatı leksikasının müəyyən hissəsinə də rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış sözlər teşkil edir. Məlum faktdır ki, rus dilindən alınan sözlər bədii əslubda, başqa əslublarda olduğu kimi, XIX əsrden başlayaraq istifadə olunur. Bədii ədəbiyyatda rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınan sözlərin bir qismi XIX əsrden başlayaraq möişətdə, istehsalatda işlənən sözlərdən (*lampa, samovar, çaynik, fayton, telefon, telegraf, radio, stol, şkaf* və s.).

Ədəbi dilin başqa əslublarında rus dilindən alınan sözlər əsasən özlerinin həqiqi, nominativ menarlarında işlədilirsə, bədii ədəbiyyatda nisbətən fərqlənir. Bədii ədəbiyyatda rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan sözlər yazıçının məqsədindən asılı olaraq surətləri, hadisəleri fərdiləşdirme, tipikləşdirme vasitəsi kimi də çıxış edir. Bu yazıçının fərdi yaradıcılığı, sənətkarlığı, sözdən əslubi məqsəd üçün istifadə bacarığı ilə bağlıdır. Yaziçi işlətdiyi hər bir sözlə əslublu cəhətdən istiqamətləndirir, onu əlavə vəzifələrin ifadəsinə calb edə bilər. Bu halda rus dilindən alınan sözlər surətlərin dünyagörüşündən, savadından və rus dilini bilmə dərəcəindən, ictimai mənsubiyyətdən asılı olaraq xüsusən surət dənışığında özünü iki cür göstərir: a) alınan söz ədəbi dilə məxsus tələffüz formasını saxlayır. Bu, müəllif təhkiyəsinə və savadlı, rus dilini yaxşı bilən mütəxəssis surətlərin dənışığına aid xüsusiyyətdir və bədii əsərlərə rus dilindən alınan sözlərin əsas hissəsinə əhatə edir; b) surət nitqində bir çox halda dənışq dilinə məxsus tələffüz tərzi əsas götürülür (*tel getdi, ajsar, ǵamura, pırqurur, polismisir, istiraja* (Sanlı); *burjuj* (R.Rza); *sel var, sassa yolu* (T.Şahbazi); *atavizm, enerjik gənc* (Y. Vəzir); *partenni* (Ə. Vəliyev) və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrə bə cür tələffüz tərzi ilə surətlərin dənışığını fərqləndirmək halları müqayisədiləməz dərəcədə azalmışdır. Çünkü hazırda müasir ədəbiyyatda əsas surətlər əsasən savadlı, rus dilində az-çox təhsil alan, birləşmiş şəraitində böyükən şəxslərdir.

Rus dilinden alınan sözlerin işlenilmesinde bədii ədəbiyyatı başqa üslublardan fərqləndirən bir cəhət də vardır. Yeni bədii üslubda hadisərin, surətlərin tipikləşdirilməsi, suretin daxili və xarici alemini açmaq üçün istifadəsi mümkün sayılan bir qrup rus sözəri başqa üslublarda işlənmir. Bu qəbil sözərə üslubi xarakter daşıdı - gündən işləndiyi əsərdə daşlaşmış qalır; *selçok, qruzovik* (M.Müşfiq); *daloy* (S.Vurğun); *cudag, lyubovnaya lodka, razbilas...*, *kompliment* (R.Rza); *skola, zakuska* (T.Sahbazı); *skoplyonka, navid, qandraband, uçtellik, nekrasivo, tsentr, rukovodstvo şkol, slabı, jivoy, nep-ravilny, naznaçit* (Ə.Veliyev); *paputçik* (Ə.Əbülhəsən) və s.

Bədii ədəbiyyatda rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dilərindən almış sözlerin işlənilməsi ədəbi dilin inkişaf merhələlərinə uyğundur. Müasir yazıçılar elmdə, texnikada, iştəhsalatda, içtimai-siyasi, beynəlxalq həyatda, insanların maddi və medeni yaşayışında baş verən yenilikləri öz əsərlərində ardıcıl şəkildə tərennüm edərkən mövzudan asılı olaraq həm də rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan sözlerden yerində və məqamında istifadə edirlər.

Bələliklə, həm janr və mövzü rəngarəngliyi, həm də ifadə tərzinin zənginliyi ilə fərqlənən bədii ədəbiyyatı ardıcıl şəkildə izləndikdə aydın olur ki, yazıçılar öz əsərlərində ümumxalq dilinin zənginliklərindən istifade yolu ilə bədii dilin lügət tərkibini dəngünləşdirir; içtimai-siyasi həyatın, elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı ədəbi dildə özünü göstərən yeni sözləri işlətməklə onların kütləvileşməsinə, eləcə da ədəbi dilin qrammatik normalarının sabitləşməsinə kömək edirlər.

Ədəbiyyat

- N.K.Abbasova. "1905-ci il" pyesi üzərində C.Cabbarlı necə işləmişdir? V.I.Lenin ad. API-nin Əsərləri, XIII cild, 1960.
- Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Baki, 1954.
- M.Adilov. Bədii dilimizin bəzi məsələləri. "Azərbaycan", 1962, №12.
- Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (morphologiya). Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Baki, 1960, II hissə (sintaksis).
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (sovət dövrü). III cild, Baki, 1957.
- M.Arif. Haqqıqı xalq əsəri. "Ədəbiyyat qəzeti", 1 fevral 1940-ci il.
- M.Arif. Dil və üslub. Ədəbi-tənqid məqalələr, Baki, 1958.

8. A.Ə.Aslanov. Alınma sözər. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyəti (oçerklər). Baki, 1970.

9. A.Axundov. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Müasir Azərbaycan dil (sintaksis). Baki, ADU nəşriyyatı, 1962.

10. A.Axundov. Dil və üslub məsələləri. Baki, 1970.

11. Ə.Bağirov. Azərbaycan sovet romanlarının dil xüsusiyyətləri (1945-1955). Naməzidlik dissertasiyası, Baki, 1955.

12. H.Bayramov. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Baki, 1960.

13. B a x: S.Vurğun. Fanar. Baki, 1930-1932; M.Rahim. Arzular. Baki, 1930; Ə.Veliyev. Nəsimin cohrası. Baki, 1930; Ə.Əbülhəsən. Araz. Boşandi. Baki, 1930; H.Mehdi. Kin. Baki, 1936, Daşqın. Baki, 1933; S.Rəhimov. Şamo. Baki, 1931 və s.

14. B a x: A.S.Puskin. Büyük Pyotrın ərəbi. Baki, 1929; Con Rid. Dünyani sərşədən gün. Baki, 1925; F.Panfyarov. Bruski. Baki, 1933.

15. Z.Budaqova. Durğu işarələri. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyəti (oçerklər). Baki, 1970.

16. Z.Budaqova. Azərbaycan dilində səda cümlə. Baki, 1963.

17. Z.Budaqova. Cümənin ifadə möqsədində görə növleri. Azərbaycan dilinin üslubiyəti (oçerklər). Baki, 1970.

18. B.B.Vinogradov. Zametki o əzlyike sovetских художественных произведений. Вопросы культуры речи, вып. I. M., 1955.

19. Qeyd etməliyik ki, bu cür faktların vaxtında tənqidin ikiliyin aradan qaldırılmasına kömək edirdi. "...Yazıcılarımızın əksəriyyətinin əsərində kəmiyyət şəkilindən düzgün istifadə edilməməsi nticəsində görürəldi, alırlardı, deyirlərdi, otururları kim yüzüllər sözlər işlənir. Fəlin müxtəlif mənələrini bildirən (zaman, şəxs, növ və s.) şəkilçilər kəmiyyət şəkilindən qabaq gelir. Odur ki, galırıldız, otururdular, alırdılar demək doğrudur". R.Məhərrəmov. Azərbaycan sovet nosrində bədii dil və stil məsələləri. "Azərbaycan", 1953, №6, soh.118.

20. M.Quliyev. Əbülhəsonin "Dünya qopur" romanı haqqında, "İnqilab və mədəniyyət", 1934, №1-2.

21. A.Qurbanov. S.Vurğun "Vaqif" pyesi üzərində necə işləmişdir? V.I.Lenin ad. API-nin Əsərləri, XIII cild, Baki, 1960.

22. A.Qurbanov. S.Vurğunun "Vaqif" pyesinin frazeoloji tərkibi. V.I.Lenin ad. API-nin Əsərləri, XIX cild, Baki, 1961.

23. Ə.Demirçizadə. Ədəbi əsərdə dilin mövqeyi. "Gənc bolşevik", 1932, №3-4.

24. Ə.Demirçizadə. C.Cabbarlinin dramaturgiya dili. "Ədəbiyyat qəzeti", 1935, №16-18.

25. Ə.Demirçizadə. Şair və dil normaları. "Ədəbiyyat qəzeti", 1936, №6, 13, 16.

26. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri (XX esrə qədər). Bakı, 1938.
27. Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları"nın dili. Bakı, 1959.
28. Ə.Dəmirçizadə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967.
29. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyyatı. Bakı, 1962.
30. K.Əliyev. Frazeooloji vahidlər vəsiatı ilə yaradılan bedii priyomlar. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyatı (oçerkler), Bakı, 1970.
31. K.Əliyev. Frazeooloji novatorluq. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyatı (oçerkler), Bakı, 1970.
32. T.Əfəndiyev. Neologizmlər. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyatı (oçerkler), Bakı, 1970.
33. H.Əfəndiyev. Nərimiz yüksəliş yollarında. Bakı, 1937. (Kitabda yaradılışından dünüşən yazıçıların əsərlərinin dili haqqında da qeydlər vardır).
34. M.Ibrahimov. Dilimizin inkişaf yolları haqqında. Azərbaycan dilı. Bakı, 1957.
35. A.I. Efimov. О языке художественных произведений. М., 1954.
36. R.Ə.Kazimov. Ə.Haqverdiyevin dili (nam. diss.). Bakı, 1946.
37. Kusikyan. Изменения в словарном составе армянского литературного языка. Советского периода. М., 1964.
38. V.D. Levens. О месте художественной литературы в системе стилей национального языка. Вопросы культуры речи. Вып. I. М., 1955.
39. P.Maregramova. Leksinika satırı M.A.Sabira (avt. dok. dis-sini). Bakı, 1968.
40. İ.T.Mamedov. Grammaticheskaya sinonimija v azerbaidzhanском языке (avt. kan. dis-sini). Bakı, 1970.
41. H.Mehdi. Yeni vezifələr. "Azərbaycan", 1955, №2.
42. Altay Məmmədov. Narine (hekaye). "Ədəbiyyat və incəsənet", 12 iyul 1974.
43. R.Mehərrəmova. İ.V.Stalinin dilçiliyi aid əsərləri və sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri. V cild, Bakı, 1955.
44. R.Mehərrəmova. Azərbaycan sovet nəsrində bedii dil və stil məsələləri. "Azərbaycan", 1953, №6.
45. R.Mehərrəmova. Sabirin satirik şeirlərində rus və Avropa sözləri. Azerb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), Bakı, 1962, №8.
46. R.Məhorromova, M.Cahangirov. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisine dair materiallar. Bakı, 1962.
47. R.Mikail. İndiki ədəbiyyatımızda dil məsəlesi. "İnqilab və mədəniyyət", 1934, №6-7.
48. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
49. N.Q.Nikolayev. Çernışevski yazıçı sənətkarlığı haqqında. "Azərbaycan", 1952, №7.

50. M.C.Paşayev. Bədii dilimiz haqqında bəzi qeydlər. "Ədəbiyyat qəzeti", 12 iyul 1938.
51. M.Ş.Rəhimov. Formy vyражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка. XIV-XVIII вв. Dilçilik məscidi, Bakı, 1957, №6.
52. M.Ş.Rəhimov. Formy vyражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка. XIV-XVIII вв. (kan. diss.), Bakı, 1957.
53. M.Rəhimov. Azərbaycan dilinde fel şəkillərinin formallaşması tarixi. Bakı, 1965.
54. S.Rəhimov. Şamo. 4-cü kitab, "Azərbaycan", 1974.
55. S.Rəhman. Şiyapa. "İnqilab və mədəniyyət", 1933, №1.
56. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965.
57. Sintaktik kateqoriyaların üslubi imkanları. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyati (oçerkler), Bakı, 1970.
58. R.Xəlilov. Mürekkəb cümlə. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyati (oçerkler), Bakı, 1970.
59. R.Xəlilov. Söz sırası. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyati (oçerkler), Bakı, 1970.
60. B.Çobanzadə. Yazıçılarımızın dili haqqında. "İnqilab və mədəniyyət", 1933, №1.
61. C.Cabbarlı. Azərbaycan Dövlət teatrı müzeyi, inv. №6655.
62. Ə.Cavadov. Morfoloji kateqoriyaların üslubi imkanları. Azərbaycan bedii dilinin üslubiyyyati (oçerkler), Bakı, 1970.
63. M.Cahangirov. Azərbaycan sovet şeirində mahallı və arxaik sözler. "Azərbaycan", 1955, №3.
64. M.Cahangirov. Yeni söz yaratmaq meyilləri. "Ədəbiyyat və incəsənet", 12 iyul 1958.
65. M.Cahangirov. M.F.Axundzadə dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir? Bakı, 1962.
66. M.Cəlal. Böyük problemlər romanı ("Dumanlı Təbriz" haqqında). "İnqilab və mədəniyyət", 1934, №2.
67. M.Cəlal. Böyük problemlər romanı ("Dumanlı Təbriz" haqqında). "İnqilab və mədəniyyət", 1934, №3-4.
68. Ə.Cəfər. Müasir Azərbaycan dili oçerkleri (XX osr). Bakı, 1941.
69. M.Cəfər. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958.
70. M.Ş.Şiraliyev. K voprosu razvitiya azerbaidzhanского literaturnogo jazyka v sovetskiy period. 10 let AH Azerb. CCP. Bakı, 1957.
71. M.Ş.Şiraliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsərləri. Bakı, 1962.
72. M.Ş.Şiraliyev. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. IV buraxılış, Bakı, 1957.

73. M.Ş.Şiroliyev. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə möəsəli. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, V cild, Bakı, 1958.
74. Г.И.Шкляревский. Изменения во фразеологии. История русского литературного языка (советский период). Харьков, 1973.
75. Ə.Süküröv. Müasir poeziyanın dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında, "Ədəbiyyat və incəsənət", avqust, 1968.
76. T.A.Əfəndiyeva. Leksiyonçlu stilistika contemporaino azerbaydžanskogo jazyka (avt. dok. dis-sin). Bakı, 1973.

İxtisarlar

- C.C. S.o. I - C.Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri, I cild, 1938.
- Ə.Ə. B. - Ə.Əbülhəson. Boşandı, 1930; Ə.Ə. A. - Arası, 1930;
- Ə.Ə. Y. - Yoxuşular, 1930.
- Ə.V. N.c. - Ə.Veliyev. Nənəminin coğrafiyası, 1930;
- Ə.V. Q.d. - Qarlı dağları, 1930.
- H.C. S. - H.Cavid. Sayavuş, 1934;
- H.C. S.o. - Seçilmiş əsərləri, 1958.
- H.M. T. - H.Mehdi. Tərlan; H.M. D. - Daşqın, 1933;
- H.M. K. - Kin, 1936.
- Q.Ə. Ş. - Q.Ə.Qantamir. Şərəlatanlar, 1934;
- Q.Ə. K. - Kolxozstan, 1934.
- M.M. I - M.Müşfiq. Seçilmiş əsərləri, I cild, 1952;
- M.M. II. - Seçilmiş əsərləri, II cild, 1960.
- M.R. A. - M.Rahim. Arzular, 1930.
- M.S.O. Ş.h. - M.S.Ordubadi. Şeirlər və hekayələr, 1951;
- M.S.O. D.T. - Dumanlı Təbriz, 1938.
- N.R. Ş. - N.Rəfibaylı. Şeirlər, 1934.
- R.R. Q. - R.Rza. Qanatlar, 1935.
- S.H. Y.h.y. - S.Hüseyn. Yeni həyat yollarında, 1928.
- S.R. Ş. - S.Rohimov. Şamo, 1931.
- San. A.k. - Sanlı. Aran kökü, 1935; San. T.q. - Trut qaçaqları, 1935.
- T.Ş. Ə. I - T.Şahbazi (Simürq). Əsərləri, I cild, 1935;
- T.Ş. D. - Düşmənələr, 1935.
- Y.V. Q.y. - Y.Vəzir. Qazanc yolunda. 1927;
- Y.V. Q.b. - Qızlar bulağı, 1934.

Fonetik xüsusiyyətlər

Azərbaycan dili türk sistemli dillerin Oğuz qrupundan xüsusi yer tutan dillərdən biridir. Bu dil tarixən daxil olduğu diller ailesində özünü aydın və temiz, axıcı və ahəngdar tələffüz xüsusiyyətləri ilə seçilmiştir. Bu fonetik xüsusiyyətlər isə Azərbaycan dilinin 9 saitdən ibarət fonemlərinin kəmiyyət və keyfiyyətləri ilə bağlı olmuşdur.

Lakin yazımızın VII əsrdən sonrakı əreb əlifbası ilə davam etdirilmiş və Azərbaycan dilinin saitlerinin yazılışında bir sıra çətinliklər yaradı. Əreb əlifbasında saitlerin yazı şəkilləri olmadıqdan türkçə sözlerin yazılışını ərebçə yazı qaydalarına uyğunlaşdırmaq lazımdı. Əreb dilinin fonetikasında osasın dörd sait: **ə, e, o, u** hərəkə deyilən şərti işarələr, yəni "üst", "alt" (farslar buna "zəbər-zir") və **o, u**, sesləri üçün zəməmə yəni işarələrinən ifadə etmişlər. İlk dəfə M.Kaşgari "Divanü-lugat it-türk" əsərində bu işarə sistemindən istifadə etmişdir.

Buna baxmayaraq, bu işaretər əreb qrammatikası osasında formalaşmış olduğundan bir sıra fonetik xüsusiyyətləri, xüsusən Azərbaycan dilinə məxsus ahəng qanunu, damaq və dodaq saitlerinin xarakter əlamətlərini ifadə etmir. Belə ki, fəlin şühü keçmiş zaman şəkilçiləri, bir qayda olaraq, iki fonetik variantda, yazılı isə bir şəkilde "**ئۇ**" -di, -di verilmişdir. Məsələn:

قىندى	kondı - kondu (qonmaq)
قىقدى	qucdı - qucdı (qucməq), qucdı
تۇردى	turdı - turdi, durdy (durmaq)
قۇزۇنى	kurdi - kurdu, kurdu (qurmaq)
بۆزدۇ	bozdı - bozdi, pozdzi (pozmaq, silmek) [2, 14-15]

Qeyd etmək lazımdır ki, əreb əlifbasında "alt", "üst" işaretərinin yerli-yerində bərpa edilib işlədilməsinə baxmayaraq, bu əlifba Azərbaycan dilinin sait-fonemlər sistemindən təşəkkül etmiş ahəng qanununun prinsiplərini heç bir məqamda ifadə edə bilməmişdir. Bunu tekke XI əsr deyil, sonrakı tarixi dövrlərde yaranmış müxtəlif yazılı mənbələr və elcə də leksikografik əsərlərdə əreb əlifba sistemində aid bütün "alt", "üst" işaretərinin qoyulmasına baxmayaraq, Azərbaycan mənşəli sözlerin yazılışında sait və ahəng qanununun fonetik xüsusiyyətləri pozulmuşdur. Məsələn, XIII əsr Azərbaycan sənətkarı Xoynu Hüsməddinin "Töhfeyi-Hüsəm" lüğətində ("Töhfeyi

Hüsam..." B., 1996) ərəb əlifbasına məxsus işaretlerinin yerli-yerinde olmasına baxmayaraq, Azərbaycan sözlerinin yazılımında dilimizin fonemler sisteminin qanunauyğunluqları pozulmuşdur. Ərəb poetik bəhrleri əsasında yazılmış farsca-türkçe (azərbaycanca) mənzum lügətdən bir faktı müraciət etməkələ fikrimizi təsdiq etmək olar.

15. Bebala rov – “yuqaru var” deməkdir.
18. Sinir pəydür, qəmiş neydür, düdük nay.
20. Bağarsaq – rudeqan o ruddur çay.
25. Uçuq tutmışa derler divi fersay.
29. Teəş-lağor aruq, ayranı di duğ [3, 82, 176].
1. Lügətdə xers ayu vo səg it, tonuz qoraz dinür.
2. Gögerçin adı kəbutər, toğan çu baz dinür.
3. Mələx çəgirge və moncu sotur saru aru.
18. İşün düzicisi b ilde karsaz dinür [3, 83, 181].

Göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz bu doqquz sətirlik lügət mənində əsas etibarilə dilimizin fonemler sisteminde xüsusi yer tutan saitlərin dodaq (ayu, aruq, işdüzici) ahengi pozulmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada seçilmiş **نَمَكْرُ** (deməkdür-deməkdir), **يَقَارُو** (yoqaru-yuxarı), **بَغَرْسَقْ** (bağarsuq-bağırsaq), **أَرْقْ** (aruç-arıq) və s. sözər hərakələnmişdir və bunlar oxucuya qismən kömək edir. Lakin təxminən həmin əsrin ikinci yarısında yazılmış Hinduşah Naxçıvanının “Səhah el-Əcəm” adlı farsca-türkçe lügətinin farsca tərəfi hərakələnmiş (və bəzən də hərəkəsiz), türkçə tərəfi isə oxucunun ixtiyarına buraxılıb.

نَحْرِى	(tanrı)	خدا (xoda)
دَانَا	(dana)	دان (bilici)
جَرَا	(çera)	جهون (naçün)
اَنْجَا	(inca)	اوئنه (önde)
بَيْنَا	(bina)	گۈرۈچى (görücü)

Burada diqqəti sözün türkçəsinə yönəldək: “grüci” sözünün ərəb əlifbasında yazılışında ilk hecasındaki sait formant olmadığını göra onu “gərci”, “geruci” kimi da oxumaq olar, fəqət eşil məna alınmaz. Həmin sözdə ikinci hecada “vav” – u və ü səslerini bildirdiyindən onu birinci hecaya getirsek, söz *gürüci* ~ *görüci* kimi oxuna bilər. Buna görə yazıda en doğru variant kimi yazmaq məqsədəyən olardı. Ona görə də Azərbaycan dilində bu söz “görüci” şəklində tədqiqata cəlb edile bilər. Azərbaycan dilində sözün quru-

luşu müyyəyen fonomorfoloji qanunauyğunluqlar əsasında formalaşmışdır. Onu da demək lazımdır ki, ərəb yazı qaydalarının türkçə yazı qaydalarına tətbiqi türk dillerinin fonetik özünməxslusluğunu tam əks etdirmir. Əksinə, qaydalar ərəblərin türk dillerini asan öyrənmələrinə kömək edirdi. Yeri gəlmışkən, akademik Ziya Bünyadovun aşağıdakı fikirləri buraya olavə etməyi lazım bilirik: “...Monqol istilası zamanı türkərin kütləvi şəkilde Qırba köçməsi, onların sayının memlük sultanlarına məxsus yerlərdə gündən-güne artması türk dilinin öyrənilməsinə meyli daha da gücləndirirdi. XIII əsrin sonlarında, XIV əsrin əvvəllərində türk dilinin müxtəlif lügətləri və qrammatikaları hazırlanıb ki, bu da ərəblərin türkçəni asan şəkilde öyrənilməsi namına edilmişdi”.

Əbu Heyyan XIII əsrin böyük türkoloqu idi. Onun dilçiliyi aid 65 əsəri olmuşdur. Türk dillerində söz və sözün quruluşu haqqında elmi fikrin əsasını demək olar ki, Əbu Heyyan qoymuşdur. Müəllif sözün quruluşunu ərəb qrammatikası əsasında izah edərən əlif-basında saitlərin yazı şəkli olmadığından samitlər sistemində istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, müəllif burada əsəson saitləri bərpaya sey etmişdir. Onun fikrince “Söz bir, iki, üç, dörd və beş hərfli ola bilər”, “Bir hərfli fəthə (-a, -ə), kesrə (-i, -ı), zəmmə (-o, -u, -ö, -ü) ilə hərəkələnə bilər”. Birhərflili sözlərə aid müəllif aşağıdakı sözü nümunə gətirir: ya – “yay”, ci – “şah” və su – “qoşun” [4, 8].

Ərəb, fars, türk dillerini döründən bilən Əbu Heyyan özünün tez-tez qeyd etdiyi kimi, qıpçaq, türkmen adlarını çəkdiyinə baxmayaraq, bu əsərdə XIII-XIV əsr Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu, fonetik sistem və xüsusiyyətlərini sanki müasir Azərbaycan dilçiliyi baxımından şərh edir [4, 61–62]. Burada müəllifin “ahəng qaydasınca” sözünü işlətməsi bir daha təsdiq edir ki, yazımızın ərəb əlifbasına keçirilən qədərki tarixi dövrlərində möhkəm fonetik-qrammatik sistemə malik yazı mədəniyyəti olmuşdur. Ona görə də yazımızın ərəb əlifba sistemi ilə davam etdiyi dövrlərde yaranmış lügət və başqa elmi ədəbiyyatlarında bu məsələlər müxtəlif şəkillərdə öz əksini tapmışdır. Bizcə, bu məsələlər ərəb dili qrammatikaları çərçivəsində olsa da, Azərbaycan və c. türk dillerinin inkişaf və formalşma tarixini baxımından en deyərli elmi mənbə sayılmalıdır. Əsərin həcmə Mahmud Kasğarinin divanından çox kiçik olmasına baxmayaraq, onun Azərbaycan və başqa türk dillərinin öyrənilməsi baxımından əvəzsizdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, erəb əlifbasının qrafik yeknəsəqliyi və burada göstərilən tətbiqi də təlim prosesini çətinləşdirirdi. Belə ki, üzüyuxarı aypara şəklində götürülmüş bu işaretin içində, altında qoyulmuş nöqtələrin sayına görə dörd (b ፩, p ፪, t ፫, s ፬) hərfi ifadə etmişdir. Eləcə də yalnız ərəblərin tələffüzündə fərqləndirici fonem (ج) kimi formalılmış, Azərbaycan dilində isə z samiti ilə ifadə olunan ses erəb əlifba sisteminde dörd (ج, ظ, ض, ء), s – üç (س, ش, ئ), t – iki (ت, ئ) şəkilde ifadə olunur. Azərbaycan yazısı ərəb əlifbasına keçirilərək qeyd-şərtlər bu hərlər də qəbul olunmuşdu. Bu qeyri-müəyyənliyi fonetik yazı, imla qaydalarında ərəb diline uyğun olmayan çətinliklər törətdiyini orta əsr türk yazarları da hiss etmişlər.

XVI əsrin böyük şəhərkarı Məhəmməd Füzuli ərəb əlifbasında nöqtələrin törediyi çətinlikləri dərk edərək türkçə divanının "Dibaça" sündə yazır:

...Qəlam olsun əli ol katibi-bətdəhririn
Ki, fasadi-qəlemləm sözümüzü sur eylər.
Gah bir herf süqütilə qılır nadırı nar,
Gah bir nüqtə qüsürilə gözü kur eylər.

Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin qrammatik-morfoloji ifadə və yazı formalarını düzgün eks etdiə bilmediyin XIX əsr alim və yazıçıları da müşahidə etmişlər. Bu səbəbdən M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının işləhata möhtac olduğu fikrini irəli sürmüdü. XIX əsrin 70-ci illərində "Əkinçi" qəzeti də M.F.Axundzadənin Azərbaycan əlifbası haqqındaki fikirlərini teqdir etmişdi.

Lakin Azərbaycan əlifbası məsəlesi XX əsrin əvvəllerinə qədər nəticəsiz qalmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan əlifbası məsəlesi XX əsrin I rübündə daha da ciddi və qabarlıq şəkil alırdıqdan 1922-ci ilin mart ayında dövlət tərəfindən yaradılmış "Yeni əlifba komitəsi" tez bir zamanda fonetik prinsiplər əsasında 1922-ci il dekabrın 30-da latin əlifbası əsasında hazırlanmış layihəni müzakirəyə təqdim edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin səs-tələffüz prinsiplərinə uyğun hazırlanmış latin əlifbası Azərbaycan dilinin bütün fonemlər sistemini özündə ehtiva etmişdir. Ona görə də yeni əlifbanın tətbiqi rəsmən elan olunan kimi bir sira mətbuat yazıları yeni əlifba ilə dərc edilməyə başlıdır. ("Yeni yol", "Molla Nəsrəddin" və s.).

VII əsrdən doğma yazı mədəniyyətindən ayrılmış Azərbaycan xalqı texminen 13 əsrdən sonra özüne qaydırıldı. Ona görə də 1925-1926-ci dərs ilində kütləvi mekteblerin birinci siniflərində təhsil yeni əlifba ilə aparılmışa başlamışdı; yuxarı siniflərde böyük sevinçə yeri əlifba saatları aparılırdı...

Nehayət, 1929-cu il yanvar ayının 1-dən Azərbaycanda latin əlifba qrafikası əsasında yaradılmış yeni əlifba rəsmən qəbul olunur [1, 10].

Yazısında uzun müddət saatlır sistemini, onların yaratdığı fonetik xüsusiyyətləri görüb dərk etməyən insanlar yeni əlifbanı çox sürətlə dərk edib öyrənirdi. Dilində tələffüz edib, yazısında həmin səsin şəklini görən hər bir ferd indi ana dilinin gözəlliyinə, fonetik uyuşmalarına vələh olurdu...

Azərbaycan dilinin, yeni əlifbası tezliklə yazı, imla qaydalarının hazırlanması məsələlərini ortaya çıxarırdı.

Cüntki mətbuat şəhifelerində imla müxtəlifiyi üzündən, yazida sabit, elmi əsaslar üzrə ümumiyyətdiricili qayda-qanunlar yox idi. A.Məhərrəmov bu dövrün mətbuatından bəhs edərək yazar: "Yeni əlifba ilə neşr olunan "Yeni yol" qəzeti, "Galacek" məcmuası, sonralar "Molla Nəsrəddin" də də orfoqrafiya müxtəlifiyi davam edirdi. Bu qəzət və jurnallarda buraxılan materialların metnlerində Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrini, hətta müxtəlif müəlliflərin tələffüz xüsusiyyətləri nezərə çarpır [5, 45]. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin ümumiləşdirilmiş, qanunilaşdırılmış fonetik prinsiplər əsasında orfoqrafiyası məsələləri tezliklə həll olunmalı idi.

Lakin əlifbanın deyişdirilməsi məsələlərinin müzakirələrində fikir müxtəlifiyi də özünü göstərməyə başlayır. Belə ki, əlifba məsələlərinin müzakirələrində iki cəbhə – əlifbada işlahat aparmaq tərəfdarları ilə yeni əlifba qəbul etmək tərəfdarları döyüşürlərə, yeni əlifbanın yazı qaydalarının müzakirələrində isə həttə dialekt, ləhcə xüsusiyyətlərinin Azərbaycan ədəbi dili üçün qanunilaşdırılmak cəhdleri baş alıb gedirdi...

Öslində isə yazı qaydaları qəbul olunmuş yeni əlifba sisteminde fonemlərin tələffüz zamanı səs təsnifat prinsipləri hazırlanmalı idi.

1925-1926-ci tədris ilindən orta məktəblərdə birinci siniflər yeni əlifba ilə dərse başlıyır və Türkoloji qurultayda da bu məsələ bəyanılır.

Əsasən 1924-1925-ci illərdən latin əlifbası üzrində yaradılmış "Yeni əlifba" çox böyük və ciddi bir şəkildə öyrənildiyindən yazı

qaydaları, bu qaydaların tətbiqində dilimizin fonetik xüsusiyyətləri – ərəb əlifbası ilə yazılmış mənbələrdə demək olar ki, naqis fonetik xüsusiyyətləri meydana çıxardı; onların elmi təhlil və tədbiqi məsələləri gözləndirdi. Ahəng qanununun əsas prinsipləri yazida özünü göstərir, xüsusən yeni əlifba sisteminde doqquz sait fonemin yazida bir-birini izləməsi indi müşahidə olunurdu. Bütün bunları aşağıdakı şəkilde qeyd etməyi məqbul hesab etmek olar:

1. Saitler sisteminde verən fonetik xüsusiyyətlər.

a) yazılı dili tamamilə özüne yad bir dilin, saitler sistemi olmanın və yalnız üç hərf i (əlif), ə (vav), ü (ya) dil materiallarından ibarət məhdud fonetik qanunlardan azad edib dilimizin 9 eşidilən və yazida eksini tapan saitlərin (a, ı, o, u, e, ə, i, ü, ö) fonetik qanunlarını bərpa etmək lazımdır.

Akademik A.Axundov "Azərbaycan dilinin fonetikası" əsərində saitler sistemini yanarına və inkişafı tarixində üç prinsipə əsaslanlığını qeyd edir: 1) əməle golma yerine və yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə, 2) dilin şaquli vəziyyətinə görə, 3) dodaqların vəziyyətinə görə [6, 16-17]. Lakin ərəb əlifbası ilə davam edən yazılı üzrə bu prinsiplər haqqında nəzəri-elmi fikir demek mümkün deyildi.

Qəbul olunmuş yeni əlifba Azərbaycan dilinin saitler sisteminin yanarına xüsusiyyətlərinə görə də qruplaşdırılma imkanlarını mümkün etdi. Yəni dilda saitler sistemi üç yərə bölnür. Əvvəlki qrammatikalarda qalın, ince və dilortasi prinsipi işlənirdə, indi akademik A.Axundov bu prinsipi a) dilönü (ince) saitler: i, ü, ö, ə; b) dilortasi sait: e; c) dilarxası (qalın) saitler: ı, u, o, a şəklində qurur.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, dilin şaquli vəziyyətinə görə saitler üç yərə bölnür:

a) qapalı saitler: i, ü, ı, u

b) yarımqapalı sait: e

c) açıq saitler: ə, ö, a, o

Dodaqların vəziyyətinə görə: a) dodaqlanan saitler: ü, ö, u, o; b) dodaqlanmayan saitler: ı, ə, ı, a, e.

Yeri gölmüşkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik inkişaf məsələlərini tədqiq etmiş professor Ə.Dəmirçizadə dilimizin fonemlər sisteminin meydana çıxma proseslerini aşağıdakı kimi tafsif etmişdir:

1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə.

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə.

3. Dodaqların vəziyyətinə görə.

4. Mexrec sabitlərinə görə.

5. Kəmiyyətə görə.

6. Gərginliyə görə (8, 40-41).

Dilimizin saitler sistemi bütün tarixi inkişaf mərhələlərində, hətta yazısından ayrı düşdüyü minillik bir tarixi dövrə belə özünün təbii fonetik ifadə xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilməşdir. Ona görə də XX əsrin əvvəllerində ərəb əlifbasından latin əlifbasına keçid dövründə yazılmış ədəbi materiallarda dilimizin teleffüzüne uyğun olmamış fonetik uyarsızlıqlar derhal gözə çarpır. Belelərindən biri dilarxası (qalın) ı saitidir. Yazımızın ərəb əlifbası dövründə bu hərfi ü (ya) ifadə etmişdir. Əslində y samiti adlanan bu fonem ancaq sözün sonunda aldı. Əldi goldi şəklində işlənərk ı saitini ifadə etmişdir. Lakin nümunə getirdiyimiz sözlərdə görünür ki, burada her iki maqamda ı qalın samiti ərəb əlifba sisteminde özünün doğru və elmi səciyyəsini tapmamışdır. Bu cəhəti Ə.Dəmirçizadə Dədə Qorqud dastanları metnində əsasında aydın şəhər etmişdir: ı saiti bəzən (ı, ə) hərfi kimi قارچي (qarçıq) qarıcıq, basındığı, ari, arı, qarğış, قارغىش (qarğış) qarğış, alqış, qadın sözlerinde işlənirə, bezen yazida heç bir eləmətə göstərilmemişdir. Babasının, المثلى (al-mithli) almışlar, بغار (bagar) yığır, قل (qılıc), چالندى (çalndi) qıldı, باشم (basım) başım, ايندر (ayır) ayırgə və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu faktları göstərməklə hələlik Azərbaycan dilinin ilk yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili"nda da əsasən bu 9 – a, ə, e, ı, ü, o, u, ı – sait fonemin işləndiyini bir dəhə təsdiq və təsbit etmişdir. Bizzət isə burada məqsəd qalın ı saitinin söz başında olmadığını sübuta yetirməkdir. Deməli, dilimizin inkişaf tarixində ı saiti ilə başlayan söz olmamışdır.

Təəssüf ki, dilimizin yeni əlifbasının tətbiqi dövrlərində *irmag, ildirim, işig, isinnak* və s. sözler ı saiti ilə yazılmışdır:

Bezen üzü işığa düşükdə qara saçlarının arasında gözləri görünürdü (Əh, 28).

Irmaglar eks eylədi, yerlər belə səslədi (MRA, 60).

Xayırl, mən bu arzının

İsinmadım şamında (MRA, 50).

İldirima buyruq verirsən yenə (RR, 115).

Azərbaycan dilində tarixən söz başından başqa, hər yerde “ı” saiti (əsasən söz ortası və sonunda) çox işlek olmuşdur. Onun XX əsrin əvvəllerində Azərbaycan ədəbi dilində söz başında yazılışının isə heç bir qanunauyğun əsası yoxdur. Ona görə də bu, xalq danışq dili xüsusiyəti hesab edilməlidir. Başqa tərefdən də ədəbi dilde müşahidə olunan bu hadisə yeni əlifbanın tədbiqi dövründə yeni və elmi şəkildə orfoqrafiya qaydalarının olmaması ilə izah oluna bilər. Əlavə etmək lazımdır ki, bu hadisə metbuat sehifələrinde de müşahidə olunurdu (“Yeni yol”, “Geləcek” toplusu və s.). Ona görə de 1938-ci ildə buraxılmış “Orfoqrafiya qaydaları”nda canlı danışqda söz başında ı saiti deyil, ince (dilönü), qapalı və dodaqlanmayan ı saitinin yazılışını qanuniləşdirilmişdir.

“O” saiti. Azərbaycan dili saitler sistemində dodaqlanan fonemlərin qalınlar cərgəsindən olan o saiti tarixən söz başında, söz ortasında çox işlenən fonemlərdən biridir. Yazımızın ərəb əlifbası ilə davam edən dövrlərində o fonemi də öz növündə ö, ü, u hərfi kimi müxtəlif hərkəkələrin vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

a) söz başında o fonemi (ı) əlifle (ı) (vav) birleşməsilə ifadə olunmuşdur: اودون اوغۇز odun, اوچ اوچاق ocaq, اوق اوq (>ox), او od, او!

b) söz ortasında ancaq vav (ı) ilə ifadə olunmuşdur: جوْنْ çox (>çox), بوğmaq, قوقْ tox, يورغا yorga; lakin yazıda ı saiti daha çox (ı) əliflə ifadə olunmuşdur;

c) dilimizin saitler sistemini uyuşmayan və heç bir elmi əsası olmayan qəribə bir principle göre, dilimizdə tamamilə formalşmış olan ı saiti ərəb dilinin fonemler sistemine əsasən samitlərin üstüne qoyulan zəmmə ՚ ilə ifadə olunurdu. Yeri gəlmüşkən qeyd edək ki, bunlar ö, ü, u saitlerine de addır.

Azərbaycan dilində söz sonunda o hərfi tarixən olmamışdır. Lakin dilimizdə bir neçə söz vardır ki, şifahi dilde sözün son səsi düşür və burada son səsin uzanma hadisəsi baş verir və nəticədə oxlov – oxlo, plov – plo, alov – alo və s. Bu cür səs uzanması, ümumiyyətə, dilimizdə seciyyəvi olmamışdır. Şifahi nitq və bəzi dialekt və sivelərdə, habelə bedii obrazların dilində yazıya düşmüş bu söz formaları təbii dil hadisəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Buna oxşar dilimizdə tarixən a fonemini ilə yaranmış sav, av, avic və bunlardan törəmiş savırmaq, avlamaq, avıclamaq felləri maraq-

lıdır ki, bütün dövrlərde gah a, gah ə, gah da (ango, onqa, u>i) ilə yazılmışdır.

Dilimizdə o>a ses əvəzlonması III şəxs və işarə əvəzliklərinin hallanması zamanı baş verir ki, onun da sebəbləri inди qədər açılmışdır. Bunu Azərbaycan dilinin fonemler sistemini təribü əsiviyələrdə tedqiq etmiş akademik A.Axundov da qeyd etmişdir: “o>a hadisəsinin fonetik sebəbini göstərmək çətindir. Düzdür, bu Azərbaycan dilinin dialekt və sivelərində mövcuddur. Lakin həmin hadisə özünü bir qayda olaraq, müəyyən dialektlərdə konkret fonezik səraida bürüze verir [7, 62].

Şirliyevə görə, “o>a hadisəsi daha çox cənub dialekt və sivelərinə addır”. o>a hadisəsi əsasən v sesindən əvvəl av, avçı (Nax., Ord., Nor., Şah., Cul...), qavın avic, qavırma, davşan, ... bizav, pilav, cilav (Nax., Ord., Şah., Nor., Cul. və s.) – özünü göstərir [10, 44].

XX əsrin əvvəllerində ərəb əsası yazidan latin əsası yazıya keçərkən təbii olaraq qeyd etdiyimiz fonetik hadisə də adəbi dilimizdə özünü göstərmmişdi. Məsələn:

Bu günlerin dəhşətləri gurultularına qarşıraq qavrılan dumanları içinde itən Azərbaycan əməkçilərinin xatirəsi unudulmayaçqdır (HM D.). O yere avını parçalamağa hazırlaşan bir qartal uçur (HM D, 66).

Bizə elə gəlir ki, bu fonetik hadisə (o>a, o>u) dodaqlanma hadisənin qarşısını almaq məqamında baş verir. Onun cənub dialekt və sivelərində nisbəton geniş yayılması da məhz damaq ahənginin üstünlüğünü göstərir. Bunu ol>o şəxs – işarə əvəzliyində də belə izah etmək mümkündür.

“Ə” saiti. Bu səs dilimizin səs sistemində daim özünü göstərən, A.Axundovun təbirinə desək, ön sıra, qısa (əslində normal kəmiyyətə malik) saitdir. Dilimizdə ə saiti tarixən sözün hər yerində işlənmədir. Yazımızın ərəb əlifbası ilə davam etdiyi zamanlarda sözün başında ı (əlif) ilə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da ۱۱ el, ۱۲ er, ۱۳ asır, ۱۴ asır və s. kimi yazılmışdır.

Lakin latin əsası yazımızın 1929-1939-cu il mətnlərində bir sira alınma sözlərin yazılışında ə>i, ə>e kimi səsəvəzlonması müşahidə olunmuşdur. Məsələn, Bu cihəti bir dəqiqə də olsa unutmamalı. ...Bunlardan iləvə kustarlar arasında mühazirə işləri canlanmalıdır (“Kommunist” qəzeti, 1929, №217). Nihayət, vağzala yetişdik (MSO, 3, 90). Bir qarancıq kimi uçan xiyalim (SV Al, 10).

Uymayır dünyanın her xiyalına (OTK, 80). Bunlardan başqa, müasir dilimizde isletdiyimiz *əhatə>ihata*, *müsahibə>müsahabə*, *mübariza>mübarəza*, *müzakirə>müzakərə*, *müraciət>müracəat*, *mübahisə>mübahəsa* ve s. kimi alımlılar canlı damışq dilinde işləndiyi kimi yazıya düşməsdür. Göründüyü kimi, burada prinsipial bir qanunauyğunluq da yoxdur. Ədəbi dilimizin latın əşəslə yazıya keçdiyi zaman Azerbaycan dilinin səs sistemini eyani olaraq 32 hərfle ifadə olunması məqbul sayıldığı bir halda, alımlılar da mövcud faktır səviyyədə müayyən qanunauyğunluğla tabe etdirilməli idi.

Öreb esaslı yazımızda müsteqil şekli *e* işaretü olmayan *e*, *i*, *a*, *u*, *ü* saitleri de yukarıda qeyd etdiyimiz fonetik avazlarda xüsusiyyatları nezəre alınmadan yazımızı keçərək edəbi dilimizde prinsipsizlik yaratmışdır. Məsələn: *ü>ö*, *ü>u*, *ü>i* və s. *süa>sia*, *ümid>umud* kimi sözlər gah danışında olduğunu kimi, gah da heç bir efas olmadan müxtelif sekil lərde yazılmışdır.

Ən böyük şəfadır *umud*, *təsəlli* [MR, 35]. Piterin bomba qayrılın otağın *invati...* [ƏQ, 21]. Qəhrəman qəti və *umudlu* bir səsələ aləvə etdi [MƏO, 45].

Çöl köçen qızlara bəzər, bəzənib sanki gəlin,
Təpələr ətrini yiğmiş atövə *qüncaların*

(MFA-ID)

Qeyd etmək lazımdır ki, saitlərlə bağlı qeyd etdiyimiz fonetik uyarsızlıq 1940-ci ilə, daha doğrusu, rus olıfba sistemini keçənə qədər davam etmişdir. Yazımızın latin və rus olıfba sistemine keçməsi dövrləri uzandıqca dilimizin fonetik menzərəsi müxtəlif şəkilərə düşür, az qala, ədəbi dil dialect və sivelərə çevrilirdi.

Əlavə etmək lazımdır ki, bu dövrə Azərbaycan dilinə rus dilinə vasitəsilə keçmiş *teatr-teatro*, *agentlik-agentura*, *lüstr-lüstro*, *santimetr-santimetru*, *qazet-qazetə*, *jandarm-jandarma* və s. kimi sözlər də dilimizin fonetik xüsusiyyətləri baxımından əsaslandırılmışdır.

Samitlər və onların fonetik xüsusiyyətləri. Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemi tarixen 23 hərfdən ibarət olmuşdur. Buna baxmayaraq, VII əsrdən yazımızın 22 hərfdən ibarət olan ərəb əlifbası ilə davam etdiyi tarixi dövrlərində heç bir vaxt samitlər

fonetik xüsusiyyətlərini ifadə edə bilməmişdir. Dilimizdə işlənən ərəb məşəli Ə ayn və ئ، ظ، ئى samitləri dilimizin fonetik qanunlarını ifadə edə bilməmişdir və türkler bu sesləri minillik bir dövrdə türklesdirə bilməmişlər [8, 48, 52-53].

Azerbaycan dili birçok ve birmənəli dilönü diş samiti olan z hərfini heç bir zaman araba məxsus "ż" ilə tələffüz edə bilmədiyin onu gah ə (dal) avazına, gah z əvezinə yazımışdır; كاغذ-كاڭذ kağız (kağadz) xidmət (xizdmət) kimi yazılmış hemişa böyük bir engələ çevrilmiş [9, 44] və bu hadisə dilimizin qadımları və orta asrlərde yaranmış leksikografik və yazılı mənbələrində yaşamadı.

Nehayət, XX əsrin əvvəllərində latin əsaslı yazıya keçirilməsi dilimizin çox anlaşıqlı fiziooji telefon fəsəsinin nəticəsi olan 23 samit sesin - **b**, **c**, **d**, **f**, **g**, **h**, **x**, **j**, **k**, **q**, **l**, **m**, **n**, **p**, **r**, **s**, **ş**, **t**, **v**, **y**, **z** kimi çox parlaq bir samit fonemlər sistemi meydana çıxdı. Azerbaycan dilində onların telefon xüsusiyyətlərinə görə təsnifi belədir: kar samitlər (**f**, **h**, **x**, **k**, **p**, **s**, **ş**, **t**) və cingiltili samitlər (**b**, **c**, **d**, **g**, **j**, **q**, **l**, **m**, **n**, **r**, **v**, **y**, **z**).

Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sisteminin inkişaf tarixini dərindən tədqiq etmiş akademik A.Axundov yazar: "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi materiallarına əsasən köhnə Azərbaycan dilinin samit fonemlər tərkibi 25 samitdən ibarətdir: **p, b, m, f, v, t, d, n, s, z, š, j, ç, c, l, r, k, g, y, q, x, ğ, y, h**. Yazımızın orəb əsası dövründə bunlardan **k və g** cox vaxt eyni hərfələr işarə edilmiş, **t, d, s, z** səsləri isə bir neçə hərfələr işarə edilmişdir [6, 44].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində samit fonemlərinin də müxtəlif fonetik şəraitdə keyfiyyatca dəyişmə xüsusiyyətləri meydana çıxır. Lakin yazımızın ərəb əlifbası ilə işləndiyi dövrlərdə bir sira unudulmuş fonetik xüsusiyyətlərin yeni yazımızda bərpası birdən-bira mümkün deyildi. Ona görə də bir sira fonetik uyarsızlıqlar mətbuat, ədəbi-bədii mənbələrdə özünü tez-tez göstərirdi. Belə ki, dilimizdə tarixən **k**, **g** hərfləri (ilə bitən *şımqək*, *özək*, *ürək*, habelə *yigid*, *igirmi* və s. sözlərdə) tarixən intervokal şəraitdə maxracına görə nisbetən yumşaq y hörfinə çevirilir və bu da **g>y**, **k>y** fonetik dəyişmə hadisəsi sayılır. Lakin XX əsrin əvvəllerində, yazımızın böhranlı bir dövründə elmi əsaslı orfoqrafiyamızın olmadığından belə bir fonetik xüsusiyyət nəzərə alınmamışdır. Beleliklə də, qeyd etdiyimiz hadisə ilkin şəklində ədəbi-bədii mənbələrdə,

mətbuat sehifələrində özüne yer tapmışdır. Bu günlərdə *özəkə* tehim edilmiş yoldaş icaslara *vəqili-vəqtində* gelir. Bu yerlərde və müssislerdə bu işi hər kəs özü *istədiyi* kibit idarə etmişdir ("Kommunist" qəzeti, 1926, №120). İxtiyarlar sırtıda *ürəginin* yağdı ilə [MMŞ, 14]. Bu gecəki sərənşələq onun fikrincə, *gələcəgə* əbədi bir ləke vuracaq... [ƏY, 71]. *Çəkdigimiz* zulumların hansından deyim [ƏSX, 63]. Fezanın *dərinligində* gülərəzlü ay doğmuşdu [MHD 2, 110].

M.Şiraliyev 1936-ci ilə qədər ədəbi dilde söz ortasında **k** foneminin işləndiyini, 1936-ci ilən sonrakı dövrlərde iso yə sesinə üstünlük verildiyini qeyd etmişdir [10, 90]. Ayndır ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində intervakal şəraitdə *g>y*, *g>y* səsəvəzlenmə xüsusiyyəti xarakterikdir. Bele ki, "y"-laşma dialekt və şivələrimizdə *məktəb>maytaf*, *tezlik>tezliy*, *allilik>əlliliy* və s. hadisələrində təsadüf olunur.

Əlavə etmək lazımdır ki, dilimizin samitlər sisteminde kar samitlərin intervakal şəraitdə cingiltileşmə xüsusiyyəti, yəni **k>g** xüsusiyyəti da mövcuddur. Ona görə de 1958-ci ilə orfoqrafiya layihesinin müzakirəsi zamanı **k** samitinin *y* ilə əvəzlenmə məsələsinə yenidən qayıdır. Kar **k** samitinin cingiltili qarşılığının **g** samiti olduğuna görə, birincinin iki sait arasında "y"-ya deyil, "g"-ya əvviləşməni qəbul etməklə bu hadisənin ədəbi dil normallarına daxil olunması da irolı sürülmüşdü. Lakin **k** samitinin cingiltili qarşılığının *g* olduğunu fikrini əsaslandırmış üçün Ə.Mahmudov yazır ki, *y* samiti özü cingiltili samitidir, lakin onun kar qarşılığı elifbamızda yoxdur ("Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti, 15 yanvar, 1958). Lakin dilimizdə (*ka*) **k** (*kapi*, *kifil*, *küçə*, *kadın* və s.) fonemi vardır. A.M.Şerbak da qədim türk dillerinin Oğuz qrupunda **k** foneminin varlığını qeyd etmişdir [10, 42]. Lakin yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq, rus əlifbası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan əlifbası bası qəbul olunana qədər **k** fonemi ilə tələffüz olunan rus və bəynəmiləl sözləri də Azərbaycan sözlərlə (qızıl, qırmızı və s.) yanşı, **q** (*ka*) ilə yazılmışdır. Danışq üç nəfərdən ibarət bir qamisiya Səlim bayın qapısında durmusdu [NH, 37]. Qolxoz şəkli rayonun təsərrüfat xüsusiyyətinə uyğun olmalıdır ("Kommunist" qəzeti, 1982, №127). Bir *qızı qomsomoldur* [SRV, 21]. Bir çıxeydim Qazbeqin vuqarlı zirvesinə [ƏTK, 21].

Bütün bunların – ister alınma, isterse də Azərbaycan türk mənşə sözlərin **q** (**q**) ilə yazılması daha çox əlifbanın nöqsanlı olması

ilə bağlı idi [11, 31-32]. Müəllif yazır ki, ərəb əlifbasında iso igirmi sekiz türk hərfini ifadə etmək üçün on altı surati var idi. On iki hərfin özünəməxsus şəkilləri yox idi. Bu iso qiraeti müşkül bir hala salındı [11, 31-32]. Başqa sözlə desək, Azərbaycan əlifbasındaki **k** (ke, bir hərfi işarənin iki fonemi ifadə etməsi əlifbanın nöqsanlı olması ilə bağlıdır).

Ə.Demirçizadə saitlərə samitlərin ahəngindən behs edərkən göstərir ki, söz sonunda yazılın *k* tələffüz zamanı əvvəlkildən fərqlərin və adama eله gelir ki, belə sözlərin sonunda haqqı *k* səsi vardır. Diqqətlə yoxlaşıqdıqda aydın olur ki, burada daha çox karlaşmış *y* vardır, lakin əlifbamızda karlaşmış *y* səsini göstərən xüsusi bir hərf olmadığı üçün bu səs karlaşmış *k* yox, bəlkə karlaşmış *y*dir. Buna görə də həmin karlaşmış *-y*-nın əvvəzinə yazılın *k* müasir şəraitdə hecən güclənən samit cərgasına keçdikdə özünün cingiltili əslini bərpa edir [11, 84-85].

Rus əlifbası əsasında yaradılan yeni Azərbaycan əlifbasına keçdiğindən sonra da **k** samiti ikinci bir vəzifəni ifadə edir. Bu da rus dilinin arxa damaq kar **k** hərfli (*kommunist*, *komsomol*, *kat*, *kurs*, *kolkoz*, *kollektiv* və s.) sözlərinin birinci hərfini ifadə etməsidir. Əlavə etmək lazımdır ki, türk sistemli dillərdə tarixən **k** (*ka*) hərfi olmuşdur (*qazaq*, *kadin* və s.). Bu, mövcud əlifbada yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, akademik A.Axundov **k** foneminin inkişaf yollarını izleyərk, onun üç fərqləndirici əlamətinin müyyəyan etmişdir. Etimoloji cəhətonu geline, müəllif onun köxtürkədəki **k** fonemi ilə bağlılığını göstərən fikirlərə üstünlük verir. Və **k** foneminin Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində bu gün də davam etməkdə olan fonetik xüsusiyyətlərini (**k>c**) da qeyd edir [7, 81-82]. Lakin abidələrin dilində buna təsadüf edilmir.

Göründüyü kimi, **k** əlifbamızın latin əsasında yenidən qurulmasında başqa fonemlərdə olduğu kimi, onun təşəkkül və formalaşma, fonematik xüsusiyyətləri nozora alınmadığı üçün bu kar samit indi də iki fonetik vəzifə (ke, ka) daşıyır. Bizcə, əlifa sisteminə tərtibində bu fonetik xüsusiyyətlər nozora alınmalı idi, eله bu baxımdan da əlifbamızda fonoloji ikililik davam edir.

"D" samiti. Azərbaycan dilində **d** samiti də çox maraqlı fonetik inkişaf xüsusiyyətinə malik olan fonemlərdən biridir.

H.Mirzəzadə bu fonemin inkişaf xüsusiyyətlərindən bahs edərkən yazır: "**d**" – partlayan cingiltili səsdir. Söz əvvəlində çox zoif, söz

sonunda nisbətən qüvvətli şəkilde kárlaşır. Məhz buna görə əreb elifbasında həmin səsi bəzi hallarda **č** (tey), bəzi hallarda isə **š** (ta) kimi yazılmışlar” [13, 44]. Ə.Demirçizadə **d** samitini Azərbaycan ədəbi dilindəki dil-diş samitləri (**d**, **z**, **l**, **n**, **s**, **t**) qrupuna daxil etmişdir [12, 69].

Əlavə etmək lazımdır ki, dilimizin qədim və orta əsrlərdəki yazılı mənbələrində **d** fonemi demək olar ki, hər cür fonetik şəraitde **č** və **š** ərab hərfli ilə işlənmişdir. Bunun bariz nümunələrini “Dədə Qorqud” dastanlarında, “Dastani-Əhməd Horamı”, Qazi Bürcənaddin, Nəsimi, Xətayı, Füzuli əsərlərində görmək olar: tamu, tağ, taşra, toquz, tülü, ton, tişra, taş, tanışmaq, turu-duru, tan-dan: ...orə varan yerindən tura, bən qopuz çalam, qol saluban oynaya, - dedi [DQ, 64-114].

Taş eşikdə qərar etdi nigarın [DƏH, 22],

Üçünüz, dördünüz taşra varınız [DƏH, 23].

Yanaşı eşi odına acəb bu varlığımız?

Əlümə girsə totağı sora idüm ya ne? [QB, 74].

Turicax qarşunuza mən dərlərmen [QB, 637].

Bulamac o tuzlu vu tatlu şuro şırın,

Taş song o kölgə sayə vu... [HX, Th, 21-22, 24, 25].

Lakin bütün bunlar o demək deyildir ki, Azərbaycan dilində **d** samiti ilə başlayan söz olmamışdır. Dilimizin qədim və orta əsr yazılı mənbələrində **d** samiti ilə başlayan özəmənşəli bir sıra sözler işlənmişdir ki, onlar bu gün da eyni tərkib, eyni biçim və eyni mənada işlənməkdədir; başqa sözlə desək, dilimizin ses tərkibində təmiz **d** samiti olmuşdur və yazılı mənbələrde de onların böyük bir qismi özünün ilkin mənasında biza galib çatmışdır: *dağ, das, dəniz, dərə, dəmir, dörd, dad, davar, dağarcıq, dolu, dam, dərmək, diri, dəgirmən, dəvə, doğma, döşək, dəyanək, dadi, dədə, dəmrən, duru, düz, dag, dəgmək, dükəli* (çox, bütün...), *dügün* və s.

Dilimizin sonrakı inkişafı dövrlərində, XIX-XX əsrlərdə, xüsusilə sovet dövründə onun bütün səviyyələrde hərtərəfli öyrənilmesi türk dilleri ailəsində Azərbaycan dilinin tarixən öz kökleri üzərində inkişaf edib formalşmış bir müstaqil dil olduğu təsdiq edildi. Məhz bu dövrde dilimizin fonemlər sistemi dərin elmi, fizioloji-tecrubi üssullarla onların dildə əmələ gəlmə və tələffüz xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır. Elə bu baxımdan da akademik A.Axundov **d** samitinin fonetik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırarkən yazar: “...Azərbaycan

dilində an çox forqləndirici əlamətə malik olan fonemlərdən biri **d** samitidir. Öz fonoloji məzmununa görə, o, dörd fonemlə müxtəlif əlaqələrdə tezahür eden bir sistem təşkil edib, əmələ gəlmə yerinə görə **b**, **k**, **q** samitlərinə, əmələ gəlmə üsuluna görə **s** samitine, səs tellerinin iştirakına görə **t** samitine və nəhayət, yumşaq damağın voziyətinə görə **n** samitine qarşı qoyulur. Öz mənşəyinə görə bu samit köktürkcedəki **t** samitinin müxtəlif rifleksləri ilə bağlıdır. Müəllif söz başında və əsasən ərab osası yazımızda **č** (t) ilə yazılmış – taş, tag, tağıtmag, tağılmaq, tamu, tatlı, tişra, tamar, toquz, topotolu, turmaq, toğurməq, toğru tolaşmaq, tolmaq, tolu və bəzi (*duzlu, dolaşmaq, dodaq, durmaq, doquz, doldurmaq, dolu*) sözləri nəzəre alınmazsa, söhə başında **d** samitinin **s** və **š** hərfli ilə yazılımasında ciddi bir qanuna uyğunluq nəzərə çarpır [7, 69-70]. Səhv etmirkən, burada dilimizin fonetik inkişafında tarixən sait seslərin qalın və incəliniyin samit fonemlərin formalşması prosesində mühüm rol oynadığını diqqət yeterlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, **d** və **t** fonetik münasabələri dilimizin dialekt və şivələrində de maraqlı fonetik xüsusiyyətlər kimi diqqəti çekir.

M.Şirəliyev göstərir ki, **d**-**t** hadisəsi əsasən qıpçaq tipli türk dillerində öz ekşisi tapmışdır. Azərbaycan dilində *diş, dağ, dil, daş, diz* dəmək qazaxca *mic*, qırğızca *tiş*, tatarca *tes*, azərbaycanca *dağ* onlarda *tau, too, tau; dil - tel; daş - tas* və s.

Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində müşahidə olunmayan, lakin Qazax dialektində özünü göstərən *çış, çisi, çüs* (*çuşərəm, çüşər, çüşərəm*) **d**-**ç** fonetik hadisəsinə yalnız müasir uyğur dilində görmək mümkündür [14, 2].

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də fonetik quruluşun inkişafı prosesində bu tipli fonetik hadisələr zaman keçdikcə saflaşır və nəhayət ədəbi dil üçün bühlurlanmış forma sabitləşir.

“**N**” samiti. Azərbaycan dilinin fonetik inkişafı tarixində **n** çox işlek sonorlardan biridir. Ərab əsası yazımızda **č** (nun) şəklində olub, müxtəlif fonetik səviyyələrdə işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində ərebən latına keçdikdə **n**, rus əlifbasına keçdikdə **ñ** şəklində yazılmışdır.

A.Axundov Azərbaycan dilində burun samitlərindən bəhs edərək **n** sonorunun iki forqləndirici əlamətini – dilönü-dilarxası samiti kimi qoşadədaq **m** və dilarxası yumşaq damaq **n** samitlərinə, burun

samiti kimi ağız d samitine qarşı qoyulduğunu qeyd etmiştir. Müellif mənşecə türkçədəki **η** və **n** samitləri ilə əlaqədar olduğunu göstərmişdir [7, 72].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin qədim və orta əsr yazılı mənbələrindən **n** fonemi yalnız *na* və onun törəmələri olan *neçə*, *niya*, *neçən*, *naçün*, *nadən* sual əvəzləkləri və şey mənasında işlənen *nəşənə*, *nəşənə*, *nəşənə*, *nəşənə*, *nəşənə* söz formalarının əvvəlinde işlənmişdir. Türk dillerində və eləcə də Azərbaycan dilinde **n** ilə başlayan söz yoxdur. Menbələrdə demək olar ki, təsadüf olunmayan, lakin ümumxalq danışq dilində hamiya məlum olan atanın və yaxud ananın anasına deyilən *nana* sözündən başqa türk mənşəli sözləre təsadüf olunmur. Görünür, ona görə də bəzən müasir **n** fonemini qovuşaq **η**-in çevrilməli şəkli həsab etməyə çalışılır [9, 48].

Lakin Azərbaycan dilinin fonemler sistemini çox ciddi və dəqiq elmi, fizioloji-tacribi səviyyədə öyrənmış akademik A.Axundov bu fikirlərlə razılaşmışdır. Biz də təsdiq edirik ki, bunların (**η** və **n**) hər ikisi müştəqil fonem kimi əmələ gelib formalılmışdır. Onların hər biri bir tarixi dövrün möhsuludur. Elə buna görədik ki, biz qovuşaq **η** fonemini haqqında ayrılıqla bəhs etməyi münasib həsab edirik.

ŋq, nk, η fonem. Dilimizin fonetik quruluşunda bu fonem çox qədimdir. Tərkibi iki fonemin birləşməsindən yaranmış bu fonem ərəb əsası yazuşunda **ش**, **ڭ**, **ن**, **ق**, **ئ**, **ئى**, **ئە**, **ئەڭ**, **ئەن**, **ئەنە**, **ئەنەڭ** şəkillərde eks olunmuşdur. Onların demək olar ki, hamisə Dədə Qorqud dastanları, M.Kaşqarının məlum əseri, Qətran Tabrizinin "Təfasir" (XI əsr), Əlinin "Qisseyi-Yusif" (XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəli), Hinduşah Naxçıvanı, Hüsaməddin Xoyi lüğətləri, Qazi Bürhanəddin, Nasimi (XIV əsr), Xətəyi, Kışvari, Füzuli (XVI), M.Avçi (XVII əsr), Qövsü Təbrizi, Məsihi, Əmani əsərlərində daha çox yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkillərdən **ش**, **ڭ** (**η**) fonemləri işlənilmişdir. XVIII-XIX əsr sənətkarlarının, xüsusiylə xalq yaradıcılığı səpkisində yazanların əsərlərində **η** – **ڭ** fonemini geniş şəkildə işlənmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədərki menbələrdə də təsadüf olunan **η** fonemi ərəb əsası yazidan latin və 1939-1940-cı illərdən isə kiril əlifbası əsası yazıya keçməkə ədəbi dilimizin yazısından **η** fonemi birdefəlik götürüldü. Lakin Azərbaycan türk dilinə tarixən doğma olan qovuşaq **η** fonemini dilimizin müasir dialekt və şivələrində, xüsusiylə qərb qrupu dialekt və şivələrində yaşamaqdadır.

M.Sirəliyev onu dilarxası sonoru cingiltili səs hesab edərək, onun tərkib hissələrinə (**q**, **ğ**, **g**) görə dialekt və şivə şəkillərini belə təsnif etmişdir: **ɳq**, **ɳğ**, **ɳg** (*manqa*, *manğa*, *songra*, *onga*).

Müellif **η** sesinin müasir işlənmə tezliyinə görə də tədqiqat aparmışdır [10, 76].

Lakin **η** fonemi tarixən söz başında işlənə bilməsə də, **yenj**, **dənşiz**, **bənşiz**, **əñj**, **əñq**, **dənquz**, əcəb sözüne müvafiq olan **nəyə**: **ɳj** – bu daha çox **n** sual əvəzliyi ilə birləşmiş – **nəyə**: **ɳj** (-*nə* əcəb) şəklində cənub dialekt və şivələrində də müşahidə olunan sözlərin tərkibində doğma səsdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, **η** fonemi haqqında bir sıra araşdırılmalar vardır. Bu araşdırılmalarda **η** foneminin müxtəlif fonetik şəraitdə müxtəlif xüsusiyyətləri meydana çıxır. V.Aslanovun fikrincə, ulu türk dilində **η** fonemi ancaq sözlərin sonunda işlənmişdir. Müxtəlif əhatədən asılı olaraq bu fonem **η**, **g**, **q**, **y**, **v**, **m** fonemləri ilə əvəzlənmə imkanına malik olur ki, bunların əksəri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu gün də müşahidə olunmuşdur [15, 102]. V.Aslanova görə, şəxs əvəzləklərinin yönük halında olan **baňa**, **saňa**, **aňa** sözlərində **η** fonemi töremədir. İkihecal sözlərə iki sait, yaxud, bir sait və bir sonor arasındaki fonem tarixən iki fonemin birləşməsi (**n+q**) naticəsində töremişdir. Tekhecallarda isə töremə deyil, müştəqil bir fonem kimi qiymətləndirilir [15, 102]. Azərbaycan dilində onu da demək lazımdır ki, **n** fonemi bir neçə sözün tərkibində təmiz **n** kimi və yaxud özünün ilkin şəklində, yəni sağır nun olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi işlənit. Diqqət edilsə, bu fonemi Azərbaycan ziyyələrinin da, sədə adamların da nitqində müşahidə olunur. Ona görə də dilimizə doğma olan bu fonemi unutulması təessüf doğurur. Buna baxmayaraq, **η** türkdilli xalqların müasir dillərində və əlifbasında işlənməkdədir. Hətta bu fonem bir sıra türk dilləri arasında farqlandırıcı fonem də hesab olunur...

Azərbaycan dilində **n** fonemini şəxs əvəzləklərində işlənən **-in** - **in** yiyəlik hal şəkilcisi tarixən **-inq** şəkilcisinən töremədir. Çünkü dilimizdə **-inq** fonemini daim tərkib hissələrinə parçalanma prosesine meyilli olmuşdur.

η fonemini Azərbaycan dilində tarixən qrammatik kateqoriya şəkilcilerinin tərkibində XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərinə qədər işləmişdir.

n yazımızın inkişafı tarixində temiz burun samiti kimi de maraqlı fonoloji xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Dilimizdə çox işlənən bu fonem demək olar ki, bütün kateqoriya göstəricilərinin formalasmasında xüsusi yer tutur. Bunu hal və mənsubiyət şəkilçilərinin tərkibində çox aydın bir şekilde görmək mümkündür. n fonemi dilimizdə qanunauyğun olmayan iki sait fonemin qoşlaşma prosesi arasında bitişdirici fonem kimi formalılmışdır və s.

"P" samiti. Orta ösrlər və müasir Azərbaycan və türk ədəbi dili, dialekt və şivələrində çox işlənən p fonemi əreb əlifbasında yoxdur. Türkler və farslar əreb əlifbasını qəbul etdikdən sonra dörd hərfi öz əlifbalarına daxil etmişlər ki, bunların heç biri əreb dilində işlənmir. Əreb əlifbasında olmayan bu fonemlərdən p hərfi Azərbaycan ədəbi dilində tarixən hər cür fonetik şəraitdə işlənmişdir.

p samitinin cingiltili qarşılığı b-dir.

Akademik A.Axundov Azərbaycan dilinin samitlər sisteminin fonetik inkişaf xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazar: "Bu samit Azərbaycan dilində in öndə teleffüz olunan samit fonem olub qoşa dədqəqliq, kipləşənlik, karlıq fərqləndirici eləmətine malikdir" [7, 58]. Ə.Dəmirçizadə də p-n; qoşadəqə samiti hesab edərək, onun fonetik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir [12, 46].

p samiti özünün patılılı xüsusiyyətini sıfatın şiddetləndirici şəkilçilərinin tərkibində daha aydın bir şekilde bürüza verir (*dolu-dopdolu, qurmazı-qıpqırmızı* və s.).

Ədəbi dilda p samiti bəzi əsərlərdə bir təsvir vasitesi olaraq səsəqlidi sözlərin yaranmasında xüsusi yer tutur. Məsələn, *tippatip* döyünen (ürək), *tappatarap* (qorxulu səsləri), *partapart* (gülə səsleri) və s.

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin samitlər sisteminde də ahəng qanunun fonematik xüsusiyyətlərinə üstünlük verərək yazar: "Ahəng qanununun ikinci bir növü sayılan səssizlər ahengi qanunu da şeriyət və musiqi üçün olverişli vasitələrdən biridir... sözün həm daxilində, həm də əsas sözə qoşulan digər sözlərdə bir sira səssizlər uzlaşır, yəni həmcinsləşir. Belə əlaşlaşmadə cingiltili və ya kar olmalarda görə tərkib daxilində həmcinsləşmələri əsas teşkil edir: yəni sözün sonunda (s, ʃ, t, p, f...) kar səssizlərdən bir olduqda bitişən şəkilçinin baş səssizi də cingiltili olur..."

Bələliklə, p samiti Azərbaycan dili sözlərinin tərkibində tarixən hər cür fonetik şəraitdə işlənmişdir (*papaq, topal, top, tap* və s.).

"T" samiti. Əreb əsası yazıımızda bu samit hərf c (tey), ʌ (ta) ilə işarə olunmuşdur.

Tədqiqatlarda t samiti özünün cingiltili qarşılığı olan d hərfi ilə uzlaşdırılır. Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində işlənmiş t hərfinin əreb mənşəli c, ʌ şəkilləri ilə işaretləndiyini qeyd etmişdir [9, 42-43]. Əlavə etmək lazımdır ki, əreb mənşəli c, ʌ hərfərinin qrafik işarələri arasında heç bir qanunauyğunluğa söykləndən Azərbaycan dilin yazılı abidələrində işlənməsi dəha çox kar t samiti yerdə temsil olunur. Azərbaycan və başqa türk dillerində kar t fonemi tarixən üstün olmuşdur. Buna səykənərək türk sistemli dillerdə onun cingiltili qarşılığı olan dil-dis d fonemələr olar ki, sonrakı fonetik şəraitdə təşəkkül tapmışdır.

Ə.Dəmirçizadə t səsinin inkişaf xüsusiyyətini Dədə Qorqud dastanları əsasında belə şərh etmişdir: "Ərab əlifbasını qəbul etmə zamanı dilucu ilə iki ön dişin yuvaqlarına yaxın bir yerde tələffüz olunan bir kar səsin eləməti olan (c) və ya (ʌ) hərfləndən biri ilə və ya həm c, həm də ʌ hərfi ilə dilimizdəki t və ya bu səs yaxın olan və karlaşan t səsin işarə etmişlər..." [9, 47].

Akademik A.Axundov Azərbaycan dilində t samitinin əmələ-gəlmə yerinə görə, üçüncü sıra samitlərindən, üç fərqləndirici eləmət malik dilönüñ-disarxaslıq, kipləşənlik, karlıq xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir [7, 66].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini akustik və fizioloji seviyyələrdə tədqiq etmiş alim, bu qənaətə gəlir ki, bizim dilimizdə, bir sıra türk dillerindən fərqli olaraq, köktürk-cedəki t> samiti öz birinci refleksi ilə Azərbaycan dilində zeif, yarımcıngiltili simitə çevrilmiş, homin samit dilimizdə bütün tarixi inkişf boyu mövcud olmuşdur. Bunu yarımkar d, yarımcıngiltili t saitlərinin katiblər tərəfindən dərk edilərək ʌ (ta) hərfi ilə işarə edilməsində de aydın görmək olur [7, 66].

"Deməli, ʌ hərfinin dilimizin yazılı abidələrindən vəzifələrindən biri məhz homin samitləri ifadə etməkdən ibarətdir" [7, 67].

Bütün bunlara baxmayaraq, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan yazısının latin əsası əlifba sisteminde hər fonemin birşəkilli hərfi işarəsi müəyyən edildiyi kimi t samiti da latin t hərfi ilə işarə olundu. Bu dövrde Azərbaycan yazısının elmi asası orfoqrafiyası olmadıqdan mətbuat, elm, ədəbi-bədii mənbələrdə prinsipsizlik baş alıb gedirdi. Məsələn, Azərbaycan dilində tarixən fellərdə özünü göstərən t>d səsəvezlənməsi bir qayda olaraq geniş yer tuturdu:

Men olsaydım, onu *dutub* parça-parça ederdim (KG, 30).

Onu doşan kibi çöllerdə qovub *dutar*; bir daha ona *doqunma-yib* ötti (ƏSX, 27).

Dutalmı ki, sizin bir parça yeriniz var... (MSO ZA, 94).

"X" samiti. Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminde x samiti dildə emeləgəlmə yerində görə kar samitidir. X samiti əsasən qalın saitli sözlerin (*tax, çox, tax, yax, yox, xan, xagan, xatun, xanim, yaxşı, yaxın, yuxarı, yaxa, xala* və s.) tərkibində işlənir.

Professor Ə.Demirçizadə yazır: "Müsəris Azərbaycan ədəbi dilində x samiti sözün hər yerində işlənir" [9, 94].

Akademik A.Axundov yazır: "Azərbaycan dilində x samiti üç fərqləndirici əlamət malik olub, dilarxası, yumşaq damaq, novlu, kar samitidir" [7, 87]. Əlavə etmək lazımdır ki, adlarını qeyd etdiyimiz alimlər x samitini təcrübə fizioloji səviyyədə hərtərəfli öyrənmiş və çox dəyərli elmi nəticələr elde etmişlər. Bu fikirlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dilimizdə həmin samitin formalşma proseslərini təsdiq edən faktlar qədim və orta əsr yazılı mənbələrdən öz əksini tapmışdır. Ərəb əsəsləri qədim və orta əsr mənbələrində չəskində işara edilmiş x samiti maraqlı fonetik xüsusiyyəti ilə seçilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ister tekhecalı, isterse de çoxhecalı sözlərin tərkibində x samiti kar q samiti ilə yazılmışdır ki, bunları Dədə Qorqud dastanları, "Dastani-Əhməd Hərami", "Qisseyi-Yusif", Əhməd Feqih, Hüsaməddin Xoyi, Hinduşah Naxçıvanı, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Kışveri, Əhməd Təbrizinin "Əsrarname", Xətayı, Füzuli, Məlik bay Avçi, Əmanı, Məsihi və b. əsərlərində görürük (*yaq, yaqa, qorqu, qani, qanda, qamu, çoq, yaqşı, yuqaru, arqa, yoq* və s.). Deməliyik ki, XVII əsrə qədər müsəris dilimizdə x ilə sabitleşmiş sözler bir qayda olaraq q (ğ) herfi ilə yazılmışdır. XVI-XIX əsrlərdə q//x - qansı/xansi, xanda/qanda, qamu//xamu, qaçan//xaçan, qancaruu/xancaruu və s. bu tipli sözlərə S.Nəbatı, Qasim bay Zakir, S.Ə.Şirvani divanlarının əlyazmasında q//x parallelli əksini tapmışdır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bir sira q mənşəli əvəzlik sözlərin fonetik tərkibində q>x>h hadisəsinin, xüsusen son h variانتı XVII əsrden müşahidə olunmasına baxmayaraq, x, h variántı XVIII-XIX əsrlərdən üstünlük təşkil etmişdir. Və nəhayət, XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəllərində h variántı parallelidən uzaqlaşış özünün qədimliyinə qayğıdaraq sabitleşmişdir.

Bir sıra tekhecalı (*çoq, yoq, oq, baq, yaq, yoq* və s.) və ələcə de çoxhecalı (*yaqa, oqu, iyqu, yuqa, qorqu* və s.) sözlərde müşahidə olmuş *x>q* fonetik əvəzlənmə hadisəsi tələffüz zamanı baş verən hadisidir. Bize elə gelir ki, bu hadisənin tarixi fonetik inkişafla əlaqəsi yoxdur. Belə bir hadisənin yazılı - ədəbi dilə tələffuz etməsi dövrün ədəbi dilində ümumxalq dilinin üstünlüyü ilə bağlıdır. Çünkü Azərbaycan dilinin formalşma və inkişafı tarixində həmişə ümumxalq dili özünü göstərmmişdir. Sonrakı proseslərde bunların bir qismi cilalanan sabitleşir, bir qismı da öz-özüne yazılı dildən kənarlaşır.

Dilde baş verən bu cür orfoepik xüsusiyyətləri professor Ə.Demirçizadə bəlli izah edir: "Orfoepiya anlayışını geniş mənada qəbul etmek məqsədə daha çox uyğundur. Çünkü ədəbi tələffüzün əsas cəhətləri, xüsusən bu və ya digər səsin müəyyən fonetik şəraitde, yeni ayrılıqda, digər həmcins səsələ yanaşı olduqda, sözün əvalində, ortasında, sonunda qrammatik formalarda və söz birləşmələrində yanaşı gəldikdə necə tələffüz edilməsi qayda-qanunları və ələcə də vurğu, intonasiya normaları geniş mənada orfoepiya anlayışı ilə üzvi surətde bağlı məsələlərdir" [9, 172]. Ona görə de Azərbaycan dilinin fonetik inkişafı tarixində özünü göstərmüş fonetik xüsusiyyətləri, XX əsrin əvvəllərində yazımızın latin əsasında yenidən qurulması proseslərində *x>q* fonetik xüsusiyyətləri ədəbi dilin müxtəlif səviyyələrində özüne yer tapmışdır. Məsələn:

Tiflisdə olan fəhlələr yeni hürufat ilə aşına olmadıqlarından qəzətəyi *oquya* bilmirlər ("Yeni yol" qəzeti, 1924, №9). Bir çox şaxslər mezkur institutların təskilinə təccüb edirlər ("Komunist" qəzeti, 1923, yanvar). Bir *qorqulu* xəstəlikdir – deyirlər [MRA, 20]. Səd heyf, olmadın sən Kərbələdə molla, *yoqsa* cibün doldarı şu məcəradə, molla! [MSO, ZA, 37]. Çıraqlı kendinin *yogsul* elləri, körpələr bilir ki, *çığnış* ağ günə [NH, 16]. Evin mərtəbələrinə hər iki tərəfdən qoşa piləkanlar *qalqırı* [ƏM, BK, 40].

Azi mimillik, çıxu min üç yüz illik bir dövrde dilimizin heç bir seviyyəsi haqqında, xüsusen orfoqrafiya, orfoepiya məsələləri haqqında elmi-nəzəri göstəricilər olmadıqdan qeyd etdiyimiz fonetik xüsusiyyətlər demək olar ki, 1940-ci illər qədər metbuat shəhifələri, elmi-nəzəri, ədəbi əsərlərin dilində kök salmışdır. Əlavə etmək lazımdır ki, bu tipli fonetik xüsusiyyətlər Türkiyədə təhsil almış ziyanlıların dilində de müşahidə olunurdu. Bütün bunları addımbaşı izləyən və dilimizin səlisliliyi, doğru-dürüstlüyü uğrunda gecə-

gündüz çalışan milli ziyyahlarımız, dilçilörümüz Azərbaycan dilinin özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətlərini nezərə alaraq 1938-ci ilde buraxılmış orfoqrafiya qaydalarında **x** fonemi ilə tələffüz olunan sözlərin **x** ilə yazılışmasını qanuniləşdirildi.

"H" samiti, Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminde "C" **h** fonemi də maraqlı xüsusiyyətləri ilə seçilir. Türkoloqların fikirincə, **h** samiti türk dillerində sonrakı inkişaf mərhələsinin möhsuludur. M.Kaşgariya görə, XI osrda türk tayfa dillerində **h** ve **ğ** boğaz səsləri olmamışdır. Bəzi tayfa dillerində söz əvvəlində **h** fonemimin artırılması tosadüf olunursa, o başqa dilin, xüsusun, hind dilinin təsiridir [16, 76-77].

M.A.Serbakin fikirincə, türk dillərində **h** samiti XIII-XIV osr-ların başlayaraq yayılmışdır [17, 44-45]. M.Şiraliyev göstərir ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən cəhatlərdən biri söz başında **h** samitinin artırılmasıdır [10, 42, 90].

XX osrda Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı bu dilin fonetik tərkibinin də bir sıra qaranlıq nöqtələrinə işq salmışdır. Xüsusun, fonemlər sisteminin təcrübə-fizioloji öyrənilməsi yuxarıda **h** foneminiñ özənşəli deyil, hətta hind dilindən XIII-XIV osrlərdən gəldiyini söyleyən fikirlərin əsasız olduğunu sübut etdi. Əlavə edek ki, ekstra linqvistik faktlar **h** fonemimin dilimizdə doğma fonem olduğunu sübutdur (Parənci F.L. Bir daha "h" fonemi haqqında ("Avesta" əsasında. – AMEA Nizami adına Ədəb. İnst., Elmi araş-dırmaları, 2002, №1-4, 148-150).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatlarda **h** fonemimin dilimizdə yaranma yeri müəyyənləşdirilərək, onun dildibi boğaz samitləri (**ğ**, **x**, **h**) sırasına daşıl edilməsi bir daha **h** samitinin özənşəliliyini təsdiq etmişdir. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilində **h** samitinin tələffüz xüsusiyyəti daha daqiq izah edilmişdir. **h** samitinin tarixi inkişafında diqqəti colb edən xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, təyini və səual əvəzliklərində **h** samiti udlaq samiti olmaq fərqləndirici eləmətini itirib **q**, **x** samitləri ilə əvəz olunmuşdur [7, 97]. A.Axundovun bu fikri bir həqiqəti de təsdiq edir ki, əvəzlik mənşəli *qamu* (*xamu*), *qanda* (*xanda*), *qani* (*xani*), *qaçan*, *xaçan* və s. əvəzliklərinin işləndiyi mənbələrdə **h** samiti ilə başlayan sözlər (*hab*, *hey*, *hey*, *hay*, *huy*; Qazi Bürhanəddin), daha doğrusu, ədat və nida kimi işlənmesinə bax-mayaq, Dədə Qorqud dastanları və Qazi Bürhanəddinin divanında qeyd etdiyimiz təyin və səual əvəzlikləri bir qayda olaraq ancaq **q** variantında yazılmışdır. Ancaq, nədənse, Qazinin həməsri olan Nəsimi

əsərlərində həmin əvəzliklərin **x** samiti ilə yazılmış və s. fonetik variantları meydana çıxır; və XVIII osrda **h** ilə yazılmış variantların nezərə çarpmasına baxmayaraq, qədim **q**, **x** ilə formalışmış təyin və səual əvəzlikləri XIX əsrin böyük sənətkarlarının əsərlərində paralel işlənmişdir. Əlavə etməliyik ki, əsrin sonlarında **h** samiti ilə yazılmış *hara*, *harada*, *haçan*, *bazan* de *haçağ*, *hani*, *hansi* (*qansi*) və s. müşahidə olunur. Yeri gəlmüşən bu deyilənləri təsdiq etmək üçün Qasim bey Zakir, Seyid Əbü'lqasim Nabati, Seyid Əzim Şirvaninin çox nəfis əlyazma divanlarına baxmaq olar.

XX əsrin evvəllərində isə **h** samiti ilə bağlı əla bir ciddi fonetik xüsusiyyətə təsdiq olunmur. Ancaq Ümumxalq şifahi ədəbi dilində bir sıra alınma sözlərin – *asan*-*hasan*, *açar*-*haçar*, *saat*-*sahat* ədəbi dilə gəlmesi heç bir qayda-qanuna əsaslanmır, yeni orfoqrafiq dəstavizin hələlik olmaması ilə bağlıdır. Məsələn, "bunun qüvvət-lənməsi də elisbanın *hasand* olduğunu" (Yeni yol" qəzeti, 1924, №8). Bu *sahat* Cənubi Osetiyada yeni hürufat ilə elmi ədəbiyyat kitabları çap olunmaqdadır ("Yeni yol" qəzeti, 1924, №12)...tamam pul sandıqlarının *haçarı* mənimən olimdə olubdur [MFA, MV, 24].

Diger tərəfdən də Azərbaycan dilinin saatlır sistemində uzun səsler olmadığından, şifahi nitqdə münasib sözlərə bir **h** samiti əlavə edilərək bir növ *asan*, *saat* və s. alınmalarını dilimizin fonetik təbətiyinə uyğun hala getirməyə səy edilmişdir. Yeni orfoqrafiya qaydaları yarandıqca bütün bunlar elmi şəkildə təhlil və təkzib edilmişdir.

"B" samiti. Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminde **b** samiti үşlək cingiltili samitlərdən biridir. Dilimizin fonetik inkişaf tarixində bu samit fonem özünü kar qarşılığı on p samitindən başqa bir neçə xüsusiyyət de keçib etmişdir. Yeri gəlmüşən, qeyd etmək lazımdır ki, yazımızın ərab əlifbası ilə davam etdiyi dövrlərdə **b** samiti үş hərfi ilə yazılmışdır. Ərab əlifba sistemi məhdud olduğunu altında qoyulmuş nöqtənin sayına görə müxtəlif fonemi ifadə etməkə bir sıra qarşıqlıq yaratmışdır. Əslində isə ərab əlifbasında bizim **p** fonemimiz olmamışdır. Sonrakı dövrlərdə farslar bu əlifbanı qəbul edəndə buraya öz söslərinə görə ç hərfi (ç, گ, ئ, ڦ, ڻ, پ) düzəldib əlavə etmişlər ki, türk mənşəli **p** samitinin şəkli də onlara maxsusdur.

Yazımızın ərab əsası dövründə **b** samiti aşağıdakı fonetik xüsusiyyətləri ilə seçilmiştir. **b-m**: bu xüsusiyyət əsasən ümumxalq şifahi ədəbi dilində baş verən qədim hadisədir. Mənbələr göstərir

ki, müsair dilimizde I şəxs evezliyi olan *mən* iki fonetik variantda olmusdur; helelik qədim yazılı abidə olan "Kitabi-Dəde Qorqud" dastanları ve XI əsr ümumtürk abidesi M. Kaşgari divanın da *ئەن* şəxs evezliyinin her iki fonetik variantının işlənməsi fikrimizi təsdiq edir. *اَلْ تَعْرِيْغُ سَتَّرْدِيْ - ol tağarıq satturđi* [MK, 2, 213].

Bayandır *xan bənim* nə ösküklüküm gördi [DQ, 34-12].

Mənim avımı bozma oğul [DQ, 44-43].

Qılur palude har dəm qan yaşı göz,

Bəne hər ləhzə gözlərin süzəlidən [QB, 124].

Burada başqa mənbələrdə təsadüf olunmayan *biz* evezliyinin *b>m>a* uğramış *miz* variənti öz eksini tapmışdır. Sən Bəkilün, nəsi-sən, oğlan, degil *mizə!* - dedi [DQ, 108-250]. Biri aydur: - Məra! *Mizim* öksüzlüğümüz yetməzmi, bizi niye urursan? [DQ, 111-256].

Bu>mu: *Muni mana verin, oğlum Basatla yaşıyayım!* [DQ, 99-216].

Qədim türk dillərində *b>m* hadisəsini evezlik menşəli sözlərdə müşahide etmiş M. Kaşgari yazar: "Ben چ اوğuzlar بارم بن بارم - ben gettim - demektir. Öbür türkler نَبَرْمَن bardım derler [MK, I, 339].

...Müellif fikrine davam edərək yazar: "sözbəndəki ئ(m) herfini oğuzlar, qıpçaklar ve suvarlar "b" يَوْ چevirərlər; ... türkler "şorbanı نَبَرْمَن", olar نَبَرْمَن bun derler... [MKöz I, 67]. Göründüyü kimi, **b** söz başında *b>m* hadisəsi türk tayfaları arasında forqləndirici fonem olmuşdur.

Qeyd etmek lazımdır ki, sözbəndə *b>m* hadisəsini evezliklərə mehdudlaşdırmaq düzgün olmazdı; bunu daha bir neçə sözlərdə de müşahide edirik. *Məsələn*, *bin>min* (say), *bin>min* (fel), *bar>var* (qedim fel - get), *bax>max* (f. max vermek - "fikir vermek" ve yaxud "nəzər yetir(ma)mek" mənənda) va s.; **b>p** - *barmaq>parmaq*: Dəpə-gözün pəri anası gəlib oğlunun *parmağına* bir yüzük keçürdü [DLQ, 93-217]; Ya ası mələn, sən *pütlərənə* yalvarursan... [DQ, 109-251].

b>m söz ortasında: *kib>kimi* qoşma. Buy, bu zavalə gelecek dələ *bəni* görmiş gibi söyler [DQ, 64-113].

Söz ortasında *b>m* evezlenmesi alınmamalarda da baş vermişdir. Bunu dilimizde sıfetlərin tərkibində *mağmun* (şikəst) şeklinde formalaşmış *mağbun* (مغبون) ərab sözündə görürük; bu tipli sözlər klassik şənətkarların dilində ilkin şeklinde işlənmişdir.

Zehi *mağbun* degilmişdir şu kimse

Ki, daim dünya üçün mübtəladır

[N III, 219]

Qeyd etmek lazımdır ki, ərab əsaslı yazımızda müşahidə olunan *b>p* hadisəsi - Dilbərə, zülfün düşüpdir xeti-kakılıñ üstüne... Əjdəhadır kim, *yatpdır* gənci-qarun üstüne [N I, 354].

Fonematik deyil, belək də əlifbasda üç sesin (**b**, **p**, **t**) bir hərfi işarənin altında və üstündə qoyulmuş və bəzən də sehvən nöqtələrin üç və bir sayıda qoyulub və ya heç qoyulmaması, nohəyat, bu uyğun səslerin (**b**, **p**) bir nöqtə ilə (-) ifade olunmasından da baş verə bilərdi.

b>p evezlenmesi düzəltmə sözlərin tərkibində də özünü göstərməsidir. *Qariphığa* gelən yatırı olur [DQX, 114-267].

b samitinin fonetik xüsusiyyətlərini A. Axundov ümumişdirərək onu aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "qoşadodaqlıq, kipləşənilik, cingiltilik və ağızlılıq" [9, 60].

Azərbaycan dilində **b** samitinin fonetik evezlənmə xüsusiyyətləri müsair dialekvt və şivələrimizdə də çox geniş bir şəkildə özünü gösterir. M. Şiraliyevin fikrine, *bu* işara evezliyi adlıq haldan başqa bütün hallarda *b>m* evezlenmesi baş verir [10, 81].

"**P**" samiti. Azərbaycan dilində **p** samiti **b** samitinin kar qarşılığından ibarətdir. Sözün bütün mövqelərində işlənən "**p**" samiti ərab əlifbası ile davam edən yazımızda gah birnöqtəli **پ** (be), gah da üçnöqtəli **پ** (pe) hərfi ilə işara olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, **p** eksərən (-) hərfiyle yazılmış; hətta düşünmək olar ki, "Kitabi-Dəde Qorqud" dəki bəzi sözlərdə (-) hərfinin yazılması sonrakı katiblərin elavasıdır və yaqın ki, bu dasanları ilk qəlemlə alan şəxs hemişa hər iki səs üçün, yeni ham **b**, hem də **p** səsi üçün ancaq (-) hərfini işlətmüşdir [9, 46].

Qeyd etmek lazımdır ki, bu ikili fonetik xüsusiyyəti M. Kaşgari, İbn Mühənnə, Hindüşah Naxçıvanı, Hüsaməddin Xoyi əsərlərində müşahidə olunur. Başqa sözlə desək, bu, ərab əlifbasının mehdud və başqa şərq dillərinə yararsızlığından irolı gəlməmişdir. Yəni Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminde hər iki fonemini əmələ gəlmə yeri tarixən mövcud olmuşdur. Elə ona görə də özümüzden qabaqlı yazımızda bunları asanlıqla dərk edirik.

p>b: Parmaq götürüb, şəhadət götürüb müsəlman oldı [DQ, 109-252]. Golmez olsan, məməkət *bozılıb* xarab olur [DQ, 107-245]. Bu yana yigit bəgərlər kim, av *bozulmuş* [DQ, 106-242]. M. Şiraliyev göstərir ki, **p** sesinin cingiltili **b** səsi ilə evezlənməsi

¹ Ərab əlifbasında **p** hərfi olmayışdır. Onu iranlılar sonradan düzəltmişlər.

hadisəsi alınma sözlərdə özünü göstərir: *bol>pol, plan>ilan, prokuror>braqurur, parovoz>buravuz* [10, 80].

“M” samiti. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində sonor adlanan **m** sesi də maraqlı inkişaf xüsusiyyəti ilə seçilir. **m** samiti hər cür fonetik şəraitdə – sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilir. Yazımızın ərəb əsası dövründə de özünün fonematik xüsusiyyətlərinə sadiq olan bu samit *‘mim* herfi ilə ifadə olunmuşdur.

Əmələgəlmə yerinə görə qoşa dodaq **b** samitine yaxın bir fonemdir. Azərbaycan dilinde **m** samiti də **b** cingiltili samiti kimi tarixən çox işlek olmuşdur. XI əsrin görkəmli türkoloqu M.Kaşgarı **m** samit fonemini ayn-ayn türk dilleri arasında hətta fərqləndirici fonem hesab etmişdir. Müellif bunu daha çox sözün əvvəlinde və esasen **bən** ve **man** əvezlik sözləri əsasında söylemişdir. Burada da belə nəticə alınır ki, oğuz qrupu **bən**, qıpçaq qrupu türk dilleri **man** əvezliyinə üstünlük vermişdir. Bize, bu fikir özünü doğrultma-mışdır. Birincisi, Azərbaycan və eləcə də başqa türk dillerində **m** samiti və yaxud **b** samiti bir-birinin törməsi və ya səsəvezlənməsi olmayıb, türk sistemli dillerde haqqında bəhs etdiyimiz fonemlərin hər ikisi eyni zamanda mövcud olmuşdur. M.Kaşgarının qeydində görə, oğuz qrupu türk dillerində **b** mənşəli **bən** şəxs əvezliyinin işlənme tezliyi üstün olmalı idi. Lakin Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələri üzərində müşahidələr həmçə bu fikri təsdiq etmir. Belə ki, dilimizin hələlik 1300–1500 illik yaşlı abidesi Dədə Qorqud das-tanları da təsdiq edir ki, **b** variantı **m**-dən üç dəfə az müşahidə olunur. Qalan moqamlarda isə bir qayda olaraq **mən** əvezliyi işlənmişdir.

XIII–XIV əsrlərin yazılı abidələsi Həsənoğlunun “Necəsan, gəl ey yüzi ağım **bənim**, Sen eridin odlara yağum **bənim**” şerində və “Dastani-Əhməd Həramı”, Qazi Bürhanəddin, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərlərində isə **b** variantının üstünlüyü müşahidə olunur. XIV–XV əsrlərə Nəsimidə, Xətayidə, Əhmədi Təbrizinin “Əsərnəme”sində, XV–XVI əsr mənbələrində **m** variantının üstünlüyü yeno özünü göstərir. XVIII əsrde isə bu üstünlük davam etsa da, XIX əsrin birinci yarısında Qasim bəy Zakir, Seyid Əbü'lqasim Nobati, əsrin ikinci yarısında S.Ə.Şirvani əsərlərinin divanlarının əlyazmalarında I şax əvezlik sözünün **m** mənşəli **man** variantı geniş yayılırlaş sabitloşmışdır.

Bütün bunları sadalamaqda möqsəd ondan ibarətdir ki, Türkiyə türkcəsi, qaqauz dili müstəsna olmaqla, Azərbaycan türk dilində

işlənən **mən** əvezlik sözü tarixən çox qədim bir inkişaf prosesinin nəticəsidir. Yəni **mən** əvezlik sözünü **bən** variantının səsəvezlənmə nəticəsi hesab etmək çotındır.

Maraqlıdır ki, müxtəlif sistemlə dünya dillərində də I şəxsi ifadə edən əvezlik sözü əsasən **m** samiti ilə (*mi, mina, me, mon, min; mi-' ili öte*) ifadə olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllerində isə Azərbaycanda sovetleşme dövründə **ban** əvezlik sözü müxtəlif sebəblər üzündə birdəfəlik adəbi dildən çıxarıılır. Müasir Azərbaycan dilçiliyində də **m** samiti və onun əmələ gəlmə yeri, fonetik xüsusiyyətləri elmi, təcrubi səviyyədə öyrənilmişdir.

Akademik A.Axundov göstərir ki, bu samit qoşadodaq samiti olub, dilönü-dışxərsi **n** və dilarxası yumşaq damaq **n** samitleri ilə qarşı-qarşıya qoyulur. İkincisi, yumşaq damağın veziyətinə görə, burun samiti olub, ağız **b** samiti ilə korrelativ oppozisiya təşkil edir. Qeyd edək ki, **m** samiti dilimizin bütün tarixi arzində də yalnız iki fərqləndirici əlaməti malik olmuşdur [7, 62–63].

Bütün bunlara baxmayaraq, yazılı mənbələrdən məlumat olur ki, **m** samitinin **m>b** fonetik xüsusiyyəti də özünü göstərmişdir. Bunu klassiklərin əsərlərində görmək mümkündür: *bin>min* (say); *kib>kimi* (qoş.) və s.

min – (f.); Demək lazımdır ki, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətayi, Kişvari, Füzuli, M.Avçi, Qövsi Təbrizi, Saib Təbrizi, Əmani, Fədai, Mosifi və b. əsərlərində *m//b* paralelliyi – *م بـ buncal//منجـ منـunca, مـ Miz* – və s. xüsusiilə geni yazılmışdır.

“Z” samiti. Azərbaycan dilinin samitlər sistemində kar **s** samitinin cingiltili qarşılığdır. Ərəb əsası yazımızda **z** samiti dörd hərfi **j, ڇ, ڻ, ڻ** – işarə ilə göstərilmişdir. Halbuki Azərbaycan dilində həmin hərfi işarələrin tölöffüz məxrəcləri yoxdur və olmamışdır. Ərəb olıfbası Şərqi xalqlarına qəbul etdirilən zaman bu hərfərin Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində olmadığı nozora alınmamışdır.

XX əsrin əvvəllerində latin əsası yazıya keçəndə isə bütün bunnar nozora alındığından bu olıfba təlim-təhsil və elmi olıfba kimi qayıtməldirilməlidir.

Azərbaycan dilində **z** samiti ilə başlayan sözlər olmasa da, dili-mizda bu fonem müasir dilçilik elminin nailiyyotları baxımından öyrənilmişdir. A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilində söz başında, demək olar ki, işlənməyən, əslinda isə yalnız alınma sözlərdə özünü

gösterən bu samit müasir dilimizde də söz başında işlenmə tezliyinə görə sonuncu yerlərdən, söz daxilində və sonunda işlenmə tezliyinə görə isə orta yerlərdən birini tutur [7, 75-76].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə z ile başlayan özmənşeli leksik vahidlərin yoxluğuna baxmayaraq, dilimizin leksik tərkibində onları kifayət qədər yeri olduğunu görə M.Kaşgari, İbn Mühənnə, Hüsaməddin Xoysi, Hinduşah Naxçıvanı öz əsərlərində **ظ، ض، ظ، ظ** herflərinin fonetik xüsusiyyətlərindən bahs etmişlər.

“Ğ” samiti. “ğ” samiti dilimizdə her cür fonetik şəraitdə işlenən kar q samitinin cingiltili qarşılığıdır. Dilimizdə bir qayda olaraq boğaz samiti olan ğ ile başlayan söz yoxdur. Əreb əsaslı yazımızda “ğ” (ğ) şeklinde ifadə olunan bu fonem, alınma sözlərdə işlenmişdir: **غَزَّابٌ**, **غَزَّا**, **غَرْبٌ**, **غَرْبَةً**, **غَنْجَةً**, **غَنْجَانَ** və s.

XX əsrin əvvəllərində latin əsası yazıımızın ilk illərində, elmi əsaslı yazı qaydalarının formallaşmadığı zamanda bu fonemla başlayan sözlər mətbuat sehifələri və ədəbi-bədiə əsərlərdə işlənirdi: *Gəzətə idarələri seckilərin nüticələrini...göstərmidi* (“Komunist” qəzeti, 1929, №125). Neft və *gəzəq oquyqan qazarmalar...* [SRV, 19]. Uzunib şerqə, **ğərba...** *Ğığışlar* qoymunda coşub daşaram, çağırır *ğovğaya* radio nəğməsi [HƏB, 26]. **Ğalib** gelmiş sosializm.. (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1929, №107).

Netice olaraq demek mümkündür ki, Azərbaycan dilində ğ samiti q samitinin töreməsidir.

“Q” və “Ğ” samitləri. Azərbaycan dilində q samiti tarixən çox işlənən samitidir. Əreb əsaslı yazımızda җ (qaf) işaretlərənən bu samit fonem hər cür fonetik şəraitdə – sözün əvvəlinde, ortasında və sonunda işlənmişdir.

Aşıq birdür əzəldən sevgilü dildər bir [N Z, 26].

Qanı bənum İbn Yamin *qardaşım?* [M Z, Q Z, 217].

A.Axundov q samitinin fonoloji xüsusiyyətlərində bahs edərək yazar: “Azərbaycan dilində dörd fərqləndirici olamətə malik olub ğ, cingiltili samit kimi k, ağız samiti kimi n samitləri ilə korrelyativ qarşılıqla təşkil edir...” Müəllif sözündə davam edərək M.A.Şerbaka istinadən q samitinin köktürkçədəki uvvular **ك** samitinin birinci refleksi ilə əlaqədar olduğunu da qeyd edir [7, 87].

Dilimizin qadim və orta əsr yazılı mənbələrində demək olar ki, XVII-XVIII əsrlərə qədər özünün ilkinliyini intervokal şəraitdə belə saxlamışdır. Bunu M.Kaşgari, İbn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvanı,

Hüsaməddin Xoysi lügətləri, Dədə Qorqud dastanları, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Qövsi Təbrizi əlyazma divanlarında çox geniş bir şəkilde görmək mümkündür. Əlavə etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllerində latin əsası yazıımızda da q samitinin bu xüsusiyyəti mühafizə olunmuşdur. 1940-ci ildə rus əlifbasının qəbulundan sonra yazımızda dilimizdə mövcud olan bir sira fonetik qanun və uyğunluqlarla yanaşı, q samitinin intervokal şəraitdə ğ samitina (q>ğ) çevrilmesi qanuniyədirildi. Burada eyni zamanda q samitile başlayan *qanı*, *qanda*, *qaçan*, *qamu* əvəzlik sözlərinin q>x>h kimi geden fonetik inkişafının son variansi da qanuniyədirilərək h variantı qəbul olundu. Xüsusilə sonu q samiti ilə biten *cqo*, *yog*, *baq*, *yig*, *cıq*, *qırq*, *arq*, *aq* və s. təkhecalı, *qorqu*, *yalqı*, *qağan* (*qağan*), *çugan*//*çoqan* tipli ikihecalı sözlərin çox, *yox*, *bax*, *yix*, *qırx*, *ark*, *ağ*, *çoğan* ümumxalq danışq dilində tələffüz edildiyi kimi yazılması əsaslandırılaraq qəbul olundu.

ğ samitine gəlince deməliyik ki, dilimizdə bu fonemle başlayan söz yoxdur və tarixən də olmamışdır. Lakin əreb əsaslı yazımızda əreb və fars mənşəli *ğalib*, *ğazi*, *ğəzəb*, *ğərğ*, *gibla*, *ğafil*, *ğəm*, *ğəmza* və s. sözlər rast galınır.

Əmək degil bu gözüm suratı-xuban gözədir.

Nəzəri pak olanın qüdrəti-sübhan gözədir.

[NZ, 230]

Yuxarıda sadalanmış ğ ilə başlayan alınma sözlər zaman keçidkə ümumxalq tələffüzündə dilimizin fonetik tələffüzüne yaxın bir şəkil alırdıdan sonra ilk ğ samitinin söz başında q ilə yazılması 1940-1950-ci illərdən Azərbaycan dilinin imlasında *qalib*, *qazi*, *ğəzəb*, *qırq*, *qıblə*, *ğafil*, *qəm*, *qəmza* kimi yazılmışı da qanuniyədirilmişdir. Demək lazımdır ki, bu alınma sözlər dilimizin leksik tərkibinin zənginləşdirilməsinə xidmət etmişdir.

Ə.Dəmircizadə ğ samitinin kar qarşılığından bahs etdiyindən sonra yazar: “Azərbaycanlılar bir qayda olaraq söz başında ğ (ğ) sösinin tələffüz etməkdə hətta bu gün de çətinlik çəkirlər. Buna görə də ğ (ğ) ilə başlayan bir sıra sözlər azərbaycanca söz başında olan q (ğ) ilə tələffüz olunur ki, bu hal “Kitabi-Dada Qorqud”da da özəksini tapmışdır. Məsələn: **عَصْبَهْ** *deyil*, **غَرِيبْ**, *deyil*, **قَرِيبْ** *yazılmışdır...*” [9, 56-67].

"X" samiti. Dilimizin qədim yazılı mənbələrində bu fonemin sözün əvvəlində ve müxtəlif fonetik şəraitdə işlənməsi göstərir ki, o, müstəqil fonem kimi mövcud olmuşdur. Dədə Qorqud dastanları, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Kışvari, Xətayi, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Məlikbey Avçı, XVIII-XIX əsrde Vidiad, Vaqif, Q.Zakir, Nəbatı, S.Ə.Sirvənəsərlərində **x** samiti hər şəraitdə özünü göstərməsidir.

Xan Uruzun babası! Ünim anla, sözüm dinlä, ağam Qazan [DQ, 68].

x samiti evezlik mənşəli sözlərdə **q~x** sesəvəzlenməsi kimi təzahür etmişdir. Bu əsasən XIV əsrin sonundan XIX ərin axırına qədər müşahidə olunur. XVIII əsrden **x>h** evezlenməsi görünse də, **q>x** hadisəsi Zakir, Nebati divanında öz ekşini tapmışdır.

XX ərin əvvəllerində latin əsaslı yazımızda bir sıra tekheçili sözlərin sonunda, coxheçili sözlərin ortasında ve sonunda bir qayda olaraq **x>k** fonetik xüsusiyyəti əsaslanırlımdan ədəbi dildə davam etmişdir. Məsələn, *saq, yoq, siq, galq, qorq, galqmaq, qorqmaq, qorgu, qazag, vaqt, yukarı, saqlamaq* və s.

Bunu yazımızın maddi mədəniyyət abidələri sayılan min, min beş yüz illik yazılı mənbələrimiz üzərindəki müşahidə və axtarışlar təsdiq edir. Belə ki, dilimizdə özünün tələffüz prosesləri əsasında yaranmış saitler sistemi iki və dördvariqliş şəkilçilərin formalasmasına mühüm rol oynamışdır: a) söz kökündeki son saitin tələbini görə iki cür yazılan -*lar*, -*lər*, -*ma*, -*mə*, -*da*, -*də*, -*dan*, -*dən*, -*san*, -*sən*, -*am*, -*əm*, -*a*, -*ə*, -*as*, -*əs*, -*kan*, -*kən*, -*maq*, -*mək*, -*caq*, -*cək*, -*ar*, -*ər*, -*la*, -*lə*, -*maz*, -*məz* və s.

b) dörd cür yazılan -*li*, -*li*, -*lu*, -*lü*, -*liq*, -*lik*, -*lug*, -*lük*, -*çt*, -*çi*, -*çu*, -*cü*, -*cik*, -*cig*, -*cug*, -*cük* və s. bu kimi şəkilçilər XX ərin əvvəllerində əreb əsaslı Azərbaycan yazısında, 1920-1927-ci illərdə heç bir fonetik uyarlıqə söykənməyərək cılızlaşmış iki və ya üç fonetik variantda və bəzən da saitsiz (mk) **ل** (**لـ**) **كـ** (**كـ**) **مـ** (**مـ**), **أـ** (**أـ**), **جـ** (**جـ**), **هـ** (**هـ**), **يـ** (**يـ**) kimi yazılmışdır.

Burada diqqəti çəkən **lk** (**لـكـ**), **ck** (**جـكـ**), **cq** (**وـقـ**), (**ئـكـ**), **mk** (**مـكـ**) kimi samit herf birləşmələridir. Dilimizin şah damarı olan ahəng qanunu və bunun əsas prinsiplərinə görə söz köklərində son saitlərin hansi - qalın və ince növündə olduğunu bilməndən tərkibində qeyd etdiyimiz samit birləşmələri olan sözləri oxumaq mümkün deyildi. Məhz buna görə də biz bu gün min, min beş yüzillik tarixi olan ədəbi-bədii və başqa her cür yazılı mənbələri oxuyub üzə çıxarımışq. Lakin əreb əsaslı yazımızda ahəng qanununun vacib prin-

siplerinin pozulmuş halları yazılı dile də nüfuz etdiyindən burada bir anlaşılmaz qarşılaşqıq yaradılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar XX əsrin əvvəllerində, yazımızın latin əsasına çevrilmiş dövründə də özünü göstəirdi. Yeni tərtib olunmuş "İmlə qaydalari"nda belə ahəng qanunun saitlərə bağlı olan prinsipləri pozulurdu. Xüsusilə, 1929-cu ildə buraxılmış "İmlə qaydalari"nda dilimizdə dörd fonetik variantda formalasmış -*dir* şəkilçisinin iki fonetik variantda yazılıması qəbul olunmuşdu. Bu da təbii olaraq mətbuat, ədəbi-bədii yazılı mənbələrde özünü göstərmişdi.

Halbuki Azərbaycan dilinin fonetik təbiəti onun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə burada saitler sistemimin yaratdığı ahəng qanunu sözün quruluşundakı ahəngdarlığın gözənlənilmesi dilimizin mədəni səviyyəsinə göstəren faktordur.

I. Ahəng qanunu. Azərbaycan dilinin əsas qanunlarından biri olan ahəng qanunu aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə seçilir:

- 1) saitlerin bir-birini izlemesi;
- 2) saitlərə samitlerin bir-birini izlemesi;
- 3) samitlərin bir-birini izlemesi.

1) Tərixən dilimizdə bu qanun sait söslərin tələffüzündə damaq və dodaqların iştirakına görə forqlənmişdir; söz köklərinin son hecasını təşkil edən saitin növündən asılı olaraq dilimizdə şəkilçilər də ona uyğun bir şekilde formalasmışdır. Elə "saitların bir-birini izleməsi" anlayışı da buradandır; saitler keyfiyyətcə iki qrupa bölünür; a) ön damaq (qalın) saitleri: **a**, **i**, **o**, **u**; b) arxa damaq (ince) saitleri: **ä**, **ë**, **ı**, **ö**; bunlar da tələffüz zamanı dodaqların aldığı vəziyyətə görə; c) dodaqlanan saitlərə: **ö**, **u**, **ü**, **ö**; c) dodaqlanmayan (yaxud damaq saitleri) **a**, **i**, **ä**, **ö** saitlərə bölünür; d) sözün son hecasında **ا**, **ي**, **ئ**, **ا**, **ي** qalın və ince saitlərdən hər hansı biri olarsa, artırılan şəkilçi də ona müvafiq olmalıdır, yəni burada damaq ahəngi gözənlər: **ayğır**, **keyik**, **ərən**, **yürək**/**ürək**, **qağan**, **avic**, **tanrı**, **qartaş**, **qardaş**, **xanım**, **xaqan**, **qari**, **babək**, **bək**, **buğra-qatır**, **yarın** (sabay), **qılıc** və s. bunun kimi sözlərə müvafiq olaraq sözdüzəldici və sözdəyişdirici və yaxud grammatik şəkilçilər yerinə görə iki və dörd fonetik variantda formalasmışdır: a) iki cür yazıları: -*lar* (-*لـرـ*), -*laq*, -*lk*, -*ma*, -*mə*, -*da*, -*də*, -*dan*, -*-san*, -*sən*, -*am*, -*əm*, -*a*, -*ə*, -*as*, -*əs*, -*kan*, -*kən*, -*maq*, -*mək*, -*caq*, -*cək*, -*ar*, -*ər*, -*la*, -*-la*.

b) **o**, **u**, **ö**, **ü** saitleri isə dodaq ahəngi və yaxud dodaqlanan saitlərinə görə şəkilçilər dörd fonetik variantda formalasmışdır:

-i, -i, -u, -ü, -in, -in, -ün; -di, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müs; -ir, -ir, -ur, -ür, -li, -lu, -li, -lüq, -lik, -lug, -lük ve s.

2) Saitlərlə samitlərin bir-birini izləməsi. a) sözün son hecəsində **a**, **i**, **ö**, **ə**, **ı** arxa və ön sıra xüsusiyyətləri olduğuna göre söz kök və şəkilçiləri nəzərə alınmalıdır. Əlavə etməliyik ki, dilimizin arbəlifbası dövründə sözügedən saitler arasındaki xüsusiyyətlər daha çox yazı prosesində özünü göstərdiyi üçün burada fonetik uyarsızlıq yaranmışdır ve bugünkü yazımızda dörd fonetik variantda yazılıması qəbul olunmuş şühüd keçmiş zaman şəkilcisi **-di**, **-di**, **-du**, **-dü** yalnız (**ı**) -di kimi yazılmışdır. Neticədə arxa sıra saiti olan **i** ilə **i** hərfli tələffüz və nitqdə eşidilməsinə baxmayaraq, yazında ancaq bir şəkilde **i** (**ı**) eks olunmuşdu (məq. et: oldu - اوْلۇ - va s.); b) **o**, **u**, **e**, **ü**. Bu sait hərfi arbəsası Azərbaycan yazısında əyani şəkilde mövcud olmadığından bir sıra şəkilçilərin yazılmasında ciddi fonetik uyarsızlıq yarışmışdır. Lakin latin və kiril esaslı Azərbaycan yazısında onların her birinin öz yerinde eks olunması dilimizin möhkəm fonemlər sistemini bir daha təsdiq etdi. Dilimizdə dodaqların iştirakı ilə yaranmış bu sait hərfi tarixən sözlərin tərkibində bir ahengdarlıq yaratmışdır: **ütü**, **hörikkli**, **qorug**, **qoruqcu**, **oyun**, **oyunu**, **əmək**, **ənakçı** və s. Dilimizin morfoloji inkişafında xüsusi yer tutan bu fonemlər sistemi grammatik göstəricilərin də ciddi bir uyarılıqla sabitləşməsinə tömən etmişdir. Belələ, Azərbaycan dilində şəkilçilərin iki və dördvariantlı olmaqla aşağıdakı kimi sabitləşməsində saitler ahengi böyük rol oynamışdır; c) ikivariantlı şəkilçilər: **-lar**, **-lər**; **-ma**, **-mə**, **-da**, **-də**, **-dan**, **dən**; **-san**, **-sən**; **-am**, **-əm**; **-a**, **-ə**; **-aş**, **-əş**; **-kan**, **-kən**; **-maq**, **-mək**; **-caq**, **-cək**; **-ar**, **-ər**; **-la**, **-lə**; **-maz**, **-məz** və s.; ç) dördvariantlı və ya dörd cür yazılanlar: **-i**, **-i**, **-u**, **-ü**; **-in**, **-in**, **-ün**; **-di**, **-di**, **-du**, **-dü**; **-miş**, **-məş**, **-muş**, **-müs**; **-ir**, **-ir**, **-ur**, **-ür** və s.

Deməliyik ki, esrin əvvəllerində, daha doğrusu, 1929-1930-cu illərdə buraxılmış imla lügətində eski arbəsası yazının **iz** - **təsiri** olaraq dördvariantlı **-dir**, **-dür** kimi xüsusi maddə ilə qeyd olunması latin esaslı yazımızda da öz eksini tapmışdır. Məsələn: Əbülhəsen proletar yazıçılarının içerisinde xüsusi bir mövqə tutmaq *istəyənlərindəndir* (Əh 6). Bu mövqeyi dutmaq üçün Əbülhəsenənən çox az şey *lazımdır* (Əh 6). O dəfələrlə *demişdür*.

II. Saitlərlə samitlərin fonetik xüsusiyyətləri. Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminde samit hərfler də bir sıra keyfiyyətlərə

malikdir. Onların tələffüzündə özünü göstəren fonetik xüsusiyyətlər saitlərin qalın və incə xüsusiyyətinə uyğun gəlir. Yəni kar samit hərf iki sait arasına düşdürü zəman cingiltileşir. Lakin bu fonetik dəyişmə xüsusiyyəti geniş olmayıb, demək olar ki, tarixən sonu kar **t**, **ğ**, **k** hərfli ilə bitən sözler özündən sonra saitle başlayan şəkilçi özünün cingiltili qarşılığna çevrilir: **m<g**, **q<ğ**, **k<g<y**. Deməliyik ki, Azərbaycan dilinin qədim və orta əsr yazılı mənbələrində, bir qayda olaraq, bugünkü yazımızda **d** hərfi ilə yazılan sözler tələffüzde **t** ilə ifadə olunmuşdur.

3) Samitlərin bir-birini izləməsi xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan dilçiliyində saitlərə samitlərin bir-birini izləməsi xüsusiyyətləri elmi-nəzəri və tacribi baxımdan geniş şərh olunmuşdur. Belə ki, Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, "müsəir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərə samitlərin ahengi 2 növdür: 1) dilin veziyətinə görə saitlərə samitlərin ahengi; 2) saitlərin veziyətinə görə həmcins saitlərə samitlərin ahengi [11, 132-133]. Akademik A.Axundov Ə.Dəmirçizadənin fikirləri ilə razılışaraq qeyd edir ki, saitlərin samitlərin ahengi heç də yalnız dilortası və dilarxası samitləri ilə məhdudlaşdır; əslində bütün samitləri əhatə edir..." [7, 215].

Təbii ki, XX əsrin əvvəllerində Azərbaycan ədəbi dilinin bu cür fonetik xüsusiyyətləri özünü göstərə bilməzdi. Ona görə də sözü gedən fonetik hadisələr ədəbi dilde müxtəlif şəkillərdə özümü göstərmüşdir: Canlı danışqda sonu kar **samiti** ilə bitən **höriük**, **kötük**, **təpik**, **ələk**, **gərək**, **çörək** və b. saitle ifadə olunan şəkilçi qəbul etdiyikdə **k-g** ilə əvəzlənərək **höriğü**, **kötüğü**, **ələgi**, **çörəgi** və b. Əslində bu fonetik xüsusiyyəti məqbul saymaq olardı. Lakin dilimizdə **y**-laşma hadisəsi üstün olduğundan sözü gedən fonetik hadisenin yəni **k<y** ilə əvəzlənməsi qanunişdirilmişdir...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fonetik xüsusiyyət sonu sonor hərflərə bitən fellərdən fəli sıfət yaradıcılığında da özünü göstərmüşdir; a) çalğı, qurğu, azığın, düzgün, vergi və s.; b) feil kökünün sonu kar samitlərlə bitərə şəkilçinin ilk samiti də kar samitlə bitərə şəkilçinin samiti də karlaşan samit olur; məsələn: **basqın**, **daşqın**, **çaşqın**, **çışkin**, **tutqun**... Lakin bunların cingiltili variantları da müşahidə olunmuşdur: **ötgün**, **bisgin**, **düşgün** və s. Görün **düyü** kimi burada da karlaşma hadisəsi deyil, cingiltleşme baş vermişdir. Yəni **k-y-dən** forqlı olaraq **g** variansi üstünlük təşkil etmişdir. Ona görə də biza elo galır ki, Azərbaycan dilinin bu xüsusiyyətlərinə yenidən baxmaq olar.

Fonetik hadisələr haqqında bəzi qeydlər. XX əsrin əvvellərində yaxımızın latin qrafikasına yenicə keçməsinə baxmayaraq dənisiq dilində baş verən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər də yazıya keçməyə imkan tapmışdır. Bunlardan: a) assimilyasiya; b) dissimilyasiya; c) yerdeyişme; ç) səsartımı; d) sesdüşümü... Halbuki əreb əsası yazımda bunları müşahidə etmek o qədər də asan deyildi. Məhz buna görə də yeni olıfba əlifbanın tədbiqindən sonra da uzun müddət ədəbi dilin imla qaydaları bu təsirlerden qurtara bilməmişdir. Bununla belə, dilimizin inkişaf etdiriləsi ilə elaqədar Bekir Çobanzadenin "Yeni yol" qəzetiində "Türkçənin səs uyuşması qanunu" [10], "Türk dili səfirlərinin ümumi qüsurları" adlı kitabı [10, 3-10], A.Samoyloviçin "Türkçənin qoca ata qanunu haqqında" ("Yeni yol" qəzeti, 1924, № 35), "Azerbaycanı öyrənmə yolu" toplusunda A.Şerifin "Türk dillerində sinqrmanızın məsələsi" [16] adlı məqalələr dərc olunmuşdur. Həmin məqalələrdə türk dillerinin ahəng qanunu haqqındaki bəzi yanlış fikirlər rədd edilərək bu qanunun hem sait, hem də saitlərə aid olduğu göstərilirdi... Lakin Azerbaycan ədəbi dilində baş verən fonetik hadisələr həmisi dildə özünü göstəra bilməmişdir. Müşahide olunan hadisələr aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Assimilyasiya. Azerbaycan dilində bu fonetik hadisə dildə iki cür baş verir: irəli və geri.

Tələffüz zamanı müəyyən səsin özündən sonra gələn təsiri nəticəsində onu özüne yaxın səsə çevirir ki, buna assimilyasiya deyilir. Bu hadisə hem də burun sonorları ilə elaqədar baş verir. Məsələn: Cox yaxşı, hazır edib göndərrəm [MEA MOH, 28], Annamay və vezifəsini düşünməyək Hesənov İsmayılin evində qonaqlıqları aldı ("Kommunist" qəzeti, 1939, №1193).

Göründüyü kimi, bu hadisə ədəbi dildə deyil, canlı dənisiqda baş verir...

II. Dissimilyasiya. r, n, m samitlerinin təkrarı zamanı baş verən bu fonetik hadisə də sərf canlı dənisiq zamanı baş verir. Və ədəbi dila obrazların personajların dili vasitesi ilə gəlir.

III. Səsartımı. Birincilərdən fərqli olaraq, ədəbi dilimizin XX əsrin birinci yarısında yenidən qurulması proseslərində meydana çıxan en vacib məsələlərdən biri etdi. Belə ki, sonu samitlə bitən sözlərə saatlı başlayan şəkilçi elavə etdikdə iki sait hərfin yanaşı işlənməsi dilimizdə möqəbul hadisə olmadığından onlar arasına mütləq bir bitişdirci fonemint (y, s, n) artırılması lazımlı gelir.

Bunu o, bu, ora, bura, hara əvəzlilik sözlerinin hallanması proseslərində gömək olar.

	bu
o+n+un→onun	bu+n+un→bunun
o+n+a→ona	bu+n+a→buna
o+n-u→onu	bu+n+u→bunu
o+n-da→onda	bu+n+da→bunda
o+n-dan→ondan	bu+n+da→bundan və s.

Bunun kimi fonomorfoloji xüsusiyyətlər demək olar ki, Azərbaycan dilin qrammatik kateqoriyaların təşəkkül və formallaşmasının çıxış nöqtəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr yazılı mənbələrində s və y bitişdirciləri mənsubiyət kateqoriyasının III şəxs şəkilçiləri arasında bir-birini əvəz etmişdir.

Eşqimə kiən ki, qılmadı baş ilə canım fədə,
Dərdinə çərə bulmadı, uğramadı dəvəyinə.

[N III, 127]

Bu fonetik xüsusiyyət müasir dialekt və şivələrinizdə təsirlik halında *nay* əvəzlənməsində (*onu>oyı*, *məni>məyi*. Şəmaxı) də özünü göstərir [11].

Demək lazımdır ki, canlı dənisiq dilində səsartımı bir sıra alınma sözlərin quruluşun dilimizə uyarlı olmadığından onların əvvəline müvafiq sait seslərin artımı da baş verə bilir. Məsələn: *rus – r+urus*, *Rəhim – İrəhim* və başqa bunun kimi hallar da özünü göstərir.

Beləliklə, Azerbaycan dilinin VIII əsrən başlayaraq XX əsrin əvvellərinə qədər keçen böyük bir tarixi dövründə əlifbasının defələrlə dəyişməsi və yaxud da dəyişdirilməyə məruz qalmışına baxmayaraq dilimiz demək olar ki, heç şey itirməmişdir. Bütün bu proseslər davam etdiyə, möhkəm qrammatik quruluşa malik olan Azerbaycan türk dilinin lüğət tərkibi zənginleşmiş, onun üslublu imkanları genişlənmişdir.

XXI əsrin başlanğıcında isə Azerbaycan türk dilinə dövlət qayğısı artaraq müştəqilliyini bərpa etmiş xalqımız eyni zamanda əlifbamızın latin qrafikasına qaytarmasına nail olmuşdur. Bu dövrdə Azerbaycan türk dilinin kırıl əlifbasında davam etmiş dövrün materialları yeni latin qrafikasına çevrilmesi işinə rəvac verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III c., Bakı, 1982.
2. M.Kaşqarı. Divanı lugat it-türk (turkçəyə tərcüməsi), I c., Ankara, 1899.
3. Hüsaməddin Xoyi. "Töhfeyi-Hüşəm". Bakı, 1996.
4. Əbu Heyyan el-Əndəlusi. Kitab el-idrak li lisani el-ətrak. Bakı, 1992.
5. A.Mehərrəmov. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1961.
6. A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, 1984.
7. A.Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası. Bakı, 1973.
8. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, 1960.
9. Ə.M.Dəmirçizadə. Kitabi-Dəda Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1959.
10. M.Ə.Sirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının asasları. Bakı, 1962.
11. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin sövütiyyəti "Azərbaycan diline aid tədqiqətlər", 1947.
12. Ə.M.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
13. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloziyası. Bakı, 1962.
14. M.Ə.Sirəliyev. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı. "Ədəbiyyat və ince-sənet" qəzeti, 1957, №230.
15. V.Aslanov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına aid etüdlər (fonemə haqqında). Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, 1966, №2.
16. A.Serif. Türk dillerində sinqrarmonizm məsələsi, "Azərbaycanı öyrənən yolu" məcmuası.
17. A.M.Illərbək. Grammaticheskiy ocherk jazyka tyurkskikh tekstov X-XIII vv. iz Vostochnogo Turkestana, M., 1961, soh. 44-45.
18. Zeynalov F. Ob odnom "prevremennom tyurkском языке" v sredнем Iranе. "Sovetskaya Törkologiya", Bakı, 1972, №2, c. 76-77.

İxtisarlar

CC	- C.Cabbarlı. İlk dram əsərləri. B., 1944.
CM	- C.Məmmədquluzadə. Belke də qaytardılar. B., 1928.
ƏH	- Ə.Haqverdiyev. Hekayeler. B., 1930 ("Odlar yurdı" qəzeti, 1989-cu il, № 3).
ƏH	- Əbülhəsen. Hekayeler. B., 1930.
ƏT	- Əyyub Telət. Köçük. B., 1939.
ƏY	- Əbülhəsen. Yoxuşlar. B., 1936.
HƏ	- H.Əlizadə. Bahar. B., 1934.
HM	- H.Mehdi. Daşqın. I h., B., 1930; II h., B., 1934; III h., B., 1936.
I.S.T.	- I.S.Turgenev. Ovçunun xatirəleri. B., 1931.

QS	- Q.Sinkler. Yüz faiz. B., 1930.
MƏ	- M.Əlizadə. Qonaq. B., 1941.
MFA	- M.F.Axundzadə. Mürafio vəkillərinin hekayəti. B., 1928.
Mİ	- M.Ibrahimov. Həyat. B., 1937.
MM	- M.Müsqi. Şeirlər. B., 1936.
MRA	- Məmməd Rahim. Arzular. B., 1930.
MSO	- Məmməd Səid Ordubadi. Şeirlər. B., 1939.
MZOZA	- Məmməd Səid Ordubadi. Zinyotin andi. B., 1929.
N	- Nəzərlə. Hekayələr. B., 1930.
RR	- R.Rza. Qanatlar. B., 1935.
SR	- S.Rehman. Gənclik hekayələri. B., 1936.
SR	- S.Rehman. Vəfəsiz. B., 1933.
SV	- S.Vurğun. Azad ilham. B., 1939.

Morfoloji xüsusiyyətlər

Uzun inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif dövrlərdə yad dillerin təsirinə rast gələsə də, öz sabitliyini saxlamış, inkişaf edib sovet dövründəki vəziyyətinə gəlib çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillerin təsiri əsasən lügət sahəsindən kənara çıxa bilməmişdir. XX əsrin avvallorından rus və Avropa sözləri ilə keçmiş bəzi şəkilçilər də dilimizin morfoloziyasına təsir edə bilməmişdir. -iyyat, -dar, -gah, -stan, -i, -vi, -anti, -ist, -logiya, -ik, -oloq və s. kimi şəkilçilər yalnız həmin dillərə aid söz-lərlə birlikdə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilinin yazılı materiallarından aydın olur ki, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu dilimizə daxil olan söz və ifadələri bir çox hallarda öz qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Sonrakı illərdə bu kimi sözlərdən bəziləri ya istifadədən çıxmış, ya da dilimizə dəha uyğun olan başqa söz və şəkilçilərlə işlənməye başlamışdır; məsələn: *sənalik* – *illik, rubliyə* – *manat* və s. Maraqlıdır ki, əreb sözü olan *rahət* sözü dilimizə məxsus inkar şəkilçisi – *siz* ilə işlənəsə də, sonralar *rahətsız* deyil, *məhz*, fars dilinə aid –*na* şəkilçisi ilə *narahat* şəklində, dəha geniş işlənmişdir. Hətta xalq danışq dilinə də nüfuz edə bilməmiş və *məhz* *narahat* forması sabitlenmişdir.

Alınma sözlərin öz dilimizin şəkilçiləri ilə işlənmesində və yaxud həmin sözlərin qarşılığını düzəltmək işində bəzən qondarmaçılıq halları da olmuşdur ki, bu barədə müvafiq bölmələrdə danışılır.

Azerbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində daha canlı dövrü təşkil edən sovet dövrü bu gündək bir neçə mərhələ, inkişaf yolu keçirmiştir.

Ə.Dəmircizadə və A.Məhərrəmov sovet dövrünün özünəməxsus pillələrini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

1) 1920-1930-cu illər; 2) 1930-1940-cı illər; 3) 1941-1945-ci iller müharibəsi dövrü və ondan sonrakı müddət.

XX əsrin birinci yarısında Azerbaycan ədəbi dilində morfoloji cəhətdən diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərin inkişaf prosesini həmin mərhələlər üzrə nəzərdən keçirək. Burada morfologiyanın ayrı-ayrı hissələrindən bütün təsərrüati ilə deyil, onların sovet dövründəki mərhələsində inkişaf vəziyyətindən, təkmilləşmə, salisloşma prosesindən bəhs edilecekdir.

1920-1930-cu illər Azerbaycan ədəbi dilinin yenidən inkişafı uğrunda mübarizə dövrü idi. Bu dövrdə dilin başqa sahələri kimi grammatic quruluşunda da bəzi qeyri-sabitlik, müxtəliflik müşahidə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1930-cu illərdə Azerbaycan dilinin morfologiyasını tam şəkildə öks etdiyən qrammatika kitabları olmamışdır. Əldə olan dərsliklərde, o cümlədən 1924-cü ildə çap edilən "Türkçe serif-nohv" kitabında nitq hissələrinin adlan, ismin hal adları ərəb dili terminləri ilə göstərilirdi. Buna görə də 1930-1940-ci illərdə qrammatika kitabları bir neçə dəfə dəyişmişdir. Əvvəller qrammatikanın bütün hissələri (fonetika, morfologiya, sintaksis) bir yerde verilirdi, 1934-cü ildən sonra fonetika və morfologiya üçün bir kitab, sintaksis üçün birinci hissə adı ilə başqa bir kitab yazılırdı. Azerbaycan dilinin yeni esaslar üzrə qurulmuş qrammatikalar əvvəlki qrammatika kitablarından fərqlənir və dilin daxili inkişaf qanunlarına tam mənəsi ilə esaslanırı.

1937-ci ildən sonra çap olunmuş qrammatika kitabları həmçinin yeni program üzrə daha da təkmilləşdirilmiş, qrammatik kateqoriyalara aid tərif və izahatlar verilmişdir.

Sonrakı illərin neşrində belə təkmilləşdirmələr, düzüştəşdirmələr daha da çoxalmışdır. Xüsusilə, 1940-ci illərdən sonra Azerbaycan ədəbi dilinin qrammatik qayda-qanunlarına ciddi fikir verilir. Lügət tərkibinə nisbətən gec dəyişən, çox yavaş inkişaf edən dilin morfoloji quruluşunda olan az-çox dəyişilmə, sabitləşmə onun keyfiyyətə yaxşılaşmasına səbəb olur.

Morfoloji əlamətlərdə olan belə inkişaf prosesi sovet dövrü yazılı ədəbi dilində daha çox müşahidə edilir.

Morfologiyanın əsas üzvlərindən biri olan şəkilçilər sözlərin müxtəlif şəkillərə düşməsində, söz yaradılığında əsas rol oynayır. Şəkilçilər sözlər qoşulub əmələ gətirdikləri dəyişikliyi görə iki qismə ayrılır: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirci.

1. Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi söz köküne əlavə edildikdə onun menasına ciddi təsir edir və yeni məzmunlu söz yaradır, beləliklə də, dilin lügət tərkibinin yeni sözlər hesabına zənginləşməsinə xidmət edir.

Azerbaycan ədəbi dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində söz-düzəldici şəkilçilər söz yaradılığının baxımından eyni dərəcədə faal olmamışdır. Apardığımız tədqiqat göstərir ki, bir qism şəkilçilər az, başqa qism şəkilçilər dərəcədən çox möhsuldar olmuşdur. Məsələn: -çı, -çi, -cu, -çü, -çılıq, -çılık, -çuluq, -çülük; -lıq, -lik, -luq, -lük və s. şəkilçilər söz yaradılığında daha çox iştirak etmişdir.

Bu dövr lügət tərkibinin zənginləşməsindən bəhs edən bir sıra elmi-tədqiqat işlərində morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması məsəlesi, habelə ədəbi dilə daxil olan düzəltmə söz və terminlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bizim tədqiqatda bütün sözdüzəldici şəkilçilər haqqında deyil, sovetleşmənin ilk günlərindən Azerbaycan ədəbi dilində daha çox işlək olan bəzi faal şəkilçilərdən bəhs edilecekdir. Həm də biz bu şəkilçilərlən ümumiyyətə ədəbi dil fonunda bütövlükdə söz yaradılığının prosesindəki faaliyyətdən deyil (çünki bu haqda elmi üslub və terminlər məsəlesi, mətbuat dilinin leksikası və qrammatik xüsusiyyətləri, ədəbi dilin lügət tərkibinin dəqiqlişməsi və inkişafi bəhs-lərində geniş dəmişlər), yalnız ədəbi dilin bədii qolundan nümuneler götürüb bəhs edəcəyik. Onu da qeyd edək ki, bizim secdiyimiz misalların əksəriyyəti fərdi üslubla, mətnlə əlaqadər olaraq işlənən sözlərdən ibarət olsa da, bular 1920-ci illərin sonrakı mərhələlərində qrammatik qanunların sabitləşməsi, ümumi ədəbi dil normalarının yaranması, sözdüzəldici şəkilçilərin sözlər qoşulmalarının müəyyənləşməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünkü aşağıda ayrı-ayrı yazıçılardan götürdürüyümüz düzəltmə sözlərin böyük qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində artıq özünü göstərmir. Deməli, bu və ya digər qrammatik xüsusiyyətin təkmilləşməsi, şəkilçilərin sözə qoşulması, yerinin müəyyənləşməsi öz növbəsində dili

daim normativləşdirir, bədii dilin yaradıcıları da, şübhəsiz ki, bu ümumi normal haldan kənarda qalmır.

-çı, -çi, -cu, -çü dilimizin məhsuldar şəkilçisi olub, yeni söz yaradılığında fəal iştirak edir. Yeni dövr quruluşu ilə əlaqədar olaraq bu şəkilçilər vasitəsilə dilimizin lügət tərkibində onlarla yeni söz-termini yaradılmışdır; məsələn: *daşçı – daşyanan* mənasında; *jurnalçı* – türk jurnalçıları [“Yeni yol” qəzeti, №12].

teatrçı – Fatmaxanın Muxtarova Bakı teatrçı cəmaətinin də rəhbətinə və alqışlarını qazandı [“Yeni yol” qəzeti, №12].

əlibaçı – yeni türk əlibaçıları [“Yeni yol” qəzeti, №13].

zahmatçı – Azərbaycan zəhmətçilərinin xoşgönu yolu, [“Yeni yol” qəzeti, 20 dekabr]; ...şəhərlərdə sənət zəhmətçiləridir [“Yeni yol”, 25 noyabr].

fabrikaçı – ...bir yığın xan, bəg və ya fabrikaçı oğlanları bir yerdə cəm olub [SQƏ, 9].

kapitalçı – ...kapitalçılar və mülkedarlar cəhalet və qaranlıqla yaşayış kütlöni itaat altında saxlayır [“Maarif və mədəniyyət” jurnalı, №1, 7].

abunəçi – “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinə abunəçi yazılımını? [“Maarif və mədəniyyət” jurnalı, №1, 12].

mədəniyyətçi – Turgenevin özü tədrici bir mədəniyyətçi idi [TABO, 9].

tibbiyyaçı – Bazarov tibbiyəcidi [TABO, 8].

malikanəçi – Malikanəçi zadəgan təbəqəsinin həyatı qabiliyyətina çatmışdır [TABO, 9].

anənəçi – Rus xalqı anənəcidi... [TABO, 60].

əməkçi – ... və kolxoz bir səsle yazılan əməkçilərin [SVF, 62]; Bütün ölkələr əməkçilərinə. Yeni əməkçilər qayıtsın işə [“Ədəbiyyat qəzeti”, 1948, 10 may].

proqulçu – proqulçulara düşmən kibi baxırlar.

cəbhəçi – Bulutları fəth edəcək bizim qızıl cəbhəçilər [ƏFS, 71].
bayramçı – Bayramçılar [serlövhədir] (bayram şənliyində iştirak edənlər) [OKA, 11].

dialektikçi – Bir *dialektikçi* olmasını bir problem halına qoymaq və həllinə çalışmaq [ÖY, 5].

zərərçi – Gerek olsun *zərərçilər* [SVF, 10].

artelçi – ...artelçilər də onlardan geri qalmazlar [PB, 15].

mahnıcı – ... qonşuları qoca *mahnıcı* arvad onun üçün belə bir mahni qoşmuşdu [SVŞC, 25].

fitnəçi – ...*Fitnəçinin*, yalançının yox hayatı [ƏSƏY, 1942].

kitabçı – *Kitabçı*, erməninin bu işden başı yaxşı çıxır [BSU, 382]. Bu söz 1929, 1940, 1960-ci illərdə çap olunmuş orfoqrafiya lüğətlərinə də salınmışdır.

qadınçı – Adı bir *qadınçı* bir sima [CCQQ, 32].

bəkçi – Mayqadın qoca *bəkçi* [MRD, 122].

sərfçi – Xəbərin cümlədə yegane bir üzv kimi qəbul edilməsi formalist və idealist *sərfçilərin* dünyagörüşü ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmisdir [“Ədəbiyyat qəzeti”, 1948].

nazarıyyatçı – ...tonqidçi və *nazarıyyatçılarımız* bir çox faydalı və qeydə dəyər işlər görmüşlər [“Ədəbiyyat qəzeti”, 1945].

1941-ci il Vətən müharibəsi ilə əlaqədar olaraq -çı/-çi şəkilçisi öz feallığını göstərir; məsələn: *pulemyotçu* – *Pulemyotçu* vuruldu [“Kommunist” qəzeti, 1942, mart].

bombardmançı – ...*bombardmançının* dal tərəfindənki pulemyotçuya bir qisa dərəqə boşaldı [MCBH, 18].

borbardmançı təyyaralar [“Kommunist” qəzeti, 1942].

hitlerçi – *hitlerçi* radio icmälçisi [ÖNSM, 45].

tankçı – kəndə girən *tankçılar* bu rəzil, alçaq cinayəti gördüler [MCBH, 197].

gestapoçu – Dekabrin 25-də *gestapoçular* kommunistləri, komsomolcuları maşına dolduraraq şəhər kənarına apardılar [“Ədəbiyyat qəzeti”, 1943].

vətənci – Bir səs ilə *vətəncilər* “inqilab, inqilab” deyir [“Ədəbiyyat qəzeti”, 1943].

1920-ci ildən sonrakı Azərbaycan ədəbi dilindən getirilən bu misalların eksəri qrammatik cəhətdən qanuna uyğun olub, ümum-xalq danişq dilində də işlənməkdədir. Həmin düzəltmə sözlərin bəziləri sovet dövrüne qədərki ədəbi dilimizdə də mövcud olmuşdur. Məsələn, *əməkçilər*, *kababçı*, *mədənçi*, *lablabıcı*, *palçıxçı* və s. Bunların da bəziləri əslılıkı xarakter daşıyır.

Qadınçı, bəkçi kimi sözlər isə purizm cərəyanının təsiri olaraq işlənmişdir. Həmin sözlər 1938-ci ildən sonra dildən tamam çıxmışdır. Müasir Azərbaycan dilində bu sözlərin bir qismi manalarına görə -çı, -çi, -cu, -çü şəkilçisini qəbul etmir; məsələn: *mahnıcı*, *bayramçı*, *zərərçi*, *sərfçi*, *kitabçı*, *vətənci*, *dişçi*, *daşçı*, *fabrikaçı*, *jurnalçı* və s.

Bəsər sözlər müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilərlə deyil, ya -kar, -parvar, -pərəst şəkilçiləri ilə, yaxud müştəqil sözlər ilə

işlenir; məsələn: *kitabçı* – *kitabı çox sevən*, *kitabpərəst*, *jurnalçı* – *jurnalist*, *daşçı* – *daşyanan*, *teatrçı* – *teatr işçisi*, *alıfbaçı* – *alıfbanın yeni tartıbiləri*, *fabrikaçı* – *fabrik sahibi*, *bayramçı* – *bayram şənliyini keçirən*, *artelçi* – *artel işçisi*, *tibbiyəçi* – *tibb işçisi*, *sərfçi* – *sərf kitabı yanan*, *vətənçi* – *vətənpərvər*, *vətəni sevən* (adam), *dialektikçi* – *dialektika elmi ilə maşğıl olan* (adam), *mahnıcı* – *mahnı oxuyan* (adam), *zərərçi* – *zərər veren* (adam) və s. kimi işlənməkdədir.

Bəzi sözlər daha da təkmilləşmiş şəkildə işlenir; məsələn: *nazarıyyatçı* – *nazarıyyəçi*, *zəhmətçi* – *zəhmətəş* və s.

İzahatlardan göründüyü kimi -çı, -çi... şəkilçisi her bir ismin sonuna əlavə edilərək işlənmişdir. Lakin düzəlmış sözlərin əksəri dilde sabitleşmemiştir. Bununla belə həmin şəkilçinin Azərbaycan ədəbi dilində normallaşması üçün keçirdiyi inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq üçün verdiyimiz nümunələr əhəmiyyətlidir. 1929-cu ildə Veli Xulufunun tortib-i ilə çap olunmuş "İmam lügəti"ndə de -çı, -çi... şəkilçisi ilə düzəlmüş əle sözler vardır ki, müasir ədəbi dil baxımından qeyri-təbii görünür və həmin sözlər hazırda -çı, -çi, -çu, -çü... şəkilçisi ilə işlənmir; məsələn: *xəyalçı*, *dişçi* və s. Bu sözlər müasir Azərbaycan dilində *xəyalpərəst*, *diş həkimi* şəklində işlənmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni sözlərin çoxunda -çı, -çi şəkilçisi iştirak edir. Yuxarıdakı nümunələrdə *gestapoçı*, *pulemyotçu*, *hitlerçi* və s. buna misal ola bilər. Belə sözlərin çoxu sonrakı illərdə həmin hadisərlərlə əlaqədar lazımlı olduqla işlenir.

-çıhq, -çılık, -çuluq, -çülüük. Əslində -çı və -hq sözdüzəldici şəkilçilərinin birləşməsindən yaranan bu mürəkkəb şəkilçisi əsasən sovet dövründə məhsuldalar olmuşdur. -çılıq, -çılık... şəkilçisi sənet, peşa və s. mənali söz və terminlərin yaradır. Bizim nümunələr əksərinə bedii materialçılar artırıldığını üçün burada üslubla əlaqədar peşa, sənet mənali sözlərə yanaşı başqa məna çələrlə, bəzən qaribə ssəsləşən sözlər de vardır.

Misallar: ...*tolstoyçuluq* inkişaf edirdi ["İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, № 23]; *riyaziyyatçılıq* [MM, 1929]; ...*bizim qəzetçilikdə* bir mühüm məsələ var [CMBQ, 33]; ...onda bir *müberizəçilik* metanəti yaratdığı kibi... [ÖY, 124]; *Daloy*, qohumbazlıq və *tərafçılık* bir de ki, "firqəvi" *biterəfçilik* [SVF, 32]; Bundan sonra *bazarovçuluq* ümumi bir ad oldu [TAVO, 9]; Biz bu fikirdəyik ki, o, Hollandiyada *meyxanaçılıq* keçmişdi [VHS, 27]; *tamaşaçılıq* [XI, 269].

Bu misallarda *riyaziyyatçılıq* – *riyaziyyat elmi ilə maşğıl olma*, *bazarovçuluq* – *Bazarovun fikri*, *dünyagörüşünü əsas tutma*, *tərafçılık* – *tərafşəklik*, *tərafşirlik*, *bitarəfçilik* – *bitarəf mövqə tutma*, *bitarəf qalma*, *müberizəçilik* – *müberizə aparma* və s. mənələrindədir.

Tamaşaçılıq sözü isə, ehtimal ki, bu və ya digər tamaşaçılıq sözü əsasında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *tamaşaçılıq* sözü əsasında işlənmişdir.

-hq, -lik, -luq, -lük məhsuldalar şəkilçi olub, müxtəlif sözlərə əsasən işlənmişdir. Sovet dövrü ədəbi dilimizin söz, termin yaradıcılığında -hq, -lik... şəkilçisindən geniş istifadə edilmişdir.

Bu bərədə istihəllər, sovet dövründə ədəbi dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi bəhslerində ətraflı dənmiş və faktlar göstərilmişdir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmüş sözləri nitq hissələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

İsimlər. Sürətli fır乱anınca onun *təkərlikləri*, Sovxozählərin *ellik-larin bayramı* [MƏ, 14]; *Kölgəliklər* xuraman... [SVF, 48]; Hanı sonin *proletarlığın* [MRD]; Arxası qızıl yurd, Önü *düşmanlık* [RRC, 14]; *Çarlıq Rusiyası* ["Molla Nəsrəddin" jurnalı, №1], *Qumsallığa* hay-küy salıb rüzgar kimi çapıldı [LSŞ, 54].

Nemeslər total səfərbərlik köyməli cəbhədəki vəziyyətlərini düzəltmək ümidində idarə ("Ədəbiyyat qəzeti", 1943).

Bu misallarda -hq, -lik şəkilçili *təkərlik*, *ellik*, *kölgəlik*, *qumsallıq*, *düşmanlık*, *səfərbərlik* sözlərində əsasən *topluluq* mənəsi ifadə olunmuşdu. *Proletarlıq* sözü ilə insanlara maksus mənəvi keyfiyyət ifadə edilir. *Çarlıq Rusiyası* ifadəsində çar qayda-qanunları ümumiyyətli şəkildə qabarıqlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilimizən sonrakı mərhələlərinə *çarlıq Rusiyası* deyil, *çar Rusiyası* şəkil işlədilmişdir. Bu da, şübhəsiz ki, ədəbi dilin inkişafı, ayrı-ayrı grammatik formalının, şəkilçilərin funksiyalarının əslılıq cəhətdən müyyənələşməsi və normallaşması prosesi ilə əlaqədardır.

Sifətlər. -hq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi sifətlərə əsasən işlənmişdir. Bu isimlərdə ümumiləşdirici mənəcələr daha üstün vəziyyətdədir. Tosadüfü deyildir ki, nümunə götirdiyimiz misallarda həmin cəhəti nəzərə çarpdırmaq üçün bəzən -lar (-lər) cəm şəkilçisi əlavə edilmişdir; məsələn: *Böyüklik* xəstəliyinə tutulan [MƏ, 63].

Yeniliklər dünyasına yummaq istər gözünü [SVF, 146].

Həyatın adılıklarıdır.

Qayıt təzəlikləri öyrən [MƏD, 74].

Sayrlarla. Həmin şəkilçi sayırla əlavə edilərək miqdard və ölçü adlarını bildirir; məsələn: *otuzluq, iyirmilik, qırqlıq* və s.

Fellərlə. Müasir Azərbaycan dilində -*lıq*, -*lik*, -*luq*, -*lük* şəkilçisi bir qayda olaraq məsədlərlə, feli sıfətlərə birləşmir. Lakin XX əsrin əvvəllerində "Molla Nəsreddin" məcməusində, Sabirin şeirlərində, Ə.Haqverdiyevin əsərlərində az da olsa təsadüf edilir. XX əsrin birinci yarısında bədii dilde bəzən -*lıq*, -*lik*, -*luq*, -*lük* şəkilçisinin fellərlə işlənmesinə təsadüf etmək olur. Misallar:

Üz qoyub Qafqaza gəlməklığa dəllalı bazar [OKA, 39]; Gurulunun içindən fişxiran bu çıxlığı sarı döndü [ƏY, 80]; ...dübərə çamadəni ədalət divanına qaytarmaqlığı kənahüvə uşaqlarına nağıl edib [SMQAX, 21].

Otellonun, Elxanın
böyük faciosunu
öz facion sanmışan;
Sen bu "ölümərlərlə"
ölmezlik qazanmışan.

[BVT, 64]

Qeyd etmək lazımdır ki, -*lıq*, -*lik*, -*luq*, -*lük* şəkilçisinin fellərlə işlənmesi XX əsrin əvvəllerindən fərdi xarakter daşımışdır. Sonrakı mərhələlərdə bu hal ədəbi dil normalarına uyğun gəlmədiyinə görə, demək olar ki, fərdi üslublarda belə işlənməsinə təsadüf etmədi. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivəlerində məsəldən sonra -*lıq*, -*lik*, -*luq*, -*lük* şəkilçisinin gelmesi xarakterdir [2, 11].

Zərfərlər. Zaman, vaxt bildirən zərfərlə -*lıq*, -*lik*... şəkilçisi işlənib, ya həmin vaxtı məhdudlaşdırır və ya konkretləşdirir. Məcmənin *şimdiyi* idarəsi... [MM, 33]; Neyim varsa *indilik* uzaqda olmuş nahan [MRD, 32]; *Həmişəlik*, nəinki bu *geçəlik*, həmişə də saxlaram [ƏVQD, 120].

-*lıq*, -*lik*, -*luq*, -*lük* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmış sözlər tərcümə prosesində də istifadə edilmişdir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlənən "Qış sarayı" ifadesi vaxtilə *Qışlıq sarayı* – Etдин sual "*Qışlıq sarayına*"; Sən də gəldin tarixin harayına [MRD, 40] – şəklində (3imnii dəsəpeç-in hərfi tərcüməsi kimi) tərcümə edilmişdir.

-*qın*, -*kin*, -*qun*, -*kün* şəkilçisi ilə düzelib və ədəbi dilimizin lügət tərkibinə daxil olmuş ölgün, kasgın, satqın, tutqun, gərgin, ölgün, qaçqın, bişqın, yanqın və s. kimi onlarla sözler göstərmək mümkündür.

-*ici*, -*ici*. Məhsuldar şəkilçi olub, əsasən fellərə birləşir. Müasir Azərbaycan dilində -*ici*, -*ici* şəkilçisi ilə işlənmiş külli miqdarda söz-terminlər vardır: *yoluxucu, qoruyucu, alıcı, satıcı* və s. Bədii dil materialları da belə düzəltmə sözlərə tez-tez təsadüf olunur; məsələn: *öyrədici* (imzadır) ["Yeni yol" qəzeti, №11]; ...*uçucu* geri qayıtmışdır ["Yeni yol" qəzeti, №11]; heç elə *deyici* olma [MCBH, 13]; iki *qırıcı* təyyarəmiz [MCBH, 13].

Öyrədici, uçucu – öyrədan (adam), *uçan* (adam) mənalardır, əsasən *öyrət*, uç feli köklərində ifadə olunan iş və hərəkəti özündə saxlayaraq bu və ya digər şəxsin hərəkətinin xarakterini müəyyənləşdirir.

Öyrədici və uçucu üslubi səciyyəli söz kimi yalnız konkret mətn daxilində işlənmişdir.

-*ış*, -*ış*, -*uş* şəkilçisi ilə hal, vəziyyət və hərəkət bildirən isimlər düzəlir; məsələn: Bu *başlaysı* tarixdə böyük yadigar olacaq ["Yeni yol" qəzeti, №13]; *bəyanış* [X]; *qaynayış, tərpanış, başlaysı* [SVAŞ, 8]; *anlaysı, aldanış* [RRC, 18].

İngilis əcucusu ayroplanda şimal qütbə yetişmək *sınayısına* cüryət etdi. Ancaq bu *sınayış* baş tutmadı ("Yeni yol" qəzeti, 1922, №15).

Bu misallarda *başlaysı* – *başlanış*, *ışa başlama, təməli qoyulma, qaynayış – qaynama, sınayış – sınaq* mənalardır işlənmişdir. Buna lardan *başlaysı, qaynayış, sınayış* sözləri müasir Azərbaycan dilində *başlanğıc, qaynama, sınaq* şəklində sabitləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *bəyanış* və *sınayış* sözlərinin müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin 1960-ci il çapına ənənəvi olaraq salınmışdır. Lakin nə müasir Azərbaycan yazıçılarının dilində, nə də danışq dilində -*ış*-*ış* şəkilçili bu sözlər (*bəyanış, sınayış*) təsadüf etdik.

Fel düzəldən -*laş/-laş* və isim düzəldən -*ma/-ma* şəkilçiləri birlikdə feli isimlər əmələ gatırır. Məsələn: *kolxozaşma, kollektivlaşma, hərbiləşmə, pasportlaşma* [RRQ].

-*la-ma/-laş-ma* şəkilçisi ilə sovet dövründə külli miqdarda söz və terminlər yaranmışdır ki, bunlara başqa bəhslərdə geniş yer verilmişdir.

-*daş*. Bu şəkilçi həmroylıq, birləşlik, iştirak bildirən isimlər əmələ gatırır. XX əsr yeni quruluşun ilk dövrlərində -*daş* şəkilçisi elə

sözlərlə işlənirdi ki, həmin sözlər müasir Azərbaycan dilində *ıslək* deyildir. Məsələn: *dindəş*. – Bəlkə daxı bu qeder namazları ki, mənim mömin vətəndaşlarım və *dindəşlərim* o vədə qılırmışlar [CMƏ, 435]; *Eldas*, *asrdaş*, *döyüdaş*, *könüdaş*, *cəbhədaş* və s. [RRQ, 130].

Bu və ya digər iş, vəziyyətdə birləşik mənasında işlənen *dindəş* – *din yoldaş*, *ışdaş* – *ış yoldaş*, *eldəş* – *birelli*, *asrdaş* – *bir əsrin adamları*, *cəbhədaş*, *döyüdaş* – *cəbhə yoldaş*, *döyü yoldaş* və s. sözler 1939-1940-ci illerde daha çox işlənilərdi.

Azərbaycan dilində –*daş* şəkilçiləri *dindəş*, *eldəş*, *asrdaş* kimi sözler fealiyyət göstərə bilməmisi istifadədən çıxmışdır. Məhz XX əsrin ilk illərindən geniş işləklilik dairəsinə malik olan bir sıra sözlər isə (*vətəndaş*, *əməkdaş*, *məsləkdaş* və s.) dilimizdə hele de fealiyyət-dədir. Qeyd olunmalıdır ki, –*daş* şəkilçisi türk dilində daha məhsuldular xarakterə malikdir.

–*qan*, –*ğan*. Bu şəkilçi söz yaradıcılığında az məhsuldular olub, əsasən bəzi feldən isim əmələ getirir. Misallar: İşə çoxdan *alışqan* [MDBS, 24].

Sövdə yollarında nə işiq, nə *ışılqan* [MƏ, 40].

alışqan [fantan] və s. [CCQQ, 18].

Bu misallardakı –*qan* şəkilçisi *alışqan* – işə alışan mənasında olub, müasir Azərbaycan dilində işlənir. Purizm cərəyanının tasiri olan *ışılqan* – *lampa*, *alışqan* – *neft fantani* və s. monali sözlər isə müasir dilimizdə artıq işlənmir. Hazırda *alışqan* sözü –*qan* şəkilçisi ilə *alışmaq* felina birləşməkə düzəlmüşdür. Ümumiyyətlə, –*qan* şəkilçisi fellərdən xasiyyət və keyfiyyət bildiren sıfətlər əmələ getirir. Məsələn, *ağlağan*, *çalışqan* və s.

–*qt*, –*ğt*, –*kü*... şəkilçiləri ilə işlənmiş bir sıra sözlərə təsadüf olunur ki, onlar müasir Azərbaycan dilində istemaldan düşmüşdür. 1920-1940-ci illərdə həmin sözlərin işlənməsi müəyyən təsirlə əlaqədar olmuşdur. Misallar müraciət edək:

qaytarğı – Əgər bundan başqa bir *qaytarğı* varsa, qoy karşıçılaramız versin ("Kommunist" qəzeti, 1924, may). Dışarı atmağa *hazırladığı tüpürüükü* dodaqları arasında dolmuş kibi... [ÖY, 26].

O ocaqdan, işiq, qüvvət və *bilgi* [MRD, 18]. Bir qalaca, yaşlı bağlar içində, işte bu da Koroğlunun *durağı* [CCQQ, 8]. Ata bəkələ maraqla – *qaytarğu* [CCQQ, 27]. Bu səde bir *umğu* [RRÇ, 30].

–*ğt*, –*ki* şəkilçiləri ilə işlənən *qaytarğu*, *bilgi*, *durağı*, *tüpürüük* kimi sünə sözlər purizm cərəyanının təsiri ilə müəyyən dövr ədəbi

dilde işlənmiş, sonralar isə bu cür sözlər özünü doğrultmadığı üçün dildən çıxmışdır. Lakin –*ğt*, –*ki*... şəkilçiləri ilə düzələn *çalğı*, *bigci*, *vurğu*, *sorgu*, *sevgi*, *bölgü* və s. kimi sözlər dilin lügət tərkibində işlənməkdədir.

Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə yanaşı başqa dillerin sözleri ilə keçən şəkilçiləri (-*ist*, –*at*, –*yat*, –*ik*, –*izm*, –*vi*, –*i*) vasitəsilə düzələn sözlər də lügət tərkibində müəyyən yer tutur. Məsələn, –*ik* – qastronomik mağazalar [MRD, 30], *akademik*, *fizik*, *botanik*, *sosialistik* və s.; –*izm* – *bolşevizm*; *hitlerizm*: *faşizm* taunu tarixin tekərini tərsinə döndərək məqsədi demokratiyaya qarşı qanlı müharibə elan etmişdir ["Ədəbiyyat qəzeti"]; –*ya* – Sibiryanın qarlı yolu [ƏFS, 73].

Bu misallardakı *gastronomik*, *sosialistik* sözləri müasir Azərbaycan dilində *sosialist* şəklində işlənməkdədir. *Bolşevizm*, *hitlerizm* sözləri isə dilin ehtiyat lügət tərkibində olub, həmin dövrən bəhs edilən məqamlarda işlədir.

Bunlarla yanaşı, yuxarıda dediyimiz kimi, alımla sözlorin tərkibində ərəb-fars dillərinə məxsus şəkilçilər də çox işlənmişdir. Hələ XIX əsrin birinci yarısında M.F.Axundzadə ərəb dilindən keçmiş bir sıra sözlərin Azərbaycan dilinin fonetik və morfoloji qaydاقanunlarına uyğun şəkildə işlədilməsini talab edirdi. Lakin bir əsra yaxın müddət keçməsinə baxmayaraq, sovet dövrünün əvvəllərində yenə də bəzi söz və tərkiblərdə ərəb-fars şəkilçilərin işlənməsi hallarına təsadüf edilir; məsələn: ...*ərəbi* və *farsiya* aid bir taqim qaidələri tanımaya doxi möhtac bulunsaq belə... ["Molla Nasreddin" jurnalı, №7]; *ərəbi* (ərəbcə), *farsiya* (farscaya) sözlərindəki –*i*, –*ca*, –*ca* şəkilçiləri əvəzində işlənmişdir. Bununla yanaşı, həmin sözələr *ərəbcə*, *farsca* şəklində də işlənirdi; məsələn: *ərəbcə* və *farsca* ["Gələcək" jurnalı, №1].

Bəzi şəkilçili bir sıra sözlər də vardır ki, onlar müasir Azərbaycan dilində qrammatik xarakterini dəyişmişdir. Məsələn: –*at*, –*yat*, –*müzakirat*, *tomirat*, *ənənat*, *xayalat*, *elmiyat*.

...*nəzəriyyat* və *siyasa* qarşı şoxsan soyuq olsa da, hətta köhnəlmış islavyanofil nəzəriyyəsindən də yapışmağa hazırı [TAVO, 18]. *Sövüyyat*, *şəkliyyat*, *istilahat*, *nəzəriyyat*, *tosabbüsət*.

Bu cümlələrdə *nəzəriyyat* və *nəzəriyyə* sözləri yanaşı işlənmişdir. Lakin getdikcə dilimizə də uyğun olan *nəzəriyyə* forması üstünlük qazanmış və sabitləşmişdir.

Bu xüsusiyyeti *elmiyyat*, *müzakirat*, *təmirat*, *ənənat*, *təşəbbüsət* kimi sözlərdə də görmək olar. Yeni həmin sözler müasir Azərbaycan dilində -at şəkilçisi ilə deyil, sadəcə *elm*, *müzakirə*, *təmir*, *ənəna*, *taşəbbüs* və s. kimi şəkilcizsiz sabitləşmişdir. Ele buna görədir ki, 1940-ci illərdən sonra -at-, -yat şəkilçilərinin işlənməsinə az təsadif olunur.

Bütün bunlar onu gösterir ki, 1920-1930-cu iller Azərbaycan milli ədəbi dilində normalaşma, seçmə, daha doğrusu, dəqiqlişmə prosesi gedirdi.

Həmin illerdə dilimizdə yad olan şəkilçilər işlənen sözlər ifade və tələffüzü uğurlaşdırılmış, nitqin səlisləşməsində çətinlik tövətmüşdür. Sonrakı illərdə, xüsusilə 1938-1939-cu illerde *elm* və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq qabaqcıl ziyanlılar Azərbaycan dilinə tam uyğun gəlmeyən söz və terminlər, həm də şəkilçiləri dilimizdən temizləməyə çalışırdılar.

Bunun neticəsidir ki, 1939-1940-ci illərdən sonra ədəbi dilimizdə yabançı söz və şəkilçilər rast gəlmək olmur. Həmin illərdən başlayaraq Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına əsaslanan, onun təbiətindən çıxış edən, elmi cəhətdən mükəmməl olan qrammatika kitabları yazılımasına xüsusi fikir verilir.

Nitq hissələri

Burada nitq hissələrindən bütün təfərruatı ilə deyil, sovet dövrünün ilk günlerindən çap olmuş materiallarda təsadüf edilən bəzi xüsusiyyətlərdən bahs edilecekdir.

İsim. Azərbaycan dilində ismin qrammatik əlaməti onun kəmiyyət və hal şəkilçiləridir.

İsimlərdə kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji əlaməti -lar/-lər şəkilçisidir. XX əsrin materiallarında -lar/-lər şəkilçisinin işlənməsindən ciddi forq olmamışdır. Lakin bu şəkilçinin qazetlərdə, xüsusilə elan və məlumatların verilişində, tərcümə materiallarında daha çox işləndiyi müşahidə edilir. Bundan başqa, -lar/-lər şəkilçisinin -la/-lə formasında da, yeni son səs r-in düşməsi variantına da təsadif olunur.

Yıksınla(r) bütün milləti
etsinla(r) müsolla,

Bir çoxlarının *yıldila(r)*
zalımla(r) təfaqün.

[OKA, 13]

Elektriki neşələrə çataraq
catala(r) keçirib.

[MRD, 26]

-lar/-lər şəkilçisinin -la/-lə variantında işlənməsi təsadüfi deyildir. Bu xüsusiyyət tarixi xarakter daşıyır:

Sürtəlla(r) məni məzari yara,
Töhfə aparırıla(r) hər diyarə.

[FƏ]

Bir dənə bir uzunqlaq ilə,
Yol gedirdilə(r) çoq dımaq ilə.

[SƏŞ]

Nümunələrdən göründüyü kimi, yazılı ədəbi dildə -lar/-lər-in -la/-lə formasında işlənməsi fərdi əslublu əlaqədardır. Bununla belə, müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də müşahidə olunur; məsələ: *yığıpla*; *gəliplə*, *aleyla* (Cənubi Azərbaycan) [6, 109].

Bələliklə də, dilimizin yazılı abidələrinde, 1930-cu illərin yazılı ədəbi dilində, müasir Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, nəhayət, başqa türk dillərində -la/-lə formasının işlənməsi onu göstərir ki, cəm şəkilçisi -lar/-lər və -la/-lə tarixən fonetik variantda işlədiilmişdir.

Kəmiyyətin qrammatik göstəricisi olan -lar/-lər bir sıra məna xüsusiyyətlərinə malikdir. O cümlədən, -lar/-lər insan adıllarına, bəzi rütbə bildirən sözlərə, əvəzliklərə, saylara və s. birləşərək onlara ümumilik çaları verir. Misallar:

Nəbilər, allahlar, şahlar, krallar, milyonlar və s. [SVF, 11].

Sara, Leyla minlərin yüzlərindən biridir.
Onlar döyüçülərin bir sıra noforidir –
Səkinələr, Saralar toyyarçı komandan.

[NRŞ, 59]

-lar/-lər şəkilçisi bəzi sözlərə birləşərək hörmət mənasını bildirir; məsələn: *sizlər*.

Bu dövrde tərcümə ədəbiyyatında hörmət elameti olaraq III şəxs tek şəxsin haqqında danışlarken öz qayıdış əvəzliyinin -lar şəkilçisi ilə özləri kimi işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn: *Özləri* qapını döyüb içeri girdi [TAVO, 47].

-lar/-lar şəkilçisi bütün həmcins üzvlərin hamisəna əlavə edilərək, cümlənin ahengdarlığını artırır, ifade olunan fikrə emosionalıq verir. Məhz, buna görə də, bədii ədəbiyyatın bütün janrlarında -lar, -lar şəkilçisindən geniş istifadə olunur.

İsmi grammatic elametlerindən biri olan halların da bu dövrde maraqlı xüsusiyyətlərinə təsadüf olunur. 1920-ci ildən sonrakı grammatica kitablarında ismin hallarının sayı ve adları müxtəlif şəkildə göstərilmişdir. O cümlədən "Türkçe sərf-nehv" (1924) kitabında ismin halları adı ilə deyil, qəbul etdikləri şəkilçilərlə izah edilərək 8 hal göstərilmişdir. 1934-cü ilə qədər ismin 8 hali adsız olaraq göstərilir. 1935-ci ildən ismin 7 hali qəbul edilir və adları ilə göstərilir. Bunlardan altısı müasir Azərbaycan dilini grammatica kitablarında işlədirilir, yeddiçisi isə birləşik hali olmuşdur. 1930-cu il grammatica kitablarından yiyelik hal və birləşik hali çıxarılır. 1944-cü ildən yiyelik hal yenidən grammatica dərsliklərinə daxil edilir.

XX esrin I yarısının yazılı materiallarında ismin adlıq, yiyelik halları üzrə heç bir deyişiklik müşahidə edilmir. Yönüük hal şəkilçilərində bəzən deyişikliklər müşahidə edilir. Üslubundan asılı olma-yaraq sovet dövründə çap olunmuş materiallarda ismin yönük hali esasən bugünkü dilimizdə olduğu kimi, samitlə bitənlərə -a, -ə, saitlə bitənlərə -ya, -ya şəkilçisi ilə işlənmişdir. Bu formanın sabitləşməsi, ədəbi dildə normativləşməsi birdən-bire olmamış, müəyyən inkişaf yolu keçirmişdir. Məsələn, samitlə bitən bu və ya digor sözlərə yönük hal şəkilçisi əlavə edilərken sözün son səsi y, ğ səslerinə çevrilmişdir; məsələn: Oxunmaya layiq görülecek əsərlərimiz pək azdur ("Gələcək" jurnalı, 1922, №1); ...nə üçün dəyişmiş olduğunu araşdırıb, anlatmaya imkan vermeyir ("Maarif və mədəniyyət", 1925, №2, 3); ...onun deməğə, danışmaya, yalvarıb-yaxarmaya sözü bəle yoxdu [ƏY, 119]; Dərdimi qılmaya göldüm izhar [ŞO, 31]; Çarşımeye biz hazır, Yerlərə, fələklərlə [MSƏ, 88].

Burada *oxumaq, anlatmaq, demək, danışmaq, yakarmaq, çarpışmaq* fellərinin son samiti ğ və y səsino keçmişdir. Göründüyü kimi, bu hal tək bədii əsərlərde yox, bütün janrlarda, müxtəlif metbuat sehi-felərləndə müşahidə edilmişdir. Deməli, bu paralelizmi fərdi üslubla

elaqələndirmek olmaz. Bunu yalnız müəyyən grammatic kateqoriyaların ədəbi dilde illər keçidcə inkişaf edib sabitləşməsi və nəhayət, vahid bir forma şəklinə düşməsi kimi qiymətləndirmek lazımdır.

Müasir dövrde yazılmış bədii əsərlərdə bəzən tiplərin dilində yönük hal şəkilçisinin samitlə bitənlərde -ya, -ya şəklinə də rast gəlmək olur; məsələn: Niya *sözləri* hədd qoymursan?

Yazılı abidələrin tedqiqində aydın olmuşdur ki, ismin yönük hali tarixən çıxışlıq hal əvəzində işlənmişdir. Son dövrlərdə isə ismin halları ayrı-ayrılıqlı artıq mənaca daşıqlaşmışdır. y-laşma hadisəsi mənsəbəyyət şəkilçilərində də özünü göstərir. II şəxs tek mənsəbəyyət şəkilçisinin, -nin, -nin, -nun, -nün ilə yanaşı, 1930-1939-cu illərdə -yin, -yin, -yun, -yün formasının işlənməsinə də təsadüf edilir. Misallar:

Əsriyin gözəli Çin, Çəkic, Sünbül,
Bağlamış hər üçü vəfalar sənə.

[HƏB, 44]

...O dedi ki, atayın belə bir dostuvardı [HMD, 161];
Qəlbiyin, naliym, tamburuyun [SVAI, 63]:

Çal qəlbiyin sazını,
Açı ömrüyün yazını.

[SVAI, 63]

1939-1940-ci illərə qədər ədəbi dilin bədii qolunda mənsəbəyyət şəkilçiləri ham -yin, -yin..., hem də -nin, -nin... variantlarında paralel işlənmişdir. Bu da, şübhəsiz ki, ədəbi dilin bədii qoluna dialektlərdən gəlməşdir. Təsadüfi deyildir ki, II şəxs mənsəbəyyət şəkilçisinin -yin, -yin, -yun, -yün forması müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində [6, 58], bir sıra bədii əsərlərdə surətlərin dilində hazırda işlənməkdədir; məsələn: İndi, gərək flan qədər də gözü-yün qorasını tökəsen? – deyo sobri tükenmiş ana söyüb-söylənmiş ["Ulduz" jurnalı 1967, №1]; Əvvəlcə mona də görüm *dayının* Məmməsisən, yoxsa Mirsaqlı deyən Məmma? ["Ulduz" jurnalı, 1968, №5].

Bəzi halların bir-birini əvəz etməsinə 1920-1940-ci ildə çap olunmuş materiallarda da təsadüf edilir. Məsələn, yönük hal şəkilçisi

tesirlik hal menasında işlenmiştir. Almadı bəy, *mənə* [i] də söydü ki, bir de buralara dolanma [MCHH, 94].

Yönlük hal şəkilçisi yerlik hal evazinde işlenmiştir. Əbdül də *danişığa*[da] iştirak edirdi [ƏDQV, 224].

Yönlük hal şəkilçisinin çıxışlıq halin menasında işlenməsi halarına təsadüf edilir.

Pərilərə[dan] sordum – çiçək dedilər;
Çiçəklərə sırr açdım, məlek dedilər.

[SSƏ, 82]

Yoldaş, bu *kolkoxçuya*(dan) bir sor,
Bu ucsuz-bucaqşız *ellərə*(dan) sordum.

[MƏ, 21]

Sordum *dənizlərə*(dan), coşdu dalğalar,
Salxım-salxım esen *yellərə*(dan) sordum.

[MƏ, 21]

Yok dedim sorunuz bir *uşağlara*(dan)

[CXBG, 13].

Formal olametinə görə yönlük halda olan *pərilərə*, *dənizlərə*, *yellərə*, *ellərə*, *uşağlara* sözleri menasına görə çıxışlıq haldadır.

Maraqlıdır ki, yönlük hal çıxışlıq menasında yalnız sormaq feli ilə işlenmiştir. Bu hal əvvəlki dövrlərdə de özünü göstərir [11, 83].

Son zamanlar isə belə veziyyətə təsadüf etmek olmur.

Göründüyü kimi, 1920-1940-ci illər müddətində ismin yönlük halı müxtəlif mənalarda işlenmiştir. Son zamanlarda isə ismin yönlük hal şəkilçisinin qrammatik olameti sabitleşmişdir.

Qrammatik hallardan olan tesirlik hal hərəkətin təsir etdiyi müəyyən obyekti bildirir; məsələn: Birdən-bira başımı qaldırb *sözlərini* bitirmiş... [SSƏ, 18].

Təsirlik halın şəkilçiləri saatle biten sözlərde *-ni*, *-ni*, *-nu*, *-nū* samitile bitenlerde *-i*, *-i*, *-u*, *-ü*-dür. Bunlarla yanşı, 1920-1940-ci il materiallarında saatle bitenlərde *-yi*, *-yi*, *-yu*, *-yü* forması da genişlənmişdir; məsələn: ...mütəxəssislər əsil *əlibayı* öğrenib oxuya bilirlər ["Gelecek" jurnalı, №1]; Bu acı *doğruyu* heç gizlətməməli ["Gelecek" jurnalı, №1]; İlk isimiz *türkçayı* əsirlikdən qurtarmaq;

məcmuayı ["Molla Nəsreddin" jurnalı, №1]; Ərəblər kimi *oxumayı*... ["Molla Nəsreddin" jurnalı, №1]; *ailayı*; *idarıyı*, vəhşi adəti olan *çadırayı* ayaqlar altında atan azad türk qadını [IM, 1929]; *layihayı*... "burada bir *hekayayı* tonqudi olaraq tehlil etməc Mümkün olmuşdur... Bu tənbəl işçilər *brigadıyı* qəzeti ilə qorxutular ["Komunist" qəzeti, 1929]; *mübərizayı*; *Dünyayı* yalnız tefsir etməklə qalmamalı, onu kökündən deyisidirməli... ["Dan yıldızı" jurnalı, №1]; Bildiyim üçün də Anuşa nasıl qarşılımayı zehnimde qərarlaşdırımd [SSƏ, 235]; *Binayı* seyr edib hər bakan adam; *ışçıyı* [ƏFHS, 80]; *QCQAY* hem kamalı-diqqətlə [CCQQ, 17]; Şıqadıq *meşayı* hey yara-yara; *gəcayı* [RRC, 97].

Təsirlik hal şəkilçisinin *-yi*, *-yi*, *-yu*, *-yü* formalarının *-ni*, *-ni*, *-nu*, *-nū* ilə yanşı, işlənməsi həmin dövrlərdə dilin qrammatik quruluşunda gedən normalaşma, formallaşma prosesini göstərir. Yeni tesirlik hal şəkilçisinin *y* ilə, yoxsa *n* ilə işlənməsinin normal olmasına tam həlli üçün bir növ müzakirə idi.

Təsirlik hal şəkilçisinin yönlük hal menasında işlenməsini də görkəm olur. Qardaş *kəndin*[ə] sahibləri tek [HƏB].

İsmiñ yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin işlənməsində bəzi dialekt və canlı xüsusiyyətləri az da olsa özünü göstərir. Sən *mənnən* huşusan, biz u qızın barəsində yazmışdıq, ya yox? [MCHH, 39]; Qurani Hafızdən yaxşı bilir. Hafizi *qurannan* ["Azərbaycan" jurnalı, №1].

Bəzən tərcümə ədəbiyyatında yerlik hal şəkilçisi yönlük hal menasında işlenmişdir.

Mənim sizi görməyo gözüm yoxdur,
Sizdən[ə] nifrat edirəm.

[TAVO, 160]

Yaxud da çıxışlıq hal yerlik hal menasında işlenmişdir; məsələn: Anam öz payını götürüb, yükün böyründə *yerdən* də oturdu ["Ulduz" jurnalı, №6].

Bu xüsusiyyətin ümumxalq dilində olduğu kimi, bəzii əsərlərdə işlənməsi üslub ilə bağlıdır.

Sifət. Bəzi düzəltmə sifətlərə təsadüf edirik ki, bunlar müasir dil baxımından maraqlıdır. Müasir Azərbaycan dilində *-cil* şəkilçisi ilə bir sıra düzəltmə sifətlər işlənir; məsələn: *ardıcıl*, *ışçıl*, *qabaqcıl*

və s. Bu şəkilci ilə işlənən bəzən xarakterik sözlərə də təsadüf edilir; məsələn:

İycil tula kimi işi duymuşdu [MCBH, 188].

Qayğıcıl əllerlə kimse onu bir az
Alib divardan əsla temizleyib oxşamaz.

[MCBH, 188]

Bu misaldakı *qayğıcıl* sözü düzəltmə sifətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *qayğıcıl* hazırda *qayğıkeş* şəklində işlənir, *qayğı* sözünün -keş fars şəkilçisi ilə işlənməsi ilk baxışdan təcəüb doğura biler. Bir sira başqa fars şəkilçiləri kimi -key de bəzi sözlərdə daşlaşmış və dildə həmin şəkilci ilə qalmışdır. *Qayğıkeş* de bəi qəbil sözlərindər.

Sifətin dərəcələri. Sifətin dərəcələri çapdan çıxmış qrammatika kitablarında müxtəlif miqdarda göstərilirdi. Məsələn, "Türkəcə sərf-nəhv" (1924) kitabında sifətin dərəcələrinin yeddi növü göstərilir və ərəb terminləri ilə adlandırılır.

Sonralar 1948-ci ilə qədər yazılmış qrammatika kitablarında sifətin beş dərəcəsi (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük və şiddetləndirici) verilirdi.

M.Hüseynzadənin (1954-1963-cü iller) "Müasir Azərbaycan dil" kitabında sifətin altı: adı, müqayisə, üstünlük, şiddetləndirici, kiçiltmə, çoxaltma dərəcəsi qeyd edilmişdir. 1951-1960-ci illerde Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tərəfindən çap olunmuş qrammatika kitablarında sifətin üç dərəcəsi (adi, azaltma, çoxaltma) verilmişdir [8, 138].

Başqa üslublara nisbətən bedii dildə sifətin dərəcələrindən daha çox istifadə edilir. Bu baxımdan sovet dövründə çap olunmuş bedii əsərlərdə sifətin dərəcələri de özünəməxsus incəliklərlə işlənmişdir. Sovet dövrün materiallarında sifətin başqa dərəcələrində asəslə dəyişiklik, yaxud forqlı xüsusiyyətlərə təsadüf etmədi. Burada sifətin dərəcələrindən bəzi xarakter xüsusiyyətlərinə görə çoxaltma və azaltma dərəcələri haqqında məlumat veriləcəkdir.

Coxaltma dərəcəsi. Molun olduğu kimi, morfoloji yolla çoxaltma dərəcosunu əmələ getirmək üçün aslı sifətin ilk hecasından və ikinci səsindən sonra *m*, *p*, *r* ünsürləri əlavə edilir; məsələn: *qısqızımızı*, *gömgöy* və s. Bu tipli sifətlərə sovet dövrü materiallarında rast gəlmək olur; məsələn: Rüşvətxorluq və qeyri-qanunsuzluqlar *ap-açıq* meydana qoyulur ["Yeni yol" jurnalı, 1922];

Çöhrəsindən *ap-aydın* bir sevinc oynasırdı [FÜY, 34]; Taleyi *qap-qara*, saçları *düm-ağ* [MƏD, 22]. Bir aləmdir, bir alem ki, semaları *qıpçızıl* [MƏ, 25]; *Bəmbəyaz* qar kibidi enli qası [SRY, 18]; Bağda *yapa-yalınız* əlləşir [SSƏ, 342]; Dağanın yaxası *yamyasıl* meşə; *Qos-qoca* ağaclar atmış göye dal [HÖYS].

Sifətin çoxaltma dərəcəsini göstəren *ap-açıq*, *ay-aydın*, *qap-qara* və s. sözler morfoloji yolla düzəlmüşdir. Bu misallardakı *yep-yeni*, *yap-yalınız*, *qis-qıvrıq* və s. dövr üçün daha çox işlək olan Azərbaycan ədəbi dilində *tap-taza*, *tamam yeni*, *tək-tənha*, *lap qıvrıq* kimi sintaktik yolla ifadə edilməkdədir.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi sintaktik yolla da ifadə edilir. Sintaktik yolla ifadə edilən sifətlər XX əsrin ilk yazılı materiallarında çox rast gəlmək olur. Belə ki, *ziyadə* sözü *ən*, *daha*, *lap* adatları ilə işlənərək çoxaltma dərəcosunu əmələ götürir; məsələn: *daha ziyadə*, *ən ziyadə* və s.

Azaltma dərəcəsi. Müasir Azərbaycan dilində geniş dairədə işlənən -im, -ul, -imtil, -umul, -ümtül şəkilçili sifətlərə ister bedii materialarda, isterse de mətbuatda dərc olunan müxtəlif üslublarda aid materialarda kifayət qədər təsadüf etmək mümkündür. Bəzən sifətin azaltma dərəcəsini yaratmaq üçün -imtil, -imul, -ümtül, -ümtül şəkilçisinin -imtur, -untur fonetik variantlarından da istifadə edilmişdir; məsələn: ...bütün bədənini *ağımtur* parlaq bir alov bürüdüyüni hiss edirdi [ÖY, 32]; ...batib zoif *saruntur* yanaklı çuxura [CCQQ, 30].

Lakin qeyd etməliyik ki, -imtur, -untur şəkilçisi müasir dilində çox az hallarda işlənir. Odur ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügətlərinə de həmin şəkilci ilə işlənmiş sifət daxil edilməmişdir.

-*ıtraq* şəkilçisi də rəng bildirən sifətlərə qoşulmaqla azaltma dərəcosunu bildirir; məsələn: ...onun göy damar çıxmış, *sarıımıraq* etli üzünü, dar alının, iri dərtiq qışlarını... *qaramıraq*... göz qapaqları şışmış və *qırmızııraq* bir rəng almışdı [SSƏ]; ...böyük *ıslımıraq* gözler sakit bir tebəssümle canlandı [TAVO, 16]; Məmrədən bir büt kimi rəngi *solğunıraqdı* [LSS, 39]; Bəzən de birdən-birə *ılavııraq* alovlarında diksinsib parlayan odi baxırı [TAVO, 27].

Bu misallardakı *sarıımıraq*, *qırmızııraq* sifətləri istisna edilərsə, qalan *ılavııraq*, *ıslımıraq*, *solğunıraq* sifətləri ister ədəbi dildə, isterse de dənisiq dilində morfoloji yolla deyil, daha çox sintaktik vasitələrlə ifadə olunur (müqayisə et: *acımıraq* – acı *təhər*, *solğun-*

traq – solğun təhər, işilmtraq – işum-işum). Sifetin azaltma dərəcəsini yaranan -sov şəkilçili sözlərə uzunsov, dəlisov sifetləri müstəsna edilərsə, əsasen tərcümə ədəbiyyatında təsadüf edildi; məsələn: *Göyümsov*, boğucu tüstü yayılır [PB]; Qırıq yerləri *göyümsov* rəngə çalan sifeti süknət və itaat ifadə edirdi [CMH, 188]. Donun o təyində bozaran meşənin arxasında *yaşılımsov*, bir ənginliklə qütb ulduzu par-par parlayırdı [SSD, 151]; *Göyümsov* duman çölü tüstü kimi bürümüşdü [SSD].

Bu sifetlərin çoxusu 1940-ci ilde çap olunmuş orfoqrafiya lüğətində də qeyd olunmuşdur. Bu dövrə işlənmiş *acımsov* – *az-maz acı olan şey, bozumsov, qaramsov, qırmızımsov, yaşılmsov* və s. sifetlərindən *bozumsov* 1940-ci il “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”¹⁰ nə, *sarımsov, yaşılmsov, göyümsov* isə 1960-ci il “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”¹¹ nə salınmışdır.

Əslində isə bu sifetlərən dildə demək olar ki, az hallarda istifadə olunur. Tədqiq etdiyimiz dövrün materiallərində da -sov şəkilçili sifetlərə təsadüf etmedik.

Say. Əsas nitq hissələrində olan say elmin bütün sahələrində, müxtəlif üslublarda yazılmış hər cür materiallarda danışq dilində və s. işlənir.

1920-1933-cü illerde çap olunmuş Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında say ya isim, ya da sifetlər sırasında izah olunurdu. 1933-cü ildən sonrakı qrammatika kitablarında saya artıq müstəqil nitq hissəsi kimi geniş verilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bir sıra kəmiyyət bildirən sözler işlənmişdir ki, bunlar aşağıdakılardır: *qaç* bir boyaz süfrə, *bir qaç* quldan da qul [ƏFS, 51]; ...*bir takım* qaideleri tanınmaya dəxi möhtacız [“Maarif və mədəniyyət” jurnalı, №1]; ...*bir takım* səyyar alverçilər [VHS, 24]; Mən kiçicik cocuqdım, yaşım pek azdi [CXBG, 12]; *fazla* – çox manasında: lakin belə, o sümük imiş üzümdəki *fazla* yük [MRD, 81]; *qaləbəlik* – *çoxluq* ... çörək dükəninin qabağında böyük *qaləbəlik* gördülər [MS, 95].

Qaç, takım, pək, fazla kimi kəmiyyət bildirən sözlərin 1930-cu illərin ədəbi materiallarında işlədilməsi türk dilinin təsiri ile olmuşdur. Bunlardan bir *qaç*, *bir takım*, *pək fazla* kimi qeyri-müyyən kəmiyyət manasında olan sözler sonralar dilimizdə çıxmış, əvəzində *çox, çoxluq* sözləri sabitleşmişdir. *Qaləbəlik* sözü isə *çoxluq* monasında Cənubi Azərbaycanın dialekтиndə və danışq dilində işlədir-

məkdədir. Bu dövrün materiallərindən sıra sayılarının morfoloji əlaməti olan -inci, -inci, -uncu, -üncü ədəbi dilindəki variantı ilə -incı, -incı, -incı... ümumxalq canlı danışq dilinə xas olan variantların parallel işlənməsi vəziyyəti müşahidə edilir; məsələn: *onımcı, ikımcı, birinci, iyirminci* yaşlardan sonra və s. *Axırıncı* inqilabdan sonra əlçüquyular bilirrən nezərdən düşdürü [“Yeni yol” jurnalı, №5]; 15 yanvarda 1918-ci ilde Xalq Komissarlar Şurası öz əmrində qırımtıza ordunun teşkil olmağını əmr etdi: 1918-ci ənənə və s. [SQƏ, 8].

Bunlara baxmayaraq, əsasən -inci şəkilçisinin işlənməsi üstünlük təşkil edir. Məsələn, Sovet hakimiyətinin ilk illərində “Yeni yol”, “Molla Nəsrəddin” jurnallarında və başqı kitablarda bir qayda olaraq -inci, -incı variantları işlənmişdir. Birinci zəhmətəş hərbiyyə məktəbi; ...ikinci əskiklik do budur ki, orada dərs deyən müəllimlərə ögey oğul və yad adamlar kibi baxırlar; *əvvəlinci, ikinci, üçüncü* və s. [“Yeni yol” jurnalı, №15]; *İkinci* və *üçüncü* dəfə küçədə rast gəlib dostumdan həmin dövləti eşidəndən sonra bir gün axşamçağı getdim onlara [“Molla Nəsrəddin” jurnalı, №100].

Sıra sayını bildirən -inci, -inci şəkilçisi nömrə sıxırı əvəzində də işlənmişdir. Məsələn, 132-ci məktəbin sağirdi Anağız Rəhimova; 18-ci məktəbin 6-ci sinif tələbəsi [“Ədəbiyyat qəzeti”].

-inci sıra şəkilçisi müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə nömrəli sözü ilə – 132 nömrəli məktəb; 18 nömrəli məktəb və s. kimi daha aydın və səlisləşmiş şəkildə işlədirilir.

Bunlardan başqa həmin dövr materiallarında *əvvəlan, saniyən, salışən* kimi arəb dilinə məxsus sıra sayılarına da təsadüf edilir. Bölgü sayıları həm sayıların təkrarı ilə, həm də -ar, -ər, -şar, -şər şəkilçilərinin əlavəsi ilə düzəlir. XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ilk mərhələsində belə bölgü sayıları da işlək olub, qrammatika kitablarına da daxil edilirdi. O cümlədən, *birər, ikişər, onar, yeddişər, altışər* 1933-cü ildə çap olunmuş qrammatika kitabında misal kimi verilmişdir. Bədii əsərlərin dilində də belə bölgü sayılarına təsadüf edilir. Otağın divarları uzuunu düzülmüş taxta pillələrdə *ikişər* cərgə oturmış sağırdılar... [TSSƏ, 8]; *Birər* bölgü bildirən düzəltmə sayı; Polatdan işçilər *birər* yay kibi [ƏFHS, 7]; Qarşısından *birər* keçirən bunlar [CCQQ, 34]; Hər gün yüz ömür keçirən *birər* qan buruğu [RRQ, 36].

Birər həm də təkrar *birər-birər* şəklində işlənir; məsələn: Materialda göstərir işləri *birər-birər* [NRŞ, 43]. Məhkəmə bunları aydınlatdı. ...*birər-birər* [RRQ, 48].

Qeyd etmək lazımdır ki, *-şar*, *-şər*; *-ar*, *-ər* şəkilçiləri ile düzənlən bəzi saylar 1928-ci ilde V.Xuluflu tərəfindən tərtib edilmiş “İmlə lügəti”ndə vardır: *altışar*, *dördər*, *binər* [hem de min-min], *onar*. Bu sözler 1940-1960-ci illerde çap olunmuş imlə lügətindən isə artıq çıxarılmışdır. Yazılı edəbi dilimizdə, xüsusilə bedii əsərlərin dilində *altışar*, *dördər*, *binər* kimi bölgü saylarına təsadüf etmedi.

Ümumtürk xarakterli *-şar/-şər* şəkilçisi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadən çıxmış, müasir türk dillerinin bezile-rində (başqırıdılınca) müxtəlif fonetik dayışıklıklarla işlənməkdədir.

Sayilar ilə əlaqədar olan bir sira numerativ sözər hem sadə, hem de düzəltmə şəklində – müxtəlif şəkilçilərin işlənməsidir; məsəlen: ...20 kilometroluq yolu... qət etmişdi [ƏH, 21]; Üç nefer, üçü de güllür, üçü de onu zəhərləyirlərdi [ƏH, 25]; Faytonda oturmuş yorğun nəfərlər; Sen bizim bir dənə Əzim dayımızsan [A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri; 1936, səh. 245]; Men de bir böyük külfət sahibiyem [MCHH, 64]; Yazılı abidələrdə ölçü vahidi kimi işlənən ağaç sözünə sovet dövründə bedii dilde təsadüf olunur; məsəlen: Buradan şəhər dörd ağaç var; Kənddən yarım ağaç qıraq, Yoxsulları toplayaraq [MSN, 33, 99].

Dilimizin müasir vəziyyətindən fərqli olaraq 1920-1935-ci illerda say birləşmələrində *-lar/-lər* cəm şəkilçisinin işlənməsi müşahide olunur; məsəlen: Yeni alifba komitəsinin bir neçə işçiləri idi [Xl, 3]; Kürkəy-ərzədə beş-dörd qıtalarəndə Asiya qitesi en qədim hesab edilir [“Inqilab və mədəniyyət” jurnalı, №6].

Sonralar belə birləşmələrde *-lar/-lər* şəkilçisinin işlənməsi normal hesab edilmir. Bununla da aydın olur ki, saylar başqa nitq hissələri kimi qrammatik cəhətdən ardıcıl bir inkişaf yolu keçmiş, əsən sabit qalmışdır.

Əvəzlilik. Araşdırımlardan aydın olur ki, əvezliklərde bir sira fonetik və leksik deyişiklik özünü göstərir. Dilimizə daxil olan başqa dilə məxsus bəzi əvezliklər istifadən çıxmışdır. O cümlədən əvezlik termini 1924-1926-ci illerde əreb sözü *zəmir* adı ilə işlənirdi. Türklerin dilinə məxsus *ışta*, *həpsi*, *su*, *söylä*, *öyla*, *böyla*, *əvat*, *kəndi*, *bən*, *nasi* (*nayı*) və s. kimi əvezliklər də müəyyən müddət yazılı edəbi dilimizdə özüne yer tapa bilmədir. Sonralar əvəzlilik termini, həmçinin onun ifadə formaları məhz Azərbaycan sözləri ilə işləməkələ dilimizdə sabitleşmişdir.

Fel. Tarixen başqa dillerin tasiri ilə dilimizə çoxlu söz və termin keçmişsə də, feller həmin tasirlərə qarşı müqavimət göstərmiş, öz milli xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır.

XX əsrə çap olunmuş materialları aşadırkən fellörin başqa nitq hissələrinə nisbətən əsasən sabit qaldığını görürük. Bununla yanaşı, XX əsrin almış ili ərzində Azərbaycan dilinin fellörin tərkibi kəmiyyətə artdırmış və zənginleşmişdir.

Morfoloji cəhətdən de fellörin işlənməsində müəyyən deyişikliklər baş vermişdir; yəni bəzi formal əlamətlər dəqiqleşmiş, bəziləri deyişmiş, bəziləri də xalq danışq dilinə uyğun golmadiyindən dildən çıxarılmışdır; məsəlen: *durdurmaq*, *yapmaq*, *uzasmaq*, *hay-qırmag* və s. kimi fellör sonralar xalq dilinə daxil ola bilmədiyindən dilimizdən çıxmışdır.

Fellörde morfoloji cəhətdən nəzərə çarpan deyişikliklər əsasən 1920-1938-ci illerdə özünü göstərir. Bu müddədə morfoloji yolla əmələ gələn bir sira düzəltmə fellör lügət tərkibinə daxil olmuşdur; *sovətlaşmak*, *kolxozaşmaq*, *kollektivlaşdırmaq*, *savadlaşdırmaq*, *radioləşdirməq*, *elektrikləşdirmək*, *şuralaşmaq* və s.; məsəlen: Bizzələr yeniləşsək daim [“Inqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, №3-4]; Bugünkü müsiquimiz, sonayeləmiş Bakının, sonayeləşməkədə olan qəza mərkəzlerinin, *traktorlaşan* və *maşınlaşan* kənd tosorrəfatının yeni nəğmələrini tərənnüm etməlidir [“Inqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, №2]; Şəhər *şuralaşdı*, kənd *şuralaşdı* [HƏB, 13]; Qurur bir hərəkələ; *Qolxozaşan* kəndini [HƏŞ, 9]; Birləşib coşsa əger qüdrətimiz; Və çələkləşsə dəmir vəhdətimiz [MŞ, 86]; Hər şey *gözəlləşmədə*, sən də gözəlləş, bu həyat kimi [MŞ, 68]; Boş havada *asillaşmaq* yaraşmaz bizi [BVSƏ, 82].

Yeni yaranan fellörde daha çox *-laş/-laş* şəkilcisinən istifadə edildiyini görürük.

1940-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi ilə əlaqədar bir sira sözlər, terminlər məhz həmin şəkilçi vasitəsilə düzəlmüşdür: *hərbi-laşdırmaq*, *nemeslaşdırmaq*. Hitler və onun quldurlar dəstəsi SSRİ xalqlarını *nemeslaşdırmaq* kimi sərsəm xəyallara uymuşdular [Q, 1943]; 1945-ci ildən sonra isə *möhkömləşdirmək*, *mədəniləşdirmək*, *müasirləşdirmək*, *xalqlar arasında alaqları genişləndirmək* və s. kimi fellörin daha çox işləndiyini görürük.

Fel düzəldən *-laş/-laş* şəkilçisi ilə təxminən eyni mənada işlənən *-lan/-lən* şəkilcisi de vardır.

XX əsrin ilk vaxtlarında *-lan/-lən* şəkilçisinin geniş işləndiyini görmürük. Bu şəkilçi dəha sonralar çox işlənməyə başlamışdır. Lakin qeyd etməliyik ki, *-laş/-laş*; *-lan/-lən* şəkilçiləri müxtəlif nitq his-

selerinin sonuna elave edilmekle yeni feller emele getirir. Öksər hallarda bu şəkilciler eyni monələ feller düzəldir.

Fellərdə şəxs, zaman və şəkil kateqoriyaları üzre nəzərə çarpan az-çox fərqli xüsusiyyətlər haqqında da bəhs etmek məqsədəyənəndur.

1920-1938-ci illərdə inkar formalı fellərdə şəxs şəkilcilişinin işlənməsində maraqlı bir xüsusiyyət də nəzərə çarpir. Müasir Azərbaycan dilində bir qayda olaraq esas fel ilə *bil* feli birləşib *yaza bilmək*, *oxuya bilmək*, *apara bilmək* və s. kimi mürəkkəb konstruksiyalarda əsasən, bacarıq, imkan menalarında çıxış edir. Sovet dövrünün ilk illərində belə mürəkkəb konstruksiyalarda, xüsusi inkarlıq formaları ilə qisaldılmış şəkilde daha çox birinci, ikinci, üçüncü şəxsin təkində işləndiyi müşahidə edilir:

...Bir çox məsələlər tek Azərbaycan türklerinin əlilə həll *edilməz* [“Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1925, №2]; Başını torpedo-mez silsilə cümbanlarımız [OKA, 59]; Batamaz bizlərə düşmən artıq [SRY, 177].

Üçüncü şəxsin xəbəri kimi işlənen *edilməz*, *tərpədəməz* felləri *edilə bilməz*, *tərpədə bilməz* menalarında olan mürəkkəb fellərdir.

Bu formalarda işlənmiş birinci və ikinci şəxs fellərini menaca iki yere ayırmış olar:

a) Hərb istəmerəm, *həzz alamam* fəthü zəfərdən

Başqadır burada hayat, hərəkət [OZA, 19]; *Yazamam* günlərinin bu sürətini [SVF, 49]; *Tapamazsan* çəperləri, bəndləri [CXBG, 7]; Bircə və eşqi *zorlayamam* [CCQQ, 19].

Bu misallardakı *alamam* –*ala bilmirəm*, *yazamam* –*yaza bilmirəm*, *zorlayamam* –*zorlaya bilmirəm*, *tapamazsan* –*tapa bilməzsən* menalarında olub, adəbi dildə məhz mürəkkəb fel kimi işlənməkdədir.

b) Hala nəyə əmr edir düşünməm

Vardursa səbəb nədir *düşünməm* [ƏSÖY, 19]; Allahsız bir qızam *sigınmam sara*,

Önümde alçalı məscid, minara [HƏB, 47]; Getmə göz bəbəym, dedim *istəməm*

Hər kim olsa tapparım, *ayamam* [CCQQ, 19].

Bu misallardakı *düşünməm* –*düşünmürəm*; *sigınmam* –*sigınmırəm*; *istəməm* –*istəmirəm*; *ayamam* –*aymirəm* menalarını bildirir.

XX əsrin əvvəllerindən 1937-1938-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin yazılı materiallarında təsadüf olunan bu forma əslində türk

dilinə mənsub olub, Azərbaycan dilində həmişəlik özünə yer tapa bilməmiş və istifadədən çıxmışdır.

Felin zamanları. Müasir quruculuq işlərinin sürətli inkişafı ilə eləqədar olaraq adəbi dilin bütün ıslublarında gelecek zaman şəkilcisinin *-acag*, *-əcək*, *-yacag*, *-yəcək* işlənməsi üstünlük teşkil edir. Bu xüsusiyyət bədii dildə də qabariq şəkilde özünü göstərir; məsələn: M.Rahimin “Nübar” (1939) əsərinin 18-ci səhifəsində 14 sözdə gelecek zaman şəkilcisi işlənmişdir.

Bədii dildə *-acag/-əcək* formalı gelecek zaman şəkilcisi birinci şəxş təkde qisaldılmış formada *-cam/-cəm* şəklində işlənirdi:

Qulaq verin indi çəkəcəm ezen, [NRŞ, 141]; Anda *gəydəcəm* evimizə men; Sevinçə *öpəcəm* sənin üzündən [“Ədəbiyyat qəzetizi”, 1943].

Geləcək zaman şəkilcisinin bu şəkli (*-cam/-cəm*) danışq dilinde Şamaxı, Mərəzə, İsmayılli, Muğan [6, 236] dialektlerində geniş şəkildə işlənməkdədir. Geləcək zamanın *-cam/-cəm* formasında işlənməsində sonralar adəbi dil materiallarında rast gelirik. Bu forma adəbi dildən çıxmış və gelecek zamanın morfoloji əlaməti *-acag*, *-əcək*, *-yacag*, *-yəcək* şəklində formalılmışdır.

Felin indiki zaman şəkilcilişində də bəzi fərqli xüsusiyyətlər müşahide olunur:

Müasir Azərbaycan dilində indiki zamanın formal əlaməti samitle bitənlərdə *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* saatlıq bitənlərdə *-yir*, *-yir*, *-yur*, *-yür* şəkilcilişidir. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllerindən, o cümlədən, 1937-1938-ci illərə qədər Azərbaycan adəbi dilində indiki zaman *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* ilə yanaşı, türk dilinə xas olan *-yor* şəkilcisi də işlənirdi. *-yor* ancaq hemin illərdə türk dilinin təsirilə işlənmişdir. Sonrakı illərin yazılılarında bu şəkilciliş rast gəlmədi. *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilcisi isə dilimizin en qədim dövründən bu günə qədər geniş işlənmiş və işlənir. 30-cu illərdə *yor* şəkilcisi *-ir*-la yanaşı işlənə də, ümum-xalq dilinə keçməmiş, Azərbaycan adəbi dilində sabitləşə bilməmiş və 1938-ci ildən artıq yazılı adəbi dildən de çıxmışdır. Hətta əvvəlki illərin qrammatika kitablarında oks olunmuş *-yor* indiki zaman şəkilcisi 1937-ci il qrammatika kitabına daxil edilməmişdir [3, 91].

Bunlardan əlavə, Azərbaycan dilinin avvelki dövr yazılarının dil faktlarından məlumdur ki, xəbər şəkilcilişində (*-dir*, *-dir*), cəm şəkilcisiində (*-lar*, *-lər*), indiki zaman şəkilcisiində (*-ir*, *-ir...*) sonrakı r səsinin düşməsi hadisəsi olmuşdur.

Yeni xəbər şəkilçisi -di(r), -di(i)r..., cəm şəkilçisi -la(r), -la(i)r, indiki zaman şəkilçisi -i(r), -i(i)r şəkillərində işlənmişdir. r-nin bu şəkilçilərde düşməsi hali sovet dövrü materiallarında da müşahidə olunur; məsələn: Güllərə sarılı(r) odlu misralarımız [SRY, 45]. Ah dərdimi ruzgar ali [MRD, 59].

Bədii dilde indiki zaman şəkilçisi keçmiş zaman şəkilçisi ilə birlikdə işlənmişdir; məsələn:

Susanna elində bir zərf dutdurdu [ƏDQ, 226]; hələ görünmeyirmi? – deye sorurdu [TAVO, 13].

Bu misallardakı *dutdurdu* – *tutmuşdu*, *sorurdu* – *sorusdu* mənalardandır.

Sovet dövrü materiallarında felin əmr, xəber və vacib şəkillərinə dair bəzi maraqlı xüsusiyyətləri göstərmək olar.

Əmr şəkli. Tarixən felin əmr şəkli xüsusen I-II şəxslər üzrə başqa şəkillərə nisbətən bir çox formalara malik olmasından ilə diqqəti cəlb edir. O cümlədən, XVIII əsrə qədər əmrin I şəxs təkini bildirmək üçün -ayım/-ayım şəkilçisi geniş surətdə işlənmişdir. M.Rehimov göstərir ki, bu şəkilçi XVIII əsrəndən sonralar dildən çıxmış və müasir dilimizdə sabitləşə bilməmişdir [5, 47].

Maraqlıdır ki, -ayım/-ayım I şəxs əmr şəkilçisinin 1920-1937-ci illərin ədəbi-bədii əsərlərində işləndiyi müşahidə edilir. Misallar:

Vətən düşmənini berbad edəyim [M, 1921].
Qoy, yarımi görəyim [FÜY, 12].

Məni də alınız, uçayım dağlara,
Könlümde nə varsa, açayım dağlara! [MS, II]

Verəyim dostlarmıma təzə xəbər [ŞO, 7].

Göründüyü kimi, tərcümə əsərlərində də bu forma özünü göstərir. Felin əmr şəklinin I şəxsin ifadə edən -ayım/-ayım şəkilçisi xalq dilinə keçməmiş, yalnız yazılı dildə türk dilinin təsiri olaraq sünü şəkildə işlənmişdir. Odur ki, 1937-ci ildən sonra artıq ədəbi dildən çıxmışdır.

Əmr şəklinin I şəxs cəmini düzəldən -əlim/-əlim şəkilçisi əsən dilimizin əvvəlki dövrlərində çox işlənmişdir. M.Rehimov bu şəkilçinin yazılı abidələrde, qədim uyğur dilində, türk dilində, qazaq və qarayım dillərində işləndiyini nəzərə alıb göstərir ki, -əlim,

-əlim şəkilçisi ümumtürk xarakterli qədim forma olduğu üçün müəyyən dövrlə qəder dilimizin yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır. XVIII əsrəndən sonra isə -aq, -ək forması dilda möhkəmlənərək həmin formanı dildən çıxarmışdır [5, 52]. Maraqlıdır ki, XIX əsrəndə Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən bu formaya sovet dövrü ədəbi dilində yenidən təsadüf edilir və 1937-ci ilə qədər az da olsa işlənir; məsələn: *düğünəlim*, *bakalim*; ...biz onu *istəyalım* və s.

Əmr şəklinin II şəxs təkində fel əsasən heç bir şəkilçi qəbul etmir. Dənişq dilində isə hem şəkilcisi, hem də -sana//-səna, -sənnan//-sənnən ilə paralel şəkilde -kinan//-kinən şəkilçiləri işlənir. Bədii əsərlərdə, xüsusen suratların dilində -ginan formasına təsadüf edilir; məsələn: Təzə çəkmə – buyur, təzə kostyum – *alaginən*.

Bezi hallarda ədəbi-bədii əsərlərdə -gilən formasına da rast gəlmək olur:

Nə desələr boyun ək,
Olgılən razi.

15 il, 1935

II şəxs cəmde əmr şəkli -in, -in, -un, -ün şəkilçisi ilə işlənmişdir.

Xəbər şəkli. Xəbər şəkli əsasən felin zamanları və şəxsləri ilə bağlıdır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilində xəbər şəkli üzrə elə ciddi deyişikliyə təsadüf edilmir. Yalnız xəbər şəklinin I, II şəxs təki və nisbətən III şəxs cəm şəkilçilərində 1930-cu illərə qədər fonetik deyişiklik müşahidə edilir. Birinci şəxsin təkini bildirmək üçün zaman şəkilçisindən sonra -əml/-əm əvəzinə -im/-im şəkilçisi, II şəxs təkə -san/-san əvəzinə -sin/-sin şəkilçisi, III şəxs cəmde isə -lar/-lar əvəzinə -la(-r), -la(-r) şəkilçisi işlənmişdir. ...Bunların göstərməyə çalışdığı rabitəyi qeyd edəcəgim ("Maarif və mədəniyyət", 1925, №23); Bir gün geri qayndırdı [MRD, 44]; O seadət yollarının indi qarşınsındayım [ƏSÖY, 12]; Mən mübariz qəlbimi bir dinamit elərim [NRŞ, 18]; Bilməm neçin hayattan uzaqlaşmadanın son [MƏ, 8]; Məhbəbdəsin, ancax ki, dəmirdən qəfəsin yox [CCQQ, 29].

Türk dilinin təsiri ilə işlənən bu şəkilçiye 1940-ci ildən sonra Azərbaycan dilinin ədəbi materiallarında təsadüf edilmədi.

Felin vacib şəklinin morfoloji əlaməti olan -məli, -məli sovet-ləşmenin ilk günlərindən daha fəal işlənən forma olmuşdur ki, bu

da yeni dövlət quruluşunun müxtəlif tədbirlərinin heyata keçirilməsinin vacibliyini göstərməkəla əlaqədardır. Yalnız metbuat dilində deyil, bədii dilde da bu şəkilçilərdən geniş istifadə olunduğu müşahidə edilir; məsələn: Təhqiqtə aparıb, öyrənənləyiz [HƏB, 20]; ...döyüşlərin müvəffəqiyətlərini möhkəmlətməli, genişlətməli, torpağımızın bir qarşımı düşmənə verməməli və nemes-faşist işgalçılara qarşı qızığın vuruşaları hazır olmalıdır... qətiyyət göstərməli, düzgün qət etməli, düşməni məhv etməli və s. ["Ədəbiyyat qəzeti", 1943].

Misallardan da görünür ki, *-məli/-məli* şəkilçisi başqa üslublara nisbətən metbuat üslubunda əsasən çağrıış xarakterli məqalə başlıqlarında, konfrans, qurultay, plenum və idare iclaslarının sərlövhə və qərarlarında daha çox işlənir; məsələn: Nəzarət təsirli *olmalı*, daim irəlini *görməli*, partiya qarşısında doğruev və vicedanlı *olmalı*. ["Komunist" qazeti, 1964] və s.

Azərbaycan dilində feli bağlamalar da özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Feli bağlama termini sovet dövründə bir neçə dəfə dəyişmişdir; məsələn: 1925-1926-ci illerde rəbt siyələri, 1926-ci ildə rabita, 1933-cü ildə feli zərf, 1936-ci ildə rəbt forması, 1937-ci ildə bağlama formaları, nehayət, 1938-ci ildə feli bağlama termini sabitleşmişdir.

Feli bağlamaların ifadə etdiyi müxtəlif mənalar onun sintaktik vezifəsinə görə müəyyən olunur. Feli bağlamalar müxtəlif şəkilçilərlə iki və daha artıq feli bir-biri ilə məna xüsusiyyətinə görə bağlayır. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi boyu feli bağlamalarda əsaslı dəyişiklik olmamış, yalnız bəzi formalarda fonetik dəyişiklik nəzərə çarpar.

-ib/-ib..., -kan/-kən, -mea/-incə, -anda, -əndə, -araq, -ərək və s. feli bağlamalar əvvəlcə dövrlərde olduğu kimi sovet dövründə de hemişi işlək olmuşdur. *-al-a* feli bağlaması da ya fel ilə birləşir və *-ib, -ib, -ub, -üb* monasında çıxış edir, yaxud da hemişi feli bağlama qoşa şəkilde (*danişa-danişa, güla-güla*) işlənir. Tarixən işlənməş *-a, -ə* feli bağlama şəkilçilərinə 1930-1940-ci illerde az da olsa təsadüf edilir.

Qoca tarix, Dona qaldı [NRŞ, 31]; Hamımız bağırışaraq arkasında baka qaldıq [SSƏ, 9].

-al-a feli bağlamasının qoşa şəkilde (*gələ-gələ, gedə-gedə* işləməsi) müasir dilimizdə də mövcuddur.

XX əsrin əvvəllərindən 1940-ci illərə qədər çox işlənən feli bağlamalardan biri də *-alı/-əli*-dir. Bu şəkilçi ilə düzələn feli

bağlama iş və herəketin hansı zamandan başladığını, onun çıxış nöqtəsini bildirir; məsələn: Bu kəndə *gələli* həmişə camaata xeyir verib-sən [HMK, 79].

Böyük Vətənimiz *dələ* yaşa,
Könlüm salam verir, yara, yoldaşa.

[SVAL, 30]

Zavodlar qışqırı, fabrikler gurlar,
Onlara *düşəli* yolu pambuğun.

[HƏS]

İpək bir tel kimi insan xəyalı
Dolaşır, açılır, yola çıxalı.

[SSƏ, 85]

Sənə könül *verali*
mənim üçün –
bu köhne
vaxt ölçüsü pozuldu.

[BVŞƏ, 210]

Tərcümə əsərlərində də yeri goldikcə bu formadan istifadə edilmişdir. "Bu feli bağlama şəkilçisine Azərbaycan dilinin qorb qrupu dialekt və şivələrində də daha çox təsadüf edilir" [6, 281].

Zərf. Əsas nitq hissələrindən biri olan zərf sovet dövrü materiallarında geniş şəkildə işlənmişdir. Türk dilinə mənsub olan *şimdə* sözü də bu dövr materiallarında işlənmişdir; məsələn: *Şimdidiyə* qədər; *Şimdə* onlar öz dilləri üçün çalışıb duruyorlar ("Maarif və mədeniyət" jurnalı, 1923, №1). *Şimdə* bu naqılırların çoq az idi [SQƏ, 91].

Sonrakı illərdə *şimdə* zaman zərfi ədəbi-bədii yazıların dilindən çıxmışdır. *Burada, orada, geridə, aşağıda, altda, yaxında, uzaqda, yuxarıda* kimi yer bildiren zərfərlər yanaşı, dialektlərden gələn *bəri, ötərə, eşikdə* və s. zərfərlər də işlənirdi.

Bu zərfərlərə bəziləri (*şimdə, hənüz, ikindi, ötədə*) sonralar ədəbi dildən tamam çıxmış, dialektlərdə qalmışdır.

Zərfərlər morfoloji yolla başqa nitq hissələrindən də düzəlir. Bu baxımdan *-ca/-cə* məhsuldar şəkilcidir.

„O milletler maarif və mədəniyyətçə bizdən çox qabağa keçibdir [“Yeni yol” jurnalı, 28 sentyabr 1922]; *düşməncə, tezlikcə, məhribanca, axmaqca, doğruba, yavaşça, diricə, yalnızca, maarifcə, ağırca, ellikcə* və s.

-casinal-/casına şəkilçisi ilə: *bölgəvikkasına, gözəlcasına, aramsızcasına, marhamatcasına, tərbiyəsizcasına füsunkarcasına...* Gəryin öz düşüncəsinə dünyadan bir xoşbaxlı hesab olunurdu [OZA, 16]. Burada -casinal-/casına şəkilçisi əsasən *kimi* ədati mənasındadır; məsələn: *bölgəvikkasına-bölgəvik kimi, gözəlcasına-gözəl kimi* və s.

Bu dövr Azərbaycan ədəbi dilində mürekkeb zərfərərə bu ve ya digər dərəcədə işlənmişdir. *O cümlədən, çıxdanbəri, dünəndən-bəri* və s. zərfərlərə de təsadüf edilir, *daha çox, lap* çox birleşmələri ilə ifadə edilən zərfərlər 1920-1940-ci illerdə *ən ziyyəd* şəklində işlənirdi; məsələn: *ən ziyyəd* çalıştığı zaman Stolipin istibdadının ən şiddetli və ən mezlum bir dövrüne təsadüf edir [“Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1924].

Köməkçi sözlər. Müstəqil mənası olmayan, sözleri ve cümlələri bir-biri ilə bağlayan bir sıra sözlər vardır ki, onlara köməkçi sözlər deyilir.

Müasir dilimizdə fərqli olaraq bir sıra köməkçi sözlər, o cümlədən *sarı, savayı, dolayı, fəqət, zira, leyk* kimi bağlayıcılar da işlənmişdir ki, sonralar bezişləri ədəbi dildən çıxmışdır.

XX əsr Azərbaycan dilinin yazılı menbələrinde işlənən ayrı-ayrı nitq hissələrini nəzərdən keçirdiyimiz zaman aydın olur ki, bir sıra morfoloji olamətlər və bezi köməkçi sözlər sonralar öz əhəmiyyətini itmiş və istifadədən çıxmışdır. Bezi nitq hissələrinə aid spesifik xüsusiyyətlər isə müasir dilimizdə semantik-morfoloji cəhətdən dəqiqləşmiş, təkmilləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. A. Aslanov. Azərbaycan dilində morfoloji üsul ilə yeni söz və terminlərin yaradılmasına dair (sovjet dövrü). Dilçilik məcməsi, Bakı, 1960.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. B., 1962.
3. Grammatika. B., 1937.
4. İ.Hacıyev. Sovet hakimiyəti illərində Azərbaycan dil lügət tərkibində doyişikliklər haqqında bəzi qeydlər. “Azərbaycan məktəbi”, 1953, №1.

5. M.Rəhimov. Azərbaycan dilində feli şəkillərin formalması tarixi. B., 1965.

6. M.Şiraliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1962.

7. M.Şiraliyev. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı. “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”, 1957, №43.

8. M.Hüseynzadə. Müsəir Azərbaycan dili. B., 1954.

9. R.Kazımova. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı haqqında. “İnqilab ve medəniiyyət”, 1952, №6.

10. R.Isləfilova. Sovet dövründə Azərbaycan dili lügət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və lügətlərdə onun eks olunması (nam-diss.), B., 1971.

11. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoligi. B., 1962.

12. H.Məmmədov. Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsrlərə aid yazılı abidələrində feli bağlamalar (nam. diss.), 1967.

İxtisarlar

- BSU - Borodin. Semərqənd ulduzları. B., 1962.
BVSƏ - B. Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. B., 1967.
BVT - B. Vahabzadə. Tebrik. Müxtəlif şeirlər. B., 1961.
CCQQ - Cəfər Cabbarlı. Qız qalası. B., 1937.
CXBG - C.Xəndan. Boyaz gecələr. B., 1936.
CMBQ - C.Məmmədquluzadə. Bəlkə də qaytardılar. B., 1928.
CMƏ - C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild. B., 1935.
CMH - Çexov. Manim hayatı. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 1954.
ƏDQ - Əbülləsən. Dünya qopur. B., 1933.
ƏFHS - Ə.Fövzi. Həyatdan əsərlər. B., 1930.
ƏFS - Ə.Fövzi. Şeirlər. B., 1930.
ƏH - Əbülləsən. Hekayolar. B., 1930.
ƏNSM - Ə.Neşmi. Satırə məməniləri. B., 1945.
ƏSƏY - Ə.Sadiq. Əməlim və yolum. B., 1930.
ƏVQD - Ə.Vəliyev. Qarlı dağlar. B., 1938.
ƏY - Əbülləsən. Yoxşular. B., 1930.
FƏ - Füzuli. Əsərləri, II c., 1958.
FÜY - Ferrux. Üsfüq yandı. B., 1929.
HƏB - H.Əlizadə. Bahar. B., 1934.
HƏŞ - H.Əlizadə. Şeirlər. B., 1938.
HƏYS - H.Əlizadə. Yaz sabahı. B., 1938.
HMD - H.Mehdi. Daşqın. B., 1934.

- HMK - H.Mehdi. Kin. B., 1935.
 XI - Xuluflu. İmla. B., 1929.
 Q - Qramer (I hisse). B., 1933.
 LSS - M.Lermontov. Seçilmiş şeirlər və poemalar. B., 1939.
 MCBH - Mir Celal. Bizim hədiyyəmiz. B., 1945.
 MCHH - Mir Celal. Heyat hekayələri. B., 1945.
 MDBS - M.Dilbazi. Biziş səsimiz. B., 1934.
 MƏ - Müşfiq. Əsərləri, 1930.
 MƏD - M.Əliyev. Dostlar. B., 1936.
 MRD - M.Rəfili. Durma. B., 1936.
 MS - Makulü. Səttarxan. B., 1967.
 MSN - M.Seyidzadə. Nərgiz. B., 1937.
 MŞ - Müşfiq. Şərim. B., 1936.
 NRŞ - N.Rəfibəyli. Şeirlər. B., 1934.
 OKA - Ordubadi. Kühne adamlar. B., 1930.
 OL - Orfoqrafiya lüğəti. B., 1960.
 OZA - Ordubadi. Zinyatın andı. B., 1929.
 PB - Panforov. Bruski. B., 1933 (çeviri M.Rzaquluzadə).
 RRÇ - R.Rza. Çinar. B., 1939.
 RRQ - R.Rza. Qanatlар. B., 1935.
 SƏŞ - Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, B., 1958.
 SQƏ - Savadlı qırımızı əsgər. B., 1923.
 SMQAX - S.M.Qənizadə. Allah xofu. B., 1958.
 SRY - S.Rüstəm. Yıldızlar. B., 1934.
 SVAİ - S.Vurğun. Azad ilham. B., 1939.
 SVF - S.Vurğun. Fanar. B., 1932.
 SVŞC - S.Vəliyev. Şor cülliütü. B., 1939.
 SO - Şekspir. Otello. B., 1935.
 SSD - Soloxov. Sakit Don. B., 1950.
 SSƏ - Səiq. Seçilmiş əsərlər. B., 1936.
 SSƏ - Şohriyar. Seçilmiş əsərləri. B., 1966.
 TAVO - Turgenev. Atalar və oğular. B., 1929.
 TSN - Türkəo sərf-nəhv. B., 1924.
 TSŞƏ - T.Şahbazi. Seçilmiş əsərlər. B., 1963.
 VHS - V.Hüqo. Səfillər. B., 1933.

Elmi üslub

Azərbaycan adəbi dili üslublarından biri olan elmi üslub da tarixi dövrün inkişaf məhsuludur.

Qədim və orta əsrlərdə Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda alim və şairlər bir neçə dil bilmış, həmin dillərin vasitəsilə müxtəlif elm sahələrinə dair bilik elde etmişlər. Onlar hər üç dilde – Azərbaycan, ərəb, fars dillerinde əsərlər yazmış yaradmışlar. XV əsrde Əhməd Bicanın Azərbaycan dilində yazdığı "Əcayıbı məxlüqat" əsəri elmi cəhətdən qiymətli mənbədir. Əsərdə təbiət hadisələri, gőy cisimləri, insan orqanizm, suda və quruda yaşayan canlıların adları Azərbaycan dilinin xalq danışq sözleri ilə ifadə edilmişdir. Əsərin dilində işlənən heyvan, bitki və meyva adları, onları haqqında olan elmi məlumatlar XV əsr elmi fikri və elmi dilinin konkret öyrənilməsi baxımından maraqlıdır.

Azərbaycanın görkəmli klassiklərindən olan və Azərbaycan, ərəb, fars dillerində yüksək məzmunlu şeirlər yaradın M.Füzuli eyni zamanda elme yüksək qiymət verərək yazar: "Zira ki, elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsəssiz divar qaytda bietibar olur". Füzuli Azərbaycan dilində elmin müəyyən sahəsinə dair ayrıca bir əsər yazmasa da, müxtəlif əsərlərinəndə təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tibb və astronomiyaya aid elmi fikirlərini bu və ya digər şəkildə əks etdirmişdir. Şair "Bengü bədə" əsərində tiryak ilə içkinin insan bədəni üçün tibbi cəhətdən zərərli və dəhşətli təsirini məhz Azərbaycan dilində allegorik şəkildə oxuculara çatdırır. Füzuli "Söhbetül-əsmar" əsərində insan orqanizm üçün meyvələrin xeyirli və zərərli cəhatlərini sadə dilde, xalq danışq sözleri ilə göstərmüşdür:

Təbərzəye man şəfa verirəm,
 Təlxixiyyi-fəna şəfa verirəm.
 Əklimdan olur baş ağrısı dur,
 Demiş hükmə bu sözü cümhur.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Şərqi xalqları arasında bədii dilin şeir qolu daha üstünlük təşkil edirdi. Hətta tibb, riyaziyyat, fəlsəfə, qrammatikaya dair bir sırə əsərlər şeir ilə yazılmışdır. Nəsiminin ictimai-fəlsəfi, elmi məzmunlu qəzalları da buna misal ola bilər. Füzuli ərəb alifbasının naqışlılığını, nöqtələrin yazında törətdiyi çətinliklərdən şikayət edərək yazar:

Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn,
Ki fəsadi-qələmi sözümüzü (şur) (شور) cılyer,
Gah bir hərfi sūqutla qılur nadiri (nar) (نار):
Gah bir nüqtə qüsürülə gözü (kor) (کور) kur cılyer.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində mürekkeb, içtimai-siyasi və mədəni hadisələr zəngin olan dövrdür. Belə içtimai-mədəni hadisələrdən biri və əshəsi, xalqın savadlanması uğrunda, həmçinin mədəni inkişaf sahəsindəki geirililiklə mübarizə aparılmışından ibarət idi. Çar hökumətinin təzyiqi ilə mədəniyyət, elm, maarif və başqa sahələrdə olan mütərəqqi təşəbbüslerin qarşısı alınırdı. Əhalinin çoxu savadsız idi. Çarızm yerli xalqın ana dilini sixışdırmaq, onları mümkün qədər ruslaşdırmaq siyaseti yürüdü. Bu məqsədə Azərbaycanda savadlanması və ana dilində təhsil məsələsinə əhəmiyyət verilmər, yerli məktəbləri sixışdırmaq məqsədilə dərs vasitəsi çox az buraxılırdı. Bu yol ilə də orta məktəblərdə ana dili tədrisinin qarşısı alınırdı.

Xalq arasında savadlanması işinin geniş yayılması üçün çalişan H.Zərdabi, M.Mahmudbeyov, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov mətbuatda çoxlu məqələlər nəşr etdirirdilər. Onlar yeni yaradılan məktəblərdə Azərbaycan dilində az da olsa, bir sıra elmlərin (tarix, hesab, həndəse, coğrafiya) tədrisi ilə məşğul olurdular. Həmin fənlər üzrə dersliklərinə olmaması tədris işini setinləşdirirdi. Odur ki, qabaqcıl elm xadimləri, məktəblərdə dərs deyən müəllimlər Azərbaycan dilində bu və ya digər fənlərə aid dersliklər yazır, onların tədrisi işinə yaxından kömək edirdilər. Qeyd etmek lazımdır ki, dersliklərə orta məktəbdə elmi dilin əsası qoyulur. Demək olar ki, Azərbaycanın tarixi boyu yalnız XX əsrin əvvəllərində maarif işi qızığın inkişaf yoluna düşmüştür. Bu dövrdə ardıcıl olaraq çap edilən müxtəlif ideyalı qəzet və jurnalarda, həmçinin yeni dərs kitablarında müxtəlif elmi məlumatlar verilirdi. Hələ 1903-cü ilde inqilabi ədəbiyyatın ilk nümunəsi olan "Müsəlman yoldaşlar" intibahnamesinin Azərbaycan dilində kütləvi şəkildə yayılması göstərdi ki, ana dilində kitabça və vərəqələrin çapına böyük ehtiyac vardır. Qəzet, jurnal səhifelerində dövrün telebəne uyğun dərsliklər və elmi əsərlərin yayılmasına cəhiyac olduğu da göstərildi. H.Zərdabi "Heyət" qəzetiндə müəllimlərə müraciət edərək, dövrün telebənin görə Azərbaycan dilində dərsliklər və başqa elmi kitablar, jurnallar hazırlanmağa çağırıldı:

"Müellim qardaşlar... hamu oxumaq istəyir, belə zamanda ki hər tərəfdən, "yandıq" sədasi gəlür, "elm-elm" sədasi ərşə boland olub, – insafdırkı ki, siz müəllimlər guya ağzınıza su almışsınız, heç bir cavab vermirsiniz?" H.Zərdabi təklif edirdi ki, "Cəmiyyət ayda bir dəfə çiyan elm (jurnal) kitabçası çap cılyesün ki, orada şagirdlər oxumaq üçün məqələlər və qeyri-şagirdlər lazım olan şeylər barəsində danışq olsun". H.Zərdabi şagirdlərin bilik və görüs dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə elmi əsərləri tərcümə etmək vəzifəsini ciddi şəkildə ortaya attr. Bu məqsədlə yazar: "Cəmiyyət gərək məktəbxanalarda oxunan elm kitabları barədə sərəncam eləsün, hansı kitab lazım issa onu tərcümə etmək, ya təzadən düzəltmək və ya qeyri-türk təyafalarını götürüb, bizim Azərbaycan şivəsinə köçürmək gərəkdir... sonra o kitabları çap etdirib ya müftə, ya bir az, 1-2 şahi az qiyəmtinə oxuyan uşaqlara paylaşın və qeyri-şəhərlərə de göndərsün". Doğrudur, bu fikir və mülahizələr maarif işi ilə əlaqədardır. Lakin maarif özü də bilik və elm öyrətmək üçün yeganə vasitədir.

Göründüyü kimi, müəllif hər cür vasitələrdən istifadə edib, azərbaycanlı uşaqlara ana dilində bilik öyrətmək məsələsini təkidlə tələb edirdi. Zərdabinin mətbuat səhifelerində bu məzmunda çıxış etməsi geniş elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. 1907-ci ildə Tiflisde Ə.Hüseynzadə, M.Nəsreddin və Ömer Faiqin birlikdə çap etdikləri "Bizə hansı elmlər lazımdır?" əsəri də məhz bu münsəbətə yazılmışdır. Həsen bəy Zərdabi yaradıcılığına başlığı ilə illerdən Azərbaycanda yerli mətbuat yaratmağı, müxtəlif elmlərin təbliğinə var qüvvə ilə çalışmayı qarşısına əsas məqsəd qoyur. Həle keçən əsrde o, "Əkinci" qəzetiñin səhifelerində qoysduğu "Bizə hansı elmlər lazımdır?" – sualına bütün yaradıcılığı boyu cavab verməyə və onu xalq arasında yaymağa çalışmışdır. XX əsrin əvvəllerində issa içtimai quruluşun yeni mərhələsində yeni imkanlar yaranması ilə əlaqədar olaraq, elmin inkişafı haqqında fikri daha da qüvvətləndirir: "Bizim zamanımız elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər taifəye vacibdir ki, zindəganlıq duasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin".

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan adəbi dilinin tozluşlu, müstəqiliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. O, bəzi elmi mülahizələrini felyetonlar vasitəsilə kütləvi şəkildə xalqa çatdırıldı.

Bu dövrde Azərbaycan dilində dərsliklər, lügətlər, elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlər çox az idi. Məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi yarımaz halda idi. Bunun əsas səbəblərindən biri qrammatika kitablarının hansı ədəbi dilin telimi ilə bağlanması məsələsi idi. Bezi qrammatika kitabları Türkiyədən alınma sərf kitablarının təsiri altında iqtibas yolu ilə yazılırdı. Belə kitablar, əsasən, türk dilinin xüsusiyyətlərini, ifadə tarzı və terminlərini eks etdirdi. Həmin kitablarda verilən bir sıra terminlər və qrammatik kateqoriyalar hər iki dile uyğun gelirdi: ad, fel, zəmər, ədat və s. Azərbaycan dilində qrammatika kitabı yazan müəlliflərin bir çoxu ərəb qrammatikası təsirindən ayrıla bilmirlər. Bir qayda olaraq kitabların çoxu "Bismillahir-rehmanir-rehim" kəlməsi ilə başlanır. S.M.Qənizədə özü yazar: "Kitabın yazılışında ədəbi sözlərin işlədilməsinə sey göstərdimse de, bu, mümkün olmadı, çünki tatar (Azərbaycan - A.Ə.) dili terminolojiyasının kasib və zeif olması üzündən mən elmi və mücərrad anlayışları ərəb və fars dilləri vasitəsilə verməyə məcbur oldum. Əlbətta ki, lügətdə verdiyim həmin söz və terminlər savadlı müsəlmanlara yad deyil". S.M.Qənizədənin göstərilən lügətində ərəb-fars terminləri üstünlük teşkil etse de, dövrün elmi əsər, yaxud dərslik yazarı və metbuatda çıxış edən müəllifləri üçün bu əsər yararlı və qiymətlidir.

Rəşid bay Əfendiye 1901-ci ilde Qori seminariyasında Azərbaycan dili tədrisi üçün "Bəssirət ül-ətfal" qiraət kitabını çap etdirmişdir. Müəllif əsərin adını tam ərəbcə adlandırmışsa da, kitabda verilən hekayə və kiçik mətnlər, menzum parçalar və s. sadə Azərbaycan dilindədir.

İ.Qəbulov ibtidai və rüşdiyyə məktəblərində ana dilinin tədrisi işinə kömək məqsədi ilə 1902-ci ilde "Qəvaidi-lisanı-türk" əsərini yazmışdır. Müəllif ibtidai məktəbdə münasib qiraət kitabı olmadığını nəzərə alıb, uzun müddət gündəlik hayat və möşətə dair münasib biliyi bir sıra hekayə və rəvayətləri sadə Azərbaycan dilində tərtib edir. O, çətin terminlərin izahını verməyə çalışmışdır.

Həmin illərdə elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış bir sıra əsərlər da diqqəti cəlb edir. O cümləndən, Axund Əbdüləlisim Axundzadə "Tarixi-müqəddəsi enbiya" (Tiflis, 1901), Hacıyev Mirzə Balagardaş "Qafqaz istihali" (B., 1902), "Çıçək naxoşluğuna necə kömək etmək" (Tiflis, 1903), R.İsmayılov "Müxtəsor Qafqaz tarixi" (Tiflis,

1904), "Əcəm dili" (Tiflis, 1900) və s. əsərləri göstərmək olar. R.İsmayılovun "Müxtəsor Qafqaz tarixi" əsəri elmi baxımdan diqqəti cəlb edir. Bu əsərdə Zaqafqaziyada məşhur olan Azərbaycan yazıçısı və şairləri (Zakir, Vəqif, Nəbatı və başqları) haqqında konkret məlumat verilir. Qafqazın quberniya və oblastlarından, rus hakim dairələrinin tarixen Qafqaz ərazisində apardıqları müxtəlif islahatlar və verdikləri qanunlardan, birinci dəfə Çingizxanın, ikinci dəfə Bati-xanın başçılığı ilə monqolların hücumundan, XIV əsrin sonlarında Teymurləngin Qafqazı tarac və viran etməsindən geniş bahs edilir. XV əsrdən isə Qafqazda gah osmanlılar, gah iranlıların hökmərliq etməsi kimi tarixi məsələlər bu kitabda öz elmi şərhini tapmışdır. I Pyotrun Xəzər dənizinə beləd olmaq məqsədilə elmi ekspediya təşkil etməsi, 1837-ci ilde I Nikolayın Tiflise gələmisi, nohəyat, Gəncənin Sisyanov tərəfindən fəth edilib imperatorun zövvcəsi Yelizavetyanın adı ilə adlandırılmış kimi tarixi hadisələr geniş şərh edilmişdir. Əsərin dili sade və aydın olub, dövrün adəbi dili səviyyəsində idi.

Azərbaycan dilində elmin müxtəlif sahələrinə aid tərcümə əsərləri də diqqəti cəlb edir. Həmin illərdə yayımlış vəba xəstəliyindən qorunmağı xalqa öyrətmək məqsədi ilə rus dilindən tərcümə edilən "Xalq qanlığında asan olan füqərə əhlilərə məxsus vəba azarı haqqında" (Tiflis, 1904) əsəri elmi cəhətdən qiymətlidir.

Ayn-ayrı ölkələrin coğrafi quruluşundan bahs edən "Tərcüməyi-Töhfeyi-Nəsuhiyyə" (B., 1904) coğrafiyaya aid fars dilindən tərcümə edilmiş ilk elmi əsərdir. Bu əsərin sonrakı illərdə ana dilində coğrafiya əsərlərinin yaranmasında böyük rol olmuşdur. Əsərdə müxtəlif ölkələrin yeri, hündüru, çayları, dənizi, havası, tosorrufatı haqqında elmi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Əsərin dili sadə və oxunaqlıdır. Çətin terminlər mətərizədə Azərbaycan dilinə məxsus söz ilə izah edilir: "Hava, havası har (isti) quru topa və dağların üstünün havası müfid (xeyirli) sohhətdir". Tərcümə edilmiş bu və ya digər elmi əsərlər dövrün elmi dilinin leksik tərkibini, qrammatik quruluşunu öyrənmək, bu gün üçün arxaiklaşmış sözləri müəyyənələşdirmək, xüsusilə Azərbaycanda elmi əsərlərin dilinən tarixini izləmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Qədim zamanlardan Azərbaycanda baş vermiş müxtəlif içtimai-siyasi hadisələr dilin lüğət tərkibində öz əksini tapmışdır. XX əsrin avvallarında elmi dilin inkişaf prosesində də bu vəziyyəti görmək olur. Bütün dünyaya sos

salmış 1905-1907-ci il rus inqilabı hayatın bütün sahelerinde yeni hərəkət və canlanma yaratdığı kimi, bu prosesin dildə təzahürü de olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilinin, o cümlədən milli elini dilin inkişafında inqilabın mühüm təsiri özünü göstərirdi.

Milli dillerin formalması, onun dilində baş veren əsaslı dəyişikliklər cəmiyyətin siyasi və iqtisadi heyatının inkişafından asılıdır.

1905-1907-ci il rus inqilabi Asiya xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı arasında milli azadlıq hərəkatının inkişafına səbəb olmuşdur. Ana dilində təhsil almaq və müxtəlif elmlərə sahib olmaq cəhdleri gün-gündən genişləndirdi. Azərbaycanın qabaqcıl fikirləri ziyanlıları bu böyük hadisədən istifadə edərək məktəblərin artmasına, məktəblərdə Azərbaycan dilinin əsas fənn kimi keçilməsinə nail oldular. Bununla əlaqədər dörsliklər, müxtəlif elm sahələrinə aid bəzi kitablar çap edilmişdir: Zekî Rzanın "Müxtəsər hesab" (Gence, 1907); Ü.Hacıbəyovun "Hesab məsələləri" (B., 1907); "Türk-rusi və rusi-türk lügəti" (B., 1907); Rəşid bəy Əfəndiyevin "Bəsirət ülətfal" ("Uşaq aləmi", B., 1907); Akif Səfərvətin "Tarix və cahan, yaxud dünya və olmuş, nə olacaq?" (B., 1908), M.Qəmərlinski, Nərimanbəyov, M.Şəhərtaxtinski... "Ana dili" (Tiflis, 1907), Soltan Mecid Qənizədənin "Lügəti rusi və türki" (Bakı, 1909), Mahmud bəy Mahmudbəyovun "Birinci il" (B., 1909), Ş.Məmmədəminin "Tədris və təbiyyə" (B., 1907), Nəriman Nərimanovun "Xolera-vəba" (Tiflis, 1909), Q.Q.Mirzəzadə "Qafqaz coğrafiyası" (B., 1910) və s.

Bu əsərlərin bir çoxunda müəlliflər çalışırdılar ki, çətin anlaşılan ərəb, fars sözlerinin əvəzine Azərbaycan sözlerindən istifadə etsinlər. Dörsliklərdə olan az-çox əvəzətmələr şagirdlərə bu və ya digər elmi bilikləri öyrətmək işini asanlaşdırırı. Bəzi kitablarda ərəb terminlərinin yanında mötərizə içerisinde onun azərbaycanca menası yazılırdı: cəm (üstə qoymaq), terh (çixmaq), hissə (pay), təqsim (bölmək), zərb (dəfə) və s.

Bəzən də mətnləde azərbaycanca verilən terminin mötərizədə ərəbcəsi göstərilirdi: "Hesab ki, istəyirəg bölek "bölünən" (məqsəm) və hesab ki o qədər bölrüq "böldürən" və ya inki (məqsəm əleyh) və hesab ki, alırəg "hisso" və ya inki "xaric" döyürlər".

Azərbaycan ədəbi dilində tarix boyu ərəb-fars dillerinin təsirinə baxmayaraq, ümumxalq danışq dili həmişə öz qüvvəsini göstərirdi. Ədəbi dilin bütün növlərində ümumxalq danışq dili material-

lərində eyni dərəcədə istifadə edilmişdir. Şeirdə ümumxalq dili materiallarından geniş istifadə olunduğu halda nəsrde, rəsmi idarə, matbuat və hüquq aid ədəbiyyatlarda bu cəhat zəif olmuşdur. Dövrün siyasi və mədəni talebatına uyğun ana dilində çap olunub yayılan her cür kitab, qəzet, jurnal, vərəqələr xalqı ister-isteməz gündəlik vəziyyət ilə ayaqlaşmağa colb idil. Gündən-güne genişlənən inqilabi hərəkət xalqın sürətində oyanma əmələ getirdi. Qabaqcıl alim və yazıçılar yeni-yeni elmi, bədii əsərlər yazmaqla məktəblərin tədris üsulunda dəyişiklik yaratmağa çalışırdılar. Xüsusilə, 1905-ci il inqilabının təsirindən ilham alan maarifçilər Birinci müəllimlər qurultayı çağırılmasına nail oldular. Bu qurultayın iştirakçıları, əsasən, azərbaycanlıların kütləvi şəkildə öz ana dilində təhsil alıb savadlanması məqsədi ilə eddi, rüşdiyyə və dördillik məktəblərde tədris edilən fənlərin Azərbaycan dilində olması qərarına gəldilər. 1907-ci ilde çağırılan İkinci müəllimlər qurultayı isə o zaman dörs kitablarını əvvəlcədən yoxlamaq və onların nə darəcədə münasib olduğunu müəyyənələşdirmək kimi mühüm məsələni həll etməyi qərara aldı. Bu iş, Ü.Hacıbəyov başda olmaqla, M.Mahmudbəyov, S.Axundov və Ağaeli Qasimova tapşırılmışdı.

XX əsrin ilk illerindən çap olunmuş əsərlərin siyahısına nəzər saldıqda aydın olur ki, bu dövrdə Azərbaycan dilində elmi əsərlər yazılırdı. Bu əsərlərin lügət tərkibində təsadüf edilən dəyişiklik, əsasən, terminolojiya sahəsində özünü göstərir. Yeni XIX əsrin sonlarında elmi əsərlərde müşahidə edilən Azərbaycan sözlərindən ibarət terminlər XX əsrin əvvəllerində nisbətən artmağa başlayır. Bunu müxtəlif elm sahələrinə aid yazılmış əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür.

Ü.Hacıbəyovun "Türk-rusi və rusi-türk lügəti" əsəri də dövrün elmi əsərlərində lügət tərkibinin mənzərəsini göstərən qiymətlə kitabdır. Bu lügətdə bəzi demokratik məzmunlu terminlər: bolşevik, sosyalizm, partizan, artilleriya, parol, taktika, salyut, demokratiya, həmkarlar ittifaqi və s. öz əksini tapır. Bəzi terminlər Azərbaycan dilinə məxsus söz və şəkilçilər ilə verilmişdir: ittiqaflar ittiqaçı, onbaşı, başçı, başçusu, baş vezir, böyük, alay, piyada, yüzbaşısı (kapitan), dəmiryol ittiqaçı, dövlət duması, şəhərlikçi, topçu, əsgər, sərmayadərliq və s. Bəzi terminlər də vardır ki, ərəb-fars tərkibli söz birləşmələri ilə verilmişdir: fiqərayi-kasibo, qərardadi-məcburi,

hüriyyəti-şəxsiyyət, hökuməti-mərkeziyyə, hizb, təhdid və s. Bu terminlər hemin dövrde çıxan qəzət və kitablarda geniş işlənirdi. Buna görə de Ü.Hacıbeyovun bu lügəti dövrün təlebine cavab verən qiyməti bir əsər olmuşdur.

Azərbaycan edəbi dilinin normallaşması sahəsində, xüsusilə coğrafiya elmi dilinin inkişafında böyük xidmeti olan Qafur Rəşad Mırzəzadə bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir. Onun "Qafqaz coğrafiyası" (B., 1909), "Ümumi coğrafiya" (B., 1910), "Coğrafiya haqqında hekayələr" (B., 1917), "Tefsirli xalq lügəti" (B., 1921) və s. kitabları kütüvə məlumat xarakteri daşıyan elmi əsərlərdir. Onun "Ümumi coğrafiya" adlı iki hissədən ibarət kitabından Azərbaycan məktəblərində 20 il istifadə edilmişdir.

Hemin kitabda Azərbaycan dilinə məxsus dərə, çöl, bataqlıq, duman, bulud, yağış, deniz, quraqlıq, işgələ, mahal, əgenəcək dağ dərələri, quru yol, su yolu kimi xalq kültəsinə məlum terminlərdən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda ərab dilindən alınmış və artıq Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququnu qazanmış coğrafiya terminləri də geniş yer tutur; üfüq, zirvə, zenit, şərq, cənub, şimal, sahil, şəlalə və s. Müəllif bəzi çətin terminləri möterizədə izahlı şəkildə vermeklə kitabın dilini sadələşdirməyə çalışmışdır.

Qafur Rəşid bütün əsərlərində ümumxalq dili normallarının edəbi dili getirilməsi işinə faal xidmet etmişdir. Qafur Rəşadın bu əsərlərinə nisbətən Mehəmməd Sadiq Axundov ilə yazdıqları "Rəhberi-sərf" əseri tərtibi principinə və elmi seviyyəsinə görə irəliyə doğru inkişaf etmişdir. Bu dərslikdə Azərbaycan dilinin morfoloji qaydalarını 6 hissəyə ayırmalı heca, səsler və hərflər, əlifba, imla, vurgu; nitq hissələrindən isim, məsder, fel, kəməkçi fel, zəmir (əvezlik), ismi adəd (say), ismi işaret (isərət əvezliyi) və s. haqqında konkret elmi məlumatlar verilir. Əsərdə ərab dilçilik terminləri işlənən də morfoloji cəhətdən Azərbaycan dili qaydaları əsas yer tutur; ismin yerlik halını məfəlifih, çıxışlıq halını məfəliyən adı ilə adlandıraq belə izah edir. İsmiñ axırına bir "de" getirilərsə, məfəlifih olur. Məsələn, kitabda: ismin axırına "don" getirilərsə, "məfəliyən" olur. Məsələn, kitabdan və s. Bəzi dərsliklərdə Azərbaycan söz və terminləri üstünlük təşkil edir, bəzilərinə azlıq, yaxud qarışıq tərkiblik özünü göstərir. Lakin bu müddətdə dərsliklərin dilində müsbət cəhət budur ki, mürəkkəb xəbərlərin tərkibi daha çox Azə-

baycan sözleri və qrammatik qaydaları ilə ifadə edilirdi: ciziğ çekilir, xətt çekilir, məlumat verilir çap olmuşdur, məşğul oldular, azad etdilər, hökmədarlıq etməye başladılar və s. Çap edilən dərsliklərin dili ilə Azərbaycan dili elmi üslubunun təlim-tədris qolunun inkişaf yolunun məhz bu dövr mərhəlesini müeyyənəşdirmək olur. Belə ki, orta məktəblərde şagirdlər ayrı-ayrı elmlərin adlarını eşidir, onların hansı məsələlərdən bəhs etməsi haqqında ilkin məlumatlar öyrənirlər. Təbət hadisəleri, təbii mühitdəki obyektlər haqqında, insanların təbiəti təsiri, böyük alım və seyyahalar haqqında ilkin elmi xarakterli məlumatlar məhz ittidai və orta məktəb dərsliklərində verilir. Müxtəlif elm sahələrindən bəhs edən bəzi kitablar bu cəhətdən maraqlıdır. M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin "Yeni məktəb" əseri dövrün mükəmməl qiraq kitabi olub, məktəblərdə uzun müddət tədris edilmişdir. "Yeni məktəb" kitabında düzgün oxumaq üçün bir sıra sözlərin (imla, tətil, təhsil, kitab, elmi heyvanat və s.) izahı, insan bədəninin quruluşu, heyvanat, nəbatat, coğrafiya və s. bölmələr adı ilə hemin elm sahələrinə aid məlumatlar verilmişdir. R.Zekinin "Hesabı ehtimalat" (B., 1910), Ə.Nərimanovun "Nəsihatət ətfal" (Tiflis, 1913) və s. əsərləri də bu xarakterdə olan elmi kitablar idi. Bütün bə dərsliklərdə elmi dilin əsasını təşkil edən bir çox terminlər də eks olunurdu. Şübəsiz, elmi anlayışları sadə şəkildə ifadə edən söz-terminlər dərsliklərdə müümət yet tuturdu.

Elmi üslubun morfoloji xüsusiyyətləri

Bu dövrde çap edilmiş dərsliklər, lügətlər və bazı elmi əsərlərin dilindəki morfoloji xüsusiyyətlərin, şəkilçilərin işlənməsində az-çox fərqli xüsusiyyətlər müşahidə edilir.

Sözdüzəldici şəkilçilər. Bu dövr elmi əsərlərin dilində bir qism şəkilçilər az, başqa qism şəkilçilər çox möhsuldur. O cümlədən, -qı, -çı, -cu, -çü; -lıq, -lik, -luq, -lük; -çılıq, -cılık, -çuluq, -çülüük; -ıcı, -ici, -ucu, -üçü az da olsa -gəc və s. şəkilçilər nisbətən işlek olmuşdur. Bezen dilimiz üçün əlverişli olmayan düzəltmə sözler işlənirdi: fel kökü as sözü və "qı" sözdüzəldici şəkilçisi ilə düzəltmiş "asqı" – asılan zinət sözüne rast gəlirik. Əlbəttə, bu söz lügətdə rus sözü olan "bewaika" sözünün hərfi tərcüməsi kimi verilmişdir.

Lakin dildə yeni söz kimi möhkemlənə bilməmiş, sonralar daha münasib “asılıqan” düzəltmə sözü işlənməyə başlamışdır.

Azerbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərlə yeni söz yaradılmış prosesi elmi dildə də müşahidə edilir. Milli dilin formalşığı, dövrə elmi dilin morfoloji xüsusiyyətlərini aşkarə çıxarmaq üçün hemin şəkilçilərdən bəhs etmək lazımdır.

-çı, -çi, -cu, -cü dilimizin məhsuldar şəkilçisi olub, yeni söz və termin yaradıcılığında faal iştirak edir: *fıçılıqçı*, *nümayişçi*, *növbətçi*, *içkıcı*, *ışyançı*, *ışğanbaçı*, *payçı*, *qoltuqçı*, *müamiləçi*, *coğrafiyaçı* və s. Ü.Hacıbəyov “Hesab məsələləri” kitabında, S.M.Qənizadə “Lügəti rusi və türki” lüğətində -çı, -çi, -cu, -cü şəkilçiləri ile çoxlu miqdarda yeni sözler yaratmışlar: *sənlikçi*, *mühəsibçi* (mühəsibat işi ilə meşğul olan adam), *aptekçi*, *caducı*, *hamamçı*, *ehsançı*, *böckacı*, *avaracı*, *araççı*, *caxırçı*, *kəndirçi*, *seyqalçı*, *yaylaqçı* və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük. Bu şəkilçi isim, sıfət, feldən düzələn sıfət, say və əvəzliliklərle işlənilər keyfiyyət, xasiyyət, vəzifə, peşə və s. bildirən isimlər yaradır. Bu dövrün elmi dilində -lıq/-lik şəkilçisinin müxtəlif mənşəli sözlerle işləndiyi də müşahidə olunur: *Bədənin dirliginə sabəb qandır*; *boşluq*, *oyluq*, *parasızlıq*, *hökümərməliq*. Yer yüzündə olan heyvanların böyüyi, suda zindəganlıq *edən balınlardır*; *rübləlik*, *insaniyyətpərvərlik*, *şahılıq*, *bürokratiyalıq*, *xristianlıq*, *məşşətəkarlıq*. Nil şəhəri keçən zamanlarda *Fransada padşahların tacızərlər məhlili idi*, *doqquzlıq* və s.

-laq, -lak. Azerbaycan dilində az məhsuldar olan şəkilçi hesab edilir. Bu şəkilçi qoşuluğu söz ilə eşyanın olduğu yeri bildirir. Elmi əsərlərin dilində -laq/-laq şəkilçili bir sıra sözə təsadüf edilir. *Bəzi vaxtda zələzələ olanda yer çatlıyır və belə çatlaşın eni 1-45 arası və uzunu 15 versta qədər olur*; *dazlıq* (keçəl mənasında), *otlag*, *çatlag*. Bir cismi qapladığı *boşluq* (məhlil) o cismiñ *həcmi* dutlağı olur və s.

-ca, -ca. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif məzmunlu isimlər, bəzi xəstəlik adları və digər kiçilişmə məzmunlu isimlər eməla gəlir, məsələn: *bilməca*, *tapməca*; *piscə*; *boğməca*, *qızılca*, *lügətçə* və s.

-ma, -mə. Fel köklərindən isim düzəldən bu şəkilçi qədim dövrlərdən işlək olmuşdur. -ma, -mə şəkilçisi vasitəsilə hal-vəziyyət, qarşıqliqlı keyfiyyət bildirən isimlər düzəlir. Xüsusilə, möşət ilə bağlı olan sözler daha çox olur (*süzmə*, *dolma* və s.). Elmi əsərlərin dilində -ma/-mə şəkilçili sözlərə az da olsa təsadüf edilir:

məsələn; *Heyvanlarda bəzi yoluxma naxoşluqları*; məsələn, *sill qaraya -insana düşür*; *yaxınlaşdırma*, *yaxşı qala qoyma*, *ismarlama*, *bilmə* və s.

-im, -im, -um, -üm. Bu şəkilçi fel köklərinə birleşməklə hadisə, ölçü, qədər və s. bildirən isimlər yaranır. Məsələn, *Taktika əsasən qoşunun düzümü*, *hərəkatı*, *əməli barəsində olan elmdir*. -iq şəkilçisi fel köklərinə birleşməklə isim düzəldir; məsələn: *rezindən sarıq basıq*, *ciziq*.

-ciq, -ciq, -cuq, -cüq. Sade isimlərin sonuna birleşməklə kiçilme bildirən sözlər düzəlir: *qulaqcıq*, *mədəcik*, *kərpicik*... qırımızı rəngli ufaq kürəkciklər olduğunu görecəgiz; Kürək kəmikləri kərpicik [özümüz] komikləri vasitəsilə köküs kəmiginə mərbətdür; Bizim bu miqdarcıq maarifimizi qorxuncə müamilələrlə ilə bizi müaxizələrə uğradırdılar. Konkret əşyaların əvəzində işlənen “və saire” birleşməsinin de -cik şəkilçisi ilə işlənəsinə təsadüf edilir; məsələn: Bişmemiş süd, sucuq və sairəcik şeyləri yeməmelisən; Qurbanğacıqlar balıq kibi dərəqlərindən nefəs alırlar. Müxtəlif elm sahəsində -ciq şəkilçisi ilə bu və ya digər kiçilme məzmunlu terminlər yaranır. Xuxarıdağı misallarda *qulaqcıq*, *mədəcik*, *körpəcik* tibb elmində geniş işlənən terminlərdir. Müasir tibb, texnika elmlərində bu şəkilçi ilə işlənən sözler daha çoxdur.

-acaq, -əcək. Bu şəkilçi fel köklərinə birleşməklə yerinə görə əşyallıq mənasını bildirək isim de yaradır. Vücudumuzun böyük qismi sudan mürəkkəbdir, hər yiyecekdə və hər içəcekdə az və ya çox miqdarda su bedənə daxil olur və s.

-qac, -gac şəkilçisine “şünpü” sözünün qarşılığı kimi verilmiş qısqac sözündən təsadüf edilir. Feldən düzələn qısqac sözü müasir Azerbaycan dilində işlənməkdədir. *Yaslangac* – sendəliya və ya masaların dayanmağa məxsus olan şaquli qismi.

-ac, -c şəkilçilərinin əsasən fel kökləri ilə, fəlin II şəxs əmər şəklindən olan fellərlə işləndiyini görürük: Qanat fəqəronin içi tixac həramılık ilə doludur; ödənc, usanc; yelpinc.

-ti, -ti, -tu, -tū şəkilçisi vasitəsilə hadisə, əşya, əlamət bildirən isimlər elmi əsərlərin dilində, xüsusilə lügətlərdə özünü göstorur; yığıntı, yüksürtü, qaraltı, kəsilti, səksənti, işilti, yırgalantı, dinqılıt, geyirti. Bunlardan *yüqürti* – qaçış, *səksənti* – qic olma, qorkma, *kəsilti* – kəsik sözləri ilə əvez olunmuşdur.

-ış, -ış, -uş, -üş şəkilçisi ilə hal-veziyət, hərəket bildirən isimlər düzəlir; məsələn: *Yol* üzünü çayların aqışı, quşların oquşu, yer üzünü sər eden nəbatat və məsələrin gözəl görünüşü ziyadə dilgiləşə və fərhəfəzədir; Heyvanların yaşayışları, dolanışları və vücutları cəhətincə bir-birinə oqsamalar, **-ış, -ış** şəkilçili isimlər dövrün lügətlərində öz əksini tapır: *bılış* (znaniye), *ismarlayış*. Bu isimlər müasir Azərbaycan dilində *bilik*, *ismarlama* sözleri ilə əvəz edilmişdir.

İsmiñ halları. Bu dövr elmi əsərlərin dilində işlənmiş ismin halları əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimiidir. Yalnız ismin tasirlilik hal şəkilçisi iki fonetik variantda: **-ni, -ni...** və **-yi, -yi...** şəklində işlənmişdir. Əşkali nəbatati etibarilə Asiyayı beş məntəqəyə ayıra bilarız [QR IV, 13]; Hami döşəməyi 39 gündə tamam etmək üçün neçə dülger tutmalıdır?; mənəy; qazmayı; Hökumət Belçikayi müstaqil elan edüb və s. İsmiñ tesirlik hal şəkilçisinin iki fonetik variantda işlənmesi 1939-1940-ci illərə qədər davam etmişdir. Sonralar **-ni, -ni...** fonetik variantı ədəbi dildə normalaşmışdır.

Sifət. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini göstəren yazılı mətriallardan məlumdur ki, dilin lügət tərkibi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif miqdarda yeni sözlər və almınmalar hesabına zənginləşmişdir. Əsirin əvvəllərində sıfatlər öz dilimizə məxsus olub, sabit esli sıfatlərdən ibarətdir: *qara*, *ağ*, *böyük*, *balaca*, *kiçik* və s. Əsl sıfatlar ilə yanışı, bəzən erəb, fars dillerindən alınma sıfatlara de təsadüf edilir: Xərab qan yürekden çıqub ağ cigerlərə gedir; Behri-siyah, bəhri-səfid, siyah daş və s.

Bu misallardakı *xarab*, *siyah*, *səfid* kimi fars sözleri dilimizdə uzun müddət işlənmiş və elmi dildə də öz əksini tapmışdır. Sonralar *siyah*, *səfid* sıfatları dildən çıxmış və yerini tamamilə *qara*, *ağ* kimi Azərbaycan sözlerinə vermişdir. Bu hal dilimizdə sıfatların sabitliyini göstərir. Elmi dilde daha çox sadə və düzəltmə sıfatlara təsadüf edilir; məsələn: Gög damarlar ilə qara, yaramaz qan axır; Feqəralı və istiqanlı heyvandır; memoli heyvanlar; İki və bir işarəti hesablaşla dair müşkül əməller; ümüslü, kiroqlı, gili, qumlu.

-ıq, -ıq, uq, -üq. Fel köklərinin sonuna birləşib eşyanın veziyət və ya keyfiyyətini bildirərək sıfat düzəldir; məsələn: qatışqın cəm və terh; çarpaçıq; basıq, çıraq və s.

-siz, -siz, -suz, -süz. İsim köklərinə birləşməklə düzəltmə sıfatlər yaradır. Bu şəkilçi məhsuldalar şəkilçi kimi elmi əsərlərin dilində

de işlənmişdir; məsələn: Yer üzündə sansız heyvanlar yaşayır; kəmiksiz heyvanlar; Traxom ağrı-acısı çox olmasa da, uzun müddət sürdüyündən, əlbəttə insanı rahatsız edir. Bəzən **-siz** şəkilçisi düzəltmə sıfatlərə de işlənir: başlıqşız əlibələr.

-caq, -cak şəkilçisi ilə fel köklərində xasiyyət və hal-veziyət bildirən sıfatlar düzəlir; məsələn: Böyük bir zərb işaretini çəkdikdən sonra məzrubun rəqəmlərini bir-bile cəm edüb 9 olduqca atmalı; artıq, nuricək, sicaq. Bunlardan *artıq*, *böyük*, *nur* sözlərina **-caq** şəkilçisinin artırılması ilə düzələn sıfatlar dilimizdə işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi bəzi fel köklərinə birləşərək xasiyyət, hal-veziyət bildirən sıfatlar düzəldir; məsələn: *sevincək*, *utancaq* və s.

-qan şəkilçisi felin müxtəlif növündə olan sözə birləşərək xasiyyət bildirən sıfatlar yaradır: *dutulğan*, *savaşqan*, *soluqcan*. Soltan Məcid Qənizadənin lügətində işlənən bu sözlərdən *dutulğan*, *soluqcan* sıfatları *kökələmək*, *solğun* ilə əvəz edilmişdir.

-ici, -ici, -ucu, -üci şəkilçisi fellərə birləşməklə keyfiyyət bildirən sözler düzəldir: Su iki cismdən mürekkebdir: birisi müvəllidülümə, yəni su doğudurıcı və birisi müvəlliidlühümə (həms omız) hava doğudurıcı; Yirtıcı heyvanların ən qorqlısi asländir; Həmizə kibrıt mayei yanıcı bir qazdır. Belə sözlərin bəziləri, *doğudurıcı*, *yanıcı*, *görəcək*, *ağıcı*, *baslayıcı* dilimiz üçün qeyri-bədi olduğundan sonralar istifadə edilməmiş və onları müasir ədəbi dilimiz üçün normal sözlər (*yaradan*, *yandırıcı*, *görən*, *qışman* – *axan*, *baslayan*) əvəz etmişdir. Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində işlənən **-ucu, -üci** şəkilçisi ilə düzələn yeni sözlər – *atıcı*, *alıcı*, *sürütücü*, *gurucu* və s. dilimizdə işlənməkdədir.

Elmi dilde sıfatın adı (*ağ*, *qara*, *böyük*, *qalın* və s.) və azaltma dərəcələri də geniş işlənmişdir; məsələn: Açılmamasına səbəb beyindən və həramilikdən bədənin hər yerində dağılan ağtuntur tellərdir; sarımtul və s. Keyfiyyətin azlığıını bildirmək üçün adı sıfatlara müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi ilə düzələnlər; məsələn: Pambuq gülü ağmur rəngində böyük çıçəklər ilə olan bir nobatdır və s. Sıfatın çıxaltma dərəcəsi adı sıfatlara həm müxtəlif şəkilçilərin artırılması yolu ilə (Ay dəxi yer kibi yumru olub, yerdən 49 dəfə kiçirəkdir), həm də sintaktik üsulla (Polis çuvaşı-polis qulluqçularından ən kiçiyi) düzəlir. Sıfatın şiddətləndirmə dərəcəsini bildirən *başballı*

apaçıq, qısqıvraq, upuzun, büsbütün, qos-qoça, qas-qatı kimi sıfetlerden elmi dilde üslubi məqamlarda istifadə edilir.

Say. Sayların bütün növlərindən elmi əsərlərdə istifadə edilmişdir. Burada nozər çarpan bəzi fərqli cəhətlər vardır ki, o da sira saylarının fonetik quruluşunda özünü göstərir; məsələn, ikimci dəfa, üçüncü dəfa, dördüncü dəfa; üçüncü kitab; evvelimci qism Avro-padir; birinci kitab; yekimci, dördüncü dəfa və s.

Hesab dərsliklərində kəsr sayıları müxtəlif şəkildə *pay, hissə* sözü ilə də işlənmişdir: 40-in dörtdən bir payı, sekkizdən bir pay müvəlli dühlüməzənin qədəri təmiz dərya kenarında 100-dən 30 hissədir; 15 yaşında erə gedən qızların məndən ilə 40-50-si vəfat edir.

Bölgü sayıları *-ar, -ər, -sar, -şər* şəkilçiləri ilə ifadə edilmişdir: 74 cism besit ikişər-iKİşər, üçer-üçər, dördər-dördər... ilaxır birleşərək əcsemə mürəkkəbiyyə teşkil edirlər; On ikişər yaşında igirmi baş coquq bir bağçaya gəderlər və s. Bölgü sayıları miqdər sayalarının təkrarı ilə normalaşmışdır: *iki-iki, üç-üç* və s. Elmi dilde işlənən numerativləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Bəzi numerativlər eşyaların qədərini ölçüye görə dəqiqləşdirmək məqsədi ilə isimlərə işlənir; məsələn: 12 çanaq buğda bir teşə; on parç su; 90 çuval buğda; bir cüt cam; 55 yük ot; 15 bağlı sap; 3 səbet alma; 5 düjin düğmə; iki pud neft; 7 kisə arpa; bir dənə medənə nəbatat və s.

2) İnsan bildirən isimlərə qoşulur:... beş baş ailə...; ...bir böyük qoşun. Əşya və hadisələrin, hacm, boy və s. ölçüsünün miqdarda daha dəqiqləşdirmək üçün işlənən numerativlər; məsələn: bir para səbəblər...; bir qaç sənələrdən bəri... Bu nümunələrdə əksəriyyəti *-sajen, qaç, çuval, çanaq, parç, abası* və s. müasir dilimizdə artıq işlək deyildir.

Əvəzlik. Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən elmi əsərlərdə əvəzliklərin işlənməsi ciddi şəkildə fərqlənir. Ümmüyyətə, elmi üslubda hər üç şəxs üzrə əvəzliklərin (*mən, sən, o; biz, siz, onlar*) işlənməsi münasib deyildir. Elmi fikirlər daha çox felin meşbul növü ilə ifadə edilir. Yəni işin kim tərəfindən iera olunduğu məlum olmur. Burada üzərində iş icra olunan eşa ilə felin münasibəti bildirilir. İşin icrasında subyektin iştirakı vardır. Lakin həmin icranı dilde ifadə edərkən subyekti əvəz edən şəxs göstərilir. Yalnız bəzi hallarda müəllif icra olunan işə, prosesə öz münasibətini bil-

dirmək üçün *biz, bizcə, mənca, bizim fikrimizcə, biz bu fikirdəyik ki* və saire əvəzliklərdən modal söz və ara söz kimi istifadə edir. Milli elmi dil hələ tam formalaşmamış olduğundan elmi dilin mənviyi ardiciliğinin ve strukturunun telebina görə əvəzliklərdən ibarət ara söz və terkiblər də az işlənirdi. Buna baxmayaraq, elmi əsərlərdə bəzən əvəzliklərə tesadüf edilir. İşarə əvəzlikləri *"bu"*, *"o"* ilə ya-naşı, türk dilinə məxsus olan *"şu"* da işlənmişdir; məsələn: Şu kəsrəri ilə yazınız və s.

Fel. Feller Azərbaycan dili nitq hissələri sırasında tarixən öz sabitiyi ile mühüm yer tutur. Feller müxtəlif morfoloji funksiyalarda (düzeltmə formalı, zaman, növ, şəkillər və s.) çıxış edir. Analitik yolla düzələn fellerin işlənməsi daha üstünlük teşkil edir, məsələn: kəsr xətt etmek; sulamaq gərəkdir; istəmə olunur, sepmək lazımdır, sulamaq lazımdır, məsrəf olunur; təhsin olur, qarar verdilər və s.

Qeyd olunduğu kimi, elmi əsərlərin dilində felin indiki zaman şəkilçilərinin işlənməsi daha xarakterik əlamətlərdəndir; məsələn: Naxış bir vaxıt hökümə gedir ki, iş idən keçmiş olur, yəni bu dərcəyə gəlmış traxomu artıq derman ilə müalicə etmək mümkün olmayıb, operasiyon yapıılır, yəni yarılıb və s.

İş, hal və hərəkətin gələcəkdə də həyata keçirilməsinin vacibliyinə bilmək üçün əsasən *-mali/-mali* şəkilçisindən istifadə edilmişdir: Bədən qeydində olmalıdır; Hər halda böylə halatlırdə hökümə müraciət edilməlidir, ...soğuq olmamaq üçün bir baş eva gedilməlidir. Bəzən felin vacib forması *"gərək"* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bir dilin iması düz və əsaslı olmaq üçün o dilin olıfbası da o dilə müsaid olmaq gərək... "Olmaq gərək" konstruksiyasına bu dövr elmi əsərlərin dilində hələlik, yalnız bir misalda rast gəlmüş.

Feli sıfatər. Elmi əsərlərin dilində dəha çox işlənir. Daha dəqiqlik desək, feli sıfatən elmi əsərlərin lügət tərkibinin əsas hissəsinə taşıl edən terminlərde və bəzi termin birleşmələrindən dəha çox istifadə edilir. *-an/-ən* şəkilçili: *dolaşan* (cnyumuk mənənəsində), *görən*; *ölçən*; *bildirən*, *olan*; *çağırlan*, *göstərən*, *anlaşan*, *bəyan edən*, *ada edən* və s. Ü.Hacıbəyovun "Türk rus və rus-türk lügəti"nin demək olar ki, bütün söhifələrində *edən*, *olan*, *göndərilən*, *qazananlar*, *deyilən*, *saxlanılan*, *çağırlan*, *olunan* və s. feli sıfatər geniş şəkildə işlənmişdir. Bu işə lügətin morfoloji quruluşunun tələbatından irəli gelirdi.

Elmi üstünlük sintaktik xüsusiyyətləri

Elmi əsərlərin sintaktik quruluşu, o cümlədən söz birləşmələri, cümə növleri və s. əsasən aşağıdakı kimidir. Elmi əsərlərdə söz birləşmələrindən daha çox istifadə edilir. Bu elmi, əsərlərin lügət tərkibinin böyük hissəsini təşkil edən termin birləşmələri ilə izah oluna bilər. Azərbaycan dili terminolojiyası hələ inkişaf etmediyindən elmi terminlər daha çox söz birləşmələrindən ibaret idi. Mehəz bu baxımdan, elmi əsərlərde hər üç növ söz birləşmələri başqa əslublara nisbətən çox işlənmişdir. Bu vəziyyət yuxarıda terminlər bəhsindən geniş şərh olunmuşdur. Bu hissədə isə söz birləşməsindən ibarət terminlərdən deyil, cümə daxilinə iрeli sürülen bu və ya digər fikir və anlayışın mahiyyətinin tələbindən asılı olaraq istifadə edilən söz birləşmələrindən bəhs ediləcəkdir. Hər iki tərefi isimdən ibarət olan birinci növ toyini söz birləşmələri əsasən müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Məsələn: Böyük Pyotr, Qara dəniz, Çornimor, zengin sahralar, böyük köرükler və s.

Sayı isimdən düzəlen birinci növ toyini söz birləşmələrində birinci tərefin konkret sayı ifadə olunmasına baxmayaraq, ikinci təref -lar, -lər cəm şəkilcisi qəbul edir; məsələn: üç şagirdlər, iki təreflər. "Bir" sözü ilə düzəlen birinci toyini söz birləşmesi üstünlük təşkil edir. Bu da "bir" sözünün qeyri-müəyyənlilik bildirməsindən iрeli gəlir: bir hərəkat, bir gaz, bir cism, bir fərq, bir şey, bir növ, bir hərəkat, bir burun, bir parça, bir dağ, bir adəd, bir ciziq, bir zərb və s.

İkinci növ toyini söz birləşmələrinin tərefləri əsasən isimlərdən ibarət olur: zabitə işləri,çıtlar qabiləsi, hərbiyyə gəmiləri, yelkən gəmiləri, buğ gəmiləri, bayat türkləri, moğol ulusları, Beşbarmaq dağı.

III növ toyini söz birləşməsinin birinci tərefi yiyəlik, ikinci tərefi mənsubiyət şəkilcisi ilə formalıdır: qazların həcmi, masalaların aqsamı, bakteriyaların zəhəri və s.

Izafətler elmi məzmunlu əsərlərdə da eks olunmuşdur. Bu dövrda bəzi elmi əsərlər vardır ki, onların dilində ərəb, fars söz və tərkiblərinin işlənməsi üstünlük təşkil edirdi. Lakin belə kitablar xalq arasında çox geniş yayılmış və ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır.

Məşhur Azərbaycan şair və ediblərinin həyatından, həmçinin Qafqazda tarixən baş verən hadisələrin qısa tarixindən bəhs edən R.İsmayılovun "Müxtəsər Qafqaz tarixi" (B., 1904), A.Səfvetin

"Tarixi-cahan, yaxud dünya nə olmuş və nə olacaq? (Gənce, 1908) əsərləri buna misal ola bilər. Bu əsərlərin dili mükərrəb, işlədilən terminlərin çoxu ərəb terminlərindən, cümələləri fars dilinə məxsus silsiləli izafət tərkiblərindən ibarət idi. Belə əsərlər xalq arasında geniş yayılmış və elmi dilin inkişafı baxımından az əhəmiyyətə malı olmuşdur.

Elmi yazıların dili üzərində müşahidələr göstərir ki, elmi dildə izafət tərkibli terminlər az-çox işlənirdi, da, N.Nerimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, Q.Rəşad, H.Zərdabi və s. dilin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan alimlərin əsərlərində izafət tərkibləri yox dərəcəsindədir. Elmi əsərlərin dilində fars dilinə məxsus izafət tərkiblərinin bu şəkildə azlığı, əlbəttə, həmin dövrdə Azərbaycan ziyyalılarının sayca və keyfiyyətcə artması, xalqın mədəniyyət və təhsil seviyyəsinin mehəz ana dilində aparılması ilə əlaqədardır. Demək olar ki, yalnız elmi dilda deyil, ədəbi dilin başqa əslublarında da, izafət tərkibləri azərbaycanlaşmış şəkilde işlənirdi.

Cümə. Ədəbi dilin başqa əslublarında olduğu kimi, elmi əsərlərində da bütün cümə növlerinin hamısı müasir dilda işlənən şəkildə deyil, bəzi fərqli cəhətlərlə nəzərə çarpır. O cümlədən, nəqli cümələlər çox geniş işlənir; məsələn: Zərbin mizasi, təqsim ilə yapılır; Bir cinsdən olan ədədləri bir yera toplamağa cəm deyilir; Avropanı on vilayəte təqsim olunmuşdur, Şamaxı dəfələrlə zələzəldən karab olmuşdur; İnsan ruh ilə bədəndən ibarətdir; Nəfəsgahlarımız bir nazik və çox zərif torbadan ibarətdir və s. Nəqli cümələrin inkari "deyil" evezinə -ma/-mə inkar şəkilcisi ilə mürəkkəb xəberin işlənməsi müşahidə edilir; məsələn: Yazdığımız bir mətbədə şübhəli bir nöqtəni da buraxub keçməmək lazımdır; Kirpini öldürməmək gerəkdir.

Bu və ya digər fikri, hadisəni öyrənmək və dəqiqləşdirmək üçün sual cümələlərindən istifadə edilir; məsələn: Qazilan xəndəklər, dikişlən qazalar, istehkamlar handasız, elm hərbiyyə memarlıyyasızmı yapıldı? Bizi hansı əlmələr lazımdır? Ədəvatın mənası varmadır? Elmi əsərlərdə daha çox sual evezikləri ilə işlənən süal cümələlərindən istifadə olunur; məsələn: Fəqirə kəmiklərinə bir yerdə nə deyirlər? Bədən neçə böyük hissəyə bölünür? Elmi hesab naya deyirlər?

Felin əmr formasının II şəxsi tekinin iştirakı ilə düzəlen əmr cümləsi elmi əsərlərdə geniş eks olunmuşdur. Bu tipli əmr cümələlərinin

işlenməsi daha çox tapşırıq, hökm mezmunlarında çıkış edir; məsələn: *İzdihamlı yərə soqluma, zira izdihamlı yerdə ola bilir ki, basuya bir fəlakət gəlsin ; Əvvəl təklikləri hesablayub sonra onlığι üstü qoy* və s. Elmi əsərlərde suralanmanın ümumi mənəzəri aşağıdakı kimidir: Cümplenin baş üzvləri mübtədə və xəberin yeri demək olar ki, əsasən sabit olmuşdur. Bir çox hallarda xəberin yeri dəyişir, tamamlıq və zərflikdən əvvəl gelir; məsələn: *Pambuq əkirlər Türkistan və Zaqafqaz tarəflərində, Kükürdi sapırlar sahə və aqşam; Məktəbə şagird qəbul olunur məktəbin müddəti təhsiliyyasına görə; Payızda bostançı satıcı bazarda 270 pud qovun, alma, qarpuz 95 pud qovundan artıq idi. Neçə pud qavun-qarpuz satdı bostançı?* və s. Ü.Hacıbeyovun əsərində oxuyuruq: *Bir cüt inək – 64 manata satılıbdur. Üç dana o cürə inəgi neçəyə almaq olar?* və s. 1907-ci ildə yazılmış bu məsəlenin sintaktik quruluşuna inversiya olmadığı halda, 1914-cü ildə yazılmış "Elmi hesab" əsərində cümle üzvlərinin aşağıdakı şekilde yerdeyişməsi hadisəsinə təsadüf edilir: *Kənd ahli bir yerdən yüksüb 465 çetverin kartofil, o birisindən iki kərə ziyyadə. Nə qədar pül və masul edüb kəndçi, hərgələməni kartofıldan 96 çetverin saxlayub, satub çetverini 18 qapığa? Kəsr ibarətdir bir neçə yera qismət olmuş sahih (bütün ədədin bərabər) üzvlərindən.*

N.Hacıyeva türk dillerində bağlayıcıların xarakterini araşdıraraq "və" bağlayıcısının cümleleri bir-birinə ardıcıl olaraq silsilələşkildə bağlamaq xarakterinin müasir türk dilləri üçün xas olduğunu göstərir. Başqa üslublarda "və" daha geniş işlənmiş olsa da, elmi əsərlərin dilində az təsadüf edilir. Əsrin əvvəllerində elmi dil-də, ümumiyyətlə, mürəkkəb cümle, o cümləden bu və ya digər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə az təsadüf edilir. Bu dövrə yazılmış əsərlər daha çox kütləvi xarakterdə olduğuna görə elmi məlumatlar konkret, qisa və aydın verilirdi. Buna görədir ki, həmin kitablarda mürəkkəb cümlelər az işlənirdi. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda müxtəlif budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlelərə de təsadüf edilir.

Mübtədə budaq cümləsi. *Məlumdur ki, məməlilər ana qarnın-dırı çıqub anasının südini əmər, böyüyər; Bizim əkindərlərə yaxşu malumdur ki, nəbatatın da naxoşluğu var; Məlum ola ki, insanın dərisi deşik-deşikdir.*

Təyin budaq cümləsi. *Oylə yerlər var ki, orada insan çoq-çoq- dir. Avstraliya cəzirəsində bir təcəcüblü heyvan vardır ki, bu məməli heyvan demək olar, həm də quş.*

Tamamlıq budaq cümləsi. *Tərbiya işi ən çatın işlərdən birisidir, ki, onu doğruca yol ilə icra etmək üçün elm və təcrübə lazımdır. Bəzisi heyvanları atı ilə dolanur hansı ki, otyeyən heyvandır.*

Zaman budaq cümləsi. *Elə ki dağın ətrafında zəzlələ başladı, ya yer altından səda gəldi və ya dağın başının qarı əridi, o ziraat sahibləri dərhal qaçıb dağılırlar. Vəqfi, bakteriyaların zəhəri misri mərizləri göstərməgi məlum oldı, onda (Paser) və qeyri-alımlar bakteriyaların zəhərinin gücünü azaltırlar.*

Kəmiyyat budaq cümləsi. *Filin xorrumu o qədər qüvvətlidir ki, onunla fil bir dəfə vurmaq ilə sıri və ya öküzi öldürür. Nə qədər osmanlı dəvəsi başlanmamış idı, bir tövr bu yoğun (senzor kök imiş – A.Ə.) ilə yola gedirdim və s.*

Səbəb budaq cümləsi. *Kenqurinin atı ləzzətli və dərisi qiymətə gedəndir, bunun üçün oları ovular. Rəxtxabda kitab oxumaqla məşgul olmamalı, çünki rəxtxabda sair şəyərə məşgul olmaq yuxunu qəçərdir və s.*

Sərt budaq cümləsindən geniş miqyasda istifadə olunmuşdur; məsələn: *Əgər yel olmasayıd, indikindən daha artıraq isti olardı. Bizi lərə hansı naxoşlıdan bədən sönüb qızarsa, ona qızılca deyərlər və s. Budaq cümlənin növlərinə aid təsadüf edilən faktlar göstərir ki, bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin başqa üslublarında olduğu kimi, elmi üslubun sintaktik quruluşunda da milli kolorit artmağa, inkişaf etməyə başlayır.*

Elmi mətnlərdə müəyyən bir fikrin hökm şəklində qoyuluşu, onun isbat edilməsi və s. məqsədi ilə müxtəlif ara söz və ara söz birləşmələrinin işlədilməsinə böyük cəhiyac olur. Bu söz və birləşmələr mətnin ümumi məzmununu aydınlaşdırır və əsas fikrin dəqiq anlaşılmamasına kömək edir. Bəzən bir neçə ara söz və birləşmələri ardıcıl olaraq, mətnin tələbinə uyğun bir-biri ilə bağlı şəkildə işlənir.

Başqa üslublarda olduğu kimi, elmi əsərlərdə də bu və ya digər fikrin verilməsi, onun səbəbi, məqsədi və s. mezmunların ifadəsi üçün bir neçə cümle qrup şəklində işlədir. Bəzən cümlələr qrupu *abzas* (sətirbaşı) adlanır. Abzas poliqrafik termin olub cümlələr qru-

pündan ibaretdir. Mətnin bir sətirbaşından o biri sətrin başına qədər abzasda bir və ya bir neçə ara söz və birləşməleri işlənir ki, burada müyyən ardıcılıq gözlənilir. Yeni abzasda bir fikrin aşraşdırılması üçün lazımi faktlara müraciət edilir, bu və ya digar hadisənin səbəbi göstərilməye çalışılır. Bu məqsədə bir fikir başqa fikir ilə qarşılaşdırılır, təhlil edilir və elmi nəticə çıxanır. Abzasda aparılan bu əməliyyat zamanı ara söz və ara söz birləşmələrindən lazımi məqamlarda istifadə olunur. Abzas bir neçə fikri birləşdirə bilər və tələb olunan xarakterə cavab verər.

Dövrün elmi üslubunda abzaslar, əsasen, bir neçə cümlədən ibarət olub, bəzən bir, bəzən də iki səhifədə davam etdirilirdi. Bu da əsas fikrin deqiq anlaşılmamasını çatınlaşdırır; məsələn: *Külək iki qismidir, biri qibla, yəni isti tarəfdan galan və birisi şimal, yəni soyuq tarəfdan galan. Soyuq tarəfdan galan külək getdikcə isti tarəfə gedir və gətirdiyi qaz dəyişilməyib keçib gedir. Amma qibla tarəfdan galan külək getdikcə soyuq tarəfə gedir və gətirdiyi qaz soyuyub su olub yera düşür. Bundan belə qiyas etmək olmaz ki, qibla küləyi həmisi yağış gətirir. Çünkü külək əsmayının ya yağış yağmağının qeyri-səbəbləri da çıxdır. Məsələn, isti külək uca dağa rast gələndə oranın soyuğundan qazların çoxu su olub oraya töküür. Sonra dağın o biri tarəfində bu külək qıblədən da galır isə onda o qədər qaz dolur ki, dübəra yağış yağıdırınsın. Əlbatta, belə dağın dalında qibla küləyi heç yağış gətirməz.*

Bu abzasda külüyin qismələri, onun yağış yağmasında rolü və başqa xassələri haqqında fikir şərh edilir. Bu məqsədə əvvəl külüyin qismələri və onların ümumi xarakteri verilir. Külüyin xarakterini (qibla tərəfdən galen külüyin həmisi yağışa səbəb olmadığını) göstərmək üçün "bundan belə qiyas (güman) etmək olmaz"ara söz tərkibindən istifadə edilmişdir. Külüyin ümumi xüsusiyyətlərinin eyni olmaması səbəbi "çünki" səbəb bildirən bağlayıcı ilə sonrakı cümlədə qoyulur və bu səbabın deqiqiliyini göstərmək məqsədi ilə faktlar "məsələn"ara sözü ilə gətirilir. Nəhayət, fakt ilə səbüt edilən fikrin məzmununun təsdiqliyi sonuncu cümlədə "elbette"ara sözü ilə ifadə edilmişdir.

Bəzi elmi əsərlərdə çoxcümələli abzaslarla yanaşı, qısa, yiğcam və konkret məzmunlu abzaslara da təsadüf edilir; məsələn: *Məlum olduğu kibi at lıflərdən əmələ galır atə qan dolduqca yeni lıflər əmələ*

galır. Məsələn, dəmirçilərin, daş kəsənlərin qolları qüvvətli olur. Çünkü onların əli həmisi işdədir. Ona görə də, əllərində olan balıq etinə çox qan dolur. Cox gəzən adamın ayağında olan balıq atı qalın və qüvvətli olur.

Bu cümlələr kompleksində her cümlənin əvvəlində cümlə üzvü ilə bağlı olmayan müxtəlif söz (*məsələn, çünkü*) və söz birləşmələri (*məlum olduğu kibi, ona görə ki*) işlənmişdir. Burada deqiq məntiqi ardıcılıqlı gözlənilmişdir. Yəni birinci cümlədə verilən "məlum olduğu kibi et lıflərdən əməle galır" asas fikrin aydın olması üçün ikinci cümlədə "məsələn, dəmirçilərin, daş kəsənlərin qolları qüvvətli olur" faktı gətirilir. Gətirilən misalın doğruluğunun səbəbi "çünki onların əli hemisi işdədir" cümləsi ilə göstərilir. Nəhayət, nəticə xarakteri daşıyan sonuncu cümlə "ona görə da əllərində olan balıq etinə çox qan dolur" ilə birinci cümlədəki fikir əsaslandırılır və təsdiq edilir.

Beləliklə, cümlələr kompleksindən ibarət olan bu abzaslar səbəb və ardıcılıqlı əlaqələri əsasında qurulmuşdur. Burada səbəb və məntiqi ardıcılığın bir-biri ilə bağlanmasımda bir sira cümlə üzvü olmayan sözlərin mühüm rolü müşahidə edilir. O cümlədən, "məlum olduğu kibi", "məsələn", "ona görə də"ara söz və söz birləşmələrini göstərmək mümkündür. Göründüyü kimi, əsrin əvvəllerində elmi metinlərdə çoxcümələli abzaslarla yanaşı, normal abzaslardan da istifadə edilmişdir. Bu da elmi əsərlərdə abzas quruluşunun, ölçüsünün normallaşma prosesi keçirdiyini göstərir. Şübəsiz, abzasın quruluşunda gedən bu proseslər birlən-birə deyil, dövrlər ərzində olmuşdur. Yəni öz sabitliyini bütün dövrlərde qoruyub saxlayan dilin sintaktik quruluşunda əsas xüsusiyyətlər qalmaqla yeni-yeni keyfiyyət dəyişiklikləri olmuşdur. O cümlədən, bu və ya digar ifadələr səlisləşmiş, qrammatik əlaqələr təkmilləşmiş, bağlayıcıların və başqa leksik-qrammatik vasitələrin işlənməsi dilimizin müasir tələbatına uyğun normalaşmışdır.

Elmi dilin inkişaf tarixinde təsadüf edilən ara söz və birləşmələr quruluşuna, komponentlərin mənşeyinə görə müxtəlifdir. Yəni, bəzi ara söz və birləşmələrin tərkibində ayrı-ayrı sözlər mənşəcə ərəb dilinə mənsub olub, Azərbaycan sözləri ilə birləşmə halında işlənir. Yaxud ara söz birləşmələrinin tərkibindəki söz öz müstəqil mənasından ayırlaraq müyyəyen morfoloji və sintaktik vəziyyətə

düşüb cümlede ara söz kimi çıkış edir. Şübhəsiz, bu dil faktları ile əsrin əvvəllerində ədəbi dilimizin başqa sahələri kimi, elmi üslubun lüğət tərkibi və morfoloji quruluşunda müxtəlif şəkildə gedən inkişaf prosesini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bununla da, hələ XIX əsrin ortalarından formalşamışa başlayan Azərbaycan dili elmi üslubunun XX əsrin əvvəllerindən daha da geniş inkişaf yoluna qədəm qoymuş olduğunu görmək olur. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycan dilində mətbuat və çap işlərinin genişlənməsi, tərcümə dilinin və lüğətçilik sahəsinin inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif terminlərin yaranması və sabitləşməsi, ədəbi dilin təlim-tədris qolunun geniş vüsət alması və başqa ictimai hadisələr milli elmi dilimizin sonrakı inkişafına faydalı təsir göstərmişdir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDE

(1991-2000-ci illər)

Ümumi qeydlər

Müstəqillik illeri Azərbaycanın siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni, elmi həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, onun dövlət dili, ədəbi dilinin bütün üslubları və dil mədəniyyətinin inkişafında da yeni üfüqler açdı.

Azərbaycanda dil quruculuğunun bütün sahələrində (dövlət dili, əlifba, orfoqrafiya), habelə dilin lüğət tərkibində, hətta qrammatik quruluşunda müxtəlif yenilik meyilləri meydana çıxmaya başladı.

Dövlət dili

Her bir müstəqil dövlətin dövlət dili olduğu kimi, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının da keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarından biri kimi öz dövlət dili var idi və o, dövlətin və milletin adına uyğun olaraq Azərbaycan dili adlanırdı. Həmin dil cəmiyyətdə müəyyən səviyyələrdə (kond, rayon, hətta bəzi mərkəzi müəssisə və təşkilatlarda) vəzifəsini yerinə yetirə bilsə də, yuxarı hökumət və dövlət idarəələri, ölkələr və milletlərərəsi əlaqələr səviyyələrində öz səlahiyyətlərini rus dilinə vermişdi.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili, dövlət dillerinə məxsus bütün səlahiyyətlərini eldə edə bildi. Buna nail olmağa dilimizin ədəbi dil kimi zəngin tarixinin olması da imkan verirdi. Lakin müstəqilliyin elə ilk günlərindən dilimizin funksional əlamətlərini tam barpa etmək problemlərindən daha çox onun necə adlandırılması problemi ortaya atıldı və nəhayət, 1992-ci il dekabrın 22-də Milli Məclisin qəbul etdiyi "Dövlət dili haqqında qanun" bu problemi daha da dərinləşdirdi.

Milli Məclis respublika Konstitusiyasında dövlət dilinin adı Azərbaycan dili yazılı-yazılı mövcud hüquqi normaları pozaraq, qəbul etdiyi qanunun birinci bəndi ilə onu türk dili adı ilə elan etdi.

Həmin qərar heç bir ümumxalq müzakirəsində keçirilmədən, demək olar ki, bir növ tasadifü qəbul edilmişdi.

Bunu məclisde müzakirənin gedişi də aydın göstərirdi: "Ekspert komissiyasının hazırladığı layihədə həmin birinci maddə belə verilmişdi: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkəsidir)".

Milli Məclisin Tehsil, elm, mədəniyyət və din komissiyasının iclasında çıxış edənlər mötərizədə yazılınlara etiraz etdilər və qərara alındı ki, həmin bənd Konstitusiyada olduğu kimi verilsin. Layihənin Milli Məclisində ilk müzakirəsində mötərizə əhvalatı yeniden qalxdı, lakin səs çoxluğu qazanmadı. Layihə birinci oxunuşdan bir nəfərin biterəf qalması ilə yekdiliklə qəbul edildi.

İkinci müzakirə zamanı Azərbaycan dili ilə yanaşı, mötərizədə Azərbaycan türkəsi sözlərinin verilməsinin vacibliyindən bir dənənmişdi. Təklif yənə de səs çoxluğu qazanmadı. Ərtəsi gün həmin təklif bir də səs qoyuldu, lakin yənə de keçmədi. Bu zaman millət vəkillərindən biri əvvəlkilərdən tamamilə forqlı yeni təklif irəli sürdü: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir". Millət vəkili in o qədər də inamla vermediyi bu təklif millət vəkiliinin müəyyən dərəcədə təcəccübünə səbəb olsa da, əvvəlki təklifdən bir səs artıq topladı. Lakin verilən səs yarınan az olduğunu, təbii ki, qəbul edilmədi. Son nəticə: millət vəkili Azerbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili olmasına, eslinde adlandırılmasına səs verdilər.

Göründüyü kimi, bütöv bir dövlətin rəsmi dilinin bir saat ərzində dəyişdirilməsi onun həyat vəsiqəsi qazanmasına imkan verə bilməzdı.

Doğrudan da o, belə bir imkani əldə edə bilmədi. Xalq yene də öz doğma dövlət dilini Azərbaycan dili adlandırmışda davam edirdi. Mətbuat ekser hallarda Azərbaycan dili yazırıdı. O zamanlar Azərbaycanda böyük dinləyici auditoriyası olan "Azadlıq", "Amerikanın səsi" radioları da hər səhər dinləyicilərinə "Azərbaycan dilində verilişimizə başlayırıq" cümləsi ilə müraciət edirdi.

"Dil haqqında qanun"un dövlət dilinin adı ilə bağlı olan birinci maddəsi faktik olaraq həyata keçmədi və 1995-ci il kimi öz haqqı həllini gözləməli oldu. Bunun əsas səbəbi öncəki iqtidaların səhvini bir daha təkrar etməmək amacı idi.

1993-cü ilde yenidən "Qanun" düzgün qəbul edilmədiyi üçün həmin məsələyə bir daha baxmağı Milli Məclisin üzvləri təklif etmişdilər. O vaxt respublikaya rəhbərliyə yenice gəlmış Heydər Əliyev deyilənlər haqqında fikrini belə bildirdi: "Men buna imkan vermədim. Çünkü əgər bir sohv buraxılıbsa, o vaxt buna cürbecür münasibet olubdur və müəyyən gərginlik yaranıbdır. İndi bu səhvi biz tələsik düzəltməyə başlaşaq və hesab etsə ki, bunu düzəltmək lazımdır – bu, yeni çətinlik yaradacaqdır. Men buna imkan vermedim" [5, 2].

Dövlət dilinin adı məsəlesinin müzakirəsi ölçüdə 1995-ci ilə, respublikanın yeni Konstitusiyası layihəsinin müzakirəsi ilə bir vaxtda başlıdı. Konstitusiya layihəsinin bir maddəsi kimi dövlət dilimizin adı məsəlesi ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı.

1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının böyük salonunda Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Komissiyanın geniş iclası keçirildi. Həmin iclasda ölkənin demək olar ki, bütün ziyyahları: Akademianın humanitar institutlarının kollektivləri, ali təhsil müəssisələrinin dili, ədəbiyyat, hüquq, fəlsəfə, tarix, siyasetşünaslıq kafedrallarının müəllimləri, yazıçılar, jurnalistlər, müxtəlif yaradıcılıq teşkilatlarının nümayəndələri, Bakı şəhər orta məktəblərinin, qeyri-hökumət teşkilatlarının nümayəndələri iştirak edirdilər. Çıxış üçün 51 nəfər söz istəyirdi. Həmin tarixi iclas bir gün sonra Prezident sarayında davam etdirildi.

Çıxış edənərlərin, demək olar ki, hamısı dövlət dilinin adının Azərbaycan dili olmasına dəstəklədilər.

Həmin yığıncaqdə respublikanın yeni Konstitusiyasını hazırlayan Komissiyanın Sədri, respublikanın Prezidenti Heydər Əliyev böyük, parlaq nitq söyledi və uzun müddət keçirilən müzakirələrə yekun vuraraq, öz qəti fikrini bildirdi: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adı Azərbaycan dili olmalıdır".

1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və dövlət dilimizin adının Azərbaycan dili olması referendum (ümumxalq rəy sorğusu) yolu ilə qəbul olundu.

Öz qanunu adını elde edən dövlət dili daim dövlət qayğısı və nəzarətinəndədir.

Milli Məclisin hərtərəflisi və geniş müzakirələrdən sonra hazırladığı "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanunu ölkənin rəhbəri, respublika Prezidenti cənab Heydər Əliyev 2002-ci

il sentyabrın 30-da təsdiq etdi və beləliklə, həmin qanun qüvvəyə mindi, Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 22 dekabr tarixli 13 nömrəli qanunu qüvvədən düşmüş hesab edildi.

2003-cü il yanvarın 2-de respublika Prezidenti cənab Heydər Əliyev "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə xüsusi fərman imzaladı.

"Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan dilinə olan dövlət qayğısına əks etdirən dövlət senətidir.

Qanunun preamblesında yazılırdı: "Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması ve inkişaf etdirilmesi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünümüdafiə cəhviyalarının ödənilmesi üçün zəmin yaradır.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır".

Qanun 3 fəsil, 20 maddə ve 43 yarımmaddədən ibarətdir. Birinci fəsil dövlət dilinin hüquqi statusu, ikinci fəsil dövlət dilinin işlənməsi, qorunması ve inkişafı məsələlərinə həsr olunmuşdur. "Yekun müddeələri" adlanan üçüncü fəsilde qanun pozulmasına görə məsuliyyət və s. məlumat verilir.

Azərbaycan Dövlət dili artıq 5 ildən çoxdur ki, bu qanun əsasında fealiyyət göstərir və inkişaf edir.

Əlifba

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili ilə bağlı on mühüm məsələlərdən biri əlifba probleminin həlli idi.

Əlifba məsəlesi mətbuatda müstəqillik illeri ərafaşında başladı. Bir çox ziyalılar kütüvə informasiya vasitələrində, çeşidli yığıncaqlarda çıxışlar edərək, yenidənqurma dövrünün in vacib tələblərindən biri kimi, 60 illik işlənmə tarixi olan kiril qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbasını latin qrafikəli əlifba ilə əvəz etmek ideyasını irolu sürdülər. Bu ideya yenidənqurma dövrünün əsas devi-

zine uyğun idi və mübarizə kirilöncəsi Azərbaycan əlifbasını bərpa etmək bayraqı altında gedirdi və daha çox siyasi səciyyə daşıyırı.

Cox çəkmədi, müstəqiliyin elə ilk ilində 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Ali Soveti "Latin qrafikəli Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" qərar qəbul etdi.

Qərar çox ehtiyatla qəbul edilmişdi. Belə ki, qəbul edilmiş yeni əlifba əslə 30-cu illərin latin qrafikəli əlifbası deyildi. Əlifba sırası və sesslərin hərfi ifadəsi 30-cu illərin əlifbasından tamamilə fərqlənirdi. "Bərpa" əvəzinə əslində yeni əlifba yaradılmışdı və qərarın əsasını teşkil edən həmin söz dağılmaqla olan SSRİ-dən sonra da imperiya xofunun adamlarının hələ de tərk etmədiyi göstərirdi.

Həqiqində danişılan və bu gün artıq fealiyyətdə olan Azərbaycan əlifbası daha çox bəzi kiçik fərqlər nəzəre alınmazsa latin qrafikəli türk əlifbası əsasında yaradılmışdı və bu, təbii idi. Çünkü o zamanlar keçirilən türkoloji konqres və simpoziumlarda türk xalqlarının əlifba və orfoqrafiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi və qəbul ediləcək əlifbaların latin qrafikəli türk əlifbasına uyğun olmasının tövsiyə edilirdi.

Yeni Azərbaycan əlifbasının problemləri də var idi. Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarının 2-ci maddəsinə görə 1992-ci ilin sentyabr ayından orta məktəblərdə birinci sinifdən başlayaraq dörsərə yeni əlifba ilə keçirilməli, orta məktəblərin yuxarı siniflərində, texniki peşə, orta ixtisas və ali məktəblərdə latin qrafikəli əlifbanı öyrədən fakultativ məşğələlər təşkil edilməli, bütün təhsil ocaqlarında müəllimlərin və digər işçilərin həmin əlifbanı öyrənməsi üçün lektoriyalar yaradılmalı, bütün makinaçıların, korrektorların, mətbəə işçilərinin, qəzet-jurnal, nəşriyyat omakdaşlarının latin qrafikəli əlifbaya yiyələnməsinə tömən edən tədbirlər həyata keçirilməli, respublika qəzet və jurnalları həm de latin qrafikəli əlifbadan istifadə etməli, poliqrafiya avadanlıqları hazırlayan müəssisələrlə müqavilələr bağlanmalı, avadanlıqların alınması və qurşdırılması tömən edilməli idi. 1992-ci ilə həyata keçirilməli işlərə kitab, qəzet mətbəələrində, habelə nazirliklərin, idarələrin, institutların və sair təşkilatların poliqrafiya sahələrində şrift təsərүfatı yenidən qurulmalıdır, möhür, ştamp və blank sexlerinin yenidən qurulmasına və təşkilatların möhürünlərinin, blanklarının dayışdırılmasına başlanımlı, xəritələr yenidən çap edilməli, şəhər, kənd, qəsəbə, küçə adlarının lövhələri, vəsiqələr, VVAQ, notariat, statis-

tika, uçot-hesabat sənədlerin yenidən hazırlanmasına başlanılmalı idi. Hemin qardaş respublika televiziyası ilə latin qrafikali elifbanı təbliğ eden və öyrəndən lektoriyalar təşkil edilməli, verilişlərin adları, titrlər, elanlar yeni elifba ilə da verilməli, latin qrafikali elifbanı öyrəmək istəyənlər üçün ictimai esaslırlar işləyen kurslar açılmalı, mədəniyyət ocaqlarında latin qrafikali elifbanın tətbiqi həyata keçirilməli idi. Bunlardan başqa, elmi-tədqiqat institutları tədriceən latin qrafikali elifbaya keçməli, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti hazırlanıb latin qrafikali elifbada çap olunmalı, yaşayış mentaqələrində latin qrafikali elifbanın öyrənilmesi və təbliği ilə maşğıl olan mərkəzlər yaradılmalı, küçə adlarının, vitrin və reklamların, idarə və müəssisələrin tədriceən latin qrafikali elifba ilə yazılıması temin edilməli idi. Bütün bu işlərin 1992-ci ildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin 1992-ci ildə bu işlərin son dərəcə cəox az bir hissəsi həyata keçirildi. Bütün bu görülməli işlərin əksəriyyəti kağız üzərində qaldı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası 1993-cü ildə görülməli işləri da müəyyənəşdirmişdi. Onlara orta, orta ixtisas və ali məktəb dərsliklərin latin qrafikası ilə çap edilməsi, orta məktəblərin ibtidai siniflərində latin qrafikali elifbanın öyrənilmesi, təhsil sisteminin bütün sahələri üzrə latin qrafikali elifbanın tətbiqinin başa çatdırılması, matbaələrin işini latin qrafikali elifbaya uyğunlaşdırmaq üçün kompleks tədbirlərin görülməsi, materialların deyişdirilməsi, foto-yığım və digər bilgisayar (kompyuter) sisteminin, setirtökən maşınların, kitab və qəzet mətbəələrinin texniki vasitələrinin yeni elifbaya uyğunlaşdırılmasının başa çatdırılması, respublikanın bütün qəzet və jurnallarının, bədii, elmi-texnik, icimai-siyasi və sair kitabların, topşuların latin qrafikası ilə çapının temin edilməsi kimi işlər daxil idi. Bəlli olduğu kimi, bu işlərin görülməsi 1993-cü ildə nəinki başa çatdırılmışdı, bəzilərinə o zaman heç başlanılmadı da. Bu işlərin əksəriyyəti neçəneçə illər sonra həyata keçirile bildi. Problemin belə "həll olunmazlığı"nın, daha doğrusu, çətin həll olunmasının, başqa obyektiv səbəbi de var idi.

Bələ ki, elifbanın tətbində hərf seçimində ardıcılıq principinə həmişə eyni dərəcədə əməl olunmamışdı. Məsələn, [y] səsi u, [γ] səsi ü, [o] səsi o, [e] səsi ö harfi ilə işara edildiyi halda, [a] səsi a, [ə] səsi gözlənilən ä harfi evezinə a harfi ilə verilirdi. Elifbamızın ilk layihəsində a saitinin inca qarşılığı olan a saitinin də Ä və ä hərfəri

ile verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Amma baş (böyük) hərfin vizual görünüşü və hərfin yazılışının texniki baxımdan çətinliyi, habelə işlənmə tezliyi köhnə elifbadakı hərfin mühafizə olunmasına səbəb oldu. Bu, necə deyərlər, prinsip pozuntusunu elifbamızın xeyrinə oldu. Bununla belə, bu əməliyyat bəzi ziyanlıların arzusuna görə ü və ö hərfərinə də şamil edilməli idi.

Bundan başqa, elifbamız latin qrafikası əsasında tərtib olunduğu halda, [x] səsinin hərfi işarəsi kiril elifbasından götürülmüşdü.

Bənzər vəziyyət dilişimzdəki bəzi digər hərflərə de aid idi.

Bütün bu məsələlərə münasibətlə bağlı müzakirələrin lüzumsuz davamı, nəşriyyat və bəzi külliəvi informasiya vasitələrinin, idarə və müəssisələrinin, təşkilatların və s. əsəssiz müstəqilliyi dövlət qərarının yerine yetirilməsinə engel törəsə də, ölkədə elifba məsələsinin tam və qəti həll olunması üçün artıq şərait yaranmışdı.

2001-ci il iyunun 18-də ana dilinin inkişafına həmişə xüsusi qayğı göstəren respublika Prezidenti Heydər Əliyev "Dövlət dilinin tətbiqi işinin tekniləşdirilməsi haqqında" xüsusi forman imzaladı. Formanın 9-cu maddəsində yazıldı: "Azərbaycan Respublikasının Nazirliyinin Kabinetinə tapşırılmış ki:

— ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütövlükdə latin qrafikasına keçməsinə təmin etsin:

— Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latin qrafikasının tətbiqi olunmasına manealor tördüləməsinə görə məsul olan növ'lərinin müəyyən edən qanun-vericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlanıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

— mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında karguzarlığın latin qrafikası ilə aparılması 2001-ci il avqustun 1-nə qədər təmin etsilsin;

— bu Fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin".

Fərmanın verildiyi gündən keçən qısa müddətdə həmin maddə uğurla həyata keçirildi.

Ana dilinə olduğu kimi, onun elifbasına da daima yüksək qiymət verən ölkə rəhbəri həmin il avqustun 9-da elifbamızla bağlı yeni 552 sayılı forman verdi. Forman bu abzalıa qurtardı: "Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya

xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latin qrafikali Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanunun qəbul olunması ilə neticələndi.

On ile yaxın bir müddədə latin qrafikali Azərbaycan əlifbasına keçidin oləkəmizde 2001-ci ilin avqust ayında bütövlükdə temin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müştəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı medəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nezərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.
2. Bu Fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir".

Fərmanın verildiyi gündən keçen qısa müddədə həmin madde uğurla həyata keçirildi.

Latin qrafikali Azərbaycan əlifbası onun inkişafı daima dövlətin nezaretindədir. 2004-cü il yanvarın 12-də ölkə başçısı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan dilində latin qrafikasi ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 56 №-li sərəncam rəsi. Həmin sərəncama 2004-cü ilə çap olunmuş kitabların siyahısı da eləvə edildi.

Ele həmin il dekabrın 27-də respublika Prezidenti İlham Əliyev 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə çapı nezərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında 562 №-li yeni sərəncam imzaladı. Həmin siyahıda 22 lügət və ensiklopediyanın, Azərbaycan dilinə və tarixinə həsr olunmuş 29, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə 49, dünya ədəbiyyatı üzrə 72 kitabın, ümumilikdə 123 əsərin adı var idi.

Bəsləiklə, ölkədə latin qrafikali əlifbanın tətbiqi problemi bütünlükle həll edilmiş oldu.

Orfoqrafiya

Müştəqillik illərində Azərbaycan dilinin həll edilməyə ehtiyacı olan problemlərindən biri de Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının sahmana salınması, nehayət, elmi tələblərə, kütləvi isteklərə cavab verən bir hökumət sənədinin hazırlanıb xalqa təqdim edilməsi məsəlesi idi.

Sovet hakimiyəti illərində bu məqsədlə orfoqrafiya qaydaları artıq 6 dəfə dəyişdirilmiş olsa da, müştəqillik illərində ona yenidən

baxılmasına meyil daha da güclənmişdi. Bunu nezərə alaraq, Nazirlər Kabinetin daxilində Baş nazirin müavini Elçin Əfendiyevin sadrlığı ilə yaradılmış Azərbaycan Dövlət dilinin Tətbiqi üzrə Hökumət Komissiyasının geniş iclaslarında yeni orfoqrafiya qaydalarının müzakirəsinə başlanıldı. Nəhayət, həmin komissiyanın geniş iclası layihənin ümumxalq müzakirəsinin keçirilməsi barədə qərar verdi.

Azərbaycan Dövlət dilinin Tətbiqi üzrə Hökumət Komissiyasının geniş müzakirəyə təqdim etdiyi "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları" layihəsinin respublika mətbuatunda, rayonlarında, Bakıda bəzi elmi müəssisələrdə iki aya yaxın davam edən müzakirəsi başa çatdı. Bu müddədə mətbuatda irili-xirdə 14 yazı dərc olundu. Bunlardan başqa, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Tədris-Metodika Mərkəzində Bakı məktəblərinin 100-ə yaxın qabaqcıl müəlliminin iştirakı ilə onun geniş müzakirəsi keçirildi. İstər qəzet, istər məktublarda, isterse də qeyd olunan müşavirədə cəmisi 35 maddədən ibarət olan layihə barəsində 200-ə yaxın müxtəlif təkliflər irəli sürülmüş, mülahizeler söylənilmişdi.

"Orfoqrafiya qaydaları"nın daha da tekniləşdirilməsi, ayrı-ayrı maddələrin daha da daqiq olması üçün bu təklif və mülahizələrin böyük əhəmiyyəti oldu. Müzakirələr zamanı meydana çıxan bəzi yeni fikir və ideyaların da bloku yaradıldı, işçi qrupun diqqətini cəlb edən bu yeni fikir və ideyalar komissiyanın iclasında müzakirəyə çıxarıldı.

1. Orfoqrafiya qaydalarına preambula və ya müqəddimə yazılması məsələsi. Bu təklif "Xalq qəzeti"nda dərc olunmuş yazınlarda irəli sürürlür və hətta onun hansı məsələlərə aid olacağrı da göstərilir. Onlardan birində yazılmışdı: "Qaydalara dilimiznə müasir vəziyyəti və heç olmasa, 20-30 il geləcəyi nəzərə alımaqla sanballı müqəddimə yazılmalıdır". Həmin müqəddimənin vəzifəsi də belə müəyyənəşdirilir: "Həmin müqəddimə dilimizdə son illərdəki savadsız müdaxilələrə, naşı müəlliflərin mövcud qaydalara məhəq-qoymayıraq qondarma şəkilçilər, söz və ifadələri yenilik kimi təqdim etmələrinə qəti münasibət bildirilməlidir".

"Xalq qəzeti"nin iki nömrəsində dərc edilmiş "Yeni qaydaların köhne qüsurları" adlı irihəcmli məqalənin müəllifi layihənin nəşri barədə Azərbaycan Dövlət dilinin Tətbiqi üzrə Hökumət Komissiyasının məlumatını yeni orfoqrafiya qaydaları üçün preambula (müqəddimə) adlandıranı, cəmi 5 cümlədən ibarət olan həmin bildiriş

səciyyəli məlumat barədə 5 maddədən ibarət olan 18 cümləlik tənqid qeydlər yazmışdı.

Bellidir ki, orfoqrafiya yazılı ədəbi dilə aid düzgün yazı qaydaları toplumlu olub, bir növ qanun səciyyəsi daşıyan dövlət sənədidir. Həmin sənəddə orfoqrafiya sahəsində buraxılan sehvler, onların yaranmasına sebəbləri və aradan qaldırılma yolları barədə müqəddimə yazılmır. İndiyədək çap olunmuş orfoqrafiya qaydalarında heç bir müqəddimə yazılmamışdır. Və bu tamamilə təbii idi. Çünkü belə "müzəddimələr" elmi-tədqiqat işidir və bununla tətbiqi dilçilik sahəsində ixtisaslaşan alımlar məşğul olur və həmin sahəyə aid elmi-tədqiqat işleri yazılırlar.

2. Müzakirələrdə həmin məsələyə yaxın digər təklif orfoqrafiya qaydalarının pozulmasına görə məsuliyyət barəsində xüsusi məddənin zərurılığı məsəlesi idi. Doğrudan da, metbuatda, xüsusilə özəl nəşriyyatların çap etdikləri kitablardı mekaniki sehvlerle yanaşı, orfoqrafik sehvler baş alıb gedir. Bezi müxalifət qəzelərinin sanki öz orfoqrafiyaları var idi. Siyasi həyatımızdakı demokratiya və plüralizm, çox təessüflər olsun ki, dövlət dilinin yazı qaydalarında da özünə göstərməkədə idi. Təbidiir ki, belə hallara dözmək olmazdı və o hallara qarşı həqiqətən rəsmi suradət müraciəte aparılmazdı.

3. Qoşa samitli sözlərin yazılışı. Belli olduğu kimi, qoşa samitlerin yazılışı barədə layihənin 14 və 15-ci maddələrində danışılır. Müzakirəde iştirak edənlərin bir qismi söz ortasında eynicinsli iki samitdən yalnız birinin yazılımasını təklif edirdilər: *zənnə* əvezinə *zən*, *rədd* əvezinə *rəd*, *sırr* - *sir*, *tibb* - *tib*, *xətt* - *xət*, *hədd* - *həd*, *həll* - *həl*, *ləzzət* - *ləzət*, *müəllim* - *müəlim*, *müəssisə* - *müəsəsə*, *ədəbiyyat* - *ədəbiyat*, *cəmiyyət* - *cəmiyat*, *kommunist* - *komunist*, *grammatika* - *gramatika* və s. Söhbət əndən gedirdi ki, şifahi nitqə yazılı nitq arasındakı forqlər mümkün qədər azaldılmalı, alınma morfemlərin fonetik mənimseilməsi "Qaydalar"da təsbit edilməlidir.

4. Dörd cür yazılın -stan şəkilçisinin yazılışı da müzakirələrdə tez-tez xatırlanılan məsələlərdən idi. Bu haqda yazanlar və danışınlar həmin şəkilçinin sonu saitlə biten sözlərde (Gürcü-stan, Ermeni-stan) şəklinde yazıldığını əsas götürərək, bunun da orfoqrafiya qaydalarında tasbit edilməsi təklifini irəli sürürlərdir.

5. Sonu -iy, -skiy ilə bitən sözlərin yazılışı. Bu məsələ də çıxış edənlərin çoxlarının diqqətini çekirdi. Bu haqda yazıtlarda xeyirli

təkliflər de var idi və onlardan birindən artıq istifadə edilmiş və layihənin 7-ci maddəsinə bir qeyd artırılmışdı: "Qeyd. Rus dilində sonu -iy ilə qurtaran kimyevi element adları əslinə uyğun olaraq yazılırlar: *kalium, magneziyum, natrium...*".

Həmin maddədə *sanatoriya* sözü barədə verilən qeyd də fikir müxtəlifliyinə sebəb olmuşdu.

6. İxtisarlar (abbreviaturlar) məsəlesi. Müzakirə iştirakçılarından beziləri ixtisarların yazılışımı genişləndirməyi və konkretləşdirməyi təklif edir, ixtisarların yazılışı zamanı onların növlerinin nəzərə alınmasını vacib sayırdı. İxtisarlar bölməsi belə təklif olunur:

6.1. Tam ixtisarlar aid olduğunu sözləre (xüsusi və ya ümumi isimlər) uyğun olaraq böyük və ya kiçik hərfle yazılır: AR (Azərbaycan Respublikası), BMT (Birleşmiş Milletlər Təşkilatı), MM (Milli Məclis), m (metr), c (cild)...

6.2. Yarımçıq ixtisarlar aid olduğunu sözlərə uyğun olaraq, böyük və kiçik hərflerle, mürəkkəb adların tərkib hissələri isə bitişik yazılırlar: akad. (akademik), prof. (professor), Azərnəşr (Azərbaycan Nəşriyyatı), Azərkətab (Azərbaycan kitabi)...

6.3. Söznə orta hissəsinin ixtisarı ilə yaranan ixtisarlar defisli yazılırlar: d-r (doktor), z-d (zavod)...".

7. Həlli nisbatən çatın olan məsələlərdən biri də Allah və Peygəmbər sözlərinin birinci hərfinin necə yazılması məsəlesi idi. Belli olduğu kimi, mövcud orfoqrafiya qaydalarında bu haqda heç bir qeyd yox idi.

8. Müzakirələrdə on çox hallandırılan məsələlərdən biri də mürəkkəb yer adlarının necə yazılması məsəlesi idi.

Belli olduğu kimi, dünya dilçilik ononoloruna uyğun olaraq "Qaydalar"da yer adlarının və onlara aid toponimik nomenklaturaların, yəni toponim və toponimik nomenklaturalar olmaqla, onların hər ikisi-nin illi hərflərinin böyük yazılmaması təklif olunur. Opponentlər heç bir elmi əsas getirmədən toponimik nomenklaturaların (dəniz, okean, qala, meydən və s.) kiçik hərfle yazılmamasında təkiddi edirdi.

9. Müzakirələrdə on çox mübahisə doğuran məsələ apostrof məsəlesi idi. "Qaydalar" in layihəsi barədə fikir söyleyənlərin, demək olar ki, hamısı orfoqrafiya qaydalarında apostrof haqqında məlumat verilməməsindən narahatlılarını bu və ya digər şəkildə bildirmişlər.

Müzakirələrdə qəbul edilmiş məmkünsüz olan yanlış və ya düzgün olmayan təklif və müləhizələr də irolu sürülmüşdül.

1. Vurğu və yazı. Sözlerin yazılışında bu düzgün yazı prinsipiə esaslananların bir qismının sözlərdə vurgunu və onun yerini müyyənənləşdirməkədə çatınlıq çəkdikləri müşahidə olunur. Məsələn, "Elm" qəzəndə dərc olunmuş yazida *on bez*, *on səkkiz*, *on bir*, *on yeddi*, *nə vaxt*, *heç kəs*, *heç kim*, *heç nə* və başqalarının bir vurgu ilə deyildiyində iddia edilir və həmin sözlərin nə üçün bir yerde yazılılmaması müəllifin təcəübünə sabəb olmuşdu.

2. Rus dili və alınma sözlərin yazılışı. Müzikərlər zamanı bu barədə də çeşidli müləhizələr söylenilmişdi. Layihədə rus dilinin, sovet təfəkkür tərzinin təsirindən asılılıq tez-tez qeyd edildi. Bu qeydlər -iy və -skiy ilə bitən sözlərin yazılışı barədəki 7-ci maddəyə aid idi. Əslində orfoqrafiya qaydaları layihədə həmin şəkilçilərin rus dilində yazılışı saxlanmamışdı.

3. Uzun saitlərin yazılışı. Müzikərə iştirakçıları qoşa saitlərlə uzun saitləri qarışdırırlardı.

Tərəbüi fonetik araşdırılmalarla dilçilikdə çıxan yoxlanıb təsdiq olunmamış fikrin sehv olduğunu adı eşitmə və hecalama ilə də müyyənənləşdirmək mümkün idi: qoşa saitlı sözlərin uzun saitti sözlərə müqayisəsi də bunu aydın göstərir: *alim*, *mana*, *idi* sözlərindəki uzun saitlərle *maaş*, *əmtəə*, *badii* sözlərindəki qoşa saitlı sözləri müqayisə etməklə aşkar görünən keyfiyyət fərqi aydın göstərir.

4. Hospital, hotel sözlərinin təklif edilən yazılış şəklinə müqavimət göstərmək meyli ənənəyə mühafizəkar münasibət mövqeyindən irəli gelirdi.

5. Müzikərlər sonu saitlı bitən *irtica*, *mənafə*, *mənbə*, *mənşə*, *məcmü*, *tale* və s. sözlərin axırına yiyəlik, yönük, təsirlik hal və mənsubiyyət şəkilçiləri artırıldığda onların yazılış qaydası orfoqrafiya üçün mübahisəli məsələ hesab edilir və təsəffüsə bildirilirdi.

6. Müzikərlər dəha dəqiqətini cəlb edən məsələ 24-cü maddənin qeydine verilmiş yazı qaydasıdır: *-mi*, *-mi*, *-mu*, *-mü* eðatlarının aid olduqları sözlərə bitişik yazılıması ilə bağlı idi.

7. İdi, imiş, ikən, işə köməkçi sözlərinin samitə qurtaran sözlərə artırılması barədə. Bəzi müzikərlər iştirakçılarının çox "ciddi" marağına səbəb olmuşdu.

8. Nohayət, müzikərlər zamanı bu və ya digər səbəbdən, texniki səhvlərdən, çeşidli anlaşılmazlıqlardan irəli gələn tenqidi qeydlər də var idi.

Notice etibarilə qeyd etmək olar ki, layihənin müzakirəsinin geniş dairəyə çıxarılması dilimizin orfoqrafiya qaydalarının daha mükəmməl olması üçün önməli oldu.

Nohayət, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları", "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli Fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılışdırıldıdan sonra Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edildi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nın təsdiq edilməsi və Azərbaycan əlifbasında bəzi dəyişikliklər edilməsi haqqında" 24 iyul 1958-ci il tarixli və "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nın 8-ci maddəsinin dəqiqləşdirilməsi haqqında" 6 aprel 1959-cu il tarixli qərarları qüvvədən düşmüs hesab edildi.

2004-cü il orfoqrafiya qaydaları 1958-ci il orfoqrafiya qaydalarında osası surətdə fərqlənir. Xüsusun həcm sahəsində bu fərq özünü aydın göstəridi: maddələrin sayı xeyli azalmışdı. 1958-ci ildəki orfoqrafiya qaydalarının 116 paraqrafi 36 maddəyə, bölmələr 31-dən 10-a, mətnin həcmi isə 31 sahifədən 7 sahifəyə endirilmişdi.

Ele həmin il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütləvi naşrların həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli səroncamı və Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Nəsimi adına Dilçilik Institutunun qrif ilə "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" nəşr edildi (kitabın redaktoru və ösüzün müəllifi Ağamusa Axundov idi).

Orfoqrafiya qaydaları sahəsində olduğu kimi, bu lüğət də onun nəşrinə qədər çap olunmuş lüğətlərdən bir neçə cəhətdən fərqlənir. Belə ki, 1975-ci ilde kiril əlifbası ilə çap edilmiş sonuncu "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" (artırılmış və tokmilləşdirilmiş üçüncü nəşri) comi 58000 sözü əhatə edirdi, latin qrafikası ilə noş olunan yeni orfoqrafiya lüğətində 80000-ə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir.

Lüğətin tortibi zamanı dilimizin bütün əslublarının lüğət tərkibləri nəzərdən keçirilmiş, işlənmə tezliyindən asılı olmayaraq bütün

sözlər, terminlər lügətə daxil edilmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin sözyaradma modellərinə uyğun olan bütün sözler lügətə salınmışdır. Bu baxımdan, lügətin əhatə etdiyi leksik arsenal öz əhatə dairesinə görə mövcud izahlı tərcümə və s. lügətərimizin hamısından böyükdür.

Leksika

Ölkenin ictimai-siyasi quruluşundakı dəyişikliklər, iqtisadi həyatında baş verən hadisələr ictimai hadisə olan dilə də öz təsirini göstərdi. Yeni yaranan özəl müəssisələr, təşkilatlar, xüsusən də özəl kütləvi informasiya vasitələri (rəsmi məlumatə görə onların sayı 500-ü çıxan keçmişdi) az qala xalqın ümumi sərvəti olan dili də özəlləşdirməyə başladı. Dilin işlənmə sahəsinə sünü suretdə məhdudlaşdırmaqdə, ad seçimində, terminolojiyada, reklamlarda və s. bu vəziyyət demək olar ki, hər gün müşahidə olunurdu.

Ölkenin ictimai-siyasi, iqtisadi hayatından baş verən böyük dəyişikliklər, demokratiya və azadlıqla bağlı təminatlardan sui-istifadə halları xalqın milli sərvəti olan dilimiz üçün müəyyən problemlər də yaratdı.

Bu problemlərdən biri, bəlkə də birincisi, özəl bölməde özünü göstərən dil sərbəstliyi idi. Ana dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə eden iş adamları, nə qədər təcəcüblü olsa da, yaratdığı firma, şirkət və başqa özəl təşkilatları adlandırmak öz doğma ana dilinərindən sərf-nəzər edir, onları çox vaxt başqa dillerin sözləri ilə adlandırdı. Bu, ölkədə o qədər kütləvi hal almışdı ki, o, ana dilinin milli terminoloji sistemine güclü xələf getirə bilərdi: Amazing Electronics, İnternational Service, Vitamax, Butomax, Crystal Water Company, Shollar Bottling, Taj Agua Vita, Zamzam Bevenages, Agua Service, Oriflame, Petroen Group, Azeronline, Grand Music, Free Person, Grand Hotel Europe, ISR Plaza, Meeting and Conference Center, Scalini Restoranto İtaliani, Baku Printing Press, Vita, Fagma, Bank of Baku və s.

İş bəzən o yera çatırı ki, öz sözlərimiz də başqa dillərə uyğun yazılırdı: Salian Oil LTD, Hikmat and Co., Garadagh Sement və s.

Ana dilinin keşiyində durmali olan və duran bəzi media adları da tövüsüz doğururdu. ABA (Azerbaijan Broadcasting Agency) – Azə-

baycan Verilişləri (Translyasiya) Agentliyi, ANS (Azerbaijan News Service) – Azərbaycan Xəberlər Xidməti, Space (Speys) – kosmos, Faktor, Reytinq, Rezonans, Versiya, Detektiv, Monitor-Weekly və s.

Bütün bunlar, şübhəsiz ki, müasirləşməyə əcnəbileşmək, xariçləşmək kimi yanaşmadan irəli galıdır.

Təessüf ki, xariçləşmək, əcnəbileşmək meyilləri yalnız xüsusi adlarla məhdudlaşdırılmış qalmır, dilin lügət tərkibinin ümumi sözlər fonda da günbegün güclənləndi. Dilimizin saflığı, temizliyi, özümlüyün uğrunda mübarizə aparmanın bayraq edən bəzi qəzetlərde de "xariçləşmə" meyli güclü idi.

Meselen, "Yeni Müsavat" qəzetiñin səhifələrində: analoq, proyek, patriotluq, fraza, remiks, stavka, diversiya, konspirativ, adekvat, koordinator, intelligent, aqressiv, situasiya, provokasiya, kompromat, imicemeyker, effektiv, politoloq, analiz, elektorat, tendensiya, turne, funksioner, post, kontekst, ironiya, aktiv və s.; "525-ci qəzet" də: premiera, administrasiya, provayder, xarakterizə etmək, monstr, kazus, individ, sfera, diskreditasiya və s.; "Azadlıq" də: propaganda, pretenziya, faktor, intervü və s. qəbildən olan yad mənşəli sözlər qarşılaşıraq.

Dil məsələsində bir qayda olaraq ciddi mövqeyi olan "Yeni Azərbaycan" qəzeti də bu tipli sözlərə rəvac verməkdə həmin qəzetlərən geri qalmır: elektorat, intriqant, kritik, nüqə, travma, stil, analiz, seminar-treninq, proyek, formula, emosional və s.

Yuxarıda siyahısi verilən sözlər sırasında előləri də var ki, onlar heç vaxtılı dilimizin yad söz tədarüküsü olmuş rus dilində də (remiks, elektorat, provayder, intriqant) yoxdur. İngilis sözlərinin birleşməsindən yaradılmış imicemeyker (hərfən: surat, təsvəvvür düzüldən) sözüne heç emiri ingilis dili lügətlərində də rast gəlinmir. Bu alınma sözlər bəzən cümlənin leksik tərkibinin 75 faizi toşkil edir: "Azer-online yeni internet provayderidir" ("525-ci qəzet", 31.01.2001).

Bu söz təcəribələrinin sabəbini tapmaq çatdırır. Bunu qəzetlərin rus və qərb sözlərinə hüsn-roğbotla izah etmek olmaz. Belə ki, onların bəzilərində erəb və fars sözlərinə də aludəciliş özünü göstərir. "Yeni Müsavat" da intəhəst, hərçənd, bineyi-qədim, zətn, vəqəf etmək (?), ziyan, vəqəf, qövm, lütfən, aza (üzv mənasında), izzati-naş, əyan-əşraf, sad-heyfi, hacat, bilmorra, axz eləmək, bürüza vermak, sayeyi-marhamət, şayad, əlqərəz, təşrif buyurmaq, xoşnud olmaq, indən belə, agah etmək və s. Həmin qəzetiñin Türkiyə türkəci

sözlərindən istifadəyə də meyli güclüdür: *proje, mesaj, qurum, yetkili, diş* ("xaric" mənasında), *ilgiləndirmək, qutlamaq, yönəlilik, kötü, gündəm, olay, nəsnə, şaka, yazar, açıqlama, toplum, özəllik, kültür, yaşam, suç, suçlam və s.*

Dilin cəmiyyətə, onun inkişafına en həssas olan söz fondu terminlərdir. Ele olur ki, birçə saat, bəzən ondan az müddədə yeni termin yaratmaçı olursan. Məsələn, Qaqrarının kosmosa ilk uçuşu haqqında məlumat verilən andan orbitə çıxarılmış ilk cihazla (sputnik) bağlı KIV işçiləri termin yaratmaq məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycanda tacili olaraq "sünî peyk" terminini yaratıdlar. İngilterədə, ABŞ-də məsələni asan həll etdilər. Rus sözü "sputnik" i ingiliscə daxil etdilər. *Perestroyka, glasnost* sözlərini də eləcə: *perestroyka, glasnost*.

Terminologiya sahəsində herc-mərclik, qarma-qarışıqlıq var. KIV-çilər metbuata verilmiş sərbəstlikdən istifadə edərək, termin yaradıcılığı ilə istədikləri kimi məşğul olurlar. Bəzən eyni bir qəzetdə eyni məfşumu bildirmək üçün 2-3 sözündə termin kimi istifadə edirlər: *kvorum, yetərsay, yetərsəs*. İlk günlər üçün belə hallara yol verməklər. Dil onsuza da ona uyğun olan terminləri qəbul edib saxlayır. Belə, necə deyərlər, "terminoloji laboratoriya"dan istifadə etmək mümkündür. Lakin dildə çıxdan vətəndaşlıq hüququnu qazanmış, əvvəller Terminologiya Komitəsi adlanan qurumun təsdiqindən keçmiş terminləri deyişib yeniləri ilə əvəz etmək, müstəqil, xüsusən müxalifət qoşetləri üçün adı hala çevrilib.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında qabaqlar da mövcud olan Terminologiya Komitəsinin əsasında AMEA-nın prezidenti akademik Mahmud Karimovun sədrliyi ilə Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır.

Bu sahədə olan problemlər artıq öz həllini tapmaqdadır.

Grammatika

Dilin qrammatik quruluşu onun ən az deyişən hissəsidir. Burada hər hansı bir yeniliyin meydana çıxmazı və adəbi dilin qrammatik normasına çevrilməsi üçün bəzən əsrlər tələb olunur. Lakin müəyyən elverişli şərait və dilin öz daxili inkişaf qanunlarının təsiri ilə zaman keçidkə dilin qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər

özünü göstərir. Azərbaycanın müstəqillik illeri çox qısa zamanı əhatə etdiyindən qrammatik quruluşda hər hansı bir dəyişikliyin yaranması imkan xaricindədir. Bununla belə, dilimizin qrammatik quruluşundakı iki meyli qeyd olmaqla olar:

1. Qənaat prinsipini ilə bağlı ixtisar meyli. Bu prinsip danişq və tələffüzün asanlaşdırma və yüngüləşdirme möyolidir.

Belli olduğu kimi, Azərbaycan dilinin fel sistemində inkarlıq anlamı -ma, -mə şəkilçiləri vasitesi ilə yaranır: *al-ma-dim, gal-ma-dim, al-ma-mi-şam, gal-ma-mi-şəm, al-ma-yı-ram, gal-ma-yı-rəm...* Lakin ötən əsrin ortalarından başlayaraq indiki zamanın inkar forması da qox sadəcə olaraq -m şəkilçisi ilə ifadə olunmağa başladı: *al-m-i-ram, gal-m-i-rəm*. Və yaxud XX əsrin əvvəllərində dilimizdə felin əmr formasının II şəxs cami -miz (-iniz, -unuz, -ünüz) şəkilçisi ilə ifadə olunurdu: *al-miz, gal-iniz, dur-unuz, görünüz*. Yenə də hətta əsrin, demək olar ki, ortalarında həmin şəkilçi də ixtisara uğradı. Əmr şəkilinin həmin forması *al-in, gal-in, dur-un, gör-ün* şəkilində deyilməyə və yazılışına başladı. Hər iki forma (-m inkarlıq şəkilçisi və əmr şəkilinin II şəxs camı) -m (-in, -un, -ün) şəxs sonluğunu artıq dildə qrammatik status qazanıb və qrammatika kitablarında qeyd olınıb.

Müstəqillik illərində bu proses daha da gücləndi. Məsələn, felin qəti gələcək zaman forması -acaq (-əcək) şəkilçisi *alacağam, galəcəyəm* formaları ilə yanaşı, *alacam, galacəm* şəklində də işlənir. Və yaxud naqli keçmiş zaman formasının II şəksi takdə və cəmde *almışsan, gəlmışsan* əvəzinə *almışan, gəlmışan* formasına üstünlük verilir və bù, artıq yazıda da öz əksini təpir. Lakin bu formalar hələlik qrammatik norma haqqını almamışdır.

2. Tipoloji təsir neticosunda dilin qrammatik quruluşunda baş verən dəyişmələr.

Belli olduğu kimi, Azərbaycan dili öz morfoloji quruluşuna görə iltisaqlı (aqlütinativ) dillərdəndir. Başqa sözlə, bu dildə qrammatik mənələr sintetik yolla, yəni sözdəyişdirci şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə olunur.

Yenə keçmiş əsrin ortalarından başlayaraq, dilimizdə qrammatik mənələrin analitik yolla, yəni *malik, malik olmaq, məxsus, tərafından* kimi köməkçi sözlərlə ifadə olunması meyli yaranmağa başladı. Məsələn, "24 yaşlı britaniyalının yaxşı iştahı var" əvəzinə "...yaxşı iştaha malikdir", "süfrə qarpiqları 0,6-20 kq çəkidi olur"

əvəzinə "... çəkiyə malik olurlar", "Olduqca güclü çənəsi var" əvəzinə "Olduqca güclü çənəye malikdir" kimi analitik də özünü göstərməya başlamışdır.

Son zamanlar məxsus sözü ilə yaranan cümlələrə də çox rast gelinir. "Aytac" KM-ə məxsus olan möhür", "Xeyyam Mirzəzadəyə məxsus olan bu balet...", "Sözləri Nizamiyə, müsiqisi Üzeyir Hacıbəyova məxsusdur" kimi analitik tipli quruluşlar Azərbaycan dilində əslində şəkilçilər vasitesi ilə yaradılmış sintetik quruluşa olmalıdır: "Aytac" KM-in möhürü", "Xeyyam Mirzəzadənin bu baleti...", "Sözləri Nizaminin, müsiqisi Üzeyir Hacıbəyovundur" kimi olmalıdır.

Bu analitik tipli quruluşların ədəbi dilimizdə gələcəyi yoxdur.

Heydər Əliyev və Azərbaycanda dil quruculuğu

Azərbaycan dilinin əsrimizin son 30 ildəki inkişafı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu illərin təxminen üçde ikisi dövlət başçısının ölkəyə bilavasitə rəhbərlik etdiyi dövrə düşür. Keçmiş SSRİ-nin rəhbərlik zirvesində olanda da o, təbii ki, bütün başqa respublikalardan daha artıq öz doğma Azərbaycan Respublikası ilə bağlı idi. Bu uzunmüddətli zaman daxilində Heydər Əliyev öz ana dilini bir an da olsun nəzərdən qaçıramamış, onun bütün səviyyələrde mövcud olan problemlərini (dil və siyaset, dil və elifba, dil və millət, dil və ədəbiyyat və s.) öz diqqətində saxlamışdır. Faktların çoxluğu təlob edir ki, açıqlanmanın konkretliyi üçün həmin problemlərdən ayrı-ayrılıqla bahs edək.

Dil və siyaset

Dil insanlar arasında on vacib ünsiyyət vasitesi kimi siyasetle birbaşa bağlı olan ictimai hadisədir. Buna görə də onun ictimai həyatda, dövlət quruculuğunda tutduğu mövqeyi müəyyənəşdirməyə həmisi böyük ehtiyac hiss edilir. Bu məsələnin düzgün həlli isə ancaq düzgün siyaset nəticəsində olur. Belli məsələdən ki, "Hər bir ictimai problemin həlli sinfi manafe, hakimiyət problemi ilə bağlı olduğu təqdirdə siyasi xarakter kəsb edir" [23, 42].

Dil "...siyasetə insanların ünsiyyət ehtiyacları vasitəsilə bağlıdır. Məhz bu ehtiyaclardan irəli gələn spesifik ünsiyyət mənafelərinin mövcudluğunu sayesində dil siyasi fenomen olur" [15, 39] və "eyni zamanda siyasi təsisat vo müəssisələrin daxili həyatı da dil vasitəsilə təşkil olunur və nizamlanır. Bununla əlaqədar olaraq siyasi fealiyyətin ixtisaslaşmış dili yaranır ki, ona da yiyələnmək siyasi həyat meydənına çıxmışın və orada uğurlu fealiyyət göstərməyin ilkin zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edir" [15, 26]. Dil siyaseti anlayışı bərədə müxtəlif fikirlər vardır. V.N.Qriqoryevə görə, "dil siyaseti dil inkişafının gedişinə cəmiyyətin şürlü müdaxiləsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsidir" [31, 8]. Başqa bir mütəxəssis belə hesab edir ki, "dil siyaseti dedikdə bütün dövlət (bütün ölkə, bütün dil kollektivi) məqyasında və müəyyən ünsiyyət şəraitində mərkəzləşdirilmiş qaydada funksional vahid olan dila şürlü və məqsədönlü təsir nəzərdə tutulur" [32, 34]. Dilin sosiologiyası sahəsində çalışan digər bir alimin fikrincə isə dil siyaseti dilin işlənmə cohətinə – müəyyən hüdud çərçivəsində isə onun quruluşuna dövlət, sinif, partiya və istenilən ictimai cərəyanların həyataya keçirdiyi və onların ümumi siyasetinin tərkib hissəsi olan və məqsədlərinə uyğun gələn şürlü təsir tədbirlərinin sistemi kimi müəyyənəşdirilə bilər [34, 150].

Dil və siyaset problemi bizim dövrümüzde – milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin çox keşkinleşdiyi indiki zamanda xüsusi dəqiqət mərkəzində olan problemlərdənər. Müstəqil dövlətin dil siyaseti onun varlığı və inkişafı, göləcəyi məsələsidir. Təsədűfi deyil ki, yaşadığımız yüzellikdə, xüsusən ikinci yarıməsrə Azərbaycanda dil siyasetinə xüsusi dəqiqət yetirilməmişdir. Bu yeni dil siyaseti ilk növbədə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin dil siyasetinin principləri

Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və ümumiyyətlə, dil siyaseti özünməxsus məhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Onlardan üçü üzərində ayrıca dayanmayı gərkili bilirik.

1. Bu siyaset, hər seydan öncə, demokratiklik prinsipinə əsaslanır. Bu demokratiklik isə, birinci növbədə, hər bir məsələnin həllində xalqın, o cümlədən geniş ziyanlı kütləsinin rəyinin nəzərə alınması zəminində yaranması ilə olamətdardır.

Belli olduğu kimi, 1992-ci il dekabrin 22-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafında gözlenilməz bir hadisə baş verdi: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili" adı ilə qəbul edilmiş Qanunun birinci maddəsi, o vaxta qədər olanlardan fərqli olaraq, "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir" şeklinde yazıldı. Tebii, bu maddə birmənəli qarşılanmadı. Xalqın narazılığına səbəb olan bu maddə ziyanların oxunda etiraz doğurdu, bu baredə resmi və qeyri-resmi raylırlar söylendi və üç ilin mübahisələr obyektiyinə çevrildi. 50 deputati olan parlamentin birçə gülünç müzakirəsindən sonra teləmətəlosk cəmi-cümületəni 26 şəsle qəbul edilmiş bu qanun maddəsi 1995-ci ilde bir ayın müzakirələr obyektiyinə çevrildi. Məsəleyə bu qədər vaxt ayrılmazı Respublika Prezidenti və yeni Konstitusiya layihəsinə hazırlayan komissiyanın sədri Heydər Əliyevin dil siyasetinin nəticəsi idi. Ölkə başçısı ona gün kimi aydın olan məsələnin geniş müzakirəsini keçirməyi və məsələnin yalnız bu yolla – tam demokratik yolla həll edilməsinə zəruri saydı.

Belli olduğu kimi, bu məsələyə dair yeni konstitusiya layihəsi hazırlanıv komissiyanın iclaslarından sonra, elmi müəssisələrdə və kollektivlərdə aparılan yığıncaqlarla yanaşı, 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının böyük salonunda MEA-nın, ali məktəblərin, Yazıçılar Birliyinin və müxtəlif partiya nümayəndəlerinin geniş icası keçirildi. Bu iclas iki gün sonra Prezident sarayında davam etdirildi. Birinci yığıncaqdə 27, ikincidə 20 nəfər çıxiş etdi. Heydər Əliyev məsələyə bu qədər ciddi diqqət yetirilməsinə belə açıqlayırlar: "Birincisi, ona görə ki, bizim mövcud konstitusiyanızın 73-cü maddəsindən Azərbaycan dilini yazılırlar. İkinci, ona görə ki, uzun müddət – indi bu gün məlum oldu, yəqin onun tarixi haqqında arayışlar da veriləcəkdir – 1936-ci ildən sonra bizim dilimiz "Azərbaycan dili" yazılırl. Üçüncüsü də ona görə ki, 1992-ci ilin dekabrında qəbul olunmuş qanun qeyri-qanunidir. Ancaq buna baxmayaraq, bizim bu üç ziyyəli, komissiya üzvü torəfindən verilen teklifi nəzərə alaraq mən məsləhət gördüm ki, bu məsələ qoy ümum-xalq müzakirəsinə verilsin. Layihəni vermişik ki, xalq müzakirə etsin, öz fikrini desin,ancaq bu məsələ ilə meşğul olan mütəxəssislərimiz, alımlarımız, yazıçılarımız, dilçilərimiz, tarixçilərimiz və bu dairədə maraqlı olan təşkilatlar qoy bunu xüsusi müzakirə etsinlər" [6, 3]. Aşağıda yazılanlar da ölkə başçısının sözleridir: "Ancaq bilirsiniz, – bunu keçən görüşlərimizdə demişəm, – mən çalışırdım

ki, başqa fikir söyləyənlərin fikirlərinin, delillərinin nə qədər əsaslı olduğunu, tarixi, elmi nöqtəyi-nəzərdən nə qədər münasib olduğunu araşdırıraq. Mən bütün bu müddətdə çalışmışam şərait yaradım ki, insanlar sərbəst danışınlar, hərənin sözü sərbəst meydana çıxın. İkinci tərəfdən də, bu müzakirələrde, mübahisələrde məsələni mən şəxson özüm üçün daha da aydınlaşdırmaq istəyirdim. Baxmayaraq ki, bu məsələnin tarixi də mənə məlumdur, xalqımızın tarixini də, dilimizi də pis bilmirəm və dilimizin tarix boyu keçdiyi yollar da başqları kimi mənə məlumdur, belək bir çoxlarından da az məlum deyil. Ona görə də ola bilərdi ki, mən dərhal bir mövqe tutum. Ancaq mən bunu etmedim. Hesab edirəm ki, belə də lazımdır id, bu da həmin sahəyə maraqlı göstərənlərin, mütəxəssislərin fikirlərinin açılmasına şərait yaradacaqdır. Ona görə də layihə mətbuatda dərc olunanandan sonra biz məsələnin yeniden müzakirə edilməsini lazımdırdık" [7, 1].

Bunlar gəlişgözel sözlər deyildi. Yeni Konstitusiyanın layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dilinə həsr olmuşdur, demək olar ki, bütün iclaslarında komissiyanın sədri hərəkə prezident Heydər Əliyevin demokratik dil siyaseti dayışmaz qalmışdır. O, nəinki müzakirə dairəsinin genişliyində, eyni zamanda, gedişində də bu demokratizmi, bu demokratik mövqeyi qoruyub saxlamışdır.

"Dözümlü olun, hərə öz fikrini desin. Heç kəs də narahat olmasın ki, onu dediyimən görə mənfi, ya müsbət münasibət başlanıocakdır" [5, 2]. Bu sözləri o, 1995-ci il oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasının böyük salonundakı çıxişında deyib, aşağıdakılardan hərəmin çıxişda söylənilib: "Mən bunu şəxson özüm üçün araşdırırdım və məlum oldu ki, bildiyimiz kimi, burada (söhbət dövlət dili haqqındaki qanundan gedir – A.A.) özbaşına, voleyuntarizmə yol verilibdir. Mən bunu deyərkən əvvəlcədən xahiş və xəbərdarlıq edirəm ki, fikirlərim heç kəsə öz sözlərini demok üçün təsir etməsin" [5, 1].

İki gün sonra yeni Konstitusiya layihəsinə hazırlayan komissiyasının növbəti iclasında Heydər Əliyevin çıxişında onun dil siyasetindəki demokratizmin parlaq təzahürünü görürük: "Ancaq yənə deyirəm ki, bu, (dilin adı – A.A.) çox həssas, ince məsələ olduğunu görə, əger bir adam da bu barədə bir söz deyirsə, ona fikir vermək lazımdır və burada məsələni adı çoxluq ilə, azlıq ilə həll etmək olmaz" [6, 3].

Bütün buntardan sonra, ölkə rəhbəri öz fikrini belə yekunlaşdırırdı: "Güman edirəm, dediklərim hər bir şəxs üçün, burada sərbəst fikir söylemək üçün şərait yaradır" [6, 3].

Dövlət diline həsr edilmiş bütün iclaslarda serbest fikir söylemek üçün heqiqətən tam demokratik şərait yaradılmışdı və bu şəraitin nəticəsi idi ki, çıxış edənlərin öz ürək sözlerini və düzgün söyldiqləri fikirlərini söylemək imkanının olması neticəsində müxtalif fikirlər müzakirəyə yol tapmışdı: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili: 1) Azərbaycan dilidir; 2) türk dilidir; 3) Azərbaycan türk dilidir; 4) azəri türkçəsidir; 5) Azərbaycan türkçəsidir; 6) türk dilleri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilidir. Bunlardan bir neçəsinin cami birçə tərəfdarı var idi.

Respublika Prezidenti çıxışları her birini diqqətlə dinlədi və yalnız en axırdı öz fikrini bildirdi.

2. Heydər Əliyevin dil siyasetinin əsaslandığı prinsiplərdən biri da qəziqlik, uzaqgörənlikdir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dil siyasetində de o, qlobal məqsədləri asas götürür və hər hansı bir məsələnin həllində onun bütün cəhətlərini, keçmişini, bu gününü, gələcəyini nəzərə alaraq, həll olunmasına qərar verir. Hər bir məsələni hərtərəflü götür-qoy etmək, dərindən araşdırmaq, xeyir və zərərini daşıq müəyyənəlaşdırmaq Heydər Əliyevin dil siyasetinin mahiyyətini teşkil edir.

Dil siyasetinin tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxsa da, onun siyasi amil kimi fealiyyət göstərmək qaydaları, konkret desək, dilin dövlət dili kimi konstitusiyada və mühüm qanunvericilik aktlarında qeyd edilməsi, onun işlənmə mexanizmını eks etdirən qanunların yaradılması və rəsmən dövlət tərəfindən təsdiqlənməsinin tarixi yenidir və daha çox bizim yüzünlükle bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycandakı dil quruculuğu siyaseti de müstəsnalıq teşkil etmir.

Respublikamızda dil quruculuğu siyasetinin o qədər da böyük tarixi olmamasına baxmayaraq, məhz uzaqgörənlik və müdrikiyin çatışmaması bu sahədə artıq bir neçə sohvin buraxılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda dilimizin dövlət dili kimi Konstitusiyada qeyd olunması, məlumdur ki, 1956-ci ildən başlayır. Həmin il Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti şəxsiyyət pərəstişin tənqidinin təsiri ile ölkədə yaranmış demokratik ab-havadan istifadə edərək, 1937-də qəbul olunmuş Konstitusiyaya Azərbaycanda dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. O dövr haqqında respublikamızın Prezidenti deyir: "Həmin dövrə bu maddənin qəbul edilməsi respublikada müəyyən mübahisələr doğurdu. Men de onun şahidiyəm. Bu qanunun qəbul olunmasından sonra həyata keçirilən

bəzi tedbirlər daha çox mübahisələr və narazılıqlar doğurdu. Bu, deyə bilerəm ki, o vaxt respublikamız çətin vəziyyətə saldı. Çünkü belə bir maddə qəbul edilən kimi o vaxt – bəzən belə de olur, bəzi adamlar özlərini həddindən çox vətənparvar, millətə həddindən artıq yaxın göstərmək isteyirdilər – dərhal göstərişlər verildi ki, bütün idarələrde, təşkilatlarda yazışmaların hamisi ancaq Azərbaycan dilinde getsin. Makinalar deyisdirilməye başlandı. Şübəsiz ki, o vaxt bizim kərgünzarlıq işlərində, katiblikdə, yazışmalarla rus dili üstünlük təşkil edib. Çünkü osas işlər rus dilində gedirdi. Ona görə işçilərin çoxu da rusdilli idi, ya rus, ya da erməni milletindən, yaxud rusdilli azerbaycanlılardan ibaret idi. Onlardan bəzilərini işdən çıxarımağa başladılar. Bu, Azərbaycanda böyük narazılıq doğurdu. Bundan da o vaxt Azərbaycana pis münasibət, bəlkə de düşmən münasibəti göstərən qüvvələr istifadə etdilər" [5, 1].

Göründüyü kimi, o vaxtın respublika rəhbərlərinin dil siyasetində uzaqgörənlik və müdrikkilik çatışmadından bu böyük və nacib təşəbbüs respublikaya xeyirdən çox zərər getirdi. Cəmisi heç üç il de keçmedi, "1959-cu ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Azərbaycanda millətçilik olması barədə qərar qəbul etdi. O vaxt Azərbaycan rəhbərliyi deyisdirildi, bəzi vəzifəli şəxslər bundan istifadə edib öz şəxsi məqsədlərinə nail oldular" [5, 1].

Göründüyü kimi, yaxşı-yaxşı ölçülüb-biçilməmiş bu dil siyaseti ölkəməsi dövlət dili sahəsində de-yure qələbosundan başqa bir şey getirmədi. 1969-cu ilədək yüksək kürsülərdən rəhbər işçilərin nitqlarında ana dilimiz eşidilməz oldu.

Ölkəmizdə dil siyaseti sahəsində buraxılan ikinci sevə yaşıdığımız on illiyyin ikinci ilində baş verdi. Rəhbərliyə yeni gəlmış gənc demokratların eldə etdikləri hakimiyət eyforiyasında, onların güclü təzyiqi ilə Milli Məclisin qəbul etdiyi "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili" adlı qanunda dövlət dilinin Azərbaycan dili adı türk dili adı ilə evezləndi. Tələm-tələsik qəbul edilmiş qanunda türk dili adı altında Azərbaycan dili nəzərdə tutulsa da, kütłə bunu birmənalı qəbul etmədi.

Müdrük olmayan bu dil siyaseti elő o zaman ziyanlıların çoxunun etirazına səbəb oldu. Bəxtiyar Vahabzadə və Anar kimi yazıçılar, dilçilərin bir qismi hətta mətbuatda öz narazılıqlarını bildirdilər. Heydər Əliyev o zaman qanunun qəbul edilməsinə dair çıxarılmış qərar haqqında deyir: "Belə bir mühüm qərar üç-dörd günün içeri-

sində kiçik qrup adının iradesi, isteyi nəticəsində qəbul olunubdur. Bax, mən bunu heç vəchlə qanun hesab etmirəm. Mən hesab edə bilmərəm ki, bu işə ciddi münasibət göstərilirdir” [5, 1].

Uzağı görməyən bu qanunun da ömrü üç il çəkdi və qanunsuz qəbul olunmuş bu qanun ömrinü başa vurdu.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyevin dil siyaseti ardıcıl olaraq öz uzaqqorənlik keyfiyyəti ilə fərqlənir. Onun dil siyasetində qəbul edilməli olan qərara münasibət necadır? Ölkə başçısının yeni Konstitusiya layihesini hazırlayan komissiyasının 1995-ci il noyabrın 2-de olan iclasında dediklərindən: “İndi biz tarixi mərhələdəyik. Biz gərək elə bir qərəbə eleyək ki, o həm bu günümüzü, həm keçmişimizi eks etdirtsin, həm də geləcəyimiz üçün və bu gün dövlətçiliyimiz üçün yararlı olsun. Bax, məsələ burasındadır” [18, 4].

Yenə həmin iclasda dediklərindən: “Əlbəttə, indi görürsünüz, mən buna nə qəder vaxt sərf etləyirəm və hesab etmirəm ki, mən burada çox böyük iş görürom. Bu mənim borcumdur, cünki mən bunu araşdırmaşım, bu yekəlikdə məsuliyyəti öz üzərimə götürə bilərəm” [18, 4].

Heydər Əliyevin dil siyasetində, göründüyü kimi, müdriklik, uzaqqorənlik böyük məsuliyyət hissi, ciddilikle bağlıdır. Dilimizin adı kimi zahirən adı görünen bir məsələdə də o, öz çıxışlarında məsuliyyət hissindən döñə-döñə danişir. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihesini hazırlayan komissiyasının 1995-ci il noyabrın 2-de keçirilən iclasındaki giriş sözündə deyir: “Ancaq belə məsələnin həll olunmasına çox məsuliyyəti, çox düşüncəli yanaşmaq lazımdır” [6, 3]. Hissiyatlı qapılıqlar edilən çıxışlara münasibətini bildirdən də özünün mövqeyini bir daha bayan edir: “Təəssüf ki, son illarda respublikamızda bəzi emosional, hissiyatlı qapılan çıxışlar və sairə müvəqqəti olaraq müyyəyon bir auditoriyani əle alıb, ona təsir göstərib. Bunlar hamisi müvəqqəti şeylərdir. Amma bizim mənəvi dəyərlərimiz daimi xarakter daşıyır, onlar bəşəridir. Ona görə də bu işləre ciliz yanaşmaq olmaz” [6, 3].

Heydər Əliyevin dil siyasetindəki uzaqqorənlik, müdriklik məntiqə əsaslanır. Onun bütün çıxışlarında bunu aydın görmək olar. Bu onun fikirlərinin tasir qüvvəsinə artırmaya, dinləyənlərdə deyilənlərə güclü inam hissi yaratmağa xidmət edir: “Demək, belə çıxır ki, bu 60 il müddətində yaşadığımıza baxmayaraq, biz həm dilimizin adını yenidən qoymalıq, həm də milletimizin adını yenidən qoymalıq. Onda ölkəmizin adını da deyişdirək. Bunu düşünmək lazımdır” [18, 4].

3. Heydər Əliyevin dil siyasetinin əsaslandırdığı prinsiplərdən biri də dillə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə obyektivlikdir.

Obyektivlik dil siyasetində məsələnin qızı-qışırıqsız, hissiyatla qapılmışdan, təmkinlə və en vacibi, qanuna tam uyğun surətdə həll etməyi nəzərdə tutur. 1995-ci ilədən yeni Konstitusiya layihesinin hazırlanması dövründə bu, ölkə rəhbərinin çıxışlarında xüsusən parlaq surətdə özünü göstərir. Dilin adı məsələsindən danışarkan Heydər Əliyev dil siyasetini həyata keçirməyin obyektiv yollarını belə müyyəyənləşdirir: “Bir məsələni də nəzərinize çatdırmaq istayırem. Bu çox təlyüklü, tarixi, ciddi bir məsələdir. Bu məsələni hissiyatla qapılmaqla, emosiyalarla həll etmek olmaz” [6, 3]. Eyni zamanda: “Bu məsələləri həll etmek üçün alqışlar da, qışırıqlar da lazım devil. Təmkinlə, sakit, sərbəst, golçayı düşünerək, keçmişə düzgün qiymət verərək bu məsələləri müzakira etmək lazımdır” [6, 3].

Milli Məclisin qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının dövlət dil” Qanununu təhlil edərək, respublika Prezidenti bədiddiklərinə tamamilə əməl edərkən, respublika Prezidenti bədiddiklərinə tamamilə əməl edərkən, ona obyektiv münasibətini bildirməkdan əvvəl həmin qanun haqqında lazımi məlumat verir: “1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində dövlət dili haqqında məsələ müzakirə edilmişdir. Bu müzakirə nəticəsində qərar qəbul olunub ki, Azərbaycanda dövlət dili türk dilidir” [5, 1]. Az sonra: “Məsələ belə olmuşdur. Milli Məclisdə Azərbaycanın dövlət dili müzakirə olunurken, Məclis üzvlərindən biri deyib ki, galin yazaq “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan türk dilidir, başqa birisi deyib ki, niyə belə yazarıq? Yazaq ki, “Türk dilidir”. Mübahisə gedibdir – mən bütün stenoqrama baxıbmışam. Kim necə çıxış edibsa, hamısı məlumdur” [5, 1]. Daha sonra: “Məsələ Milli Məclisdə səsə qoyularken, həmin iclasda Milli Məclisin 50 üzvündən 39-u iştirak edibdir. Onlardan 26-sı dilimizin türk dili kimi qəbul edilməsinə səs verib, 7-si, ya 8-i əleyhina səs verib, qalanları isə bitəref olubdur. Beləliklə də dövlət dilimizin adı deyişiləldir” [5, 1]. Bu qısa ümumi və tam obyektiv məlumatdan sonra Heydər Əliyev məsələyə öz obyektiv münasibətini bildirir: “Har bir şey etmək olar, ağar doğrudan da o, həqiqət və bizim möqsədlərimizə uyğundursa. Ancaq belə məsuliyyəti işləri çox ağıllı, bacarıqlı, eyni zamanda xalqın iradəsinə əsaslanaraq görmək lazımdır” [5, 1].

Bəs Milli Məclisin sehvleri na olmuşdur? Bu sualın obyektiv cavabı məsələnin həlli zamanı qanunvericiliyin pozulması ilə əlaqədardır. Heydər Əliyev bu qanun pozuntularını da təmkinlə və tam obyektiv şəkilde açıqlayır: "Dövlət dili haqqında maddə konstitusiya olmalıdır, ya da ona dəyişiklik edilərsə, hüquqa görə, konstitusiya təcrübəsinə, qanunların qəbul edilməsi təcrübəsinə görə bu, konstitusiya qanunu kimi qəbul olunmalıdır. Ancaq bu məsələnin həllinə çox masuliyətsiz, sethi yanaşılmışdır" [5, 1]. Və bələdliklə, çox qeyri-adı hadisə baş vermişdir. Bu qarışığın ümumi məzəvəsini respublika Prezidenti bəle təsvir edir: "Azerbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının 73-cü maddəsi Milli Məclisin malum qərarı ilə ləğv olunmur, o qüvvədədir. Məclisin qəbul etdiyi bu qərar da qüvvədədir. Bax, respublikamızda bələ qarışlıq yaranıb" [5, 2]. Və iclas iştirakçılara müraciətə bələ bir təbii sual verir: "O vaxt dövlət və hökumət başçıları, bu böyük məsuliyəti öz üzərinə götürən adamlar bələ qərar, qanunu qəbul edərən sizinlə məsləhətlişiblərmi? Onlar Elmlər Akademiyası, Yazarları Birliyi, bizim alimlərimizlə, dilçilərimizlə məsləhətlişiblərmi?" [5, 2]. Bu suallara müsbət cavab vermək çətindir.

Məsələyə obyektiv yanaşdıqda, qanunun qəbul olunmasında qanunvericiliyin bir neçə cəhətdən pozulduğu məlum olur. Məlum olur ki, "... bu böyüklüyündə tarixi bir qərar 26 nəfər tərəfindən qəbul olunubdur" [5, 2]. Belli olduğu kimi, Konstitusiya maddələri səslərin üçdə ikisi ilə qəbul edilməlidir.

Heydər Əliyevin dil siyasetinin istiqamətləri

Ölkə Prezidentinin dil siyaseti bir-birilə qırılmaz əlaqədə olan iki istiqaməti birləşdirir: 1) Milli dil siyaseti və 2) başqa dillərə münasibət dil siyaseti.

1. Milli dil sahəsindəki siyaset ilk gündən ana dilinin inkişafı, dövlət dili seviyyəsinə yüksəlməsi, dünya meridianlarına çıxmazı ideyaları ilə bağlı olmuşdur. Bu ideyalardır, təbii ki, dilin funksional dairəsinin genişlənməsi, dilin zənginləşməsi, təcrübə cəhətdən derindən öyrənilməsi və təbliğ edilməsi kimi, bəlkə də, gündəlik qayğı, demokratik, müdrik və obyektiv milli dil siyaseti, güclü təşkilati iş tələb edən ideyalardır.

1.1. Dilin funksional (işlənme) dairəsinin genişlənməsi sahəsindəki siyaseti Heydər Əliyev şəxsi nümunə göstərməklə başladı. Əvvələ, qeyd etdiyimiz kimi, yüksək seviyyələrdə keçirilən toplantıları Azərbaycan dilində aparması və bədilə gözlə nitqlər söyləməsi, çıxışlar etməsi ana dilinə hörmət və qayığının tacəssümü idi. Respublika rəhbərinin hərəkəti başqları üçün nümunə oldu və təbii olaraq, ana dilinin daha geniş dairədə işlənməsinə, faktiki olaraq dövlət dili olmasına zəmin hazırladı. Bəla münbit dil zəmini, dil şəraiti olmadan Azerbaycan dilinin dövlət dili kimi 1978-ci il Konstitusiyasında ayrıca bir maddə kimi qeyd olunması, bəlkə də, mümkün olmazdı.

1.2. Heydər Əliyevin ana dilinin zənginləşməsi sahəsindəki siyaseti de onun milli dil siyasetinin əsas tərkib hissələrindəndir. Respublika Prezidenti doğma dili zənginləşdirməyi bütün xalqın, ilk növbəde, ziyanlıların en vacib vəzifəsi sayır.

Ana dilinə qayğı, ehtiram, onun qorunması və inkişafına məsuliyətə yanaşmاغın vacibliyi haqqında danışıq da az qala millətçilik sayan keçmiş SSRİ-nin ideolojiya məsələlərində heç bir güzəştə getmediyi bir dövrə - 1981-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının VII qurultayında respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyev demişdir: "...mədəniyyət və elmin seviyyəsi yüksəldikcə, heyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstermək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq, mətbuat, radio, televiziya və teatr, kino işçiləri, mühazirəçilər və müəllimlər xüsusi tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır" [4, 13].

1.3. Heydər Əliyevin milli dil siyasetində ana dilini bilməyin, onu dərinden öyrənməyin vacibliyi mühüm yer tutur. Respublikamızın Prezidenti bunu əsas vəzifə bilir ki, her bir azərbaycanlı gərək "...birinci növbədə öz ana dilini - dövlət dilini yaxşı bilsin" [22, 4].

O, xaricə təhsil almağa gedən gənclərə müraciət edərək deyir: "Amma eməkəsi ondan ibaratdır ki, her bir Azərbaycan votandası, her bir azərbaycanlı öz ana dilini - Azərbaycan dilini müəkkəməl bilməlidir. Gənclər tövsiyə edirək ki, kiminsə bərədə çatışmazlığı varsa, çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarken, hamən ölenkin dilini öyrənərək, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərək öz ana dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişmeyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz" [22, 4].

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda da gənclərə həmin məsləhəti vermişdir: "Mən gənclərimizə bu tövsiyəni verirəm: ...öz ana dilinizi, Azərbaycan dilini mənimsemək lazımdır, bù dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bù dili ana dil kimi daim duymaq lazımdır, bù dili sevmək lazımdır" [21, 2].

1.4. Heydər Əliyevin milli dil siyasetində ana dilin hörmət, onun inkişafına qayğı və bu dili təbliğ etmək esas yer tutur. Çünkü ana dili xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, milli-mədəni ənənələrinin ifadeçisidir. Heydər Əliyev deyir: "Xatirəməddir. 70-ci illərdə mən bir neçə dəfə çox narahatlılıqlı göstərişlər verdim ki, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatına çox yer verilsin. Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Nəsimini oxuya bilməz, Vəqifi oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilmez və digərlərini oxuya bilməz. Əger onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək; onları oxuya bilməsə, mədəniyyətimizi bilməyəcək; mədəni köklərimizi bilməyəcək; milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək" [21, 2].

1970-ci illərdə tədris prosesinə belə mündəxilə, şübhəsiz ki, böyük risk tələb edirdi, bədxahların elinə milletçilik axtarışında əməlli-başlı fakt vərə bilərdi. Respublikanın rəhbəri isə heç nəyə məhəl qoymadan, çəkinmədən, bəlkə də yalnız hünərinə arxalanaraq, öz milli dil siyasetini dönmədən həyata keçirirdi. Bu siyasetin tələpleri isə məlum idi. "Çünki biz öz dilimizin hörmətini qaldırmalıyıq. Ona görə ki, bizim dile hörmət edilsin, dilimizi öyrənənlər, mənim-səsinənlər. Mən eminəm ki, başqa ölkələrdə bəzim dilimiz nə qədər geniş yayılsa, öyrənilse, Azərbaycanın ədəbiyyatını, mədəniyyətini ana dilimizdə oxuyanlar, öyrənənlər respublikamızın necə zəngin mənəviyyata, mədəniyyətə malik olduğunu dərk edəcəklər" [22, 4].

Heydər Əliyevin milli dil siyasetində dil, dilin inkişafına hörmət və qayğı bir sistem halındadır. 1970-ci illərdə dördciildlik "Müasir Azərbaycan dil" dersliyinin respublika Dövlət Mükafati alması məhz ana dilinə qayğı və hörmətli bağlı idi. Bu bərədə respublika Prezidenti deyir: "Bizim dilçilərin, alımların xatirində olmalıdır ki, - deyəsən, 70-ci illərin axırı idi - dövlət mükafatları verilirdi. Biz xüsusun Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu kitabı onun müəllifinə görə yox, eserin özüne və bu kitabın dilimizin təhlilinə həsr olmasına görə verdik. Burada mənim şəxsi təşəbbüsüm, şəxsi məqsədim o olubdur

ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk" [5, 2].

1970-ci ilde Bakıda ümumittifaq statuslu türkoloji jurnalın nəşrə başlaması da Azərbaycan dilinin hörmətini qaldırmak istəyindən irəli gəldi.

Heydər Əliyevin milli dil siyasetində dilimizin təbliğinə də ciddi diqqət yetirilir. Ölko rəhberinin milli televiziyanın 40 illiyinə həsr olunmuş tentonəli yubiley gecəsindəki çıxışından: "Azərbaycan dilinin təbliği sahəsində televiziya çox iş görə bilər. Tamaşaçılar qarşısında çıxış edən televiziya işçiləri Azərbaycan dilində nə qədər selis, gözəl, şirin, mədəni danışsalar, o qədər də hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz dilini sevəcək, həmin televiziya verilişlərindən özləri üçün nümunələr götürəcək və öz dilini inkişaf etdirəcəkdir. Bu, televiziya işçiləri qarşısında duran çox böyük vəzifədir və mən bunu xüsusi qeyd edirəm.

Elm, mədəniyyət xadimlərimiz televiziya vasitəsilə çıxış edərək, səhəbətlər, müsahibələr apararkən Azərbaycan dilində nə qədər selis danışsalar, o qədər də çox sevilecəklər və xalqımızın ana dilini mənimseməsi, öyrənməsi üçün o qədər də çox kömək edəcəklər" [9].

2. Heydər Əliyevin başqa dillərə münasibətdə yürüdüyü dil siyaseti öz demokratikliyi, uzaqqörənliyi və obyektivliyi ilə fərqlənir.

Rəhberliyə başladığı ilk günlərdə onun bu sahədə apardığı siyaset və tutduğu mövqə tamamilə aydın və bii cür olmuşdur. Ölko rəhberinin sözüdür: "Mən keçmişdə də demişəm, bù gün də deyirəm, şəxson arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin" [24, 4]. Azərbaycanlıların öyrənəmlə olduğu, bù xarici diller hansı dillərdər və hansı diller olmalıdır? Heydər Əliyev bu sahədə də öz dil siyasetinin səs prinsiplərinə, demokratik, uzaqqörənlik, obyektivlik prinsiplərinə sadıq qalaraq respublika gənclərinin birinci forumundakı çıxışında deyir: "Bilirsiniz, hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünənin çox dillerini - rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini də, ərəb, fars dillərini də mənimsin, öyrənsin. Bu, lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-birilə six əlaqəsi bù gün və gələcəkdə insanlardan bir çox dili bilməsini təlob edir" [21, 2].

Xarici dillerin öyrənilməsində respublika Prezidentinin mövqeyi daimi və qətidir. Altı ay keçir, o, başqa dillərə münasibətdə apardığı dil siyasetinin əsas müddəələrini gənclərə, bu dəfə respublikamızın

ve xarici ölkelerin ali mekteplerine qəbul olunmuş tələbələrə bir daha bildirir: "Xarici dil bilmək, elbəttə ki, lazımdır, vacibdir. Mən bir daha arzu edirəm ki, vətəndaşlarımız ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, alman dilini də, türk dilini də, erəb dilini də, fars dilini də, hətta çin dilini de bilsinlər. Gəncərimiz nə qədər çox dil bilsələr bir o qədər zəngin dünyagörüşüne malik olacaqlar. Bu, müasir dönyanın tələbləridir" [22, 4].

Ölkəmizdə xarici dillerin öyrənilməsinə milli mehdudiyyətdən irəli galen münasibətə de respublika Prezidenti öz dil siyasetinin esas prinsiplərindən çıxış edərək rəyini bildirmişdir: "Biz artıq dünyaya qoşuşmuşqsa, dünya birliyinə daxil olmuşmuşqa, gərək insanlarımız bir neçə də bilsinlər – ingilis dilini de bilsinlər, rus dilini de bilsinlər. Bunu yasaq etmək olmaz, bunun qarşısını almaq lazımdır" [14, 3].

Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin siyaseti dil ve siyaset problemi məsələlərinin həllində ayrıca bir mərhələ təşkil edir.

Dil və millət

Bəlli olduğu kimi, dil milletin varlığı üçün tələb edilen ilkin amildir. Son illər, xüsusən şəxsiyyətə pereştişin tənqidin dövründə bu məsələlər barəsində müxtəlif mülahizələr irəli sürülər də [27, 76-102] dil amili milletin varlığı üçün mühüm amillərdən biri olaraq dəyərini itirməmişdir.

Dil və millət haqqında Heydər Əliyevin konkret mövqeyi belədir: "Dil, millət fəlsəfi məfhumdur, tarixi anlayışdır. İnsanlar dünyada mövcud olanın hansısa dildə danışmışlar. Bir halda ki, insanlar olub, demək, onların bir-birilərə əlaqəsi üçün dil də olubdur. İnsanlar dünyada mövcud olanın müəyyən tayfalar, qruplar yaramıbdır, bundan sonra onlar genişlənib, millət şəklində gelib çıxışlar. Ona görə həm millət anlayışı, həm dil anlayışı, yəni deyimlər, fəlsəfi məfhumdur, fəlsəfi-tarixi anlayışdır. Dialektikanın qanununa görə, bu iki anlayış daimi inkişafda, dəyişiklikdə olubdur" [7, 1].

Dil hər bir xalqın mənəvi siması, onun milli varlığının timsalıdır. Heydər Əliyevin dil və millət doktrinasında üç məsələ diqqəti xüsusilə cəlb edir: 1) Dil və millət; 2) Dil və milli mənlik; 3) Dil və milli ərazi.

Bunlardan birincisi problemin esas məsəlesi olub, dil və milletin bir-biri üçün yaşama, mövcudluq amili olmalarını, nominativ

cyniliyinin zərurılığını şərtləndirir. Bu məsələdə ölkə rəhbərinin mövqeyi qətidir: "Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnə bilməyən xalq, millət xalq, millət ola bilmez" [14, 3]. Dil və millətin bu qırılmaz bağlılığı milletin varlığının qorumaq üçün onu bütün təhlükələrdən qorumağı, başqa dillerin mahvediciliyi hakimiyətindən xilas etməyi tələb edirdi. Heydər Əliyev deyir: "Azerbaycanda rus dili nə qədər hakim oldusa da, vaxtılıq Azerbaycanda nə qədər çalışılsalar ki, Azerbaycan dilini sixışdırıb çıxarsınlar, rus dilini geniş yaysınlar, amma biz dilimizi qoruduq, saxladıq. Biz dilimizi itirməyin" [7, 2].

Dil və millət fəlsəfi bir məfhum olmaqla yanaşı, nominativ eynilik (ad cyniliyi) baxımından cyni zamanda linqvistik anlayışdır və sonuncu, təbii olaraq, dil və milliyyət məsəlesinin də bu problemin tərkib hissəsi olduğunu şərtləndirir.

Heydər Əliyev Azerbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsinə hazırlayan komissiyanın iclaslarında həmin məsələyə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Komissiyanın 1995-ci il noyabrın 2-de keçirilmiş iclasında respublika Prezidenti deyir: "İkinci bir şeyi də isteyirəm müzakirə üçün nezərinə çatdırırm. Dil ilə beraber milliyət haqqında da yazılar var. Bu gün həmin o tarixi sənədləri mənə götərib göstərdilər. Bütün o sənədlərdə, anketlərdə milliyyət yazılır: türk. 1936-ci ilde Sovetlər qurultayının nümayəndələrinin anketlərini mənə bu gün göstərdilər. Orada Mircefer Bağırovun da, Qəzenfer Musabəyovun da, Ayna Sultanovanın da, Həmid Sultanovun da, başqalarının da anketləri var. Anketlərdə onların milliyyəti yazılıb: türk. Rusca yazılıb: tyurok. Azerbaycanca yazılmayıb, amma rusca yazılıb: tyurok. Oxumusam mən. Demək, bu məsələni də, əger dil haqqında müzakirə aparırıqsə, aydınlaşdırılmalıdır. Biz türk, ya azerbaycanlıyıq" [7, 3]. Bu məsələni aydınlaşdırmağın dövlət dilinin adını müyyənleşdirmək baxımından müstəsna əhəmiyyəti var.

Əger 1936-ci ilə kimi dilimizin adı türk dili kimi milletin adına tamamilə uyğun gəlməkə heç bir problem yaratmırırsa və dil və millət anlayışı ilə tam uyğunluq təşkil edirdi, bu uyğunluq, bu müvəzətin 1992-ci ilin dövlət dili qanununda tamamilə pozulmuşdu. Millət Azerbaycan milleti, milliyyət isə azerbaycanlı olduğu halda, dövlət dili bu təbii uyğunluqdan kənardan qalmışdı, yəni milletin adı Azerbaycan milleti, dilinin adı isə türk dili olmuşdu. Bu uyğun-

suzluğu aradan qaldırmaq üçün dilimizin adını milletin adına uygun birba etmek zorurati meydana çıxmışdı.

Dil ve dövlət probleminin ikinci, yəni dil ve milli mənlik məsələsi da öz aktuallığı ilə seqilir. Milletin millət olmasında milli mənliyin yolu, şübhəsi ki, dildən keçir. SSRİ-nin perspektivsizliyinin tədricən aydın olması ilə əlaqədar olaraq, xaricdə bu ölkədəki milli oyanışın artıq geniş miqyaslı tədqiqat obyektiño çevrildiyi dövrde məşhur sovetoloqlardan H.Seton-Uotsen yazmışdı: "Milli mənlik şururunun esaslandığı son amil, o cümlədən bizim dövrümüzde en mühüm amil dildir" [15, 183].

Azərbaycanda bu amil həmişə, ister sovet dövründə, isterse de müstəqilliyimizi qazandığımız illerde diqqət merkezində dursa da, zəiflədiyi iller də olmuş, xüsusun dövlət dilinin adı ilə bağlı olaraq, bir müddət probleme çevrilmişdi. Milli mənliklə etnik mənliyin qarşılaşdırılması 1992-ci ilden üzü bəri taciribədə olmasa da, rəsmi sənədlərdə üç il çəkdi və nəhayət, 1995-ci ildə dövlət dilimizin adı məsələnin hellində öz rolunu oynadı. Respublikanın Prezidenti yeni Konstitusiya layihəsi hazırlanıkomissiyının Prezident Sarayında keçirilən geniş iclasında öz yekun sözündə vüqarla dedi: "Bilin ki, biz müstəqil dövlət kimi dünyada artıq yerimizi tutmuşuq. Ona görə hansı qarar qəbul eleyəcəyikse, gərek bu, milli mənliyimizə, milli məğrurluğumuza toxunmasın. Bunu da bilmək lazımdır. Bunu da unutmaq olmaz. Nizamının sözleri de bizim üçün əzizdir, Füzulinin sözleri de bizim üçün əzizdir, Cəlil Məmmədquluzadenin, Mirzə Fətəli Axundovun sözleri də, Sabirin sözleri de bizim üçün əzizdir, hamisə bizim üçün əzizdir. Amma bugünkü reallıq var. Bu reallığı na Nizami Gəncəvi görə bilardı, na Füzuli görə bilerdi, na de Cəlil Memmedquluzade. Reallıq bütün bu tariximizin hamisində üstündür və bu, bizim üçün geleceyə böyük bir yol açır. Əger Ermənistən təcavüzündən qurtara bilsək, əger dövlətçiliyimizi möhkəmlədire bilsək, bilin, Azərbaycanın çox böyük geləcəyi var.

Ona görə də biz gərek öz milli mənliyimizi həmişə yüksək saxlaya-yaq. Bilirsiniz, mən uzun heyat yolu keçmişəm, bu gün də yaşayırıram, sizinle birlükde işləyirəm. Menim üçün hər şeydən üstün menim milli mənliyimdir" [20, 7].

Bütün bu sözləri Heydər Əliyev Azərbaycan dili, onun dövlət dilimizin adı üçün deyir. Onun sözləri ana dilimizlə milli mənliyimizin qırılmaz əlaqəsinə bir himn kimi səslənir. Bu, ölkəmizin

rehberinin dərin inamıdır ki, bizim "milli mənliyimiz də var, onunla da biz fəxr edə bilerik" [20, 4].

Nəhayət, üçüncü, dil və ərazi məsəlesi də, Heydər Əliyevin dil və millet doktrinasının en mühüm tərkib hissələrindən olan bu məsələ də dövlət başçısının müdrik dil siyaseti işığında həll edilir.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycanda təqdim zamanlarından ayrı-ayrı milletlərdən olan insanlar, müxtəlif azsaylı xalqlar yaşayır. Onlar Azərbaycan dilini öz doğma dilleri kimi sevir, bu dildə təhsil almaları, elm və mədəniyyət zirvələrinə bu dille yüksəlmələri ilə fəxr edirlər. Heydər Əliyev deyir: "Azərbaycan Azərbaycanda yaşayan bütün milletlərin doğma vətənidir. Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı deyəndə, biz Azərbaycanda yaşayan bütün milletlərin birliyini dərk edirik" [21, 2]. Bu, tamamilə doğrudur və təbiidir ki, Prezidentimizin dediyi kimi, "...eyni zamanda, Azərbaycan dili bizi bir-birimizə birləşdirib. Burada bizim bir çox etnik köklü millətlərə mənsub olan adamların hamisi Azərbaycan dilini öz ana dili kimi qəbul edib. Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, gələcəkdə de birləşdirəcəkdir" [28, 17-18].

Dil və dövlət

Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil və dövlət problemi mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Dövlət dili nədir və ya dövlət dili dedikdə nə başa düşülür? Adından da göründüyü kimi, dövlət dili her hansı bir dövlətin onun konstitusiyasında və ya hər hansı bir qanunvericilik aktunda qeyd olunmuş rəsmi dilidir. Başqa sözlə, dövlət dili dövlətçiliklə bağlı olan ictimai hadisədir. Yəni dövlət dili hər hansı bir dövlətin dövlət dilini özünün dövlət dili elan edən ölkələr nezərə alınmazsa, hər bir dövlətin rəsmi dövlət dili onun adı ilə adlanır və fəaliyyət göstərir. Mesələn, türk dilleri ailəsinin eski və medəni, inkişaf etmiş dillərindən olan müasir türk dili Osmanlı dövlətinin mövcud olduğu dövrlərde rəsmi dövlət dilini olmasa da, osmanlı dili adlanıb və yalnız Türkiye Cumhuriyyəti yarandıqdan sonra - 1924-cü ildən başlayaraq, Türkiye dövlətinin adına uyğun olaraq, türk dili adlanıb. Avropada da belə olub: mənşəcə yuxarı alman dialektləri olan Norveç, İsveç dilleri də öz adlarını həmin dövlətlər yarandıqdan

sonra ahb. Çin və s. diller de beləcə. Bələliklə, tamamile aydın olur ki, dövlət dili her hansı bir dövlətin dilidir, onun varlığı üçün dövlətin olması zəruridir. Heydər Əliyev dövlət dili haqqında danışarken, bu vacib və eyni mühüm şarta defselerlə aydınlaşdırır: "Dövlət dili statusu almaq üçün gerek dövlət olsun. Əger bir dili bir dövləti temsil etmirsə, o dili ne deyirsən de, o, dövlət dili ola bilməz. Hüquqi, fəlsəfi nöqtəyi-nezərdən bunu da bilmek lazımdır" [7, 2]. O, bununla bağlı faktlar da göstərir: "Onlar da (Türkler de - A.A.) Türkiye cumhuriyyəti yarandıdan sonra indiki türk dilini formalaşdırıb, dövlət dili edibdir" [7, 1].

Azərbaycan dilinin SSRİ zamanında dövlət dili statusu almasını Respublika Prezidenti belə açıqlayırlar: "Biz Sovetler İttifaqının tərkibində müstəqil dövlət olmasaq da, onun tərkibində respublika idik, dövlət idik, özümüzün himnizimiz, gerbimiz, bayraqımız var idi" [7, 2].

Heydər Əliyevin dil və dövlət problemi sahəsindəki fealiyyətinin iki cəhətini xüsusilə qeyd etmek olar: 1) Azərbaycan dilinin de-fakt ola bilən uğrunda mübarizə və 2) dövlət dilimizin adı sahəsində görüdüy işlər.

1. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyə gelərkən Azərbaycan dilinin dövlət dili olması de-yure artıq həll olunmuşdu. 1950-ci illərin ortalarında ölkədə yaranmış iqliq demokratik iqlimde respublikamızın Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması maddesini 1937-ci ilin Azərbaycan Konstitusiyasına eləvə etmeye nail olmuşdu. Lakin respublikanın o vaxtkı rəhbərliyinin buraxdığı səhvler hemin maddenin hayata keçirməyə nəinki imkan vermedi, eksinə, millətçilik xofu ana dilimizin idarə və müəssisələrdə dövlət dili kimi işlənməsin bir-iki ilden sonra bir az da məhdudlaşdırıldı və hemin maddenin gələcəkdə qəbul ediləcək konstitusiyalarda öz eksini tapacağını da şübhə altında qoydu. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyə belə mürekkeb və çətin şəraitde gəldi.

Dövlət dili sahəsində fealiyyətə respublika rəhbəri onun işlənmə sferasını və fealiyyət dairesini genişləndirməkden başladı. Azərbaycan ədəbi və xalq danişq dilini dərinlənib, bu dilin zəngin lügət tərkibine yaxşı bəndlər olan və grammatik imkanlarından fitri istədədi sayəsində səmərəli istifadə etmeyi bacaran Heydər Əliyev yüksək seviyyəli yığıncaqlarda, masolen, BDU-nun 50 illiyinə həsr olunmuş yubiley toplantılarında, yənə həmin ali məktəbin partiya konfransında, yüksək dövlət seviyyəsində aparılan müşavirələrdə

ana dilində parlaq çıxışlar edərək, özüne böyük hörmət və məhəbbət qazandı. O çox yaxşı biliirdi ki, onun qazandığı bu böyük hörmət və məhəbbət eyni zamanda onun istifadə etdiyi, danışığı dili - Azərbaycanın dövlət dilinə çox böyük hörmət və məhəbbət qazanır. Xalqla Heydər Əliyev arasında ana dili üzrə qarşılıqlı qırılmaz əlaqə vardi. Nizami Xudiyevin kitabında deyildi ki, "O, xalqla ancaq qurultay saraylarında, müşavirələrdə, müxtəlif yığıncaqlarda əlaqə saxlamırı, Azərbaycana yalnız Bakıdan baxmaq ona respublikaya rəhbərlik etdiyi ilk illerdən yad idi - Azərbaycanı qarşılıqlı görür, səda adamlarla görüşür, səda xalq dilini eşidir, onun gözəlliyyini, təravətinə hətta öz nitqinə de getirirdi. Ve məhz xalqdan təcrübə olunmamağı, xalqla bir nəfəs almığın nəticəsi idi ki, respublikaya rəhbəri psixologiyası, içtimai-ideoloji mövqeyi və təbii ki, dili etibarilə Moskvadan deyil, nə qədər böyük çətinliklər bahasına başa gelsə də, övladı olduğu xalqın adamı kimi çıxış edirdi" [30, 19].

Bütün bunlar təbii olaraq ölkədə aşağıdakı yuxarıya və eyni zamanda yuxarıdan aşağıya güclü bir dövlət dili ab-havası yaratmağa xidmət edirdi.

1977-1978-ci iller respublikaya rəhbərini çətinliklər qarşısında qoymuş. Məlum olduğu kimi, 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edildi. Həmin konstitusiyaya bütün respublikalarda hazırlanmış yeni konstitusiyalar üçün bir nümunə rolunu oynamalı idi və faktik olaraq oynayırdı. Həmin konstitusiyada isə elə avvəldən dövlət dili haqqında maddə yox idi və bunun bir neçə obyektiv və subyektiv səbəpleri var idi. Obyektiv səbəb, ilk onça, bu idi ki, SSRİ altı müxtəlif dil ailəsinə (slavyan, roman, iran, türk, iber-qafqaz və heç bir yaxın qohumu olmayan erməni) daxil olan illərdə danişan xalqları birləşdirən qurama bir dövlət idi və öz dil doktrinasında bütün milli dilleri müstəqil elan edən bir dövlət həmin maddəni öz konstitusiyasına sala bilməzdı. Bərabərhüquqlu elan edilən respublikalardan yalnız birinin, yəni Rusiya Federativ Sovet Sosialist Respublikasının rəsmi dili olan rus dilini bütün ölkə üçün dövlət dili kimi təqdim etmək və ya təsdiq etmək imkanı xaricində idi. Eleca da yerde qalan o biri milli dilleri, yəni Azərbaycan dilini, yaxud Ukrayna, belorus, gürçü, moldav, özbək və sairə 15 dildən hansısa birini. Bu, o dövlətin ümumi quruluşundan irali gələn, başqa dövlətlərdə (Hindistan kimi ölkələr nəzəre alınmazsa) müşahidə edilməyon obyektiv bir hal idi.

Meselenin subyektiv səbəbinə göldikdə isə Sovet İmperiyasını bu, tamamilə təmin edirdi. Belə ki, rus dili faktik olaraq, yeni SSRİ üçün de-faktō rəsmi dövlət dili vəzifəsini yerine yetirirdi. Belə bir maddənin de-yure qeyri-mövcudluğunu isə başqa respublikalara nümunə kimi gösterile bilerdi. Həqiqətən də belə oldu. Heydər Əliyev yazır: "Mən bunu bildirmek istəyirəm ki, biz 1977-1978-ci illerde Azərbaycan Konstitusiyasına "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir" yazmağa çalışanda bize Moskvadan deyirdilər ki, axı SSRİ Konstitusiyasında bu yoxdur və siz nə üçün yarızırsınız? Deyirdilər ki, bizi yoxdur, sizdə də olmamalıdır" [7, 2]. RSFSR-in Konstitusiyasına bu maddənin salınması da başqa respublikalar üçün örnük rolunu oynaya bilərdi və təbiidlər ki, salmamışdır.

Günü-gündən zəiflədiyini hiss edən sovet dövləti üçün bunun başqa xeyirli tərəfləri də vardi. Keçmiş SSRİ-nin bəzi respublikalarında milli dillerin dirçəlişi və günbegün öz fəaliyyət dairesini genişləndirməsi adı gözla görünən içtimai-siyasi hadisə halını almışdı. Xarici sovetoloqların çeşidli beynəlxalq elmi yüksəncələrindəki çıxış və məruzələrində, cürbəcür monoqrafiyalarda və ayrı-ayrı jurnalarda çap olunan məqalələrdə barədə dedikləri və yazıdları da mərkəzi vahiməyə salırdı. Belə bir vəziyyətdə qəbul olununa ərefəsində olan milli konstitusiyalarda dövlət dili haqqında ayrıca maddənin qeyd edilməsi qatı partokrat M. Suslovun şovinist ideologiyasına əsلا uyğun gələ bilməzdı. Mərkez öz məqsədine, demək olar ki, nail oldu. Ayrı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində həmin maddə öz eksini tapmadı.

Azərbaycanda isə vəziyyət başqa cür idi. Heydər Əliyev ana dilinin dövlət dili olması uğrundakı mübarizəsinə davam etdirirdi. De-faktō dövlət dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparan respublika rəhbəri dövlət dilinin konstitusiyada qeyd olunmamasına döze bilməzdı. Respublikanın rəhbəri ziyanları, bütün xalqı ana dilinin dövlət dili kimi yaşamaq hüquq uğrunda mübarizəyə celb ederek bütün qüvvəsi ile mübarizə apardı və bütün çətinliklərə və maneolərə böyük hünerlər sına gərdi. O illəri dövlətimizin rəhbəri belə xatırlayırlar: "Sadəcə, mən istəyirdim bizim konstitusiyada dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını yazam. Ona da mane olurdular, istəmirdilər. Mən bunu keçən dəfə dedim – ayın 31-də. Nəticədə də 15 müttəfiq respublikadan ancaq 3 respublikanın – Azərbaycan, Gürcüstan,

Ermənistən konstitusiyalarında dövlət dili yazılıbdır. Ukrayna kimi böyük və Sovetlər İttifaqında Rusiyadan sonra həqiqətən də bütün sahələrdə ikinci yer tutan respublika dövlət dili yaza bilmədi, yazmadı. Belorusiya yazmadı, baxmayaraq ki, onların həm ərazisi, həm əhalisi, həm iqtisadi potensialı bizdən böyük idi və onların başında duran adamlar da o vaxtlar Heydər Əliyevdən az-hüquq malik deyildilər. Əksinə, beləki indi deyirlər Heydər Əliyev o vaxtlar... Bəli, o vaxtlar, məsələn, rəhbərliyin qarşısında Şerbitskinin bir sözü iki olmurdı. Amma bunu yazmadı. Özü yazmaq istəmədi, ya yaza bilmədi. Yaxud da ki, Kunayevin bir sözü iki olmurdı. Birinci, Qazaxıstan böyük respublika idi, ikincisi, o, çoxdan işləyen bir adam idi, hörməti var idi, üçüncüsü da Brejnev ilə onun şəxsi dostluğu var idi. Qazaxıstanda bir yerde işləmədilər. Ona görə də Siyasi Büroda onun bir sözü iki olmurdı. Rəşidov da həmçinin. Amma bunların heç birisi cüret eləmədi götərsün yaxşı ki, Qazaxıstanın dövlət dili qazax dilidir, yaxud Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir, yaxud da ki, Özbekistanının özbek dilidir" [20, 6].

1978-ci il aprel ayının 2-də doqquzuncu çağrıış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (Əsas Qanunun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş yedinci sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyev dedi: "Azərbaycan SSR-in milli dövlət və inzibati ərazi quruluşu" fəsilinə dili haqqında xüsusi maddə əlavə etmək məqsədəyənşən sayılır, 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermek töklif olunur: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və içtimai orqanlarda, mədəniyyət və maarif idarələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərəkəflə inkişafına dövlət qayğısı göstərir" [1, 30].

Bir gün sonra Ali Sovetin qəbul etdiyi yeni Azərbaycan Konstitusiyasında da eyni sözlər yazılmışdı. Dövlət Azərbaycan dilinin Azərbaycanın dövlət dili kimi işlənməsini təmin etməyi və onun inkişafına qayğı göstərməyi öz öhdəsinə götürürdü [25, 28].

1956-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının dövlət dili maddəsi ilə 1978-ci ildə Ali Sovetin təsdiq etdiyi Azərbaycan Konstitusiyasındaki uyğun maddəni müqayisə etdikdə bu qələbənin əzəmətli, möhtəşəmliyi bir daha aydın olur. Bəlli olduğu kimi,

əvvəlki konstitusiyanın "Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt" adlı XII fasilənde dövlət dili haqqında yalnız birçə cümlə vardı: "Maddə 151. Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir" [24, 24].

Həmin maddənin ikinci abzası isə Azərbaycan erazisində yaşayış azlıq təşkil edən millətlərə aid idi: "Azərbaycan SSR erazisində yaşayış azlıq təşkil edən millətlərə, həm öz mədəniyyət idarələrinde, həm de dövlət idarələrində ana dilini azad inkişaf etdirmek və işlətmək hüququ təmin edilir" [24, 24].

Göründüyü kimi, 1978-ci il Konstitusiyasından fərqli olaraq, burada dövlətin öz dövlət dili sahəsində təminatı barədə bir kəlmədə olsun söz yoxdur.

Bələliklə, 1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz dövləti, öz xalqı, öz vətoni qarşısında göstərdiyi böyük xidmet idi. Belə çətinliklə eldə edilmiş qəlebəyə görə sonralar respublika Prezidenti aşağıdakı sözleri deməkdə min dəfə haqlı idi: "Ona görə də dilimizin dövlət dili statusu alması yalnız ve yalnız 1978-ci ilde qəbul edilmiş Konstitusiyada olubdur. O vaxta qədər bizim dilimiz dövlət dili statusu almayıbdır. Hamı bu həqiqəti bilməlidir" [7, 12].

1989-cu seniyətən 23-de Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qəbul etdiyi ve iki gün sonra qüvvəye minen "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in konstitusiya qanunu"nun 13-cü maddəsində Azərbaycan dili bir daha respublikanın dövlət dili elan edildi: "Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in dövlət dilidir.

Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət, məarif müəssisələrində və başqa idarələrde Azərbaycan dilinin işlədilməsinə təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət yığışığı göstərir.

Azərbaycan SSR rus dilinin, habelə əhalinin danışıduğu başqa dillerin azad işlədilməsini və inkişafını təmin edir" [26, 9].

Göründüyü kimi, Konstitusiya qanunundakı bu maddə 1978-ci il Konstitusiyasının 73-cü maddəsinin uğursuz təkrarıdır. Birincisi, ona görə ki, birinci abzasda düzgün olmayıaraq, söz sırası, konkret desək, tema və remanın yeri dəyişdirilərək dövlətin atributlarından səhbət getməli olduğu halda, dilin əlaməti göstərilib. Əslində belə olmalıdır: "Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir".

İkincisi, 1978-ci il Konstitusiyasının 73-cü maddəsinin redaktesində maddənin hansı yerə, məkana aid olması göstərilmediyindən dəqiqlik pozulub.

Üçüncüüsü, heç bir dile imtiyaz verilmədiyindən, yeni respublika işlənən dillerin bərabərliyini nəzərdə tutan demokratik məzəndəndən abzası ixtisar edilib.

Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ilde ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli yerini tutur:

Madde 21. Dövlət dili.

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

Heydər Əliyev konstitusiyası, əvvəlki konstitusiyalarda olduğu kimi, öz beynəmilələçilik və demokratikliyini yena də qoruyub saxlamışdır. Həmin Konstitusiyanın 21-ci maddəsinin ikinci bəndində yazılır: "Azərbaycan Respublikası əhalinin danışıdığı başqa dillerin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir". Azərbaycan dili, sözün əsil mənasında, öz dövlət dili olmaq haqqını öz müstəqilliyini alırdıqdan sonra eldə etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqində (noyabr, 1997) deyir: "İndi baxın, dövlətin bütün sahəlerində sərf Azərbaycan dilində danışırq və lazımlı olan bütün xüsusi terminləri də Azərbaycan dilində ifadə edirik. Azərbaycan dili respublikamızda artıq öz yerini tutubdur" [14, 3]. Bununla yanaşı, öz müdrik siyasetində həmişə realist olan, həmişə həqiqəti söylenən ölkə rəhbəri həmin nitqində bunu da rəsmi surətdə bildirmişdir: "Bəli, Azərbaycanda indi de insanlar var ki, əsasən rus dilində danışırlar. Azərbaycan dilində danışırlar. Bizim dövlət orqanlarında da belələri var. Mən dəfələrlə xəbərdarlıq etmişəm ki, Azərbaycan dilini öyrənen, öyrənməsonuz, işdən çıxarıcam" [14, 3].

2. Əvvələdə qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyevin dil və dövlət problemi sahəsindəki fealiyyətinin ikinci tərəfi, dövlət dilimizin adı sahəsində gördüyü işlər da böyüklüyü ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1992-ci il dekabrin 22-de "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili" adlı Qanunun birinci maddəsində Azərbaycan dövlət dilinin adını türk dili kimi verdi: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir" vo bələlkə, bu, Azərbaycanda üçüllük əməlli-başlı bir problem yaratdı.

Bu problemin tarixindən danışarken Heydər Əliyev deyir: "...Sizə məlumdur ki, 1992-ci ildə başqa proseslər olmuşdur. 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində dövlət dili

haqqında məsələ müzakirə edilmişdir. Bu müzakirə neticesində qərar qəbul olunub ki, Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir. O vaxt mən Bakıda yaşamırdım. Naxçıvanda idim. Eşitdiklərimdən, bilişkərimdən belə hiss etdim ki, bu qərar respublikada birmənalı qarşılıqlılığındır. Bu qərardan çox narazı olanlar var idi, onu çox bəyənənlər da var idi” [5, 1].

Dövlət başçısına bu qərarın düzgün olmaması eleyə vaxtdan melum idi. Lakin o qərarı hakimiyətə gələn kimi ləğv etməyə tələsmədi. Bu barədə o özü belə deyir: “Bilirsiniz ki, 1993-cü ilin iyun ayının ortalarından Ali Soveta, Milli Məclisə man sədrlik etmeye başladım. Mən dörd ay Milli Məclisə sədrlək etdim. O vaxt Milli Məclisin bəzi üzvləri bir neçə dəfə məsələ qaldırdılar ki, həmin qanun düzgün qəbul edilməmişdir. Yəni o, konstitusiya qanunu kimi qəbul olunmayıbdır – imzalanmasına baxmayaraq, bu qanun saxta qanundur. Dedi ki, gelin buna yenidən baxaq. Mən buna imkan vermədim. Çünkü əger bir sehv buraxılırsa, o vaxt buna cürbəcür münasibət olubdur ve müyyəyen gərginlik yaranıbdır. İndi bu sehvi biz tələsk düzəltməyə başlaşaq və ya hesab etsək ki, bunu düzəltmək lazımdır – bu, yeni çətinlik yaradacaqdır. Mən buna imkan vermedim” [5, 2].

Sonralar da Milli Məclisin üzvlərinən bu məsələni qaldıranlar oldu. Yəni həmin məsələnin müzakirəsinə imkan verilmədi. Bunun səbəbi aydın idi, bu, çox gərgin və ciddi işlər görməyi, geniş müzakirələr keçirməyi, son dərəce ince və həssas problem olan bu məsələyə diqqətle, məsuliyyətə yanaşmağı tələb edirdi. Respublikanın Prezidenti bu çatın və masuliyətli işi 1995-ci ilde öz öhdəsinə götürdü. Həmin ilin payızında yeni Konstitusiya layihəsi müzakirələri zamanı onun vaxtı artıq yetişmişdi.

Heydər Əliyev dövlət dilimizin adının müzakirəsinə geniş yer verdi və məsələyə yeni Konstitusiya layihəsi hazırlayan komissiyanın beş iclasını həsr etdi. 1995-ci il oktyabrın 31-de həmin komissiyanın Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyatının böyük salonunda keçirilən geniş iclasında respublika Prezidenti dedi: “Ancaq indi, yeni Konstitusiya qəbul etdiyimiz zaman bu məsələdə mövqelərimiz müyyəyenləşdirilməlidir. Aydınlaşdırılmalıq ki, hansı formanı qəbul edək. Biz ya bu layihədə olan ifadəni, ya komissiya üzvlərinən bir neçəsinin teklif etdiyi “Dövlət dilimiz Azərbaycan türk dilidir” fikrini, yaxud da Milli Məclisin bir qrup üzvü tərefindən qeyri-qanuni qəbul olunmuş formanı qəbul etməliyik” [5, 2].

Bu sualın düzgün cavabı üçün haqqında danışılan iclasdakı “müzakirəyə Akademianın bütün humanitar institutlarının kollektivləri, respublika universitetlərinin dil və ədəbiyyat, hüquq və felsəfə, tarix, politologiya kafedrallarının müəllimləri, yazıçılar və jurnalistlər birləşkərinin, başqa yaradıcılıq təşkilatlarının nümayəndələri, tanınmış dil-ədəbiyyat mütəxəssisleri və ziyyətlər, Bakı şəhər orta məktəblərinin müəllimləri dəvət olunmuşdular. Müşavirədə çıxış etmək üçün 51 nəfər yazılmış, onlardan 27-si çıxış etmişdir” [7, 2]. Həmin müşavirənin davamı kimi, bir gün sonra, noyabrın 2-de Prezident Sarayında yeni Konstitusiya layihəsi hazırlayan komissiyanın daha bir geniş iclası keçirildi. Bu iclasda respublikanın dilçiləri, tarixçiləri, ədəbiyyatçılari, şairləri, yazıçıları, dövlət xadimləri, hökumat işçiləri və başqa ziyyətlər yaxından iştirak etdilər.

Dövlət dilinin adı ilə bağlı müzakirələrdə ölkə rəhbəri bu məsələyə xalqın, ölkənin gələcəyi üçün taleyiylü bir məsələ kimi baxır, onun düzgün həllini ölkənin hər bir vətəndaşı üçün şərəf sayırı. Xalqın, milletin mənliyini təyin edən en mühüm amillərdən olan dövlət dili uğrunda mübarizədə hər cür çətinliklərə qarşılaşmış ölkə rəhbəri bu məsələdə somimi mövqədə durmağı insan həyatına bərabər tutdurdu: “**H.Abbaszadə:** Sonra bizdən xahiş edilər, mənə dedilər ki, Hüseyn Abbaszadə, sen iclasın söđri kimi iclasın qərarını (Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi konstitusiyada verilməsin-dən səhəb gedir – A.A.) yaz gönder. Mən də iclasın qərarını yazüb göndərdim, qol çekdim altında. Yəni Mərkəzi Komitenin arxivində həmin qərar qalır, Azərbaycan yazıçıları həmişə Azərbaycan dövləti dilinin türk dili olmasını dəstekləyiblər. Amma Azərbaycan dili... Mənim eziyələrim, belə olmaz. Mənim nəvəm 4-cü sınıfda oxuyur”.

H.Ə.Əliyev: Hüseyn müəllim, o vaxt sen yazdırın ki, türk dili olsun?

H.Abbaszadə: Yox, Azərbaycan dili.

H.Ə.Əliyev: Bəs niyə yazmadın?

H.Abbaszadə: O vaxt “Türk dili” deyənin dilini boğazından çıxarırdılar. (*Gülüs*).

H.Ə.Əliyev: Çıxarıydılar da, nə olar, yazardin da” [19, 3].

Yazıcı Hüseyn Abbaszadənin cavabını dinlədikdən sonra, həyatı xalqının, onun dilinin, mədəniyyətinin inkişafı yolunda mübarizələrdə keçmiş respublika Prezidenti dedi: “Amma bilirsən nə var? O vaxtlar biz əməkdaşlıq elayırdık və keçən dəfə də mən dedim,

"Azərbaycan dili" yazmaq üçün mən nə qədər orada mübarizə apardım. Amma mən açıq üzünüze deyirəm, həminzə, sənə de deyirəm. Bəxtiyar müəllimə de deyirəm, biniz də o vaxt mənə gəlib deməmişindiz ki, "Türk dili" yazmaq lazımdır" [19, 3].

Heydər Əliyev bütün iclaslarda çıxış edənləri diqqətə dinleyir, məsələnin elmı, siyasi, mənəvi, tarixi və s. baxımlardan mövcud olan, demək olar ki, bütün problemlərini elə iclasın gedisindəcə üzə çıxarıvə hərtərəfli müzakirəsinə təşkil edirdi.

Məqsəd bu idi: çıxarılan qərar düzgün olsun, onun düzgünlüyünə müxtəlif qütb'lərə ayrılanların hamısı inansın və narazı qalanlar olmasın.

Yuxarıda dediklerimizə aid bir neçə fakt göstərmək olar. Prezident Sarayında keçirilən iclasda B. Vahabzadənin çıxışını diqqətə dinleyən respublika Prezidenti dedi: "Bəxtiyar müəllim, mən bir neçə dəfə demişəm, yənə de deyirəm və Siz də bizim çox böyük şairimiz, çox böyük simamız olduğunuza görə bir neçə məsələni araşdırmaq istəyirəm. Mən özüm de axtarışdayam. Mən bunu oktyabrın 31-də də demişəm, bu gün de deyirəm və heç bir kəsin fikrinə də təsir etmək istəmirəm. Ancaq yazaq ki, Azərbaycan türkçəsi, gelin bir az derindən fikirleşək. Biz, demək, türkçənin bir ləhcəsiyik, bu nedir? Dilin adı olar" [18, 4]. Prezident bəzi replikalara münasibətini bildirib davam edir: "Fransa – fransız dili, İspaniya – İspan dilidir... Yunanistan – yunan dilidir, Çin – çin dilidir, Rusiya – rus dilidir, Belorusiya – belorus dilidir, Ukrayna – Ukrayna dilidir, Çexoslovakiya – indi ayrırlıblar, evvel de belə idi, bir yerde olanda: cəx dili ayrı idi, slovak dili ayrı idi" [18, 4].

Sonra türkköklü xalqlara keçərek: "Gelin türkdilli xalqlara baxaq. Beli, biz türkdilli xalqlardan biriyik və türk mənşəli bir xalqıq. Kötümüz birdir. Özbək dili var, qazax dili var, qırğız dili var, tatar dili var, başqırd dili var, türkmen dili var, kumik dili var. Demək, bu türkdilli xalqların da hər birinin dilinin öz adı var. Türkəlli xalqlarda tatar dili de var, o biri qrup diller var, onların da hər biri bu qrupa daxildir, amma hər birinin öz adı var. ...Axi, nə təhər Azərbaycan türkçəsi? Millətimiz nedir? Azərbaycan türkü. Nə təhər bu milletin iki adı olsun? Bəs niyə özbək özüne demir ki, Özbekistan türkü, tatar niyə demir ki, mən Tatarstan türküyüm?" [18, 4].

Başqa bir fakt. Yenə həmin iclasda dövlət başçısı deyir: "...taleyi-miz belə getirib ki, məsələn, bizi tatar deyiblər. Amma biz tatar

deyilik axı. Neçə iller bizi tatar deyiblər? Elə Həsən bəy Zərdabi də özünə tatar deyibdir, o birisilər də özlərinə tatar deyiblər. Bu Bakıda, Azərbaycanda bir belə azərbaycanlı ziyanı olduğu halda, məktəbler açılmışdı – "rusko-tatarskaya şkola". Bəs niyə o vaxtlar Cəlil Memmedquluzadə, Mırzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Memmedəmin Resulzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, başqlarları durub demədilər ki, necə yeni "rusko-tatarskaya şkola"? Niye buna etiraz eləmədilər? Hami də bunu qəbul elədi – "rusko-tatarskaya şkola". İndi mən deyə bilmərəm niyə belə olub. Mən heç bunu təhlil də etmek istəmirəm. Amma mən bununla sadəcə demək istəyirəm ki, bizim aqibətimiz belə olubdur, bizim taleyimiz belə olubdur. Rusiyada bizi tatar deyiblər. Rusiyinin burada qubernatorları bizi tatar deyiblər. Yazılarda bizi tatar deyiblər. Ondan sonra 1918-ci ilden geliblər türk deyiblər. Allaha şükür olsun, 1918-ci ilden 1936-ci ilə qədər 18 il müddətində türk dili, türk deyilib. 60 ildir biz Azərbaycan dili, azərbaycanlı deyiblər. İndi bəs nə edək? Bax, bunlara cavab var, yoxsa yox? Axi, bunlara cavab olmasa, biz qərar qəbul eləyə bilmerik" [18, 4].

Daha başqa bir fakt. Yenə həmin müşavirədə respublika Prezidenti deyir: "Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ilde qəbul olunmuş Konstitusiyasında "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir" yazılıbdır. 1992-ci ilin dekabr ayında isə Milli Məclisin 26 üzvünün səs vermesi ilə qanun qəbul olunub ki, "Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir". Belə bir qanun qəbul edərkən 1978-ci ilde qəbul olunmuş Konstitusiya qanunu doğru olunmayıb. Şübhəsiz ki, bu qanun onu doğru bilməzdi. O qanun da qalibdir, yəni konstitusiyada qalib, bu qanun da qəbul olunub. Ona görə də qanunvericilik, qanunçuluq nöqtəyi-nəzərindən burada böyük qüsurlara yol verilibdir. Bu məsələnin bir tərəfi.

İkinci tərəfi ondan ibarətdir ki, Milli Məclis tərəfindən qeyri-qanuni qəbul olunmuş bu qanun respublikamızda birmənalı qəbul edilməyib. Əhalinin bir hissəsi, demək olar ki, əksəriyyəti, ümumiyyətə bəzən qanunun qəbul edilməsindən narazı olubdur, ola bilər, bir hissəsi bəyənibdir. Ancaq qanunvericilik, ümumiyyətə, siyaset sahəsində təcrübəsi olan adamlar bu qanun qeyri-qanuni qəbul edildiyinə görə bundan narahat olublar.

Bax, belə bir vəziyyət yaramıb" [6, 3].

Bütün bunlar iclasın gedişinde müyyənələşdirilib üzə çıxarılır, müzakirəyə verilir ve müzakirə olunurdu. Çıxış edənlərə, ürek söz-lərini deyənlərə her cür şərait yaradılmışdı. Müzakirələrin məntiqi nəticəsi dövlət dilimizin adının Milli Məclisin 1992-ci il qərarında göstərilənin öksəne doğru getdi. Ölkə rəhbəri dedi: "Birinci, həm 31-də olan çıxışlardan, həm bugünkü çıxışlardan men belə başa düşdüm ki, 1992-ci ilin dekabrında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun bəyənilmir. Çünkü həm o gün, həm bu gün çıxış edənlərin tam öksəriyyəti Azərbaycan dili evezinə türk dilinin dövlət dili qəbul olunmasını qəbul etmir. Beledir de, men belə başa düşürem. Hətta bizim Konstitusiya komissiyasında bu məsələnin bu cür müzakirəsinə səbəb olanlar – Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Elçin Əfəndiyev, – onlar da təklifi qaldırarkən üçü də demədilər ki, Azərbaycan dili evezinə Konstitusiyyada dövlət dili "Türk dili" yazılsın" [20, 6].

Məsələlərin hərtərəfli müzakirələrindən sonra respublika Prezidenti, Konstitusiya komissiyasının sədri Heydər Əliyev yeni Konstitusiya layihesini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il noyabrın 5-də keçirilən iclasında müzakirələrin məntiqi nəticəsi kimi dövlət dilimiz adı barede öz qəti fikrini bildirdi: "Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik və mənəvi haqqımız var deyek ki, XX əsrde bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalılaşib; özünaməxsus adını götürüb və gelib dövlət dili seviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dayışdırıb başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyil – həm tarixi nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və geləcəyi nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyil" [7, 2].

Respublika Prezidentinin dövlət dilimizin adı sahəsində gördüyü işlər, beləliklə, ölkəmizin, xalqımızın, millətimizin adına uyğun olaraq, dövlət dilimizin adının da Azərbaycan dili qalması ilə nəticələndi.

Dil və tarix

Azərbaycanda dil quruluğu baxımından dil və tarix məsələ-sində Heydər Əliyevin mövqeyi aydınır və qətidir: "Öz dilini bilməyon, öz dilini sevməyon adam öz tarixini yaxşı bilsə bilmez" [21, 2]. Bu hökm onun dil doktrinasında dil və tarix probleminin nə qədər önemli yer tutmasına delalet edir.

Dil və xalq anlayışlarının qırılmaz bağlılığı dilin tarixi ilə xalqın tarixinin qırılmaz əlaqəsini göstərməkə bərabər, onların qarşılıqlı əlaqədə olduğunu sərtləndirir. Dil eley güzgündür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz ekşini onda tapır. XIX əsrin böyük alim-lərindən B.Humboldt dili xalq ruhunun xarici təzahürü saymışdır. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi olan dahi alman dilçisinin sözleri: "Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü eynilik təsəvvür etmək çətindir" [16, 117].

Respublikamızın Prezidenti Heydər Əliyevin dilimizin bütün problemlərinin həlliində tarixilik principinə xüsusi diqqət yetirməsi, aydın görünür ki, tasadüfi deyil.

Dövlətimizin rəhbəri deyir: "Biz öz aedadlarımıza daim min-nətdar olmalıyıq, ona görə ki, torpaqlarımız, ərazilərimiz cürbəcür şah-liqların, sultanhqların, xəlifələrin, dövlətlərin elinə keçdiyi vaxtlarda da dölimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır" [7, 2].

Tarixi dövrlərin bütün çətinliklərində mənsub olduğu xalqın köməyilə özünü qoruyub saxlayan dilimizin adı ilə bağlı müzakirələrdə dövlət başçısı tarixilik principinə daha çox istinad etmiş və ondan yaradıcı istifadən parlaq nümunəsini göstərmişdir. O, məsələyə lap qədimlərdən, əski dövrlərdən yanaşaraq aydınlıq gatırır: "Şübhəsiz ki, dünyada olan dillerin bugünkü seviyyəsi də son hədd deyil. Bəşəriyyət, insan cəmiyyəti daimidir, hər şey inkişafdadır, yüz, iki yüz, beş yüz ildən sonra nə olacaqdır, – indi biz bunu deyə bilmerik. Ancaq, şübhəsiz ki, nə dünə belə olacaqdır, nə də dün-yanın mənzərəsi bu şəkildə qalacaqdır. Hər şey inkişafdadır. Belə olan halda, şübhəsiz ki, bizim mənsub olduğumuz türkiddi xalqlar da şaxəneniblər, məskun olduqları yerin, ərazilinin təsiri altında, qonşularının, başqa millətlərin təsiri altında həresi öz istiqamətində inkişaf edibdir.

Ancaq bu dillerin, yəni bizim bu türk dili qrupuna mənsub dil-lerin gelib dövlət dilinə çatması XX əsrde baş veribdir" [7, 1].

Dövlət başçısı bu fikri iki il sonra yazıçıların X qurultayında bir daha təsdiq etmişdir: "Biz türkiddi xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi de Azərbaycan dilidir. Biz bunu təsdiq etmişik və bu artıq bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunubdur" [14, 3].

Ölkə rəhbəri bunu hamı, bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş məlumat tarixi fakt kimi göstərir. Ona görə göstərir ki, dövlət

dilini türk dili adlandırmak isteyenler Azerbaycan dilinin mənşəcə türk dili olmasından bir qayda olaraq elmi əsas kimi istifadə edirlər.

Her bir meseleinin, elelxüsün, tarixi fakt teləb edən məsələlərin həllində öz təmkini, dəqiqliyi və obyektivliyi ilə seçilən dövlət başçısı hemin məsələni qəti sekilde belə həll edir:

H.Ə.Əliyev: Bizim tariximiz barədə çox fikirlər söylənildi. Hətta bu gün "Millət" qəzətində yazıqlar ki, Nizami deyibdir ki, mən türkəm, Xaqani belə deyibdir, nə bilim, Füzuli bunu deyibdir, ondan sonra gələnlər də bunu deyiblər. Bunlar hamisi doğrudur. Mən hesab edirəm ki, bütün müzakirələrimiz və gedən bu mübahisələr heç vaxt o qərarə getirib çıxara bilməz ki, biz məşayimizi düzgün bilmirik. Biz bılırlıq məşayimizi. Biz türk məşəni milletlik və türkdilli xalqların diliñə mənsub olan dilimiz var. Belədirmi?

Yerdan sas: Eladir.

H.Ö.Öliver: Bunu inkar eden voxdur ki?

Yerdən səs: Yoxdur

H.Ə.Əliyev: Güman edirəm ki, bunu heç kəs şübhə altına almamalıdır. Kimse əger başqa fikirdədirse, o fikrindən çekinməlidir. Yeni bizim məşayimiz məlumdur, bizim ecdadlarımız məlumdur. Biz dünyada mövcud olan, tarixin yaşamış və indi de mövcud olan diller qrupuna mensubuq, bu da məlumdur. Biz türkdilli xalqların dilleri qrupuna mənsubuq” [20, 6-7].

Dövlət dilinin adı məsələsinə daima çox ciddi yanaşan respublika Prezidenti onun tarixi haqqında hər dəfə çox dəqiq və konkret danışır: "Demak, arxivin verdiyi məlumatlardan bunu biz bu gün özümüz üçün aydınlaşdırınq. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti yaranan kimi qərar verilib və yaxud əmr verilib, - indi o senadın adı o qədər as əhəmiyyətli deyil, - Azərbaycanda kargızarlıq türk dilində getməlidir". Sonra 1921-ci ildə Nəriman Nərimanov Dadaş Bünyadzadə ilə Dekret veriblər ki, Azərbaycanın dövlət dili türk dili olmalıdır. 1921-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunub. Orada dövlət dili haqqında maddə yoxdur. 1924-cü ildə Konstitusiya qəbul olunmayıb. Dünen mən televizora baxırdım, hansısa professor dedi ki, 1924-cü ildə Konstitusiya qəbul edilib. Mən istərdim o professorun çıxışına da aydınlıq gatıram ki, 1924-cü ildə Konstitusiya qəbul olunmayıb.

Burada Arxiv İdaresinin Başkanı dedi ki, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı olubdur ki, Azərbaycanda dövlət dili türk dili olsun.

Amma eyni zamanda o, məlumat verdi ki, ondan sonra, - o vaxt Sovetlər Qurultayı deyirdilər, indi bizim bu parlamenti avazıdır, - 1937-ci ildən Ali Sovet idi. O vaxta qədər var idi Merkezi İcraiyyə Komitesi ve Xalq Deputatları Sovetləri, - ondan sonra qurultaylar olubludur. Qurultaylarda dövlət dili haqqında qərar qəbul olunmayıbdır. Yeni 1924-cü ilda Merkezi İcraiyyə Komitesinin qəbul etdiyi bir qərar sonra o qurultaylarda öz eksini tapmayıbdır. 1936-ci ilda Azərbaycanın Konstitusiya layihəsi hazırlanarken orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili yazılıb. Ancəq 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunubdur və Konstitusiyada dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur. Və o vaxtdan, yeni 1936-ci ildən bəlli sənədlərdə Azərbaycan dili gedib. Ancəq Konstitusiyada bu olmayıbdır” [7, 2-3].

Sonra 1950-ci illerde dövlət dili ile bağlı hadisələr haqqında da beləcə dəqiq məlumat verilir: "1956-ci ilde Azərbaycanın 1937-ci ilde qəbul olunmuş Konstitusiyasına madde əlavə edilibdir ki, "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir". O barədə men o gün məlumat verdim, bunun nəticələri haqqında. Nəhayət, 1978-ci ilda qəbul olunmuş Konstitusiyada yazılıb ki, "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir". Tarix budur. Xahiş edirəm ham bilsin" [7, 3].

Tariximizle bağlı olaraq, dövlət rəhbəri dilimizi daimi inkişafda götürür və onun ən qüdrətli inkişaf dövrünü bizim yaşadığımız illərlə bağlayır: "Man bunu bir dəfə demişəm və bu gün bir daha deməyi lüzumlu hesab edirəm ki, 1920-ci ildə dilimiz bu qədər zengin, eyni zamanda bu qədər sadə, selis, bu qədər təmiz və cəzibədar olmayıbdır. 30-cu ildə, 40-ci ildə da belə olmayıbdır. Demek, hayat inkişaf etdiğcə, xalqımız mədəniyyət yolu ilə, elm yolu ilə inkişaf etdiğcə, iraliyə getdiğcə, dünya mədəniyyətindən bəhələndikcə öz dilini də ilbəil inkişaf etdiribdir. Əgər XX əsri götürsek, xüsusən 20-ci ildən indiyədək Azərbaycanda böyük dilçi alımları ordusı, böyük ədəbiyyatçılar, şairler, yazıçılar, jurnalistlər orduyu yaranıbdır" [7, 2]. Bu dövr, şübhəsiz, ölkəmizin tarixində parlaq tərəqqi illeri olmuşdur. Heydər Əliyev deyir: "Beləliklə, bu dövrdə tərbiyət, ədəbiyyatımız, tariximiz üçün böyük bahreli, möhsul-dar bir dövrdür və bu dövrdə dilimiz inkişaf edibdir" [7, 2].

Bu dövrün büyük nailiyyetlerinden, uğurlarından iftixarla danışan respublika Prezidenti dilimizə aid tarixi həqiqəti nümunə kim göstərir: "İndiki dilimizi götürün. Dilimiz nə qədər zənginləşib, nə qədər de sıyrındı! Bu bizim dilimizdir" [5, 2].

Xalqımızın tarixinin bu dövrü üçün əlamətdar olan cəhetlerden biri də odur ki, "bu müddetdə dilimizin böyük qrammatikası yaranıbdır. Böyük dərsliklər, əsərlər var. Respublikamızda böyük Dilçilik İnstitutü mövcuddur. Bizim böyük dilçilərimiz var, - yadimdadır, akademik Şiraliyev, Dəmirçizadə, mən o vaxtkı adamları deyirəm, indi yaşıyan alimlərin adlarını demədiyimə görə məndən inciməsinlər. Bəli, bizim böyük alimlərimiz vardır" [5, 2].

Eyni zamanda, ölkə başçısı göstərir ki, "Azerbaycanda türkologiya da çox inkişaf edibdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqının erazisində türkologiyaya, demek olar ki, Azərbaycan qədər fikir verən olmayıbdır. Təsadüfi deyildir ki, Sovetlər İttifaqında buraxılan yegane "Türkologiya" jurnalı Azerbaycanda nəşr edilirdi. İndi de nəşr olunur. Yeni bu sahədə bizim böyük nailiyətlərimiz var. Alimlər, bilikli adamlarımız ve belə zəngin dilimiz var" [5, 2].

Bu uğurlar ilk önce, tariximizin daha çox 1970-ci illərinə aid olub, heç şübhəsiz, ilk növbədə respublika Prezidenti Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin heqiqəti axtarmaq, bununla da tarixi heqiqəti düzgün müəyyənləşdirmek, ona obyektiv münasibət göstərmək onun öz milli mənliyinə hörmətindən irəli gelir: "Milli mənliyim məni həmişə bütün çatın vaziyətlərdən çıxardıb. Milli mənliyimə görə də mən istədiyim yolla gedə bilmışəm, istədiyimə nail ola bilmışəm və xalqımı xidmət edə bilmışəm. Ona görə milli mənliyimizi gerek itirmeyək" [20, 7].

Bu özü də tarixi heqiqətdir.

Dil və ədəbiyyat

Heydər Əliyevin dil doktrinasında ölkəmizdə dil quruculuğu baxımından en müüm problemlərdən biri də dil və ədəbiyyat problemdir və bu onun yazıçılarımıza və onların yaratdığı ədəbiyyata olan böyük hörmətindən irəli gelir. Onun sözləridir: "Azerbaycanda yazıçı daim böyük hörmətə layiq olmuşdur. Bu, bizim tarixi onənməzdir, əcadılarımızdan biza gelib çatmış gözel bir xüsusiyyətdir. Bu da təsadüfi deyil. Çünkü bizim xalqımız, birincisi, öz istedadına görə şair, yazıçı, söz ustası olubdur. İkincisi, bizim xal-

qımız əxeslilik tarixində böyük şairler, yazıçılar, mütəfəkkirlər yetişdiribdir" [14, 1]. Aşağıdakıları da Ulu Öndərimiz deyib: "...Şəxşən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarından, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm. Bu gün sizə deyə bilərem ki, şəxşən mənim bir insan kimi formalılaşmadığında, təhsilimde, əxlaqında, məneniyiyatında ədəbiyyatın, mədeniyyyatın çox böyük rolu olmusdur. Mən orta məktəbdə oxuyarken Azərbaycan şairlerinin, yazıçılarının bütün əsərlerini sevə-sevə oxumüşdüm, onları bu gün də unutmamışam. Belkə də bu əsərlərin bəzilərini ondan sonra oxumamışam, ancaq o illərdə - o uşaqlıq, genclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu "oxumuşam, unutmamışam" sözleri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhərəlməmişim, mənəvi qida almışam, ədəbiyyatla, mədeniyyyətlə daim bağlı olmuşam" [14, 1].

Ölkəmizin rəhbəri Azerbaycanın hüdudlarından uzaqlarda işləyəndə ədəbiyyatda öz münasibətini deyismemişdi: "Men Moskvada işlərken Azerbaycanda çıxan bütün qəzətləri alırdım. Onların hamisini oxumağa şübhəsiz vaxtım olmurdu. Ancaq "Ədəbiyyat qəzeti"ni əvvəldən axıracan oxuyurdum" [30, 45].

Ədəbiyyat və onu yarananlar ölkə rəhbərinə bir də ona görə eziyidir, yaxındı ki, onlar bilavasitə ana dili ilə maşğıl olan, öz əsərlərini o dilde yazan, beleliklə, o dilin inkişafı ilə hamdan çox bağlı olan ziyyələrdir. Onun dilimizə, onun inkişafı və tərəqqisinə aid mülahizələrində bu deyilənləri aydın görmək olar.

Heydər Əliyevin dil və ədəbiyyat məsələləri sahəsində söylediyi fikirləri iki qismə bölmək olar: 1) yazıçı dili və 2) dilin inkişafında ədəbiyyatın rolü.

Yazıçı dili

Ədəbiyyatımızı və dilimizi dərindən bilən Heydər Əliyev şair və yazıçılarımıza yaradıcılığı haqqında danışarkən, onların badii dilinə də xüsusi diqqət yetirir. Bunu onun istor klassiklərimiz, isətəsə də çağdaş yazıçılarımıza haqqında etdiyi çıxışlarda və söylədiyi nitqlərdə aydın görmək olar. 1996-cı il noyabrın 6-da dahi

şair ve mütefekkir Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley gecesində respublikanın Prezidenti, Füzuli yubiley komissiyasının sədri Heydər Əliyevin dediklərində: "Məhəmməd Füzuli o dövrə hakim olan əreb ve fars dillərində yazımışdır. Ancaq bizim üçün en əhəmiyyəti cəhat ondan ibarətdir ki, Məhəmməd Füzuli əsərlərinin çox hissəsinin türk dilində¹ yazılmışdır. Bu, Məhəmməd Füzulinin ondan əvvəl və sonra yaşaması, yaratmış və xalqımıza məxsus olan bir sıra şairlərdən, alimlərdən forqləndirən amildir. Biz Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını, onun türk dilində yazdığı divanını bu gün de dilimizdə rahat oxuyurq, anlayırıq. Beləliklə, Füzulinin böyük xidmətlərindən biri de öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürekkeb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmadan ibarətdir" [11].

Heydər Əliyev haqqında danışlığı hər bir Azərbaycan şairinin ədəbi-bədii dilimizdə tarixində tutduğu yeri, göstərdiyi xidməti elmi dəqiqlikə müəyyənmişdir: "Ancaq mən bir məqamə toxunmaq istəyirəm. Böyük şairimiz Molla Panah Vəqif XVIII əsrde şeir dilini xalq dilinə daha da yaxınlaşdırıldı. Onun yazdığı şeirləri xalqın bütün təbəqələri həm anlaya, həm qavraya bildi. Həm de sevd. Beləliklə, o, Azərbaycan şərində yeni bir yol açdı" [12, 1].

Göründüyü kimi, dövlət başçısı hər yazıcıının, şairin diline ümumən Azərbaycan dili, xalq dili səviyyələrindən yanaşır, onlara öz ana dillerinin inkişafına, zənginleşməsinə xidmət meyarı ilə qiymət verir. Bunu respublika rəhbərinin ədəbiyyatımızın klassiki, xalq şairi Səməd Vurğunun anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecesində şairin dili haqqında dediyi sözlərdə de aydın görürük: "Səməd Vurğunun şəri Azərbaycan dilini zənginləşdiribdir, Azərbaycan dilini hər bir azərbaycanlı üçün doğma, sevimli, şirin edibdir. Bu da Səməd Vurğunun Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi böyük xidmətlərden biridir" [12, 1].

Heydər Əliyev ayrı-ayrı yazıçıların dilinə yüksək qiymət verməklə yanaşı, onların dilindəki nöqsanları da göstərir. Respublika rəhbəri Azərbaycan Yazıcılarının VII qurultayındakı nitqində de misirdir: "Yazıcı dilin nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanun-

vericisi olmalıdır. Təəssüf, ele yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər. Üstəlik, ayrı-ayrı yazıçılar təkcə danışqlarında yox, həm de əsərlərində dil xətalarına yol verirlər" (Salonda canlanma. Alışqlar).

Heydər Əliyev yazıcının ana dilinin inkişafı və zənginleşmesi sahəsində xidmətlərinin böyük lütfünü göstərməklə bərabər, onların ana dilinin yaşaması və varlığı üçün de nə qədər zəruri olduğunu, dili qoruduqlarını, yaşıtdıqlarını belə açıqlayır: "Böyük şairimiz, filosofümüz, mütefəkkirimiz Nizami Gəncəvi əsərlərinin hamisini fars dilində yazmağına baxmayaraq, yene de türk dili haqqında öz sözünü deyibdir. Böyük Füzuli... türk dilində de yazıbdır və dili-mizi yaşadıbdır. Molla Panah Vəqif, Mirzə Fətəli Axundov, XX əsrde dünyaya gelmiş böyük şəxsiyyətlər, yazıçılar, o cümlədən Cəlil Memmedquluzadə, şairler, dövlət xadimləri və mütefəkkir insanlar Həsən bəy Zərdablı, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Fətəli xan Xoyski, Məmmədəmin Resulzadə, Nəriman Nərimanov, Dadaş Bünyadzadə və başqları öz əsərləri ilə, verdikləri qərarlarla, dekretlərlə, sənədlərlə bizim dilimizi yaşadıblar" [7, 2].

Dilin inkişafında ədəbiyyatın rolü

Heydər Əliyev ana dilinin inkişafında milli ədəbiyyatın roluna həmişə çox yüksək qiymət vermişdir. Onun dil doktrinasında ədəbiyyata xüsusi diqqət yetirilir. Heydər Əliyev deyir: "Bizim xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, Şərqi ölkəsinin əsəratında olduğumuz zaman da, sovet imperiyasının əsəratında olduğumuz zaman da biz bu dilimizi yaşatmışıq, onu inkişaf etdirmişik. Bu, xalqımızın, xüsusən bizim söz ustalarının, ədəbiyyatçıların, mədəniyyət xadimlərinin ən böyük nailiyyətidir" [14, 3].

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında respublika Prezidenti üzünü yazıçılarla tutub dedi: "Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasayı, şübhəsiz ki, dilimiz bu qədər inkişaf edə bilməzdii" [14, 3]. Bunlar da onun sözləridir: "Azərbaycan dilinin formallaşmasında, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, dilçilərimizin böyük xidməti var" [14, 3]. Göründüyü kimi, ölkə rəhbəri dilimizin formallaşması, inkişafı və

¹ Füzulinin ana dili olan Azərbaycan dili o zaman belə adlanırdı.

bugünkü yüksek seviyyeye çatmasında xidmət göstəren ziyalətəbəqosından birinci yerde yaziçi və şairlerimizin adını çəkir.

Ana dilinin inkişafında yaziçi və şairlerimizin göstərdiyi xidmətə daim yüksək qiymət veren dövlət başçısı onların qarşısında böyük vəzifələr qoyur: "Biz tam inamlı deyə bilerik ki, cəoxəslik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətlə olmamışdır (Alqışlar). Lakin mədəniyyət və elmin seviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginleşməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Bu da respublikanın bütün ədəbiyyatçılarının, Yaziçilər İttifaqının ən mühüm vəzifələrindən biridir" [4, 18]. Respublika Prezidenti bu sözleri 1981-ci il iyunun 12-də Azərbaycan Yaziçilərinin VII qurultayında demişdir. Bu, Heydər Əliyevin dil doktrinasının dil və ədəbiyyat probleminde dayılaşmaz və daimi müdəallərandandır. 16 il sonra, 1997-ci il oktyabrın 30-da Azərbaycan Yaziçilərinin X qurultayında Respublikamızın Prezidenti "mühüm vəzifəni" "müqəddəs borc" seviyyəsinə qaldırmışdır. Qurultay iştirakçılarına müraciətə: "Azərbaycan dilini daha da zənginləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək sizin ən müqəddəs borcunuzdur" [14, 3].

Heydər Əliyev cyni köklü dillerin bir-biri üçün daha anlaşılı olması və daha da inkişaf etməsində yaçıcların xidmətini vacib sayır. Türk dünyası yaçıclarının 1996-ci il oktyabrın 6-də Bakıda keçirilən III qurultayındakı nitqində respublikamızın prezidenti deyir: "Siz, şübhəsiz ki, burada bu yaradıcılıq işlərinin gelecekdə qurulması ilə əlaqədar lazımi tədbirləri görəcək, lazımi qərarlar qəbul edəcəksiniz. Ancaq mənim tövsiyəm ondan ibarətdir ki, bizim xalqlarımızın bir-birile daha da yaxınlaşması üçün, bir-birinin bilavasitə daha da anlaşılması üçün, dillerimizin daha da inkişaf etməsi üçün yaçıclar öz xidmətlərini göstərsinlər. Bizim dillerimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Ancaq yaxşı olardı ki, dediyim bu sözleri mənim özbek, qırızıq, qazax qardaşlarıma da azərbaycanlı kimi anlısanılar və cyni zamanda bu qurultayda Başqırıstdan, Qırğızistandan olan yaçıcların çıxışlarını bizim azərbaycanlılar da anlaya bilsinlər" [10, 1].

Göründüyü kimi, ortaç türk dili məsələsini də dövlətimizin başçısı yaçıcların öhdəsinə buraxır.

Dil və əlifba

Əlifbada Azərbaycan xalqının bəxti getirməyib. Tarix üçün böyük olmayan cəmi birçə yüzillilikdə – XX əsrə xalqımız ister-istəməz ərəb, latin, kırıl əlifbaları əsasında düzəldilmiş dörd əlifbadan istifadə etməli olub. Əsrin birinci rübündən bir az çox ərəb qrafikli əlifbadan, on il latin qrafikli, 1939-cu il iyunun 11-dən 1991-ci ilə kimi, əlli iki ildən bir az çox, kırıl qrafikli əlifbalarдан istifadə olunub. 1980-ci illerin axırlarından başlayaraq, xüsusən 1990-1991-ci illerde yenidən latin əlifbasına keçmək məsələsi qalxdı və metbuata geniş müzakirələr, belkə də daha dürüstü, mübarizələr obyekti oldu. Nehayət, Milli Məclis 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Latin qrafikli Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi barehə qərar verdi.

Qanun əhtiyatla qəbul olunmuşdu. Təsdiq edilən əlifba 1930-cu illərin latin əlifbasından əsaslı surətdə fərqlənirdi və eslinda həmin əlifbanın bərpasını yox, latin qrafikli yeni əlifbanın yaradılmasını nezərdə tuturdu. Dağılmış SSRİ-dən sonra da imperiya xofu yaşa-maqda idi.

Bu əlifba dəyişiminin tarixini və indiki vəziyyətini respublika Prezidenti Azərbaycan Yaçıclarının X qurultayındaki nitqində bəle açıqlayır: "Biz indi latin əlifbasına keçiririk. Görüsündüz ki, keçmək də çatindır. Bu barehə qərar qəbul edilərkən nə qəder müzakirələr gedirdi. Kimi deyirdi keçək, kimi deyirdi keçməyək. Hətta bəziləri deyirdi ki, gəlin ərəb əlifbasına qayğıda. Xatirinizdədir, 1990-1991-ci illərdə belə səhəbtər gedirdi. Qərar qəbul olunub, ancaq biz latin əlifbasına keçə bilmirik. Mən göstəriş vermişəm və bütün dövlət sənədləri latin əlifbası ilə yazıılır. Ancaq onları başqa yərlərə göndərəndə çoxları oxumaqda çətinlik çəkirlər. Nə üçün belə olubdur?" [14, 1]. Dövlətimizin başçısı sualanı cavabını bəle verir: "Bu, təbiiidir. Çünkü bir əlifbadan başşasına keçmək asan deyil. Mənəm xatirim-dədir, 1939-cu ilde latin əlifbasından kırıl əlifbasına keçəndə nə qəder böyük çətinliklər yarandı, – bilmirəm, burada oturanlardan belki də bir çoxu onu xatırlamırlar, bəli, mən orta məktəbi Azərbaycan dilində latin əlifbası ilə bitirmişəm, – indi də bu, həm təbii, həm də çətin prosesdir" [14, 1].

Bundan sonra, respublikanın rəhbəri latin əlifbasının daha əvvəlki tarixini xatırladır: "XIX əsrin ortalarında Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycanda latin əlifbasını tətbiq etməyə çalışıbdır. Onun bu barədə fəaliyyəti məlumdur. Men onun bir neçə məktubuna baxdım, arxivdəki məktublarının bəziləri ilə tanış oldum. Bunu keçmişdə də bildirdim, amma bu son zamanlar mən onu xatırladım. Hafizəmdə bir daha təzələdim. O, nə qədər uzaqgörən bir insan imiş. Çünkü latin əlifbasını tətbiq etmək istəmişdir.

Xatirinizdədir ki, o, Tbilisidən İstanbula getmiş, iki ay çalışmış, hətta ona orada bir orden də vermişdilər, amma latin əlifbasını qəbul etməmişdilər. Bu gün demek lazımdır ki, mehz Sovet hakimiyyəti dövründə o vaxtkı insanlar 1920-ci ildə Azərbaycanda latin əlifbasının tətbiq edilməsinə nail oldular. Lakin ondan taxminen 10-11 il sonra latin əlifbasını bizim olımızdan aldular. İndi biz Mirzə Fətəli Axundovun XIX ərin ortalarındaki arzularını, niyyətlərini həyata keçiririk" [14, 1].

Əlifba məsəlesi respublika Prezidentinin daima diqqətindədir. Həmin əlifbanın həyata keçirilməsinin sürətini artırmaq, onu bütünlükle həyata keçirmək işini o, müümən vezifələrdən biri sayır.

1997-ci il sentyabrın 2-de yeni dərs ilimin başlanışının münasibətilə Bakıda 18 nömrəli məktəbdə keçirilmiş mitinqdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: "Biz yeniyən əlifbaya – latin əlifbasına keçmişik. Mən hiss edirəm ki, latin əlifbasının tətbiqi çox ləng gedir. Hesab edirəm ki, bu işləri də sürətləndirmək lazımdır. Yaşlı nəsl kirlər əlifbası ilə oxuduğuna görə latin əlifbasını oxumaqda çətinlik çəkir. Bildirmək istəyirəm ki, burada heç bir çətin iş yoxdur. Latin əlifbası ilə kirlər əlifbası arasında fərq o qədər də böyük deyildir. Sadəcə, mən yaşlı nəslə müraciət edib deyirəm ki, bir balaca özünüüz eziyyətə salın və tezliklə bu kirlər əlifbasından xilas olun" [13, 1].

Xüsusən Azərbaycan "kirlili", yeni kirlər əlifbası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan əlifbası ilə latin əlifbası əsasında yaradılmış əlifba arasında fərq həqiqətən o qədər də böyük deyil. 32 hərfin 7-si yazılışca və ifadə etdikləri səsi birləşdirmələrinə görə tamamilə eynidir. Qalan hərfərin bir qismi yalnız vezifələrinə, başqa sözlə, ifadə etdikləri səslərə görə fərqlənir. Lakin məsələ yalnız bunda deyil. Məsələnin daha dərin kökü var. Çünkü, dövlət başçılarımızın dediyi kimi, "bizim bu günlümüz, gələcəyimiz məhz latin əlif-

bası ilə bağlıdır" [13, 1]. Ona görə də ölkəmizin rəhbəri deyir: "Neşriyyata da bu gün müraciət edirəm ki, kitabların hamısı latin əlifbası ilə çap olunsun" [13, 1].

Öz müdrik və uzaqqorən dil siyasətində hemişə realist mövqə-dən çıxış edən respublika Prezidenti əlifba deyişimi ilə eləqədar olan veziyəti də nəzərə alır və həmin veziyətə öz münasibətini bildirir: "1939-cu ildən indiye qədər yazılan kitabların hamısı kirlər əlifbası ilə buraxılıb. Bu illərdə bizim adəbiyyatımızda, mədəniyyətimizdə, tariximizdə, ölkəmizdə çox böyük nailiyyətlər, ixtiralar elədə olunubdur.

Bunların hamısı öz əksini kitablarda tapıbdır. Bizim kitabxanalar bele kitablarla doludur. Şübəsiz ki, bunlardan bu gün də, on illər sonralar da istifadə etməli olacaqlar" [13, 1]. Lakin bu məsələdə, yəni latin əlifbasına keçməkdə onun fikri qətidir. Çünkü "əger biz tezliklə bütün sahələrdə latin əlifbasına keçməsək, gecikmiş olacaq. Bu işlər məktəblərdə xüsusiye taşkil olunmalıdır. Mən Təhsil Nazirliyindən, bütün məktəblərdən bunu tələb edirim" [13, 1].

Yeni əlifbamız teleb olunan sürətə olmasa da, müəssisə, küçə, idarə, şirkət və başqa yer adlarında artıq öz yerini tutmuşdur. Nəinki respublikamızın paytaxtında, hətta ən uzaq rayon və şəhərlərində də xalqımız yeni əlifba mühitində, ehətində yaşayır. Bu əlifba ilə naşr olunan kitabların sayı da günbegün artmaqdadır. Bu əlifba televiziya ekranlarında möhkəmlənib, mətbuat sehifələrində də öz yerini almağa başlayıb. Öləke rəhbərinin sözləridir: "... buna əlimizdən dəha heç kim ala bilməyəcəkdir. Çünkü bir artıq müstəqil bir dövlətik və müstəqilliyimiz də daimidir, əbedidir" [14, 3].

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (Əsas Qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunları. Bakı, Azərnəş, 1978.

2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbedidir. I kitab. Bakı, Azərnəş, 1997.

3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbedidir. II kitab. Bakı, Azərnəş, 1997.

4. Heydər Əliyev. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı (respublika yazıçılarının VII qurultayında (12.06.1981) nitq). "Azərbaycan" jurnalı, 1981, № 6.

5. Heydər Əliyev. Azərbaycan dili milli sərvətimizdir (Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası layihesini hazırlayan komissiyanın iclasında nitq). "Azərbaycan" qəzeti, 2 noyabr 1995-ci il.

6. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası layihesini hazırlayan komissiyanın iclasında giriş sözü. "Azərbaycan qəzeti", 4 noyabr 1995-ci il.

7. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihesini hazırlayan komissiyanın növbəti iclasında çıxış. – "Azərbaycan" qəzeti, 7 noyabr 1995-ci il.

8. Heydər Əliyev. Dövlət dili milli sərvətimizdir (Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası layihesini hazırlayan komissiyanın noyabrın 2-də keçirilmiş iclasında yekun sözü). "Azərbaycan" qəzeti, 11 noyabr 1995-ci il.

9. Heydər Əliyev. Milli televiziyanın 40 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley gecəsində çıxış. "Azərbaycan" qəzeti, 18 fevral 1996-ci il.

10. Heydər Əliyev. Türk dünyası yazıçılarının III qurultayında (6.11.1997) nitq. "Azərbaycan" qəzeti, 7 noyabr 1996-ci il.

11. Heydər Əliyev. 1996-ci il noyabrın 8-də dahi şair mütefəkkir Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley gecəsində nitq. "Azərbaycan" qəzeti, 9 noyabr 1996-ci il.

12. Heydər Əliyev. Xalqın qelbində yaşayın sənətkar xoşbəxtidir (Ədəbiyyatımız klassiki, xalq şairi Səməd Vurğunun anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsində nitq). "Azərbaycan" qəzeti, 11 mart 1997-ci il.

13. Heydər Əliyev. Yeni dərs ilinin başlanması münasibətə Bakıdakı 18 nömrəli məktəbdə keçirilmiş mitinqdə nitq. "Azərbaycan" qəzeti, 2 sentyabr 1997-ci il.

14. Heydər Əliyev. Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətidir (Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında nitq). "Xalq" qəzeti, 5 noyabr 1997-ci il.

15. Abdullayev Ə.Z. Dil, siyaset, sosial tərəqqi. Bakı, "Azərbaycan", 1986.

16. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi, metodları. Bakı, "Maarif", 1988.

17. Ağamusa Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, "Yazıcı", 1992.

18. "Azərbaycan" qəzeti, 9 noyabr 1995-ci il.

19. "Azərbaycan" qəzeti, 10 noyabr 1995-ci il.

20. "Azərbaycan" qəzeti, 11 noyabr 1995-ci il.

21. "Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral 1996-ci il.

22. "Azərbaycan" qəzeti, 31 avqust 1997-ci il.

23. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1984.

24. Azərbaycan SSR qanunları məcməsi. I cild. Bakı, 1966.

25. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). Bakı, Azərnəş, 1978.

26. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in Konstitusiya Qanunu. Bakı, Azərnəş, 1989.

27. Baziiev A.T., Isaev M.I. Yazyk i natsiya. Moscow, "Nauka", 1973.

28. Mübariz Yusifov. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997.

29. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, "Təhsil", 1997.

30. Grigoryev V.P. Kultura yazyika i yazykovaya politika. "Voprosy kultury rечи", вып. 4, 1963.

31. Katagochina N.A. Языковая политика и процесс кодификации норм письменно-литературных языков. "Доклады советских ученых на VIII Всемирном социологическом конгрессе". Москва, 1974.

32. Shveitser A.D. Современная социолингвистика. Москва, "Наука", 1976.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
-------------	---

I FƏSİL

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ (1900-1920-ci illər)

Ümumi qeydlər	7
Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil məsələləri	19
Dövlət dili məsəlesi	20
Parlamentin dili	25
Fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər	37

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN SOVET DÖVRÜ (1920-1990-ci illər)

Əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri	48
Əlifba	48
Orfoqrafiya	58
Terminologiya	82
Lügət tərkibi	104
Ədəbi dilin üslubları haqqında	145
Mətbuat üslubu	161
Leksik xüsusiyyətlər	164
Mətbuat dilinin bezi qrammatik xüsusiyyətləri	195
Bədii üslub	228
Fonetik xüsusiyyətlər	273
Morfoloji xüsusiyyətlər	309
Nitq hissələri	320
Elmi üslub	341
Elmi üslubun morfoloji xüsusiyyətləri	349
Elmi üslubun sintaktik xüsusiyyətləri	356

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDE (1991-2000-ci illər)

Ümumi qeydlər	363
Dövlət dili	363
Əlifba	366
Orfoqrafiya	370
Leksika	376
Qrammatika	378
Heydər Əliyev və Azərbaycanda dil quruculuğu	380
Dil və siyaset	380
Heydər Əliyevin dil siyasetinin principləri	381
Heydər Əliyevin dil siyasetinin istiqamətləri	388
Dil və millet	392
Dil və dövlət	395
Dil və tarix	406
Dil və ədəbiyyat	410
Yazıcı dili	411
Dilin inkişafında ədəbiyyatın rolu	413
Dil və elifba	415

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDDƏ

IV CİLD

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKİ

2007

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Kompyuter səhifələyicisi: *Rəvan Mürsəlov*

Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqlı

Yığılmağa verilmiştir 14.05.2007. Çapa imzalanmıştır 10.09.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap verası 26,5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 10000. Sifariş 200.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC metbaesinde çap olunmuştur.
Bakı, Şerifzade küçesi, 3.

ŞİF-254528

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.